

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

9. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM
2021

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: Frisnyák Sándor
Szerkesztő: Kókai Sándor
Vendégszerkesztő: Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektori Testület:

Baranyi Béla ny. egyetemi tanár (Debrecen), Beluszky Pál tudományos tanácsadó (Budapest), Berényi István ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Csüllög Gábor egyetemi adjunktus (Budapest), Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest), Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: A diósgyőri vár

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

Kókai Sándor tanszékvezető egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A kötet kiadását támogatta: NKFI FK 128 978 sz. Tudás, tájkép, nemzet és birodalom: A tájkép megismerésének és átalakításának gyakorlatai

Magyarországon és a Balkánon (1850-1945). c. pályázat és a Tudománymetria.hu tanácsadó és szolgáltató szervezet

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2021

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft. Felelős vezető: Tóth Csaba ügyvezető igazgató

UTAK A TUDOMÁNYMETRIÁBAN

MTMT-gondozás

MTMT2

Hol publikáljon?

Szeretne több citációt?

Pozicionálná egyetemét?

Cél az impakt faktoros folyóirat?

Tudománymetriai képzés

Tudományos konferenciák

tudomanymetria.hu info@tudomanymetria.hu
[Tudománymetria.huhú](https://www.facebook.com/tudomanymetria) [+36-20-433-24-35](tel:+36204332435)

tudomanymetria.hu

Dr. Sipos Anna Magdolna
Dr. Nagy Miklós Mihály
Bikádi Katalin

NAGY MIKLÓS MIHÁLY KÖSZÖNTÉSE

Nagy Miklós Mihály katonai és történeti geográfus, címzetes egyetemi docens, nyugállományú honvédtiszt, katonai szakíró, folyóiratunk szerkesztőbizottságának tagja, a katonaföldrajz egyik legkiválóbb hazai művelője hatvan éves. Ebből az alkalomból köszöntjük, tisztelegve a hadtudományok (pl. hadelmélet, katonaföldrajz, geostratégia, katonai utazástörténet stb.) és a földtudományok (pl. társadalomföldrajz, történeti földrajz, hadtörténeti földrajz, politikai földrajz, geopolitika stb.) terén elért eredményei előtt, s közreadjuk a tiszteletére írt – többségében történeti földrajzi – tanulmányokat.

Az ünnepeltnek eddig hat önálló könyve jelent meg. Elsőként gyűjtötte össze a magyar világljáró katonákat és írta meg kultúrtörténetüket. Nagy Miklós Mihály munkásságának első periódusában elkészítette és 1997-ben sikeresen megvédte „A dinamikus katonaföldrajz” című kandidátusi értekezését. A hazai kutatói gyakorlattól eltérően az ünnepelt számára mindez azonban nem (vég)állomást, hanem mindössze egy megállót jelentett, melyet újabbak követtek. Az elmúlt több mint két évtizedben történeti- és katonaföldrajzi témákkal foglalkozik, kutatási eredményeit – e tárgykörben megjelent tudományos publikációnak felhasználásával és kiegészítésével – a „Magyarország hadtörténeti földrajza (A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai)” című geográfus PhD disszertációjában foglalta össze (2014), melyben döntően a történeti katonaföldrajz tudományelméleti-módszertani kérdésköreivel és a magyar hadtörténelem földrajzi korszakaival foglalkozik. Mindez nem véletlen, hiszen a geográfia – mint integráló tudomány – közel másfél évszázada a haditevékenységek és a természeti környezet kapcsolatrendszerére irányította a hazai katonaföldrajz művelőinek figyelmét. A hadtörténeti földrajz 20. századi művelői azonban a hadügy idő- és térbeli jelenségeit, folyamatait elsősorban a történettudomány módszereivel vizsgálták, mellőzve az országvédelmi létesítmények és hadi események geográfiai összefüggés-rendszerének mélyebb elemzését. A hadtörténetírás pedig elhanyagolta a hadügy és a természeti környezet kapcsolatának feltárását és értékelését. S ezt a hiányosságot felismerve, Nagy Miklós Mihály immár három évtizede a hadtörténeti földrajz tartalmi-

módszertani megújításán fáradozik, - kitűnő eredménnyel. Emellett könyveiben, könyvfejezeteiben és tanulmányaiban kitűnően jeleníti meg a fejlődésfolyamat alapvető jellemzőit, benne a hadügy és a földrajzi környezet kölcsönhatás-rendszerét. Többek között rámutat arra, hogy a magyar államterület védelmi rendszerének kiépítése és fejlesztése a Kárpát-medence földrajzi ismerete, a helyi és helyzeti energiák (összefoglalóan a tájenergiák) figyelembevételével történt. A hadügy intézmény- és tevékenységi rendszere a régi időktől napjainkig – a kor tudásszintjén – szervesen épült (és kapcsolódik ma is) a természeti és társadalmi környezet elemeihez. Ugyanakkor a hazai hadtörténeti, történeti földrajzi és a történeti ökológiai művekben hiányzik (vagy nem elégséges módon jelenik meg) ez a kapcsolatrendszer. A történeti földrajz – Nagy Miklós Mihály helytálló kritikája szerint – amikor a tájak és jelenségek elemzésével, az emberi tevékenységi formák kialakulását és történelmi változásait vizsgálja, nem – vagy nem kellő mélységgel – foglalkozik a hadügy társadalmi-gazdasági hatásaival, az ország működési rendszerében elfoglalt helyével és szerepével. Szöveges hadtörténeti atlaszt publikált, Magyarország szerepe az első világháborúban címmel. Témafeldolgoásaiban érvényesíti és megvalósítja a geográfiában fontos alap-követelményeket: a genetikai elv alkalmazását, az ok-okozati összefüggések, kölcsönhatás-rendszerek elemzését és a szintézisalkotást. Az elmúlt egy évtizedben érdeklődése a hazai és a német geopolitika felé fordult, s kutatási területe kiterjedt, melynek legfontosabb szegmensei a magyar és az egyetemes hadtörténelem geográfiája, a földrajztudomány, valamint a geopolitika tudománytörténete, a hadelmélet kultúrtörténete.

Nagy Miklós Mihály alapító tagja az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottságának. Személyes kapcsolatunk azonban ettől korábbi időpontra datálódik, az ünnepelt ugyanis közel két évtizede szoros kapcsolatban áll a Nyíregyházi Egyetem geográfusaival, a hazai történeti földrajz egyik kutatóműhelyével. Körünkben 2004-ben a "Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében" c. nemzetközi konferenciánkon mutatkozott be, a nyitó előadást tartotta "A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai" címmel. Azóta is rendszeresen és sikeresen vállal előadásokat rendezvényeinken, például másfél évtizeden át a "magyar földrajz szerencsi műhelyében" is. Méltán büszke arra, hogy a Történeti Földrajzi Közlemények azon kevés szerzői közé tartozik, akinek eddig minden számban (18 db) megjelent tanulmánya. Nagyra kell értékelnünk tudománytörténeti kutatómunkáját, a tudományelméleti és módszertani írásműveit, amelyek jelentősen hozzájárulnak a tudományterületünk fejlődéséhez. Szakmai igényességét mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy művei hatalmas könyvészeti, kartográfiai, statisztikai és egyéb forrásanyagra épülnek. Az egyes katonaföldrajzi jelenségeket, térbeli folyamatokat saját szerkesztésű térképekkel illusztrálja.

Nagy Miklós Mihály személyében egy olyan szakmailag elkötelezett kutató szakembert ismertem meg, akitől távol áll a felesleges beszéd - ennek minden műfajával -, a lagymatag szakmai és emberi viselkedés. Egyéniségét tudományterületünk és a magyar geográfia egésze iránt érzett felelősségtudat, a szakmai megújulás is áthatja. Nagy Miklós Mihály, egyik álma – ahogy azt egyik ars poétikájában megfogalmazta – a magyar geográfia régi népszerűségének visszaszerzése, mert meggyőződése, hogy a földrajz nem pusztán néhány tudós kisajátított játékszere, hanem mindenkié. Oly módon kell megújulnia, hogy közben megőrzi régi, feltétlenül követendő hagyományait.

Az ünnepelt eddigi életútját végigkísérve annak lehetünk a tanúi, hogy a hadtörténész esetében milyen eligazodást nyújt a történeti földrajzi szemlélet. E tekintetben könyveit, az általa írt könyvfejezeteket és tanulmányokat - nemcsak geográfusként - érdemes végigolvasni. Művei – tartalmában és az alkalmazott módszerek tekintetében is – eredeti, önálló, a történeti katonaföldrajz megújítását, a történeti geográfia tartalmi gazdagodását szolgáló kiemelkedő alkotások. Munkássága – különösen 2004-től, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület tudományos konferenciáján tartott előadásával – beépült a történeti földrajzi műhelyek tudományos tevékenységébe is. Nagy Miklós Mihály kutatási eredményei jelentősen gazdagítják tudományos ismereteinket, erősíti identitásunkat és hozzájárul nemzeti stratégiánk megvalósításához.

Kívánom a kollégák, a pályatársak és a barátok nevében is, hogy értékteremtő és -közvetítő munkássága az elkövetkezendő évtizedekben is erőben és egészségben, sikeresen és eredményesen folytatódjon, tudományterületünk és a haza javára.

Kókai Sándor
szerkesztő

A FÖLDRAJZI KÖRNYEZET MEGJELENÉSE A GERILLAELMÉLETEK ELSŐ SZÁZ ÉVÉBEN

FORGÁCS BALÁZS

THE ENVIRONMENT IN THE FIRST 100 YEARS OF GUERRILLA THEORIES

As Clausewitz wrote in his famous book, *On War*, „...geography and the character of the ground bear a close and ever-present relation to warfare. They have a decisive influence on the engagement, both as to its course and to its planning and exploitation. ... Their principal effect lies in the realm of tactics, but the outcome is a matter of strategy.” This study focuses on the theatre of military operations in guerrilla theories from the beginning of the 19th century to 1918. The theory of guerrilla warfare was born after the period of the French Revolutionary and Napoleonic Wars. The irregular fighters of Vendée, Tirol, Spain and Russia fought against the French conquerors successfully due to the rough and inaccessible geographical environments. After these wars in the middle of the century the modern urban environment had become the main theatre of guerrilla warfare. In WW1 the fight of the Arab Revolt was successful again the Turkish Army in the desert. The theory in these works is still relevant today since the challenges of the operational environment remain constant. (Keywords: guerrilla warfare, guerrilla theories, environment)

BEVEZETÉS

A gerillaháborúk mindig aszimmetrikus jellegű küzdelmek, azaz a szembenálló felek között aránytalanság áll fenn létszám, az alkalmazott haditechnika, elérhető erőforrások vagy nemzetközi státusz terén. A gyengébbik fél ezt a fennálló aránytalanságot minden rendelkezésére álló eszközzel igyekszik kisebbiteni, olyan viszonyokat teremtve, mely során az erősebb féllel szembeni hátrányát csökkenteni tudja.

A gyengébbik fél eljárásai, alkalmazott eszközei és módszerei ezért tudatosan irregulárisak, azaz eltérnek a bevett szokásoktól. Elsősorban a lakosságot igyekszik megnyerni, hogy a létszámbeli hátrányát csökkentse, sőt

létszámfölényt alakítson ki. El akarja vágni az erősebb felet annak utánpótlásától, hogy az ugyanúgy hiányt szenvedjen a fegyveres küzdelem megvívásához szükséges mindennemű anyagokban, mint ő. A nem katonai eszközök közül a propaganda talán a legfontosabb, mellyel a hazai és nemzetközi, elsősorban a szembenálló fél lakosságának véleményét lehetséges alakítani: a média és a különböző médiumok által közvetített hírekkel közvetve ugyanis a politikai döntéshozatal is befolyásolható. Végül olyan helyszínt választ a harcokhoz, ahol az erősebb fél nem tudja kihasználni élőerőben, haditechnikában és eljárásaiban mutatkozó fölényét. Fontos hangsúlyozni, hogy a földrajzi erők mindig determinálják a fegyveres erők létét és tevékenységét, ebből fakad, hogy a geográfiai elem folyamatosan jelen van a katonai gondolkodásban (*Nagy M. M.* 2006 pp. 9-11.). Ez a földrajzi közeg lehet természetes vagy mesterségesen kialakított, a lényeg, hogy a reguláris haderő fölényét csökkentse, sőt azt számára hátrányos helyzetbe kényszerítse. A kényszerítés pedig a háború lényege, hiszen – ahogyan az egyik legnagyobb hatású katonai teoretikus, Carl von Clausewitz (1780-1831) írta – az nem más, mint „...az erőszak alkalmazása, aminek célja, hogy az ellenfelet saját akaratumk teljesítésére kényszerítsük.” (*Clausewitz, C. von* 2013 p. 39.)

CLAUSEWITZ A TEREPEK ÉS A HADVISELÉS KAPCSOLATÁRÓL

A porosz katonai teoretikus életművének egyik legnagyobb kutatója, Peter Paret (1924-2020) szerint „Clausewitz munkásságának talán legfontosabb tanulsága, hogy a háborút más szellemben is lehet elemezni. Alapot teremtett, amire lehet építkezni. Ám a modern világ számára az egyik legfontosabb kérdés továbbra is a szervezett tömeges erőszak tárgyilagos értelmezése marad.” (PARET P. 2005 p. 270.). A háborúról című műve a szerző 1831-es halálát követő évben jelent meg: a 19. századi katonai gondolkodás olyan szintézise, melynek hatása napjainkig kimutatható az egyetemes hadtudományban. E mű 5., A haderő címet viselő könyvének 17. fejezete (*Clausewitz, C. von* 2013 pp. 368-371.) külön foglalkozik a tájnak és a terepeknek a háborús tevékenységre gyakorolt hatásával: szerinte mindkettő „...igen közeli és mindig is meglévő kapcsolatban áll a háborús tevékenységgel, ugyanis döntő hatással bír az ütközet előkészítésére, lefolyására és kiaknázására egyaránt. ... Hatékonyságuk leginkább a harcászatban mutatkozik meg, és csak eredményeik jelennek meg a hadászatban.” (*Clausewitz, C. von* 2013 p. 368.) A táj és a terepek Clausewitz szerint „...akadályozza a megközelítést, akadályozza az áttekintést, valamint fedez a tűzfegyverek hatása ellen.” (*Clausewitz, C. von* 2013 p. 368.) A porosz teoretikus a hegysegeket, az erdőket, mocsarokat és tavakat, valamint az ember által megváltoztatott földrajzi környezetet különítette el a nyílt, szabad síkságoktól. Az első „a földfelület alakjával”, a második „természetes képződményekkel”, míg a harmadik „a

kultúra létesítményeivel” tér el ettől, s ezek „bonyolultabbá és virtuózabbá” teszik a háborút (*Clausewitz, C. von* 2013 p. 369.).

Clausewitz leírta, hogy a terep e három szélsőséges formája kibővíti a hadvezérnek a vezetésre gyakorolt hatását, ezzel párhuzamosan viszont megnö a katonák szerepe. Hangsúlyozta, hogy összességében a felszíni változatosságok széttagolják a hadsereget, csökkentik annak erejét. A nemzeti háborúkban, népi felkelések, azaz az aszimmetrikus küzdelmek során azonban pont ez a tényező az, amely a gyengébb fél számára teremt kedvezőbb helyzetet. A porosz katonai gondolkodó éppen ezért óva intett az erők túlzott széttagolásától és javasolta az átszegtelt terek elkerülését a reguláris katonai műveletek során (*Clausewitz, C. von* 2013 p. 370.). Az erők felaprózása vagy egyesítése véleménye szerint a haderők jellegének és alkalmazásuk függvénye, e két ellentétes tendencia azonban változó mértékben, de párhuzamosan jelen van (*Clausewitz, C. von* 2013 p. 371.).

A HADSZÍNTÉR SZEREPE A KORAI IRREGULÁRIS ELMÉLETEKBEN

A francia forradalmi és napóleoni háborúk időszakában a Vendée-ban, Tirolban, Spanyolországban és Oroszországban, a jakobinus diktatúra csapatai, illetve a hódító franciák ellen kibontakozó, a két utóbb említett országban óriási sikerrel zajló irreguláris harcok felkeltették a kor katonai gondolkodóinak érdeklődését. A hadügyi tünet az említett helyeken azonos volt: a reguláris erők képtelenek voltak gyors győzelmekkel megadásra kényszeríteni a területek felkelt lakosságából verbuválódott, azok támogatását bíró, irregulárisan tevékenykedő csapatokat, s bár Vendée-ban és Tirolban végül a felkelők vereséget szenvedtek, a spanyol és orosz területek gerillái és partizánjai nagy szerepet játszottak Napóleon seregeinek felmorzsolásában, közvetett módon a császár végső bukásában. A téma első teoretikusai szinte mind hivatásos katonaként szolgáltak, vagy elszenvadói vagy aktív részesei voltak ezeknek a harcoknak. Vizsgálataik egyrészt azt célozták, hogy a népfelkelés alkalmazható-e országukban egy hódító ellen, másrészt arra keresték a választ, hogy mely módszerek a legalkalmasabbak a felkelések elleni harcban, azok legyőzéséhez mire van szükség. Fontos megjegyezni, hogy a hadtudomány az ő kutatásaik hatására tekinti integráns részének a felkelések elméletét. Többségük kiemelten foglalkozott a hadszíntérnek a felkelőket támogató jellegével.

J. F. A. Lemiére de Corvey (1770-1832) katonaként szerzett tapasztalatokat a Vendée-ban és a Spanyolországban zajló irreguláris harcokról, ez utóbbi területen három évet szolgált. Véleménye szerint a gerillák sikereihez a harcok során megmutatkozó merészségük és állhatatosságuk, a fanatizmusuk lelkesítő ereje, a különleges harcmódjukba, valamint a hadszíntérbe vetett bizalmuk vezetett. A francia szakíró mondataiból szorongás sugárzik, rettegés az ellenségétől és az annak harcának kedvező tereptől: „Ez a fajta hadviselés félelmet

szül. A katonák kétszer is meggondolják, hogy üldözzék-e a számukra kedvezőtlen körülmények között az ellenséget, mert annak erejét nem ismerik és mindig félniük kell egy rajtaütéstől.” (*Lemière (sic!) De Corvey, J. F. A. 1977 p.65.*)

A Napóleon ellen folytatott 1812-es partizánháborúban tevékenyen résztvevő Denisz Vaszilevics Davidov (1784-1839) 1821-ben foglalta össze tapasztalatait a hazájában a franciák ellen folytatott partizánháborúról. Az orosz lovasságnál szolgáló tiszt az irreguláris harc lényegét abban látta, hogy az előretörő hódítók mögött fekvő területeken el kell vágni az ellenség számára a lőszert, a fegyvereket, az élelmet és a megerősítő csapatokat biztosító utánpótlási vonalakat, így az erejében folyamatosan fogyó, éhező és fegyvertelenné váló franciák képtelenek lesznek az orosz reguláris csapatokkal szembeni eredményes harcra (*Davidov, D. V. 1974 p. 542.*). Davidov a kor háborúinak logisztikai feltételeit jól ismerve rögzítette, hogy Napóleon csapatai számára a korábban említett „három alapvető életelemet” (*Davidov, D. V. 1974 p. 546.*) csak a harccselekmények határain kívül lehet beszerezni. Ennek megfelelően a hadtáp szempontjából a hadszínteret kettéosztotta harctérre, illetve a tartalékok területére. Véleménye szerint a folyamatosan biztosítandó ellátás miatta e két terület közötti térségre kell koncentrálni a partizánosztatok tevékenységét, ahol a szállítmányok védelme nem biztosítható eléggé (*Davidov, D. V. 1974 p. 544.*). Minél kiterjedtebb ez a terület, „...annál hasznosabb és hatásosabb a partizánháború.” (*Davidov, D. V. 1974 p. 544.*). Hangsúlyozta, hogy a hadtáp fizikai pusztítása az ellenséges katonák harc képessége mellett azok moráljára is katasztrofális hatást gyakorol, mely a katonák körében először „félénk óvatosságot” vált ki, majd a fegyelem hanyatlását, végül a hadsereg felbomlását okozza (*Davidov, D. V. 1974 p. 547.*). Az orosz teoretikus szerint a földrajzi környezet átalakításával, mesterséges akadályokkal és lerombolt átkelőkkal is hátráltathatók az ellenséges csapatok műveletei, egyúttal ezek a hazai reguláris erők küzdelmét viszont támogatják (*Davidov, D. V. 1974 p. 546.*). Oroszországról szólva Davidov azt állította, hogy az orosz állam méretei, katonai erejének és eszközei, valamint természetföldrajzi jellemzői miatt nem mérhető európai léptékkel, így a kontinensen általánosan elfogadott hadviselési elvek és eszközök sem alkalmazhatóak itt.

Antione Henri Jomini (1779-1869) fő művének az 1837 és 1840 között elkészült „A hadművészet kézikönyve” (*Précis de l'art de la guerre*) tekinthető. E munka korábbi műveinek tematikus összefoglalása, mellyel a svájci származású katonai szakíró a hadtudomány rendszerét is meg kívánta alkotni, és így a kutatók Clausewitz „A háborúról” című szintézisével együtt a 19. századi katonai szakirodalom legjelentősebb alkotásának tartják.

Művében Jomini pontosan elkülönítette a háborút meghatározó összes kombinációkkal és a végrehajtó hadműveletekkel foglalkozó tudományt, azaz a

hadművészetet alkotó területeket: „A hadművészetet rendszeren öt tisztán katonai részre osztják: a stratégia, a magasabb taktika, a logisztika, a hadmérnökség és a kis taktika. Van azonban ennek a tudománynak egy lényeges része, amelyet igen helytelenül mindeddig kihagytak a felsorolásból, ez pedig a katonapolitika.” (Jomini, A. H. 1974 p. 569.). Véleménye szerint a katonapolitika tartalmazza mindazon megfontolásokat, melyek alapján az államférfiak dönthetnek a háború megindításáról, valamint a hadműveletekről is, vagyis e terület határozza meg azt, hogy mikor lép hadba egy állam. Jomini a háborúk 10 különböző fajtáját – 1. a jogok érvényesítéséért indított háború; 2. politikai szempontból védő, katonai szempontból támadó háború; 3. az érdekháború; 4. szövetségesekkel és szövetségesek nélkül megvívott háború; 5. az intervenciós háború; 6. a hódításvágytól sarkalt vagy más okból végrehajtott invázió; 7. az ideológiai háború; 8. a nemzeti háború; 9. polgárháború és vallási háború; 10. kettős háború – azonosította, egyrészt a kitűzött célok megvalósításához szükséges hadműveletek természete, másrészt a kívánt hatás eléréséhez szükséges erőfeszítések nagysága, harmadrészt a tervezett vállalkozások méretei alapján, melyek mögött a katonapolitikai megfontolások fontos szerepet játszanak (Jomini, A. H. 1974 pp. 569-595.). Ezek közül „A nemzeti háború ... a legfélelmetesebbek”, ugyanis ezek „...egy egész nép, vagy legalábbis a nép többsége ellen irányulnak, amelyet a függetlenség nemes tüze lelkesít.” (Jomini, A. H. 1974 pp. 586-587.). A nyolcadikként tárgyalt háború-fajta Jomini saját és a francia hadsereg spanyolországi tapasztalatának összefoglalásaként fogható fel. A szövegben utalásokat találunk a nemzeti háború és a földrajzi tér kapcsolatára. Jomini szerint a hosszú tengerparttal bíró országok területén erős ellenállásra lehet számítani: azok ugyanis a flottájuk vagy a velük szövetséges más tengeri hatalmak segítségével kimeríthetetlen utánpótlással rendelkeznek mind anyagilag, mind morálisan, így a háború elhúzódása számukra kedvező hatásokkal jár majd. Rámutat azonban arra, hogy a hegyvidéki vagy a kiterjedt erdőségekkel rendelkező országokban (Svájc), területeken (Katalónia, Kaukázus, Tirol) a siker még nagyobb reményében veheti fel a felkelt nép a harcot a megszállókkal. Ebből levezethető az a megállapítás, hogy Jomini nem minden területet tartott alkalmasnak az irreguláris küzdelem folytatásához. Külön kiemelte, hogy a hegysekben élők még az erdős vidékek lakosságánál is veszélyesebbek. Ott, ahol a szorosok, az erdők, a cserjések és a zezugos vidékek szegdelik az országot, számos veszély leselkedik az inváziós erők számára (Jomini, A. H. 1974 pp. 586-587. és 609.). Ezek a veszélyek különösen akkor válhatnak végzetessé, ha a felkelőket, „...a lakosság ellenállását fegyelmezett csapatokból álló tekintélyes mag támogatja.” (Jomini, A. H. 1974 p. 588.). A helyismeret döntő fölényt ad számukra, a földrajzi tér adta lehetőségek maximális kihasználását, emellett utánpótlást és információt. Ez a természetből fakadó fölény a megszállók oldaláról nézve viszont Don Quijote szélmalomok ellen vívott

harcához hasonló eredményre, vagyis teljes morális és anyagi vereséghez vezet (Jomini, A. H. 1974 p. 589.).

Jomini szerint lehetetlen akkora megszálló erőt bevetni, amely az egész országot képes lenne megszállni. A szerző ehhez a megjegyzéséhez külön jegyzetet is illesztett, miszerint: „A népi felkeléseket, ha nem kapnak támogatást fegyelmezett sorhadseregektől, könnyen le lehet verni. Bár sokáig elhúzódhatnak, mint például a vendée-i felkelés, azonban sem az inváziót, sem pedig a hódítást nem akadályozhatják meg.” (Gottreich L. et al. (szerk.) 1974 p. 678. – 477. l.j.). Jomini itt a gerilla hadviselés valamennyi teoretikusának egyik meghatározó kérdésére, a reguláris erők kulcsfontosságú támogatására hívta fel a figyelmet, akik nélkül a népi felkeléseket egyszerűbb vert helyzetbe kényszeríteni.

Carl von Clausewitz fentebb említett, A háborúról című művében önálló fejezetet szentelt a népfelkelésnek. Ennek oka kettős: egyrészt a forradalmi és napóleoni háborúkban zajló népfelkelések olyan nagy jelentőségűek voltak, hogy azok önálló tudományos igényű feldolgozására szüksége volt a hadtudománynak. Ebből a megállapításból fakad a második ok: a fejezet megírásával a porosz katonai teoretikus jelentőségük okán beillesztette a népfelkelést a hadügy rendszerébe. Ezt az új és eddig alig bemutatott jelenséget azonban közlése szerint inkább ő is csak körülírta, mintsem tárgyilagosan elemezte (Clausewitz, C. von 2013 p. 526.). Fontos kiemelni, hogy a téma a 6., a védelemről szóló könyvben történő elhelyezésével Clausewitz saját, ugyanennek a könyvnek a 6., A védelmi eszközök köre című fejezetében leírt szavait támasztotta alá, miszerint „a vegyveres nép vagy a népfelkelés a védelem sajátos eszköze.” (Clausewitz, C. Von 2013 p. 398. – Clausewitz kiemelése).

A 26., A népfelkelés címet viselő fejezetben három kérdésre kereste a választ: milyen hatásai lehetnek, melyek a feltételei és hogyan alkalmazható a népfelkelés. A második kérdés kapcsán az 1. könyv 1. fejezetében a háborús erőszak bemutatására alkalmazott módszertant, vagyis az elmélet és a valóság szembeállítását használta. Elméletben a népfelkelés csak akkor lehet önmagában sikeres, ha az adott ország területe Oroszországhoz hasonlóan óriási kiterjedésű, és ebből fakadóan hatalmas aránytalanság alakul ki az országba betörő ellenség és az elfoglalt terület között. A valóságban azonban a felkelés sikerének feltételeként a reguláris erőkkel történő, központi irányítás alatt zajló szoros együttműködést jelölte meg.

A népfelkelés hatékonysága szerinte öt, köztük három földrajzi jellegű feltételtől függ: „1. a háborúnak az ország belsejében kell folynia; 2. ne egy katasztrófát követő döntés következménye legyen; 3. a hadszíntér területe legyen nagy; 4. a népnek támogatnia kell az intézkedéseket, valamint 5. az országnak erősen átszegdeltnek és – hegyek, erdők, mocsarak vagy a földművelés jellege révén – nehezen járhatóknak kell lennie.” (Clausewitz, C. von 2013 p. 523.). A

nagy földrajzi kiterjedés, valamint az átszegdelt, nehezen járható terep kiegyensúlyozza az irregularitásból fakadó hátrányokat: a harmadik feltétel teljesülése a reguláris csapatok szétaprózódásával, míg az ötödik hatékony alkalmazásuk csorbulásával jár.

A sikeres felkelés feltételei között utolsóként településföldrajzi tényezők kerültek felsorolásra. Clausewitz szerint Németország néhány tartományára, pl. Vesztfáliára jellemző, laza szerkezetű, egymástól távolra épített házakból álló települések között vívott irreguláris harcok sikeresek lehetnek, ugyanis ezek növelik a terület átszegdeltségét, fedettségét és komoly elszállásolási problémákat okozhat a betörő ellenségnek (*Clausewitz, C. von* 2013 p. 524.). A porosz katonai teoretikus úgy vélte, hogy bár a népfelkelés a hadászati védelem egyik jelentős eszköze, harcászati védelemben mégsem szabad felhasználni, ugyanis az kitartó és hidegvérű csapatokat kíván. Ha mégis egy terepszakas védelmére vezénylik a népfelkelőket, annak a védelem számára kedvezőnek kell lenni a támadók és a védők közti aszimmetria miatt. Erre Clausewitz szerint hegységek hágóinál, mocsarak töltéseinél vagy folyók átkelőhelyeinél kerülhet sor, ahonnan a védelmük áttörése esetén könnyen biztosítható a szétszóródásuk, azaz elkerülhető a megsemmisítésük (*Clausewitz, C. von* 2013 p. 526.).

A fenti katonai szakírók elsőként vizsgálták meg az irreguláris hadviselés a hadtudomány szempontjából. Munkáik, melyekben jelentős szerepet kapott többek között a felkelők és a földrajzi tér szoros kapcsolata, elméleti origóját alkották a későbbi fegyveres népi mozgalmaknak.

AZ IRREGULÁRIS ELMÉLETEK ÉS A MODERN NAGYVÁROSOK

A Napóleon utáni korszak városi felkeléseire és szabadságharcaira komoly hatást gyakoroltak a 19. század eleji népi felkelések sikerei. Ezeknek a harcoknak a legfontosabb tanulsága az volt, hogy a felfegyverzett, motivált és hatékonyan vezetett irreguláris csapatok számukra kedvező földrajzi viszonyok között, valamint a hadviselés bevett szabályaitól, módszereitől eltérő eljárásokat alkalmazva a siker reményében vehetik fel a harcok az ellenük felvonuló reguláris haderőkkel. 1815 után az uralkodó rezsimek elleni harcok a vidék mellett egyre gyakrabban lángoltak fel az egyre nagyobb kiterjedésű, lakosság számú és egyre bonyolultabb infrastruktúrával rendelkező nagyvárosokban. Az 1808. május 2-i madridi felkelés utcai harcai is bizonyították, hogy a reguláris csapatok még egy szervezetlen ellenséget is csak komoly véráldozatok árán tudnak legyőzni a városi közegben. Az urbánus tér ugyanis ugyanolyan bonyolult, átszegdelt hadszíntérnek számít a katonák számára, mint a hegyvidéki vagy az erdős terep, ahol számbeli, tűzerőben és eljárásokban mutatkozó fölényük nem érvényesülhet az épületek miatt. A vidékkel szembeni legnagyobb különbség abban volt, hogy a felkelők számára elengedhetetlen népi támogatás tömegbázisa a városokban gyakorlatilag azonnal rendelkezésre állt.

Az ipari forradalom hatására a kor nagyvárosai gyárakban dolgozó munkások és azok családtagjainak ezreit vonzották vidékről: ezek között azonban a – kontrasztos városfejlődés, a városiasodás elmaradása miatt kialakuló – nincstelenség és nyomor új eszméket, ezek pedig elégedetlenséget, majd forradalmi megmozdulásokat szültek. A városi proletárokat ekkor már hivatásos forradalmárok, majd a század végén jól szervezett, központilag irányított pártok vezették (*Rudé, G.* 1986 p. 155.).

Louis Auguste Blanqui (1805-1881) több sikertelen forradalmi kísérletben vett részt Párizsban: az 1839-es, az 1848-as, valamint az 1870-es próbálkozásai sem jártak sikerrel. E kísérletek tapasztalatait összefoglalva azonban komolyan befolyásolta az utána következő városi forradalmak eredményességét. Hadtudományi szempontból legjelentősebb műve az Útmutató a fegyverforgatáshoz, (*Blanqui, A.* 1968 pp. 213-219.) melyet 1868-ban vetett papírra. Ez a munka az 1839-es és az 1848-as sikertelen forradalmak tanulságait összegezte. Blanqui szerint a nagyvárosok ideális színterei a reguláris hadseregek elleni küzdelmeknek: a harcok színhelyei a barikádok voltak, melyek felépítése előtt fontosnak tartotta tanulmányozni a város belső részébe vezető főbb útvonalakat, vagyis nem öltetszerűen kell azokat elhelyezni (*Blanqui, A.* 1968 p. 215.). A francia forradalmár hangsúlyozta, hogy a sikeres harcok előfeltétele a felkelők (így a barikádok) központi irányítása. A nagyvárosi terep előnyeit elemezve kiemelte, hogy a városok átépítésekor létrehozott széles „stratégiai utak, melyek most minden irányban keresztül-kasul szelik a várost” (*Blanqui, A.* 1968 p. 216.), inkább előnyösek, mint hátrányosak a felkelők számára, mert bár az ellenséges erők ezek segítségével könnyebben és gyorsabban közlekedhetnek ezeken, viszont mindez fedezék nélkül történik, kitéve a csapatokat az utak mentén húzódó házakból, azok ablakaiból és erkélyeiről nyitott ellenséges tűznek. A használható kézfegyvereket sorba véve Blanqui a házakban folytatott harcokról is szólt, melyek során a kisebb eszközök (revolver, szurony, párbajtőr, kard, tőr) fölényhez juttathatja a forradalmárokat (*Blanqui, A.* 1968 pp. 216-217.). Hangsúlyozta, hogy ezek eszméi rettenthetetlen harci szellemet adnak, mely szintén az ő oldalukra billenti a mérleg nyelvét. Jól tudta, hogy a néptömegek élére vezetőkre van szükség: úgy vélte, hogy a városi népesség köréből az egykor fegyverviselt állampolgárok jelentik majd a felkelők kádereinek kiegészítését és utánpótlását (*Blanqui, A.* 1968 p. 219.). A győzelem legfontosabb tényezője azonban szerinte a szervezethez, mely az egységből és az együttműködésből fakad (*Blanqui, A.* 1968 p. 217.).

A puccsista taktikájú blanquizmus 1871 után már nem játszott szerepet a munkásmozgalomban, helyét a tudományos szocializmus és annak teoretikusai vették át. Forradalom-elméletük origója A Kommunisták Pártja kiáltványa, (*Marx, K.– Engels, F.* 1959) melyet 1848-ban Karl Marx (1818-1883) és Friedrich Engels (1820-1895) közösen írt. Elméletük szerint az elnyomó burzsoázia ellen

osztályharcot vívó proletariátus tömegei a gyárak zömének otthont adó városokban tömörült, így a harcot is ebben a környezetben kellett szerintük megvívni (*Marx, K.– Engels, F.* 1959 pp. 447-448.). A fegyveres küzdelem mellett politikai síkon is zajlott e harc, mely sikerességének feltételeként egy politikai párt megszervezését tartották elengedhetetlennek (*Marx, K.– Engels, F.* 1959 p.450.). A proletárok törekvéseit támogató kommunisták szerint a politikai hatalom megszerzése, majd az ezutáni gyökeres gazdasági és társadalmi változásokhoz erőszakos, forradalmi megmozdulások vezethetnek csak el, ezért a forradalmak tanulmányozása kulcsfontosságú (*Marx, K.– Engels, F.* 1959 p.470.).

Marx a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája” (*Marx, K.* 1962) című munkájában meghirdetett, a parasztság és a munkásság közötti szövetség arra utal, hogy ezt a harcot a városok mellett a vidéken is vívják majd (*Marx, K.* 1962 p. 190.). Az 1848-1849-ben katonai tapasztalatokat is szerzett Engels visszatekintve a népek tavaszára keserűen állapította meg, hogy „...tévhitnek bizonyult, hogy egy népi felkelés nagyvárosban legyőzhetetlen” (*Engels, F.* 1962 p. 53.). A Lenin számára később zsinórmértékül szolgáló Forradalom és ellenforradalom Németországban című munkája e tapasztalatok miatt hangoztatta, hogy kulcsfontosságú a városok stratégiai fontosságú pontjainak elfoglalása. Az 1870-1871-es francia-porosz háborúról írt, a londoni *The Pall Mall Gazette*-ben megjelent 59 tanulmánya közül számos foglalkozott a városokban vívott irreguláris harcokkal. Példaként az 1808-ban kirobbant spanyolországi eseményeket citálva úgy gondolta, hogy a hódítók elleni népi ellenállás sikeres lehet, akár vidéken, akár a városokban is ([ENGELS, F.] 1968a p. 131.; [ENGELS, F.] 1968b p. 177.; [ENGELS, F.] 1968c p. 168.; [ENGELS, F.] 1968a p. 117.). A párizsi Kommün leverése azonban komoly változásokat okozott Engels elméletében: a haditechnika (főleg a puskák és lövegek) fejlődése, a műszaki csapatok egyre nagyobb arányú alkalmazása miatt ekkor már úgy vélte, hogy a nagyvárosokban vívott irreguláris harcok sikeres megvívása illuzórikus: szerinte „a régi stílusú lázadás, az utcai barikádharc, amely 1848-ig mindenütt meghozta a végső döntést, jelentősen elavult. Ne ringassuk magunkat illúziókba: a felkelés tényleges győzelme a katonaság felett utcai harcban, mint két hadsereg közötti győzelem, a legnagyobb ritkaságok közé tartozik.” (ENGELS, F. 1970 p. 485.). Kiemelte, hogy bár a harcokat nem lehet kizárni, a politikai hatalom megszerzéséért vívott küzdelemben, a későbbiekben a nem katonai eszközök fognak dominálni (*Engels, F.* 1970 p. 483.).

Ezt a véleményt cáfolta meg Vlagyimir Iljics Lenin (1870-1924), aki folytatta és az oroszországi viszonyra alakította Marx és Engels hadtudományi munkásságát, így a forradalmakról, valamint a fegyveres felkelésekről alkotott nézeteiket is. Számára nemcsak a párizsi Kommün, de az 1905-ös oroszországi forradalom bukása is komoly tanulságokkal szolgált: az események meggyőzték

arról, hogy a legkisebb mértékletesség sem megengedett a győzelem kivívásáig. A városi harcok sikere a küzdelmet irányító párton, a megszerzett fegyverek mennyiségén, valamint a reguláris haderőből átállított katonák számán múlik (LENIN, V. I. 1965b p. 24.; LENIN, V. I. 1965a p. 235.; LENIN, V. I. 1966 p. 108.). Bár Lenin is hirdette a proletárok és a parasztok közötti osztályszövetséget, vagyis elengedhetetlennek tartotta a harcok vidékre történő kiterjesztését, a forradalom kezdetének helyszínéül Szentpétervárt és Moszkvát jelölte meg, ugyanis szerinte a legnagyobb orosz városokban kivívott győzelem megalapozza az ország forradalmasítását. Nem véletlen, hogy 1917 őszén már konkrét helyszíneket (Alexandra Színház, Péter-Pál erőd, táviró- és telefonközpont), azaz stratégiai fontosságú politikai és katonai helyszíneket jelölt meg az elfoglalandó célpontok között (*Lenin, V. I. 1967 p. 249.*). A forradalmi hadsereg osztagainak feladatai (*Lenin, V. I. 1965c*) című munkájában az utcai harcok során a bevetésre kerülő osztagok katonai és nem katonai jellegű feladatait, valamint fegyverzetét részletesen ismertette. Kiemelte, hogy a sikeres harcokhoz az elméleti munka, azaz hadtudomány tanulmányozása kulcsfontosságú, majd a gyakorlati munka, azaz az előkészítő akciók és a hadműveletek részleteit ismertette. Az előkészítés során hangsúlyozta a városok a harcok szempontjából döntő jelentőségű pontjainak (az utcai harcra alkalmas lakások, rendőrszobák, börtönök, állami intézmények, fegyverraktárak) felderítését, és az utcai hadműveletek végrehajtásáról is aprólékos útmutatást írt követőinek (*Lenin, V. I. 1965c pp. 328-329.*).

Blanqui, Marx, Engels és Lenin hadtudományi munkásságának hatásai döntő jelentőségűnek bizonyultak a 20. században, ugyanis az 1917-es oroszországi kommunista forradalom győzelme követendő példa volt későbbi forradalmárok számára, hadtudományi műveiket pedig az őket követők kézikönyvként használták fel akár a vidéki, akár pedig a városi harcok során.

IRREGULARITÁS ÉS ELMÉLET AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Az első világháborúban mindössze két helyen zajlottak irreguláris harcok: Német Kelet-Afrikában és Arábiában. Bár a Paul Emil von Lettow-Vorbeck német tábornok vezette, irregulárisan harcoló német és bennszülött erői az anyaország katonai veresége utánig kitartottak a náluknál sokszorosan nagyobb létszámú és bőséges utánpótlással rendelkező antant erőkkkel szemben, mert a tábornok a vesztes oldalon szolgált, művei kisebb figyelmet kaptak. Ezzel szemben az Arábiában zajló, végül a Török Birodalom összeomlásához vezető eseményeket feldolgozó Thomas Edward Lawrence (1888-1935) A bölcsesség hét pillére (*Lawrence, T. E. 1935a és b*) címmel megjelent monumentális alkotása komoly hatást gyakorolt a későbbi időszakok irreguláris elméletekkel foglalkozó katonai szakíróira, köztük B. H. Liddell Hartra.

A bölcsesség hét pillére az arab felkelés történetét dolgozta fel, mely eseményei két jól különválasztható felszínformán zajlottak. A kezdeti időszakban a szinte lakatlan sivatagban, majd Akaba 1917. július 6-i elfoglalását követően a mai Izrael, Jordánia és Szíria sűrűbben lakott, mezőgazdasági termelés alá vont területein harcoltak az arabok a törökök ellen. A sivatag óriási kiterjedése a felkelőknek megnyugtató, míg ellenségeiknek nyugtalanító háttérrel biztosított, ugyanis annak területének ellenőrzésére képtelen török hadsereg csupán a megerősített helyőrségekben érezhette magát biztonságban, míg a felkelők helyismeretük okán annak minden jellemzőjét saját hasznukra tudták fordítani. A műből kibontható Lawrence-nek az irreguláris harcokkal kapcsolatos nézeteinek összessége, hadelméleti szempontból mégis a XXXIII. fejezet (*Lawrence, T. E. 1935a pp. 206-219.*) a legjelentősebb, melyben a szerző a felkelés teóriájával foglalkozik. A fejezet keretét Lawrence betegsége adta: 1917. március 15. és 25. között lázasan fekvő egy Abu Markha-i sátorban gondolkozott a felkelés jövőjéről, a hadjárat tervéről. Korábban szerzett elméleti ismereteit a folyó felkelés tapasztalataival összevetve megállapította, hogy a hadjárat gyökeresen eltér „a modern tudományos háború”-tól (*Lawrence, T. E. 1935a p. 207.*). Lawrence betegen elmélkedve rájött arra, hogy az arabok „célja földrajzi: ki akarják szorítani a törököt Ázsia minden arabul beszélő országából.” (*Lawrence, T. E. 1935a p. 211.*) Ennek módszere pedig lehetőség szerint nem a pusztító öldöklés, hanem minden más rendelkezésre álló eszköz felhasználása. A háború általa meghatározott tényezői – a dolgok algebrai, az életek biológiai és az eszmék pszichológiai elemei – mindegyikének van földrajzi vonatkozása.

Az algebrai elem a brit teoretikus szerint olyan tudomány, mely – többek között – „ismert tényekkel dolgozott, meghatározott feltételekkel, térrel és idővel, szervesen dolgokkal, mint a hegyek és éghajlatok és vasutak...” (*Lawrence, T. E. 1935a p. 212.*). E tényező vizsgálata során az első kérdés számára a hadszíntér területi kiterjedésének megbecsülése volt. Ez alapján kijelentette, hogy az akár 140000 „négyzögmérföld”-re (*Lawrence, T. E. 1935a p. 213.*) becsült terület méretei miatt a török hadsereg képtelen ellenőrizni. Ennek a területnek a töredékét, 30000 négyzögmérföldet is csak 60000 katonával tudta volna biztosítani az ellenség, azonban ennyi sem állt rendelkezésre (*Lawrence, T. E. 1935a pp. 213-214.*). Mindezek pedig arról győzték meg Lawrence-t, hogy a háború ezen elemében előnyösebb helyzetben vannak a felkelők, vagyis a földrajzi közeg számukra kedvez.

Az életek biológiai eleme kapcsán a parancsnokság kérdéseinek vizsgálata következett. Lawrence rádöbbsent, hogy a törökök gyengéje nem az ember, hanem a háború megvívásához szükséges anyag, ennek megfelelően „Törökországban az anyag ritka és értékes, az embereket kevesebbre becsülték, mint a felszerelést. A mi szerepünk nem a török hadseregnek, hanem anyagainak elpusztítása volt. Egy török híd, vagy sín, gépezet, vagy ágyú, vagy robbanószer elpusztítása

nagyobb hasznunkra vált, mint egy töröknek a halála.” (Lawrence, T. E. 1935a p. 215.). Ezzel szemben az araboknál éppen az ellenkezője volt igaz, az embervesztésre sokkal érzékenyebben reagáltak a harcosok, mint a hadianyag elvesztésére. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy „A mi háborúnk az elkülönülés háborúja kell, hogy legyen. Nekünk az ellenséget egy nagy ismeretlen sivatag csendes fenyegetése alatt kell tartanunk, nem árulva el magunkat, amíg nem kezdünk támadást.” (Lawrence, T. E. 1935a p. 216.). Miután az algebrai és a biológiai tényezők sikerrel kecsegtettek, a brit katoná utoljára a pszichológiai elem vizsgálatát végezte el. Ebben is jelentős szerepet játszottak véleménye szerint a földrajzi tényezők, ugyanis „... Arábiában a kiterjedés többet jelent, mint az erőszak, a tér nagyobb, mint a hadseregek hatalma.” (Lawrence, T. E. 1935a p. 218.).

Összegezve elmékedését Lawrence arra jutott, hogy a felkelés számára a sivatag egy megtámadhatatlan bázisként jelentkezik, „... amely biztonságban van nemcsak a támadás ellen, hanem a támadástól való félelem ellen is.” (Lawrence, T. E. 1935a p. 219.). A területen tevékenykedő török hadsereg létszáma miatt hatástalannak bizonyult, a területen élők a lázadókat támogatták, az arabok taktikája sikeresnek bizonyult, valamint a háború megvívásához szükséges hadianyag is bőven rendelkezésre állt. Összességében tehát „a végső győzelem bizonyosnak látszott...” (Lawrence, T. E. 1935a p. 219.).

A térséget és lakóit jól ismerő Lawrence (Forgács B. 2017 pp. 322-323.) művében részletes leírásokkal mutatta be a hadszíntér természet- és településföldrajzát, gyakran fókuszálva ezeknek a jellegzetességeknek a katonai műveletekre gyakorolt hatására. Foglalkozott többek között a talajszerkezettel (ennek jelentősége a páncélgépkocsik alkalmazásakor kulcskérdés), (Lawrence, T. E. 1935b p. 47.) a különböző arab törzsek területeinek elhelyezkedésével, valamint a sivatagban létkérdésnek számító oázisok és kutak hollétével. Ez utóbbiak nemcsak a felkelők vízigényét elégítették ki, hanem a sivatag hajói, a tevék itatása miatt döntő jelentőségűek voltak, hiszen ezek biztosították az irreguláris erők mobilitását a sivatagban (Lawrence, T. E. 1935a pp. 400-401.). Kiemelendő, hogy a hadszíntér legfontosabb ember alkotta tereptárgya, a térségben állomásozó török erők utánpótlását jelentő, egyben a felkelők támadásainak első számú célpontja a Damaszkuszt Medinával összekötő 1322 km hosszú, 1055 mm nyomtávú hedzsászi vasút volt.

ÖSSZEZGÉS

Tanulmányunkban a gerillaelméletek első száz évének forrásai közül emeltük ki azokat, melyekben a felkelések és a hadszíntér kapcsolat markánsan kidomborodott. Az idézett katonai teoretikusok munkáikban a hadtörténelmi tapasztalatokat feldolgozva igazolták, hogy jól megválasztott földrajzi közeg az irregulárisan harcoló gerillák/partizánok/felkelők számára előnyt biztosított. A

reguláris csapatokkal szembeni aszimmetriát ugyanis csökkentették az átszegdelt terep okozta lehetőségek, melyek viszont hátrányosan érintették a rendes hadseregeket, azok ugyanis ezek között a viszonyok között nem tudták kihasználni a létszámban vagy tűzerőben megmutatkozó fölényüket. A gerillaelméletek első száz évének tapasztalatai a 20. század későbbi teóriáiban is jelentkeztek, melyek írói a helyi viszonyokhoz alkalmazták és fejlesztették tovább azokat, legyen szó akár vidéki, akár városi közegben vívott irreguláris küzdelmekről.

IRODALOM

- [ENGELS, F.] 1968a: Zaragoza – Párizs. – In. MARX – ENGELS Művei. 17. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 130-131.
- [ENGELS, F.] 1968b: A háború esélyei. – In. MARX – ENGELS Művei. 17. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 177-181.
- [ENGELS, F.] 1968c: A katonai helyzet Franciaországban. – In. MARX – ENGELS Művei. 17. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 166-169.
- [ENGELS, F.] 1968d: Jegyzetek a háborúról XXII. – In. MARX – ENGELS Művei. 17. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 115-117.
- BLANQUI, A. 1968: Útmutató a fegyverforgatáshoz. – In. BLANQUI, A.: Válogatott művei. Gondolat, Budapest. pp. 213-219.
- CLAUSEWITZ, C. von 2013: A háborúról. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 706 p.
- DAVIDOV, D. V. 1974: A partizánháborúról. In. GOTTFREICH L. et al. (szerk.): A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 542-550.
- ENGELS, F. 1962: Forradalom és ellenforradalom Németországban. – In. MARX – ENGELS Művei. 20. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 3-98.
- ENGELS, F. 1970: Bevezetés [Karl Marx „A polgárháború Franciaországban” c. művének 1891-es kiadásához]. – In. MARX – ENGELS Művei. 22. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 475-492.
- FORGÁCS B. 2017: Arábiai Lawrence és az arab felkelés. – Hadmérnök, XII. 2. pp. 321-340.
- GOTTFREICH L. et al. (szerk.) 1974: A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 691 p.
- JOMINI, A. H. 1974: A hadművészet meghatározása. – In. GOTTFREICH L. et al. (szerk.): A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 568-622.
- LAWRENCE, T. E. 1935a és b: A bölcsesség hét pillére. I(a)-II(b). kötet. – Révai, Budapest. 403 és 411 p.

- LEMIÈRE (sic!) DE CORVEY, J. F. A. 1977: Un Peu de Fanatisme. – In. LAQUEUR, W.: The Guerrilla Reader. A Historical Anthology. Temple University Press, Philadelphia (PA). 1977., pp. 62-65.
- LENIN, V. I. 1965a: Az OSzDMP II. kongresszusa. Határozati javaslat a tüntetésekről. – In. LENIN, V. I.: Összes művei. 7. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. p. 235.
- LENIN, V. I. 1965b: Állam és forradalom. – In. LENIN, V. I.: Összes művei. 33. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 1-111.
- LENIN, V. I. 1965c: A forradalmi hadsereg osztagainak feladatai. – In. LENIN, V. I.: Összes művei. 11. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 327-331.
- LENIN, V. I. 1966: Az OSzDMP III. kongresszusa. 1905. április 12. (25.) – április 27. (május 10.). – In. LENIN, V. I.: Összes művei. 10. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1966, pp. 83-187.
- LENIN, V. I. 1967: Marxizmus és felkelés. In. – LENIN, V. I.: Összes művei. 34. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 244-249.
- MARX, K. 1962: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. – In. MARX – ENGELS Művei. 7. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 7-103.
- MARX, K.– ENGELS, F. 1959: A Kommunista Párt kiáltványa. – In. MARX – ENGELS Művei. 4. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. pp. 437-470.
- NAGY M. M. 2006: Kis magyar hadelmélet: hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p.
- PARET P. 2005: Clausewitz. – In. VESZPRÉMY L.(szerk.): A korai stratégiai gondolkodás. Tanulmányok. – Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 247-270.
- RUDÉ, G. 1986: Forradalmak, zendülők. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 255 p.

A BRIT VÉRFARKAS ÉS A GALL EZÜSTGOLYÓ: A FRANCIA FIATAL ISKOLA A TENGERI HADVISELÉSRŐL... ÉS A POLAI ERŐDRENDSZER

KAISER FERENC

THE BRITISH WEREWOLF AND THE FRENCH SILVER BULLET: THE FRENCH JEUNE ÉCOLE ABOUT THE NAVAL WARFARE... AND THE POLA FORTIFICATIONS

In the second half of the 19th century shipbuilding, ship design, naval strategy and naval tactics were changing fast. Interestingly enough it was not Great Britain, the industrially most advanced state whose Royal Navy ruled the waves from more than one and a half century, who moved this revolution. It was France, who was persistent second behind the British for nearly two centuries. Both in shipbuilding and naval tactics the Frenchs made lots of achievement in this era, and shaped the shipbuilding and naval theory for decades. The Jeune École, the strategy of the weak had a great effect on the world navies and naval theorists up to the First World War and beyond. It gave an impetus to build fortified naval ports worldwide. The weaker states built them to protect against their antagonists' stronger battle fleets, and the stronger states built them to avoid sudden attacks from their enemies torpedo armed vessels. For the Austro-Hungarian Empire, this naval strategy gave a useful tool against its greatest antagonist, Italy. The Pola fortified port is the main survivor of this era. It is a strong evidence still now, which shows the effect of the Jeune École on the Austro-Hungarian naval strategy, and vice versa.

BEVEZETÉS

A XIX. század második fele forradalmi változásokat hozott a tengeri hadviselésben. Gyökeresen átalakult az alkalmazott haditechnika, hiszen a spanyol Armada 1588-as pusztulása után egészen a XIX. század közepéig meghatározó faépítésű, vitorlával hajtott és sima csövű előltöltő ágyúkkal felszerelt hadihajóit (Lambert, A. 2000) néhány évtized alatt teljesen kiszorították a fémépítésű, gőzhajtású¹ és hátultöltő, huzagolt csövű ágyúval felfegyverzett típusai. A forradalmi változások egybeestek a tengeri hadelmélet „aranykorával”.

¹ Bár a vitorlázat egészen a századfordulóig fennmaradt a legtöbb hadihajón, különösen azokon, amelyeket távoli vizeken folytatott bevetésekre szántak.

Az olyan nagy hatású szerzők, mint az amerikai Alfred Thayer Mahan, vagy a brit Sir John Knox Laughton, illetve a Colomb fivérek (Philip Howard és Sir John Charles Ready), vagy Sir Julian Stafford Corbett a tengeri uralom kivívásának fontosságáról írtak meghatározó munkákat. Közös az elméleteikben, hogy a tengeri háborúk megnyerését a nagyméretű, erős tüzérséggel és vastag páncélzattal rendelkező hajókkal megvívott döntő csatával, illetve az ellenséges partvidék blokádjá alá vonásával, illetve a tengeri kereskedelmi útvonalak (különösen az úgynevezett fojtópontokon² keresztül) ellenőrzésével gondolták megvalósítani. (Hill, R. 2002; Kaiser F. 2017) Ez a stratégia azonban csak az erős haditengerészettel rendelkező államok számára volt kivitelezhető. A teoretikusok természetesen azon is elgondolkoztak, hogy mit csináljanak azok az országok, amelyek – gazdasági és vagy geostratégiai okok (például erős szárazföldi haderővel rendelkező szomszédok) miatt – nem képesek jelentős haditengerészet kiépítésére? Számukra is készült egy stratégiai recept, a francia fiatal iskola elképzelése. Ahogy azt az irányzatról készült legátfogóbb munka alcíme is megfogalmazta: ez a gyengék stratégiája volt. (Røksund, A. 2007) A franciák – számbeli hátrányukat ellensúlyozandó – igyekeztek a hadihajó építésben is újat alkotni, minőségi fölényre szert tenni a britekkel szemben. Noha erőfeszítéseiket csak mérsékelt siker kísérte, de elképzeléseik évtizedekre – sőt bizonyos szempontból napjainkban is – meghatározták a hadihajók fejlesztési irányait.

1. AZ ÖRÖK MÁSODIK

A XIX. század utolsó harmadában Franciaország stratégiai válságba került. XIV. Lajos kora óta Párizs egyszerre próbált az európai kontinens legerősebb szárazföldi hatalma, azaz hegemonja, illetve a tengeren Nagy-Britannia elsőszámú kihívója lenni. (Ami nem volt könnyű feladat, hiszen a földrajz London oldalán állt, neki nem voltak erős szárazföldi haderővel rendelkező szomszédjai, így erőforrásainak zömét a Royal Navy /királyi haditengerészet/ fejlesztésére fordították.) A kettős célhoz Bonaparte Napóleon uralma alatt állt a legközelebb Franciaország. (Rodger, N. A. M. 2006) 1815 után azonban a meggyengült „gall kakas” egyik célkitűzéshez sem maradt elég erős. III. Napóleon uralkodása idején ugyan – legalább is kezdetben – úgy tűnt, hogy Európa sorsát újra Párizsban döntik el, de a krími háborúban, illetve a szárd-francia-osztrák háborúban elért sikerek után jött a kijózanító és megalázó vereség a vaskancellár, Otto von Bismarck Poroszországtól. A bosszúszomjas, de alaposan meggyengült Franciaország haderőfejlesztése ezt követően még inkább a szárazföldi haderőre koncentrált. (Halpern P. G. 2001) Ugyanakkor, hogy nagyobb erőforrásokkal kezdjen hozzá a Német Császárság elleni háborúhoz, Párizs gőzerővel vetette bele magát a gyarmatosításba. Afrika észak-nyugati részének meghódításával, valamint Madagaszkár és a környező szigetek, illetve

² Hajózási szűk keresztmetszetek, azaz tengerszorosok és mesterséges csatornák.

Indokína és számtalan Csendes-óceáni sziget birtokbavételével a századfordulóra a francia lett a világ második legnagyobb gyarmatbirodalma, az ősellenségéből szövetségessé váló brit után. (Barraclough, G. – Stone N. 1992) Ebben a helyzetben a francia haditengerészetnek alkalmazkodnia kellett, azaz kevesebb erőforrásból kellett fenntartani az európai – és sokáig globális – szinten is második számú tengeri haderőnem ütőképességét.

2. A JEUNE ÉCOLE ELŐZMÉNYEI

A franciák már a spanyol örökösödési háború óta sikerrel támadták az ellenséges országok (főleg Nagy-Britannia) kereskedelmi hajóit. Az állandó vereségekkel járó *guerre de escadron*-nal (hadihajókötelékek közötti hadviselés) szemben ez a fajta kereskedelmi háború (*guerre de course*) komoly anyagi sikereket és jelentős állami bevételeket hozott. (Kennedy, P. M. 2004) Ez nem csak a magántulajdonban álló „kalózhajók” (korzárok, privatérek, akik csak háborúban és csak az ellenséges országok hajóit támadták), hanem a reguláris haditengerészet hajóinak is fő feladata volt a fegyveres konfliktusokban. Ez a Vauban marsall által „*la petite guerre navale*”-nak, azaz tengeri kis háborúnak nevezett harcjelzés komoly veszélyt jelentett a brit kereskedelemre. (Speller, I. 2018) A franciák erre a célra külön hajótípusokat is kifejlesztettek. Háborús időkben gyorsjárátú fregattok, korvettek és luggerek cirkáltak a brit kereskedelmi hajók útvonalai mentén. Válaszként persze a Royal Navy is hadrendbe állította (gyakran a francia típusok tovább fejlesztésével) a saját gyors típusaikat (fregatt, szlúp, brigg, kutter), illetve a kereskedelmi hajóik konvojban, hadihajókísérettel közlekedtek. A hosszú tizenharmadik század háborúiban, de a francia forradalmi és a napóleoni háborúkban is komoly sikereket arattak a franciák ezzel a fajta hadviseléssel, de a *guerre de course*-al – ugyan alaposan próbára tették a Royal Navy-t, de – a brit tengeri hegemoniát nem sikerült megtörni. (Anderson, G. M. – Gifford A. Jr. 1991; Rodger N. A. M. 2006) Sőt a tengeren megfelelő védelem nélkül haladó francia kereskedelmi hajók között számszerűen hasonló, de arányaiban jóval nagyobb³ veszteségeket okoztak a brit hadihajók és „magánvállalkozók”, azaz szabadalomleveles kalózkodók. (Kaiser. F. 2007) A britek számára sem volt ismeretlen ez a fajta hadviselés, hiszen Anglia nem kis részben a kalóz magánvállalkozóival (Sir Francis Drake, Sir Martin Frobisher, Sir John Hawkins, Sir Walter Raleigh) törte meg a spanyol világbirodalom tengeri hegemoniáját. Később pedig – már kevésbé világhírű – privatérek, illetve a Royal Navy hadihajói tizedelték a spanyolok örökébe lépő Hollandia kereskedelmi tengerészetét is. (Bicheno, H. 2014; Rodger, N. A. M. 2004; Kennedy, P. M. 2004) A francia teoretikusok előtt történelmileg jóval közelebb is volt egy sikeres példa. Az amerikai polgárháborúban a déli haditengerészet portyázó hajói (gyorsjárátú, néhány nehézágyúval felszerelt átépített kereskedelmi hajók) óriási

³ Lévén a francia kereskedelmi hajópark jóval kisebb volt, mint a brit.

veszteségeket okoztak az északi kereskedelmi flottában, amelynek védelmét az Unió haditengerészete nem tudta megbízhatóan megoldani. A biztosítási díjak megugrottak, drágultak a szállítási költségek. Az északi hajótulajdonosok így arra kényszerültek, hogy brit kereskedelmi lobogó alá regisztrálják a hajóikat, az export-importtal foglalkozó cégek pedig inkább külföldi hajókon szállították az árukat. Az USA kereskedelmi tengerészetének, amely a polgárháború előtt a brit legnagyobb riválisa volt, hajóállománya a töredékére esett vissza. Mindez pedig jelentős bevételektől fosztotta meg Abraham Lincoln kormányát. (Hill, R. 2002; Keegan, J. 2012.)

A fiatal iskola első képviselőjének, még inkább előfutárjának Henri-Joseph Paixhans-t (1873-1854), a francia szárazföldi haderőnem tüzértisztjét szokták tartani. A napóleoni háborúk veteránja, miután 1815-ben leszerelt a francia haderőből, magánemberként kezdett foglalkozni egy új típusú tüzéregi eszköz megtervezésével. 1822-ben mutatta be terveit egy később forradalminak bonyoluló lövegről a francia tengerészeti minisztériumnak, amely megfinanszírozott egy kis darabszámú gyártást. 1823-ban így készültek el a világ első robbanólövedéket (gránátot) kilövő ágyúi. Ezek az új fegyverek a korábbi mozsarakkal és hajótarackokkal szemben nem meredek (felső szögcsoport), hanem lapos röppályán lőtték ki a lövedékeiket. A nagyobb találati valószínűség, illetve a fa hajótestbe mélyen behatoló és ott felrobbanva tüzet okozó gránátok pedig halálos veszélyt jelentettek a korszak fából épült sorhajói számára. (Ez a fegyver paixhans ágyú néven terjedt el, eleinte kis darabszámban.) 1821-ben kiadott „Nouvelle force maritime ou exposé des moyens d'annuler la force des marines actuelles de haut bord et de donner à des navires très petits assez de puissance pour détruire les plus grands vaisseaux de guerre.” és az 1822-ben publikált „Nouvelle force maritime et application de cette force à quelques parties du service de l'armée de terre ou Essai sur les moyens actuels de l'usage de la force maritime, sur une espèce nouvelle d'artillerie de mer qui détruirait promptement les vaisseaux de haut bord, sur la construction de navires à voile et à vapeur de grandeur modérée qui, armés de cette artillerie, donnerait une marine moins coûteuse et plus puissante que celles existantes et sur la force que le système de bouches à feu proposé offrirait à terre pour les batteries de siège, de place, de côtes et de campagnes.”⁴ című munkáiban már a lehetséges alkalmazást is kifejtette. Álláspontja szerint kisméretű, lehetőség szerint gőzhajtású és páncélozott hadihajókat kell építeni, amelyeket az új ágyúkkal szerelnek fel (csak néhány darabbal egységként). A korábbi lövegeknél jóval nagyobb űrméretű lövegek tüze pedig képes lehet a korszak nagy sorhajóinak megsemmisítésére, illetve alkalmasak lehetnek a partmenti erődítmények bombázására is. (Thaillemit, É. 2002; Røksund, A. 2007)

⁴ Mint látható Paixhans nem volt a rövid címek híve.

1825-ben Paixhans, alezredesként, újra csatlakozott a francia szárazföldi haderőnemhez. 1848-ban altábornagyként vonult nyugállományba. Egy évvel később jelent meg a francia fegyveres erők átfogó reformját szorgalmazó „Constitution militaire de la France, Etude sur les modifications à apporter au système de nos forces de terre et de mer: tant pour opérer les progrès devenus nécessaire, que pour diminuer les dépenses, sans que la puissance nationale en soit altérée.” című munkája. A haditengerésztere vonatkozó részénél ismét kiemelte a gőzgéppel hajtott, robbanógránátok kilövésére képes huzagolt csövű lövegekkel felszerelt kis, páncélozott hajók rendszeresítésének fontosságát. (Thaillemit, É. 2002; Røksund, A. 2007;

Paixhans ágyúi már 1838-1839-ben a Mexikó és Franciaország közötti, úgynevezett cukrászdaháborúban igazolták képességeiket, döntő szerepük volt a mexikói flotta megsemmisítésében/elfogásában. Azonban az igazi siker, ami után tömegével rendszeresítették őket, az 1853. november 30-án megvívott szinopi csata volt, ahol az amúgy is túlerőben lévő orosz haditengerészet, saját hajóvesztés nélkül megsemmisített egy török hajórajt. Miután Franciaország és Nagy-Britannia a törökök oldalán belépett a konfliktusba, a hadszíntér áttevődött orosz területre. A korszak nagyobb tengeri összecsapásokkal járó konfliktusaiban, az 1853-1856 között zajló krími háborúban, az amerikai polgárháborúban (1861-1865), valamint az 1866-os osztrák-német-olasz háborúban szerzett tapasztalatok pedig hatalmas lökést adtak a tengeri haderőnemek fejlesztésének, új technikai eszközökkel való felszerelésüknek. (Hill, R. 2002; Lambert, A. 2001)

A XIX. század – különösen annak második felének – haditengerészeteinek egyik meghatározó alkalmazása a partvidéki célpontok, különösen kikötővárosok lövése, korabeli elnevezés szerint bombázása volt. A kezdetben főleg az Afrikai északi partvidéken lévő kalózállamok (Algír, Tunisz, Tripoli) ellen alkalmazott harceljárás a nagyobb lőtávolságú paixhans ágyúk elterjedése után már nagyhatalmak konfliktusaiban is megjelent. A krími háborúban a szövetségesek kifejezetten sokszor éltek vele az orosz partvidék erődjei ellen. Kína Kína félgymarmati alávetésében is fontos szerepük volt a partvidék, illetve a folyómenti erődöket megsemmisítő nyugati hadihajóknak, különösen ágyúnaszádoknak. Japánt ezzel a módszerrel, illetve a vele való fenyegetéssel „nyitották meg” az amerikai „fekete hajók” 1854-ben. 1864. szeptember 5-8. között pedig 18 brit, francia, holland és amerikai hajó lőtte szét a Shimonoseki-szorost védő erődöket, komoly kedvezményeket csikarva ki ezzel a Japán élén álló sóguntól. (Aki ebbe később bele is bukott.) Az amerikai polgárháborúban különösen az északi haditengerészet használta ezt a harceljárást, hogy megerősítse a Dél blokádját, illetve támogassa a szárazföldi erők harcát. Az olasz haditengerészet 1866-ban Lissa (Vis) szigetének erődjeit lőtte. A francia haditengerészet is előszeretettel használta ezt az eljárást a gyarmatosító háborúkban, különösen Indokína

meghódításakor (1884-1885). A legismertebb ilyen eset 1882-ben történt, amikor a Royal Navy Alexandria bombázásával kezdte meg Egyiptomi – s vele a Szezi-csatorna - meghódítását. (Hill, R. 2002; Bruce, R. B. – Jestice, P. G. – Reid, S. – Rice, R. S. – Schneid, F. 2009; Parsons I. 1975) A kikötők elleni támadás egyszerre jelentett kiváló lehetőséget az ellenség akaratának megtörésére, illetve egy komoly fenyegetést amennyiben túlerőben lévő ellenséges haditengerészettel kellett megküzdeni.

3. FORRADALMI VÁLTOZÁSOK A HADIHAJÓÉPÍTÉSBEN

Mint már a bevezetésben is említettem a XIX. század középső harmadában gyökeres változások zajlottak, a hagyományos faszervezet és a vitorlával történő hajtás fokozatosan utat engedett a vasnak és a gőzgépnek. A tüzéség esetében a korábban egyeduralkodó, sima csövű, elöltöltő, tömör, gömb alakú lövedékeket alkalmazó lövegeket ekkor szorították ki teljesen a huzagolt csövű (a korabeli magyar irodalomban vontcsövű) elöltöltő, később hátultöltő, robbanógránátokkal tüzelő típusok.

A hadiflottáknál – a polgári élethez képest évtizedes késéssel – először a gőzhajtás terjedt el. A kétségtelen előnyök mellett (széljártástól független, egyenletes sebesség biztosítása), haditengerészeti szempontból a gőzhajók ellen szólt, hogy a XIX. század első évtizedeiben csak a lapátkerekes meghajtást ismerték. A lapátkerekek nagyon sérülékenyek voltak és tekintélyes helyet foglaltak el a hajó oldalain, így a hagyományos hajókhoz képest kevesebb ágyút tudtak elhelyezni, márpedig – még ekkoriban is – a hadihajók harcértékét az oldalsortűz határozta meg, azaz hogy az oldalsó lövegek egyszerre hány darab és mekkora tömegű lövedéket lőttek ki. (Hill, R. 2002) Az első gőzhajtású hadihajók így kiegészítő egységek voltak. Az első harcba vetett lapátkerekes gőzhajó a brit *HMS Lightning* volt, amely 1824-ben Algírt lőtte. (Az első szolgálatba állított gőzhajtású „hadihajó” az amerikai *USS Fulton* úszóüteg volt 1814-ben.) 1840-ban az egyiptomi kézben lévő Acre bombázásában már kulcsszerepet játszottak a nagykaliberű, paixhans ágyúkkal felfegyverzett brit gőzhajók, minként az ópium háborúban is meghatározó szerepük volt a gőzhajtású, így a kínai folyókon is könnyen manőverező ágyúnaszádoknak. (Bruce, R. B. – Jestice, P. G. – Reid, S. – Rice, R. S. – Schneid, F. 2009).

Az 1840-es években megjelenő hajócsavar azonban gyorsan elsöpörte a gőzhajtással szembeni ellenérveket. Az új meghajtási mód az oldalsó ütegsorokat nem zavarta, a víz alatt elhelyezett hajócsavar pedig nemcsak a lapátkerekeknél, hanem a szintén sebezhető árbocozatnál is biztonságosabb volt. Az első gőzhajtású sorhajó – nem meglepő módon Franciaországban készült, a korszak egyik legnagyobb hatású mérnöke, Stanislas Henri Laurent Dupuy de Lôme (1816-1885) tervei alapján. Az 1848-ban építeni kezdett és 1852-ben szolgálatba állított *Napoleon* egy kilenc tagból álló osztály első egysége volt. Az 5100 tonnás

hajó meghajtásában még mindig a teljes vitorlázat játszotta a főszerepet, de 960 lóerős gőzgépe szélsőségekben is biztosan mozgatni tudta. 90 ágyúból álló fegyverzetében már 8 darab 22 cm-es paixhans ágyú is volt. Az elkövetkező években mind a francia, mind a brit haditengerészet sorra állította hadrendbe a gőzhajtású sorhajókat. Franciaország tízet épített és huszonnyolc régebbi egységet épített át. Nagy-Britannia tizenkilenc újat és negyvenegy átépített régebbi egységet rendszeresített. (Lambert, R. 2001; Hill, R. 2002) Azaz hiába a franciák voltak az elsők, hiába volt övék az ötlet, a „gaz” britek – kihasználva nagyobb anyagi és ipari háttérüket – ezt a versenyt is megnyerték. Új hajótípust kellett kifejleszteni.

A tüzérség forradalma – a már említett Paixhans vezetésével – a gőzgép elterjedésével párhuzamosan zajlott. 1846-ban már megjelent az első hátultöltő huzagolt csövű ágyú, 1855-ben pedig kifejlesztették az aerodinamikailag hatékonyabb, nyújtott, kúpos kiképzésű lövedékeket is, amelyek gyorsan kiszorították a korábbi gömb alakú „ágyúgolyókat”. A hátultöltő lövegek kezdetben veszélyesebbek voltak kezelőikre, mint az ellenségre, ezért sokáig nem tudták teljesen kiszorítani az előltöltő típusokat. A lövegek fejlődésével párhuzamosan megkezdődött a lövegtalpak továbbfejlesztése is. Az évszázadokig használt fa lövegtalp, illetve a hátrasiklást fékező kötelek helyett megjelent a vas, később az acél lövegtalp, majd a különféle hátrasiklást fékező berendezések is. A harmadik újítás, amellyel már a századelőn foglalkoztak, de amely csak a krími-háborút (1853-1856) követően nyert létjogosultságot, a hajók páncélborítása volt, amelyet a robbanógránátok elterjedése tett szükségessé. A páncélzat óriási súlya nem tette lehetővé, hogy azt a faépítésű hajók esetén is használják. Alkalmazására először az úgynevezett kompozit építésű hajók esetén nyílt mód, amelyeknek már fémszerkezete volt (hajógerinc és bordák), de még faborítással készültek. (Hill, R. 2002; Lambert, A. 2001)

A XIX. század közepére tehát minden újítás – gőzgép, páncélzat, huzagolt csövű, robbanógránátokat tüzelő lövegek – adva volt ahhoz, hogy egy forradalmian új hajótípus szülessen; a páncélos hajó. Érdekes módon ez nem a korábban egyeduralmú csatavívó típus, a sorhajó, hanem a főként kísérő és felderítő feladatokra használt fregatt továbbfejlesztésével alakult ki. A nehezebb lövegek alkalmazása, illetve az igény, hogy a lehető legkevesebb területet, de azt a lehető legjobban páncélozzák be, egyetlen ütegsor alkalmazására korlátozta a korszak mérnökeinek elképzeléseit. A páncélos hajó így tehát páncélos fregatt, nem pedig páncélos sorhajó lett. Az első ilyen típusú egység, a szintén Dupuy de Lôme által tervezett, 1858-ban építeni kezdett és 1860-ban hadrendbe állított francia *La Gloire* volt. Az 5600 tonnás hajó még kompozit eljárással épült, de a 660, illetve 610 mm-es tölgyfa alátét mellett vízvonalát már 120 mm, az ütegfedélzetét pedig 110 mm kovácsoltvas páncél borította. Legénysége 570 főből állt. A *Gloire* 2500 LE teljesítményű gőzgépe 12-13 csomós (22-24 km/h)

sebesség elérését tette lehetővé. A nagy rivális brit flotta által 1861-ben szolgálatba állított, Isaac Watts (1797-1876) által tervezett *HMS Warrior* ellenben már teljesen fémépítésű volt. A 9200 tonna vízkiszorítású hajót 700 főnyi legénység szolgálta ki. A *Warrior* ütegfedézetét 114 mm-es páncélzat oltalmazta, amely akkor minden rendszerben álló haditengerészeti löveg tüze ellen megbízható védelmet nyújtott. (A fémtest és a páncélzat közé, a páncélzat jobb rögzítése céljából, illetve, hogy mérsékeljék a kovácsoltvas ridegségét, kétszer 22.5 cm vastag teakfa réteg – egy vízszintes és egy függőleges – került.) A *Warrior*-t 5300 LE teljesítményű gőzgépe 14 csomós (26 km/h) sebességgel hajtotta. A *Gloire*-t 36 db 162.5 mm-es huzagolt csövű elöltöltő, a *Warrior*-t pedig 10 db 203 mm-es (110 fontos), valamint 4 db 114 mm-es (40 fontos) huzagolt csövű hátultöltő, illetve 26 db 178 mm-es (68 fontos) huzagolt csövű elöltöltő löveggel látták el. (Gibbons, T. 2001.; Lavery B. 2005.) A szénrel való takarékoskodás, illetve a hatótávolság növelése érdekében – az első gőzgépek óriási fogyasztása miatt a szénkészlet csak néhány napra volt elegendő – mind a két hajót három árboccal és tejes vitorlázattal is ellátták.

Ezek az egységek a későbbi korok páncélos cirkálóinak, illetve páncélos sorhajóinak (csatahajóinak) közvetlen ősei voltak. A páncélos hajók megjelenése véget vetett a sorhajók több mint kétszáz éves egyeduralmának. A faépítésű sorhajók és fregattok egy csapásra elavultak, a legkorszerűbbeket igyekeztek az „új módi szerint” átépíteni, a többit lebontották. 1860 után minden, magára valamit is adó haditengerészeti páncélos hajókat igyekezett rendszeresíteni. Jellemző a gyors fejlődésre, hogy az 1861-ben a világ legkorszerűbb hadihajójának tartott *HMS Warrior* tíz év alatt szinte tökéletesen elavult. Az 1860-as évek elejére elkészültek az első páncélozott forgó lövegtoronnyal felszerelt hadihajói is. A John Ericsson tervezte *USS Monitor* 1862-ben állt szolgálatba, a brit Cowper Phipps Coles kapitány tervezte toronnyal átfegyverzett *HMS Trusty* úszóüteg pedig 1861-ben adta le első kísérleti lövéseit. Az építési – és technológiai – versenyt itt is a britek nyerték, több, korszerűbb és erősebb fegyverzetű páncélos hajót állítottak szolgálatba, mint a franciák. Párizs anyagi lehetőségei és ipari potenciálja egészen egyszerűen nem vették fel a versenyt Londonéval. (Hill, R. 2002; Lambert, A. 2001) A francia haditengerészeti gondolkodók ezért olyan módszert, illetve a hozzá kapcsolódó hajótípusokat kezdtek keresni, amire – mivel nem érzik őket kihívásnak – talán a britek nem reagálnak azonnal, így lehetővé téve némi lépéselőny kiépítést, ami egy háborúban a siker esélyével kecsegtethet.

A hajók vízvonala alatti részét támadó fegyverek (víziaknák, torpedók) története egészen az ókori hajók döfőorráig nyúlik vissza. Az ellenség hadihajóinak vízvonala alatti részét a páncélozott döfőorral (azaz kossal) való felöklelés („megkosolása”) pont a XIX. század második felében jelent meg újra a tengeri hadviselésben, amikor az ágyú és a páncélzat „harcában” éppen utóbbi

túnt erősebbnek. 1866-ban a lissai (ma Vis, Horvátország) tengeri csatában a Wilhelm von Tegetthoff vezette osztrák császári haditengerészet ezzel a harcmóddal győzte le a túlerőben lévő olasz haditengerészetet. A víziaknák (korabeli nevükön torpedók) története az amerikai függetlenségi háborúig nyúlik vissza. David Bushnell⁵ (1740-1826), illetve Robert Fulton⁶ (1765-1815) szerkezetei ugyan nagyobb hajókra nem voltak igazán veszélyesek, de több csónakot és bárkát megsemmisítettek. Az amerikai polgárháborúban viszont már a víziaknák, illetve a hajók orrészéhez hosszú fa póznával erősített, úgynevezett rúdtorpedók már kifejezetten veszélyes fegyverek voltak, 32 – zömmel északi – hajó süllyedt el ilyen fegyverektől. (Hill, R. 2002.; Vego, M. 2009)

Még komolyabb fenyegetést jelentett a hadihajókra a modern torpedó (korabeli nevén önjáró torpedó) megalkotása. Ennek komoly magyar vonatkozása is van. 1866-ban készült el Giovanni Biagio Luppis von Rammer (1813-1875) az osztrák császári haditengerészet nyugállományú tisztje és Robert Whitehead (1823-1905) angol, de Fiumében élő mérnök és feltaláló közös „főműve”, minden korszerű torpedó őse. A találmány azonnal széles nemzetközi figyelmet vont magára. A kiváló üzletember, Whitehead világszerte exportálta a fiumei székhelyű Torpedo-Fabrik von Robert Whitehead (Whitehead és Társa Torpedógyár) termékeit. (Pelles M. – Zsigmond G. 2019) Az első torpedók még igencsak megbízhatatlanok voltak, ráadásul hatótávolságuk csekély (párszáz méteres) volt, így a velük támadó hajókat komolyan fenyegette a védekező fél ágyútüze. Folyamatos fejlesztéssel azonban mind megbízhatóságuk, mind hatótávolságuk, mind pedig robbanófejük mérete gyorsan nőtt. Az új fegyver első sikeres alkalmazására 1878. január 26-án került sor, amikor egy orosz hadihajó mindössze 70 méterről kilőtt torpedója elsüllyeszt egy török szállítóhajót. (Hill, R. 2002; Bruce, R. B. – Jestice, P. G. – Reid, S. – Rice, R. S. – Schneid, F. 2009; Parsons I. 1975)

Nem kifejezetten tartozik a hadihajó építéshez, de mindenképpen meg kell említeni a hírközlés (kommunikáció) forradalmát is, mert alaposan átformálta a tengeri hadviselést (is). A XIX. század közepén már kiépült Európában egy szárazföldi vezetékes távíró hálózat, amely folyamatosan bővült az első világháborúig. Az 1860-as évektől pedig elkezdődött az óceánokon és tengereken áthaladó, tengeralatti távíró vezetékek lefektetése is. Ezt a forradalmat a telefon (1870-es évek), illetve a „vezeték nélküli távíró”/rádióadóvevő (1890-es évek) kifejlesztése zárta le. A változás – mármint az üzenetek/parancsok célba juttatási sebességében – tényleg rendkívüli volt. 1854-ben a telegráf segítségével Londonból, vagy Párizsból elküldött üzenetek 24-48 óra alatt érték el a Krím-félszigeten harcoló erők parancsnokait. Ha ugyanezt az üzenetet gyorsjáratú

⁵ Ő tervezte a világ első harcba vetett tengeralattjáróját, a *USS Turtle*-t is.

⁶ Ő tervezte a világ első, kereskedelmi forgalomba állított gőzhajóját, első gőzhajtású hadihajóját, illetve tengeralattjáró terveit is előre mutatók voltak.

gőzhajón küldték el, akkor 16-24 napig tartott az útja. A kommunikációs forradalomnak köszönhetően a krími háború volt az első igazi globális konfliktus, hiszen a brit-francia hadvezetés egyszerre tudott összehangolt hadműveleteket indítani az Orosz Birodalom ellen, a Fekete-, a Balti- és a Jeges-tengeren, valamint a Csendes-óceánon keresztül. (Hill, R. 2002; Vego, M. 2009; Keegan, J. 2005)

4. SZÍNRE LÉP A JEUNE ÉCOLE

III. Napóleon bukása – a francia-porosz háború – után a francia haditengerészettel foglalkozó teoretikusok egyértelműen új irányban kezdtek el gondolkodni. A flotta bevetése – noha sokkal erősebb volt, mint porosz ellenfele – teljes kudarcnak tűnt. Hiába vonta blokádnak alá a német partokat, a háború olyan gyorsan eldőlt a szárazföldön, hogy a franciák tengeri fölényének nem volt ideje hatást gyakorolni a porosz (német) gazdaságra. (Hill, R. 2002; Vego, M. 2009) A vereséget követő gazdasági összeomlást követően pedig esély sem volt a brit flotta elleni „fegyverkezést” a hagyományos, döntő csatát megvívni képes nagy egységek terén megnyerni. Új elképzelések jelentek meg, a döntő csatát megvívó, hagyományos nagy tengeri háború (la grande guerre navale) ugyanis a kialakult erőviszonyok között megnyerhetetlen lett volna a britek ellen. (Halpern P. G. 2001)

A fiatal iskola első fecskéje Louis Antoine Richild, Grivel bárója (1827-1883) volt, aki Phaixhans gondolatait vitte tovább. A kis tengeri háborút hirdető Jean-Baptiste de Grivel altengernagy (1778-1869) fiaként már gyermekként megismerkedett a kereskedelmi háború (guerre de course) elméletével. De Grivel 1840-ben, kadétként csatlakozott a haditengerészethez. Az ellentengernagyi rendfokozatig jutó teoretikus tüzérségi specialista volt. Részt vett a francia haditengerészeti háborús műveleteiben az oroszok (1853-1856), az osztrákok (1859) és a poroszok (1866) ellen. 1851-ben megjelenő első nagyobb lélegzetű írása még a tengerészeti állományának képzéséről és szakterület szerinti szervezéséről szólt: „Essai sur l'organisation des équipages de la flotte par spécialité”. Következő munkái flotta partmenti műveleteiről, illetve az erődök elleni alkalmazásról szóltak: „Attaques et bombardements maritimes, Sébastopol, Sweaborg, Bomarsund, Kinburn” (1857); „Siège de Malte par les Turcs en 1565” (1860); „La Guerre des côtes” (1864). Fő műve az 1869-ben publikált „De la guerre maritime. Attaque et défense avant et depuis les nouvelles inventions” volt, amelyben a technikai újításoknak a tengerihadviselésre gyakorolt hatásairól írt. Itt fogalmazta meg a Jeune École alapvetését, amely szerint a technológiai fejlődés a torpedófegyverzetű kis egységek (nálá még csak torpedónaszádok) fölényét fogja elhozni a nehéz hadihajókkal szemben, illetve a tengeri háborút elsősorban és lehetőség szerint nem az ellenség hadihajói, hanem kereskedelmi hajói ellen kell vívni. Célszerű tehát az ezen feladatokra alkalmas

hadihajók gyártására koncentrálni a meglévő erőforrásokat. Utolsó nagyobb írása, az 1874-ben kiadott „De la mission militaire et du nouveau programme de la flotte”, pedig a fegyveres erők feladatairól, illetve azon belül a francia haditengerészet javasolt fejlesztési irányairól értekezett, amelyben – illeszkedve Aube altengernagy gondolataihoz – még inkább a kis hadihajók tömeges rendszeresítése, illetve a kereskedelmi hajók elleni hadviselés mellett szállt síkra. (Thaillemit, É. 2002; Røksund, A. 2007; Speller, I. 2018)

Az iskola legnagyobb hatású alakja, vezetője Hyacinthe Laurent Théophile Aube (1826-1890) altengernagy volt. (A többiek – Rilchild de Grivel mellett Gabriel Charmes újságíró, illetve Paul Fontin parancsnok és a több írói álnéven is publikáló J. H. Vignot hadnagy – az ő írásait, elméletét kiegészítő, támogató munkákat közölték.) A szegény családból származó és szolgálati idejének zömét a távoli vizeken és a gyarmatokon töltő Aube – volt például Martinique kormányzója is, ahol autoriter vezetési stílusával sok ellenséget szerzett magának – mélyen elítélte a flotta – hagyományosan jobb családi háttérrel rendelkező – tisztikarának elitizmusát. Lelkesen követte a technológia fejlődést, de nem mindig látta meg annak korlátait. A korszak még a lovagias háborúban hívő tisztjeihez képest – pragmatikus okokból – könyörtelen háborút hirdetett a polgári hajózással szemben. (Thaillemit, É. 2002; Røksund, A. 2007; Speller, I. 2018)

Aube első komolyabb figyelmet kivívó, nagyobb lélegzetű munkáját Richild de Grivel 1869-es írása inspirálta. Az 1874-ben megjelent „De la Marine française” a francia haditengerészettel, annak jövőjével foglalkozott. Második, 1875-ben kiadott írása az „Un nouveau droit maritime international” már a tengeri jog „átértelmezéséről” szólt, amiben élesen támadta az általa javasolt kereskedelmi hajók elleni hadviselést akadályozó, 1856-os Párizsi nemzetközi szerződés kereskedelmi hajók támadását korlátozó részeit. Az 1881-ben megjelent „Entre deux campagnes”, illetve az 1882-es „La guerre maritime et les ports militaires de la France” című írásaiban a kis, torpedófegyverzetű hadihajók alkalmazásának kérdéseivel, illetve a kikötőkben lévő hajók megtámadásával, illetve azok védelmével foglalkozott. Az 1884-ben publikált „Italie et Levant” egy Olaszország elleni háború kérdéseivel, illetve az észak-afrikai francia gyarmatok helyzetével foglalkozott. Ugyanebben az évben jelent meg önéletrajza az „A terre et à bord” (Tengeren és szárazföldön) is, amelyet egyértelműen politikai pályafutásának egyengetése érdekében adatott ki. Fő műve, az 1885-ben publikált „Défense nationale, défense des colonies” a Jeune École tanait összekapcsolta a gyarmatosítás kérdéseivel. (Thaillemit, É. 2002; Røksund, A. 2007) Az 1880-as években – Jules François Camille Ferry miniszterelnökségei alatt – Franciaország lendületesen építette ki gyarmatbirodalmát. Ferry elképzelése – a gyarmatok globális hálójáról, amelyek megerősített kikötői bázisul szolgálhatnak a francia haditengerészetről – teljesen egybevágott Aube gondolataival. Ezt a feladatot – mármint a gyarmatok meghódítását és

megtartását – olyannyira a haditengerészet feladatának tartották Párizsban, hogy 1790 és 1893 között egy tárca alá tartozott a két terület. (Hill, R. 2002. Røksund, A. 2007)

Aube-nak megadatott az a lehetőség, hogy teoretikusként elméletét a gyakorlatba is átültesse. 1886. január hetedikén nevezték ki tengerészeti és gyarmatügyi miniszternek, de 1887. május 29-én már fel is mentették. Tizenhét hónapos „uralma” – vezetési stílusa, mit sem változott – komoly csapást mért a francia haditengerészetre, ugyanakkor jelentős technikai fejlődéshez is vezetett. A legnagyobb probléma az volt, hogy az altengernagy kicsit sem hajlott a kompromisszumra. Azonnal leállította az általa csak haszontalan masztodonoknak nevezett nagy egységek építését, sőt tervezését is, a kész tervrajzokat pedig meg akarta semmisíteni. (Volt, amit sikerült is.) Ugyanakkor felgyorsult a nagy hatótávolságú gyors cirkálók, a torpedónaszádok és az önjáró torpedók fejlesztése, illetve ő rendelte el a világ első, műszakilag megbízható, már elektromos meghajtású és torpedófégyverzetű, illetve periszkóppal felszerelt tengeralattjárója, a „Gymnote” megépítését, amelyet 1888 bocsátottak vízre. Leváltását követően már nem kapott újabb beosztást, sértett emberként halt meg. (Thaillemit, É. 2002; Røksund, A. 2007; Speller, I. 2018)

Gabriel Charmes (1850-1886) külpolitikára szakosodott újságíróként bejárta Mediterráneumot és a Közel-Keletet. 1883-ban került Aube hatása alá, amikor a tengernagy meghívta a francia földközi-tengeri flotta egyik hadgyakorlatára. Miután Aube meggyőzte őt a kisméretű torpedónaszádok harcképességéről, gyors egymásutánban három nagyobb lélegzetű, az új iskolát támogató munkát, illetve számtalan újságcikket publikált a tengeri hadviselés és haditengerészeti stratégia témaköreiben. Az 1885-ben kiadott „Politique extérieure et coloniale”-ban a gyarmatosító politika mellett szállt síkra, illetve ennek sikerességéhez fontosnak tartotta a haditengerészet fejlesztését. Ugyanebben az évben jelent meg a „Les Torpilleurs autonomes et l'avenir de la marine” című munkája is, amelyben az önállóan alkalmazott torpedófégyverzetű hadihajóknak a haditengerészek (főleg a francia) jövőjére gyakorolt hatásáról írt. A következő évben pedig, post mortem adták ki a „La Réforme de la marine” című munkáját, amelyben ismét a kis, torpedófégyverzetű hadihajók tömeges rendszeresítése, illetve a nagyméretű páncélos hadihajók gyártásának leállítása mellett állt ki, valamint az ellenség kereskedelmi hajói elleni hadviselés fontosságát bizonygatta. (Thaillemit, É.: 2002) A civil Charmes fontos alakja volt a fiatal iskolának, mert a hivatásos tengerésztisztekhez képest sokkal könnyebben olvasható munkái, különösen újságcikkei széles tömegekkel ismertették meg Aube és követőinek elképzeléseit, különösen azt, hogy a csatahajó pártiak elitisták és a régi rend hívei, míg a kis hajók támogatói köztársaság pártiak és szekulárisak. Charmes így jelentős politikai támogatást szerzett Aube elképzelései számára, nem kis szerepe volt az

altengernagy politikai karrierjének felívelésében. (Røksund, A. 2007; Speller, I. 2018)

Hogyan lehet összegezni a Jeune École lényegét? Az iskola a technológia fejlődésben, annak az élére állva, forradalmian új hajótípusok kifejlesztésében látta a francia haditengerészet jövőjét. (Ezt meg is valósította, de a többi állam is átvette a francia mintákat, illetve kidolgozta az ellenük való védekezést.) Hatása évtizedeken keresztül megfigyelhető volt, felgyorsította az önjáró torpedó, a torpedónaszádok és rombolók, a tengeralattjárók, illetve a cirkálók fejlesztését. A fő tézis az volt, hogy a nagy és drága csatavívó hajók helyett – amelyek építési költsége egyre nagyobb, míg a kiszolgáló infrastruktúra (dokkok, stb.) bekerülése egyre drágább volt –, kis és olcsó, torpedófegyverzetű hajókat (eleinte torpedóvető gyorsnaszádokat, később már tengeralattjárókat is) kell tömegével rendszeresíteni. A nagyméretű páncélos hajókat ugyanis a torpedók fejlődése hamarosan teljesen elavulttá fogja tenni. Ezzel a fiatal iskola egy „korszerűbb”(-nek tűnő) és költséghatékonyabb alternatívát kínált a haditengerészet fejlesztésére. (Egyben megpróbált forrásokat elvonni a szárazföldi haderőnemtől.) Ezek az egységek nagy számban támadva – legalább is a fiatal iskola képviselői szerint – képesek lerohanni az ellenség nagyméretű páncélosait. A gyarmati terjeszkedéshez – aminek kiemelt fontosságot tulajdonított a Jeune École –, illetve az ellenség kereskedelmi hajói ellen vívott hadviseléshez nagy hatótávolságú hadihajók, lassú ágyúnaszádok és gyors cirkálók építését szorgalmazta. A gyarmatrendszer megtartásához, bővítéséhez, illetve a sikeres kereskedelmi háború megvívásához, tengerentúli bázisok láncának kiépítésének szükségességét hirdette. (Ami meg is valósult a sikeres gyarmati terjeszkedéssel.) Az iskola a nagyméretű, úgynevezett döntő tengeri csaták helyett, az ellenség tengeri kereskedelmének összezúzásával tervezte megnyerni a tengeri háborúkat. Ezért a kereskedelmi hajók elleni „korlátlan és kíméletlen” hadviselést hirdette, amellyel az ellenség kormányzatának és lakosságának akaratát kívánta megtörni. Azaz nem tervezte kivívni a tengeri uralmat (a tengerek feletti ellenőrzést), hanem annak gyümölcseitől akarta megfosztani az ellenséget. Ez egyébként élesen szembement az 1856-ban éppen Párizsban aláírt, és Franciaország által is szorgalmazott nemzetközi megállapodással, amely kifejezetten tiltotta a kereskedelmi hajók elleni megkülönböztetés nélküli hadviselést. (Csak a hadianyagot, vagy katonákat szállító hajók elleni támadás volt jogilag igazolható, de lehetőség szerint ott is a hajók elfogására, nem pedig elsüllyesztésére kellett törekedni.) (Røksund, A. 2007; Speller, I. 2018)

A Jeune École-nak három fő stratégia célkitűzése volt:

1. A francia partok védelme; Amelyet a támadó (brit) csatahajó kötelékek ellen tömegesen alkalmazott torpedónaszádokkal, illetve a kis egységek meglepő támadásaival az ellenség hadikikötői ellen kell megoldani. Ezekre a bevetésekre lehetőség szerint éjszaka, vagy sűrű ködben kell sort keríteni,

hogy ne érvényesülhessen az ellenséges hadihajók tüzérségi fölénye. A torpedónaszádok harcát partvédő erődökkel, illetve ütegekkel, valamint kisebb méretű és hatótávolságú, de méretükhöz képest erős fegyverzetű partvédő páncélosokkal kell támogatni. Aknamezők telepítésével is korlátozni lehet az ellenséges kötelékek mozgását. Ezekkel az eljárásokkal az britek által a hétéves háború óta sikerrel alkalmazott közeli blokádot is ki lehetett védeni, legalább is a francia teoretikusok véleménye szerint. (Kaiser F. 2007) A blokádi megerősítésével lehetőség nyílik a gyors cirkálók kitörésére a nyílt óceánra, amelyek így kereskedelmi háborúba kezdhetnek. Az esetlegesen partraszálló ellenséges csapatokat a vasúton gyorsan a térségbe szállított francia egységekkel kell visszaverni.

2. A Földközi-tenger nyugati medencéjének ellenőrzése; Ez a stratégiai fontosságú Észak-afrikai gyarmatokkal való összeköttetés miatt volt fontos. Itt a fő ellenség Olaszország, amely ellen a Korzikán és Észak-Afrikában létrehozandó megerősített kikötőkre támaszkodva kell a flottának hadműveleteket folytatnia. (A meglévő touloni bázis mellett új erődítmények kiépítése vált szükségessé.)

3. Összeüzni az ellenség tengeri kereskedelmét és „akarát”; Kíméletlen kereskedelmiháborút kell folytatni, azaz meg kell semmisíteni az ellenség kereskedelmi hajóit, illetve – ha lehetőség van rá – pusztító támadásokat kell intézni az ellenség partmenti városai (lakossága és ipari központjai), illetve infrastruktúrája ellen. A lehető legnagyobb veszteség okozásával félelmet kell ébreszteni az ellenség kormányzatában, illetve polgári lakosságában. A cél nem az ellenség – azaz Nagy-Britannia – kiéheztetése, hanem tengeri kereskedelmének, pénzügyi rendszerének megroppantása, a belső társadalmi elégedetlenségek fokozása, hogy tárgyalóasztalhoz ültessék a londoni kormányt. (Røksund, A. 2007; Speller, I. 2018)

Aube menesztését követően (is) zűrzavaros évek következtek a francia haditengerészetnél. Huszonhárom év alatt tizenkét miniszter váltotta egymást (közülük ketten kétszer is vezették a tárcát). Hol nagy hadihajókat, hol pedig kicsiket pártoló vezetők követték egymást, így a haderőnem fejlesztése megtorpant. (Røksund, A. 2007) Jól jelzi, hogy mekkora volt az „öselenséghez” képest a lemaradás, hogy míg 1900-ban a briteknek 45 sorhajója és régebbi páncélos hajója, 126 különféle cirkálója és 34 nagyobb távolságú bevetésre alkalmas torpedóágyúnaszádja volt (205 egység), ugyanekkor a franciáknak 33 sorhajója és páncélos hadihajója, 38 különféle cirkálója és 21 torpedóágyúnaszádja volt (90 egység). (Vego, M. 2009) Az 1900-as flottatörvény elfogadásával, amely hosszútávú célként 28 sorhajó, 24 cirkáló, 52 torpedóromboló, 263 torpedónaszád és 38 tengeralattjáró hadrendbe állítást tűzte

ki, olybá tűnt, hogy végre megindul egy kiegyensúlyozott, a nemzetközi trendeknek megfelelő haditengerészet kiépítése. Azonban Camille Pelletan, aki 1902-1905 között vezette a tengerészeti minisztériumot, megint a kishajók híve volt, Franciaország így „megcsúszott” a dreadnought típusú csatahajók építésében. Párizs emiatt nem csak a britekhez és a németekhez képest maradt le, hanem a földközi-tengeri riválisoktól, az olasz és az osztrák-magyar haditengerészetektől is. (Halpern, P. G. 1994)

Miért vallott kudarcot a Jeune École? A legfőbb oka az volt, hogy a technikai fejlődés nem tudott lépést tartani az iskola igényeivel. A torpedónaszádok csak a századfordulóra váltak igazán hatékony, nyílt tengeren is bevethető, támadó fegyverrendszeré, a tengeralattjárók pedig csak az első világháború idejére. (A francia partok védelmére a torpedónaszádok – kizárólag jó időben – már az 1880-as években is alkalmasak voltak.) Az ellenség – britek, de a németek is – kifejlesztették az „ellentípusokat”, illetve megfelelő védelmi intézkedéseket hoztak: Rendszeresítették a nagy hajókat oltalmazó torpedó(-naszád-)rombolókat, a nagy sebességű és erős fegyverzetű páncélos cirkálókat, később csatacirkálókat. A nagyobb hajókat kisebb kaliberű, de nagy tűzgyorsaságú másodlagos/harmadlagos tüzérséggel, úgynevezett gyorsüzelő ágyúkkal szerelték fel, illetve megerősítették (torpedóvédő hálókkal, vízhatlan rekeszekkel, páncélozott keresztválaszfalakkal) a nagy egységek vízvonala alatti védelmét. Az éjszakai támadások kivédésére a hajók nagyméretű fényszórókat kaptak, amelyek már elektromos árammal üzemeltek. A (hadi-)kikötőiket pedig mindenki megerősítette, illetve megerősítette védelmüket. A Jeune École által vizionált haditengerészet ráadásul teljesen alkalmatlan volt egy erős tengeri hatalommal szembeni erőkitűzésre, akarátérvényesítésre, vagy akár a távoli gyarmatok védelmére. Ez az 1898-as fashodai incidens idején vált egyértelművé, amikor a francia haditengerészet – miként a gyarmati csapatok is – kénytelen volt meghátrálni a britekkel szemben. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy bár az iskola teoretikusai egy globálisan használható csodamódszert ígértek a britekkel szemben, a valóságban azonban ezek a hadihajók csak a francia partok oltalmazására voltak – mérsékelten – alkalmasak. (Røksund, A. 2007; Speller, I. 2018; Hill, R. 2002)

A Jeune École tanainak kiszorulásában nagy szerepet játszott az 1890-es évek tengeri hadelméletét meghatározó úgynevezett navalizmus. A bevezetőben már említett Mahan, Laughton, Corbett, illetve a Colomb fivérek által hirdetett tengeri uralom elmélet nagy csatavívó hajókból álló, döntő összecsapások megnyerésére képes haditengerészeteket követelt meg. Álláspontjuk szerint a tengeti összecsapásokat a nehéztüzérség dönti el. Ezeket a tanokat ráadásul az 1898-as spanyol-amerikai, illetve az 1904-1905-ös orosz-japán háború tapasztalatai teljes mértékben alátámasztották. (Krámlí M. 2018; Kaiser F. 2017; Hill, R. 2002) Ráadásul a stratégia környezet is átalakult. Nagy-Britannia immár

nem ellenség, hanem szövetséges volt. Németország ellen pedig, mivel kontinentális hatalomként nem függött túlzottan a tengeri kereskedelemtől, a módszer teljesen használhatatlan volt. Nem mellesleg, a megerősödő francia gazdaság, illetve a stabilizálódó politikai rendszer több pénzt tudott fordítani a haditengerészet fejlesztésére. Franciaország így – számos riválisához képest jókora lemaradással – újra elkezdett nagyméretű csatahajókat építeni. (Azaz követte a mahanista (navalista) elveket.) (Røksund, A. 2007; Speller, I. 2018)

5. A JEUNE ÉCOLE NEMZETKÖZI HATÁSA

Az fiatal iskola komoly hatást gyakorolt a XIX. század végének, illetve a XIX-XX. század fordulójának haditengerészeti gondolkodására. (Még a német és a brit teoretikusok is sok elemét átvették az elképzelésnek.) Két országban viszont évtizedeken át jelentős befolyása volt a haditengerészet fejlődésére, illetve stratégiájára. Mind az Osztrák-Magyar Monarchiában, mind pedig Japánban értő fülekre találtak a francia teoretikusok gondolatai. Bár szó szerint az egész világ elválasztotta a két államot egymástól, de hasonló stratégiai kihívásokkal küszködtek: Ipari kapacitásaik elmaradtak a lehetséges riválisoktól, földrajz helyzetük kiszolgáltatottá tette őket a tengeren, illetve haditengerészetük is mennyiségi és minőségi lemaradásban volt a „konkurenciával” szemben.⁷ (Røksund, A. 2007; Speller, I. 2018)

A nyugati tényérés, illetve a félgymarmati alávetés ellen küzdő Japán számára kiváló lehetőségnek tűnt a Jeune École téziseinek megfogadása. A modern haditengerészetének kiépítéséhez csak 1868 után hozzákezdő szigetország nem csak fiatal tisztjelölteket és mérnököket, illetve más szakembereket küldött a nyugati világba, hanem importálta is a megszerezni kívánt tudást. (Barraclough, G. – Stone N. 1992) Számos francia is segítette ekkor például a haditengerészet gyors felzárkózását is. A haderőnem egyik legfontosabb hajógyárát és bázisát, a Jokoszukai Arzenált, illetve a nagaszakii (főleg kereskedelmi hajókat előállító) hajógyárát François Léonce Verny (1838-1908) tervezte és irányította megépítésüket, aki 1865 és 1877 között dolgozott Japánban. A Jeune École legmeghatározóbb hajótervezője, Louis-Émile Bertin (1840-1924), pedig 1886 és 1890 között dolgozott a szigetországban, s ez idő alatt elkészített tervei alapján a japánok 7 nehéz egységet (partvédő páncélosokat és cirkálókat), illetve 22 torpedónaszádot állítottak szolgálatba. Ezeknek a hadihajóknak kulcsfontosságú szerepük volt az első kínai japán háború (1894-1895) megnyerésében. Bertin emellett kulcsszerepet játszott a kurei és a szaszebói arzenálok megtervezésben és felépítésben is. (Røksund, A. 2007) Japán több háborújában is követte a Jeune École által javasolt harceljárásokat. Az első kínai japán háborúban többször sikerrel alkalmazták a torpedónaszádok éjszakai támadását. Weihaiwei 1895-ös ostroma során öt hadihajót süllyesztettek el így a kikötőben. Az orosz japán

⁷ Japán esetében ez természetesen csak az orosz-japán háború (1904-1905) előtti időre vonatkozik.

háborúban a tengeri fölényt pedig rögtön a konfliktus kezdetén sikerült megszerezni, az oroszok fő távol-keleti bázisa, Port Arthur (ma Dailen/Talien, Kínai Népköztársaság) elleni meglepő támadással. Az 1904. február 8-án éjszaka – hadüzenet nélkül – a kikötőre támadó japán torpedónaszádok két orosz sorhajót és egy páncélos cirkálót súlyosan megrongáltak. A megszerzett fölényt kihasználva, pedig megkezdődött a japán csapatok Koreába szállítása. S nem nehéz a Pearl Harbour elleni 1941. december hetedikén végrehajtott meglepő légitámadásban sem felfedezni a fiatal iskola hatását, csak a torpedónaszádokat immár korszerűbb fegyverrendszerekre cserélték. (Vego, M. 2009; Parsons I. 1975; Gorskov, S. G. 1983)

A távoli vizeken folytatott kereskedelmi (portyázó) háború, illetve a könnyű egységek (torpedórombolók, torpedónaszádok és tengeralattjárók) fejlesztése a nehéz egységek helyett, mindkét világháborúban – kényszerűségből – meghatározó szerepet játszott a német haditengerészet stratégiájában is. A kereskedelmi hajók elleni hadviselésben (a felszíni hajók támadásaiban, illetve a korlátlan tengeralattjáró háborúban) megfigyelhető a francia fiatal iskola tanításainak hatása. (Kennedy, P. M. 2004; Potter, E. P. – Nimitz, C. W. – Rohwer, J. 1986) Azaz a Jeune École befolyásolta a franciák legnagyobb kontinentális riválisának mindkét világháborúban meghozott haditengerészeti döntéseit is. Azonban nem csak a németek merítették a francia ötletekből, a porosz (később német) haditengerészet által II. Vilmos trónra lépéséig alkalmazott defenzív, kifejezetten a saját partok védelmére koncentrált stratégia meg a francia teoretikusokra volt hatással. A megerősített kikötőkből az ellenség blokádoló kötelékeire támadó, illetve a partraszállási kísérleteket felderítő, azokról a kor kommunikációs forradalmát kihasználva a szárazföldi haderőnek gyorsan jelentést tevő haditengerészet koncepciója megjelent a Jeune École tanai között. (Hill, R. 2002; Sondhaus, L. 1994; Potter, E. P. – Nimitz, C. W. – Rohwer, J. 1986)

6. AZ DUALISTA ÁLLAM ÉS A JEUNE ÉCOLE

Az Osztrák-Magyar Monarchia – teljesen eltérő geostratégiai helyzete miatt, a tengeren jelentős hátrányban volt az Olasz Királyság haditengerészetével (Regia Marina) szemben. Róma mindig nagyobb erőforrásokat fordított (fordíthatott) haditengerészete fenntartására és fejlesztésére, mint Bécs és Budapest. A dualista államnak azonban volt egy fontos szövetségese a nagy riválissal szemben a tengeren; a földrajz. Az Osztrák-Magyar Monarchia hosszú partszakaszt birtokolt az Adria keleti oldalán, 11 667 kilométeres államhatárából 2 407 kilométer volt a tengerpart, a kiterjedt szigetvilág pedig további 4 630 kilométer megvédendő partszakaszt jelentett a haditengerészet számára. (Sokol, A. E. 1972) Az adriai partvidék morfológiája viszont a Monarchia számára volt kedvező. A gyorsan mélyülő keleti partvidék, illetve az előtte fekvő szigetvilág

számtalan biztos búvóhelyet, rejtett közlekedési útvonalat kínált, különösebb a kisebb egységek, azaz a könnyűcirkálók (az osztrák-magyar terminológia szerint gyorscirkálók) torpedórombolók, torpedónaszádok és a tengeralattjárók számára. A közvetlenül a partokon magasodó hegyek pedig minden nagyobb erővel (több ezer fővel) végrehajtott ellenséges deszant műveletet – legalább is a korabeli technikai viszonyok között – lehetetlenné tettek. (Halpern P. G. 1994. és Vego, M. 1996.) Ez a földrajzi környezet egyenesen ideális a Jeune École által különösen szorgalmazott üss és fuss (hit and run) típusú támadásokhoz, rajtaütésekhez. A nagy méretű ellenséges hadihajók (csatahajók, sorhajók, páncélos cirkálók) számára halálos veszélyt jelentett ez a tengerpart, amit az első világháborúban, mind a francia, mind a brit, mind pedig az olasz haditengerészet a saját kárán volt kénytelen megtanulni. (Kaiser F. 2014) Az Adria nyugati, azaz olasz partvidéke ellenben sekély, lassan mélyülő és számtalan homokpadja miatt nehezen hajózható. A nagy egységek számára – a folyamatos feltöltődés miatt – körülményes volt biztos kikötőt kialakítani. Még a tengeralattjárók hadviselés körülményei is a Monarchiának kedveztek tehát, hiszen amíg a homokos olasz partvidék könnyen felzavarodó, átláthatatlan vize jó búvóhelyet nyújtott, addig a keleti partvidék kristálytisza vizében – különösen nappal és a levegőből – sokkal könnyebb volt megtalálni az ellenséges búvárnaszádokat. (Halpern, P. G. 1994) Az Adria fekvése, illetve a politika földrajzi viszonyok, valamint a fő haditengerészeti bázis, Pola északi fekvése miatt a Monarchia nehezen tudta érvényesíteni érdekeit a Földközi-tengeren, hiszen a beltenger (Adria) kijáratának (Otrantói-szoros) mindkét oldalát potenciálisan, később pedig ténylegesen ellenséges hatalmak ellenőrizték. Magán az Adrián viszont a dualista állam uralkodó pozíciókat birtokolt, messze jobb lehetőségei voltak, mint a nagy rivális Olaszországnak, illetve az antant hatalmaknak. (Vego M. 1996) A földrajzi viszonyok tehát – mint oly sok más esetben a hadtörténelemben – nagyban befolyásolták azt a stratégiát, illetve flottaprogramot, amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása idején folytatott.

Ausztria-Magyarország számára tehát nem igazán volt más megoldás, tudomásul kellett venni, hogy a teljesen eltérő geostratégiai helyzet miatt Olaszország haditengerészete mindig erőfölényben lesz a Császári és Királyi Haditengerészettel szemben. Olaszország aránylag rövid szárazföldi határokkal rendelkezett (ma is), amelyet kiválóan oltalmaz az Alpok. A dualista állam esetében ellenben hosszú és ellenséges (területi és nagyhatalmi igényeket megfogalmazó) szomszédokkal „terhes” szárazföldi határokat kellett megvédeni, amelyek közül több is nyitott – azaz magas hegyek, hegyláncok, széles folyók által nem oltalmazott – volt. (Barraclough, G. – Stone N. 1992) A Jeune École tanításainak átvétele olcsó és hatásos megoldásnak tűnt.

Az osztrák-magyar haditengerészetnek az 1880-as években kifejezetten jó kapcsolatai voltak a francia haditengerészettel, függetlenül attól, hogy Bécs és

Budapest 1879, illetve 1882 óta Berlin, illetve Róma szövetségese volt. A Whitehead gyár gyakran látott vendégül francia haditengerészeti delegációkat, amelyek közül az egyik 1884 és 1886 között volt Fiumében. A francia tisztek többször megtekintették a császári- és királyi haditengerészet hadgyakorlatait is. Ekkor vált számukra nyilvánvalóvá, hogy amíg ők élenjártak az elmélet kialakításában, addig itt a gyakorlati módszerek kialakítására koncentráltak. Maximilian Daublebsky Freiherr von Sterneck zu Ehrenstein tengernagy (1829-1897) ugyanis, akik 1883 és 1897 között volt a haditengerészet parancsnoka és egyben a Hadügyminisztérium Tengerészeti Osztályának főnöke, szintén komoly lehetőséget látott az „önjáró” torpedók alkalmazásában. Az 1884-es nyári gyakorlaton például a két páncélos egységből álló „ellenséges” kötelék közül az egyik úgy alkalmazott torpedónaszádokat a másik ellen, hogy felvonulás közben a páncélos hajók mögött, azok takarásában mozogtak a kisebb egységek, amelyek aztán a sűrű füstöt (amit a gőzgépek és az ágyútűz együtt hozott létre) kihasználva lendültek „támadásba” az „összecsapás” közben. (A későbbi évek hadgyakorlatain már éjszakai támadásokat is végrehajtottak a torpedónaszádok.) Ezeket az eljárásokat aztán nem csak a lelkes franciák, hanem a britek, a németek és a japánok is átvették. Sterneck maga egyébként megkülönböztetett figyelemmel követte a Jeune École munkásságát, Párizsban diplomataként dolgozó unokaöccse révén több könyvet is sikerült beszereznie annak teoretikusaitól, amelyek megerősítették abban, hogy jó irányban gondolkodik az osztrák-magyar haditengerészet jövőbeni harci alkalmazásával kapcsolatban. A tengernagy azonban sohasem vette át szolgálai módon a francia ötleteket, mindig „harmonizálta” azokat az osztrák-magyar haditengerészet realitásaival. (Sondhaus, L. 1994)

Az állandó pénzügyi problémákkal küzdő haditengerészet könnyebben meg tudta szerezni a vonakodó delegációk támogatását a kisebb egységekre (torpedónaszádok, később torpedórombolók, illetve kisebb cirkálók). A XX. századig nem igazán épültek valódi, a többi európai hatalom sorhajóival egyenértékű csatavívó egységek, csak kisebb partvédő páncélosok, s azokból sem sok. Összesen kilenc ilyen – kifejezetten az Adrián való alkalmazásra tervezett – egység állt szolgálatba 1897 és 1907 között. Az első – már a földközi-tengeri riválisokkal is összevethető – csatavívó egyégek, csak az 1910-es években álltak szolgálatba. A Radetzky-osztály három megerősített másodlagos fegyverzetű sorhajója, illetve a Tegetthoff-osztály négy csatahajója, már az úgynevezett navalizmus terméke volt, de túl sok szerepet nem játszottak az első világháború harcselekményeiben. (Krámlí M. 2018) A kényszerű realitás a könnyűegység alkalmazását követelte meg, az első világháborúban a császári és királyi haditengerészet – néhány támadó hadművelettől eltekintve – végig védekezni kényszerült a túlerejű antant haditengerészetekkel szemben. Mindenképpen ki kell viszont emelni a haditengerészet legnagyobb volumenű hadműveletét,

Ancona – és a környező infrastruktúra – „bombázását” 1915. május 24-én. A támadás alaposan késleltette az olasz csapatok felvonulását a Monarchia ellen induló hadműveletekhez. A meglepő akció emellett komoly sokkot okozott az olasz közvélemény számára, s rombolta a Regia Marina állományának morálját is. (Halpern P. G. 1994; Kaiser F. 2014): A Jeune École egyik legnagyobb sikere volt ez a támadás.

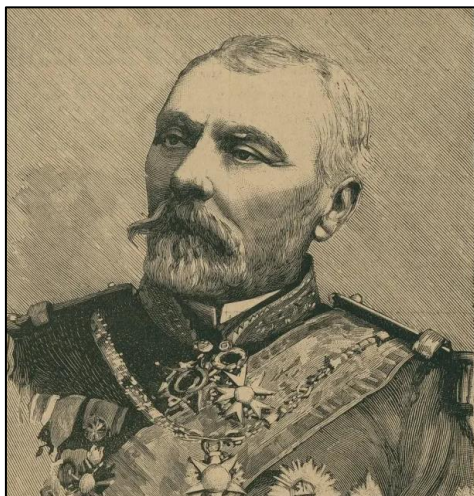
7. A POLAI ERŐRENDSZER

Az Adria északkeleti szögletében fekvő Pola, mint a haditengerészet fő bázisának kiépítése 1850-ben kezdődött. Az 1848-as velencei forradalomig a város volt az állományában és nyelvében, sőt hajói elnevezésében is olasz haderőnem bázisa. (Az apró isztria halászfalu stratégiai adottságaira már Radetzky tábornagy is felívta a figyelmet az 1830-as években.) A bázis fokozatosan átvette a velencei Arzenál szerepét is, mint hajóépítő és raktárközpont. Az 1859-es és az 1866-os háborúk idején (mindkét esetben jelentős haditengerészeti erőfölényben voltak az ellenfelek) felgyorsult a bázist oltalmazó erődök építése. (Sondhaus, L. 1989) A kikötő körüli védővonalak (erődöv) kiépítése, illetve az egyes elemek, tüzérségi eszközök korszerűsítése váltakozó intenzitással folytatódott az Osztrák-Magyar Monarchia idején is. Az erődrendszernek nem csak a nagy egységek (csatahajók, csatacirkálók, sorhajók) támadásaival szemben kellett megoltalmazni a flottát, hanem az ellenség torpedóvető gyorsnaszádjaival és tengeralattjáróival szemben is. Az első világháború alatt ez még kiegészült a légvédelmi feladatokkal is. (Sondhaus, L. 1994)

Polában minden rendelkezésre állt a flotta számára, hajógyár, javító dokkok, képzett kiszolgáló személyzet, hatalmas raktárkészletek. A kiváló természetes kikötőt azonban egy túlerejű ellenség⁸ nehéz hadihajóinak ágyútüze könnyedén megsemmisíthette volna a tenger felől, vagy a veszélyesen közel lévő Olaszország is elfoglalhatta volna egy szárazföldi támadással. A térséget ezért a háború kitörését követően is folyamatosan erősítették. 1915. május 10-én, nem sokkal az olasz hadüzenetet megelőzően, a Polát a tenger felől oltalmazó erődrendszerben egy 42 cm-es tarack, hat 30.5 cm-es ágyú, két 30.5 cm-es mozsár, tizenhat 28 cm-es ágyú, három 24 cm-es ágyú, négy 24 cm-es mozsár, harminchat 21 cm-es mozsár, két 19 cm-es ágyú és harmincnégy 15 cm-es ágyú, azaz 104 nehézlöveg, valamint 157 könnyű löveg volt elhelyezve, amelyekhez összesen 79 414 gránát volt raktáron. (A felső szögcsoportban tüzelő mozsarak és tarackok – 43 löveg – meredek szögben, a hadihajók kevésbé páncélozott fedélzetre becsapódó lövedékei komoly fenyegetést jelentettek az ellenség nehéz hadihajói számára.) A szárazföld felől a lövészárokrendszerekkel kiegészített

⁸ Az olasz haditengerészet önmagában is jóval erősebb volt, mint az osztrák-magyar, a brit és a francia egységekkel kiegészülve pedig már elsöprővé vált ez a túlsúly. (Kaiser F. 2014)

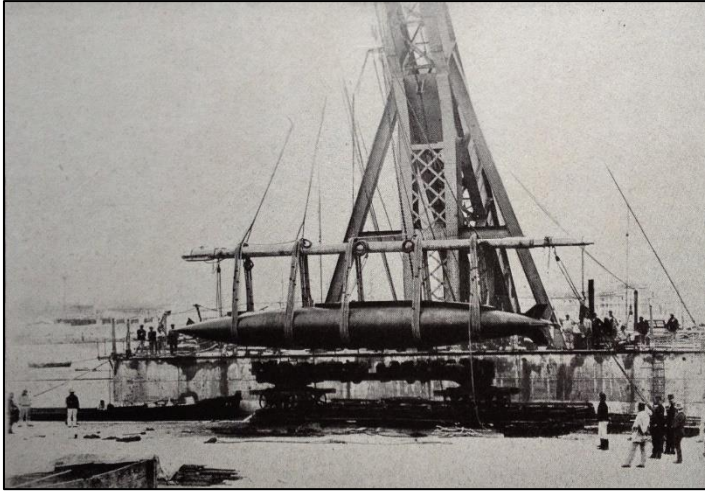
erődökben nyolc 21 cm-es mozsár, hetvenkét 15 cm-es ágyú, nyolc 15 cm-es tarack, huszonekét 12 cm-es ágyú, azaz 110 nehéz és közepes, valamint további 140 könnyű löveg volt elhelyezve, amelyekhez 91 868 gránát állt raktáron. További 68 – zömében elavult – löveg tartalékban volt. A Polát körkörösén oltalmazó erődrendszernek így 1915 májusában 562 lövege volt, amelyek állásait – az esetleges partraszálló különítményekkel, vagy az előretörő olasz csapatokkal szemben – 86 géppuska is oltalmazta. A kikötő bejáratát pedig aknamezők, tengeralattjáró elleni hálók, illetve felszíni hajók elleni torlaszok biztosították. 1915. június elsején a Polai katonai körzet állományában 1 410 tiszt és 51 840 tiszthelyettesi és legénységi állományú katona szolgált. A parancsnokság rendelkezésére állt mintegy 3 500 ló és 1 200 ökör. A flotta állományából ekkor közel ezer tiszt és 5070 matróz állomásozott a bázison, a hajók körüli feladatokat pedig 8 130 munkás látta el. (Sokol, H. H. 1933) Jól jelzi a megerősített polai kikötő fontosságát, hogy annak védelmére még az orosz és a szerb arcvonalon 1914/1915-ben elszenvedett katasztrofális veszteségek ellenére is jutott elegendő ember. A kikötőt nem is érte komolyabb és ami fő, sikeres támadás a háború alatt.⁹

1. ábra: Aube altengernagy¹⁰

⁹ Az *SMS Viribus Unitis* elsüllyesztésére már Császári és Királyi Haditengerészet megszűnését követően került sor, amikor a kikötő védelme lényegében megszűnt. (Kaiser F. 2014)

¹⁰ Letöltve: https://images.saymedia-content.com/.image/c_limit%2Ccs_srgb%2Cq_auto:eco%2Cw_700/MTc3MzA0Nzg5MTgwNTU2NDQ5/review-of-the-jeune-ecole-the-strategy-of-the-weak.webp

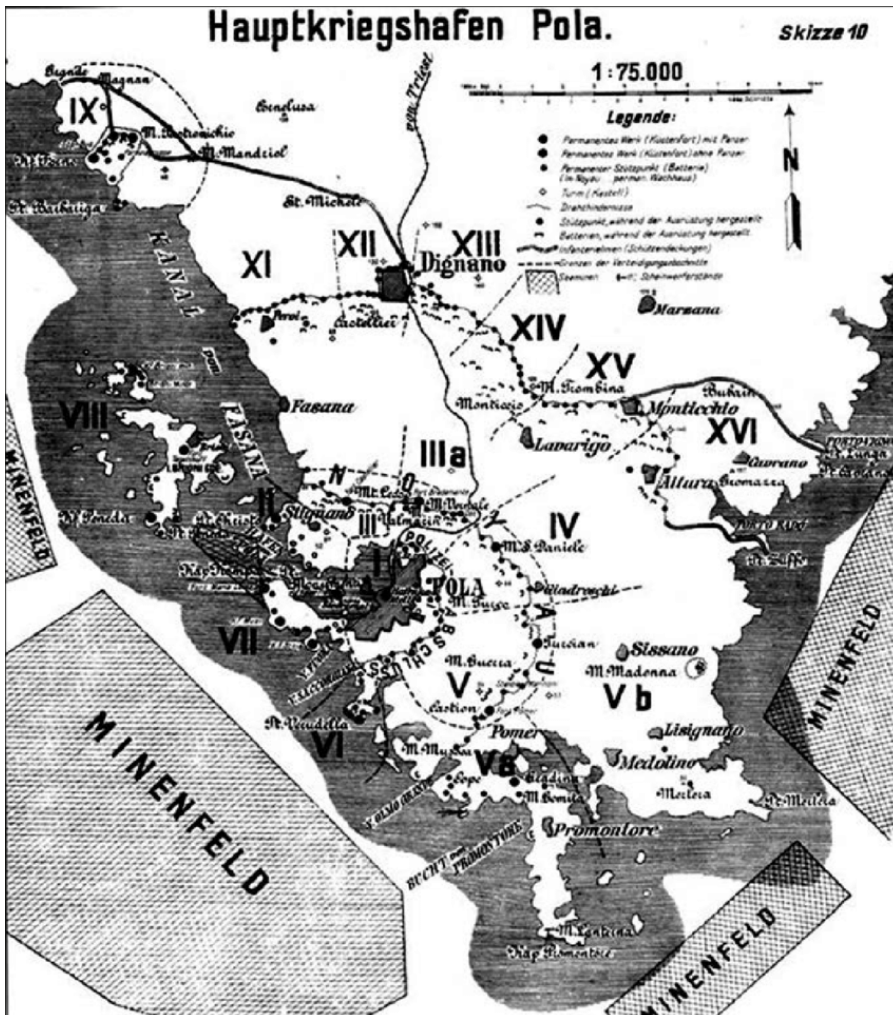
2. ábra: A Gustave Zédé és Arthur Constantin Krebs által tervezett Gymnote vízrebocsátása 1888-ban.¹¹

3. ábra: Gustave Le Gray: A Royal-üteg Brestben, 1858-ban.¹²

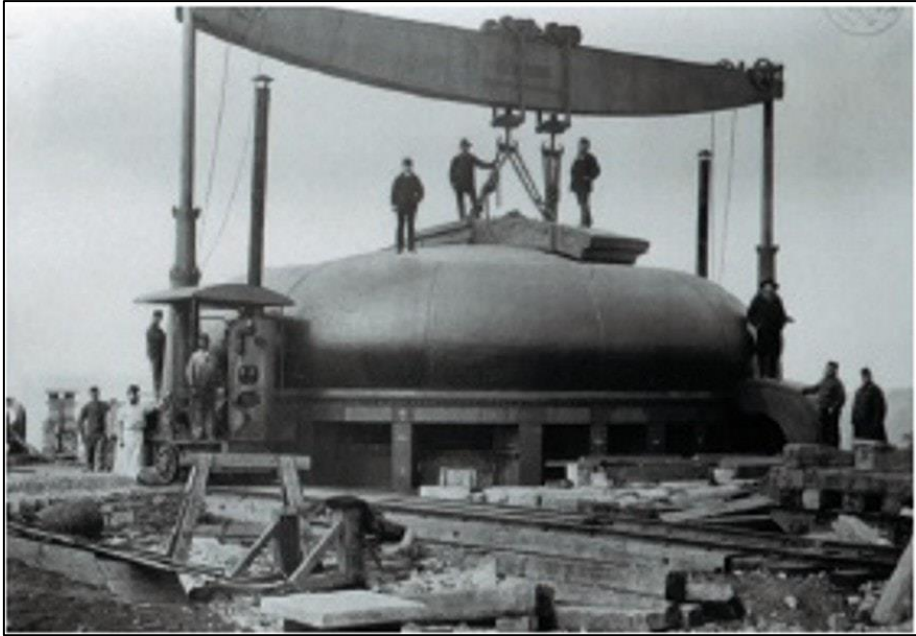
¹¹ Letöltve: https://external-preview.redd.it/MEqsZdgYLoJClblQ4UZB2F-D_MTgWrM1DZcw7nBprOA.jpg?auto=webp&s=c1fcca055712679d8fd5231ac7de0683b3928408

¹² Troyes, musée des Beaux-Arts D.46.19.590, Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=31216616>

4. ábra: A Polai erődrendszer főbb elemei (a belső és a külső erődvonal/védőövek, illetve a tengeri megközelítési útvonalakat lezáró aknamezők)¹³

¹³ Letöltve: <https://www.researchgate.net/profile/Ana-Alebic-Juretic-2/publication/322339882/figure/fig2/AS:631596726104086@1527595802700/Fortress-areas-Festungsrayon-surrounding-the-war-harbor-Pola-Pula-during-the-WWI.png>

5. ábra: A Verudella erőd (Pola) páncéllkukpolójának végszerelése.¹⁴

IRODALOM:

- ANDERSON, G. M.– GIFFORD A. Jr. (1991.): Privateering and the Private Production of Naval Power. *Cato Journal*, Vol. 11. No. 1. pp. 99-122.
- BARRACLOUGH, G. – STONE, N. (1992.): *The Times Atlasz Világtörténelem*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 370 p.
- BICHENO, H. (2014): *Elizabeth's Sea Dogs: How the English became the Scourge of the Seas*. Adlar Coles, London- Oxford – New York – New Delhi – Sydney. 399 p.
- BRUCE, R. B. – JESTICE, P. G. – REID, S. – RICE, R. S. – SCHNEID, F. (2009): *Fighting Techniques of the Imperial Age, 1776 ~ 1914: Equipment, Combat Skills and Tactics*. Amber Books Ltd. London. 256 p.
- GIBBONS T. (szerk.) (2001): *Hajók enciklopédiája*. Alexandra Kiadó, Pécs. 544p.
- GORSKOV, S. G. (1983): *Az állam tengeri hatalma*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 473 p.
- HALPERN P. G. (1994): *A Naval History of World War I*. Naval Institute Press, Annapolis. xiii+593 p.

¹⁴ Letöltve: http://aquarium.hr/images/fort/aquarium_pula_fort_verudela.jpg

- HALPERN P. G. (2001): *The French Navy, 1880–1914*. In: O'Brien P. P. (szerk.): *Technology and Naval Combat in the Twentieth Century and Beyond*. Routledge, London. pp. 36-52.
- HILL, R. (2002): *War at Sea in the Ironclad Age*. Cassel, London. 240 p.
- KAISER F. (2014): A Császári és Királyi Haditengerészet „csatahajói” az első világháborúban. *AETAS* 29. évf. 3. szám. pp. 30-58.
- KAISER F. (2007): A blokád elmélete és gyakorlata a tengeri hadviselésben. *AETAS* 22. évf. 4. szám. pp. 49-68.
- KAISER F. (2017): Alfred Thayer Mahan. In: Gőzce I. (szerk.): *Állam és Katona 2017. Dialóg Campus, Budapest*. pp. 125-128.)
- KEEGAN, J. (2012): *Az amerikai polgárháború*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 533 p.
- KEEGAN, J. (2005): *Háborús felderítés: Az ellenség megismerése Napóleontól az al-Kaidáig*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 761 p.
- KENNEDY, P. M. (2004): *The Rise and Fall of British Naval Mastery*. Penguin Books, London. 405 p.
- KRÁMLI M. (2018): *Az Osztrák-Magyar Monarchia csatahajói 1904-1914*. HIM Madtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 398 p.
- LAMBERT, A. (2001): *Steam, Steel and Shellfire: The Steam Warship 1815–1905*, Conway's History of the Ship, Book Sales, Incorporated, New York. 192 p.
- LAMBERT, A. (2005): *War at Sea in the Age of Sail 1650-1850*. Shithsonian Books, New York, London. 240 p.
- LAVERY, B. (2005): *Hajók : Hajó és történelem ötezer éves kalandja*. Euromedia Group – Ikar, Prága. 400 p.
- PARSONS I. (szerk) (1975): *The Encyclopedia of Sea Wafrare: from the first ironclads to the present day*. Salamander book – Spring books, London, New York, Sydney, Toronto. 256 p.
- PELES M. – ZSIGMOND G. (2018): *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs. 215 p.
- POTTER, E. B. – NIMITZ, C. W. – ROHWER, J. (1986): *Seemacht: Eine Seekriegsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart*. Manfred Pawlak Verlagsgesellschaft mbH, Herrsching. xx+1201 p.
- RODGER, N. A. M. (2004): *The Safeguard of the Sea: A Naval History of Britain, 660-1649*. Penguin Books, London. xxvi+691 p.
- RODGER, N. A. M. (2006): *The Command of the Ocean: A Naval History of Britain, 1649-1815*. Penguin Books, London. lxxv+907 p.
- RØKSUND, A. (2007): *The Jeune École: The Strategy of the Weak*. History of Warfare, Volume 43. Brill, Leiden – Boston. xviii+242 p.
- SOKOL, H. H. (1933): *Österreich-Ungarns Seekrieg 1914-1918*. Amelthea Verlag, Zürich – Leipzig – Wien. xvi.+791 p. + 6 t.

- SOKOL, A. E. (1972): Seemacht Österreich. Die Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine 1382–1918. Amelthea Verlag, Wien – München – Zürich. 224. p.
- SONDHAUS, L. (1994): The Naval Policy of Austro-Hungary 1867-1918: Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism. Purdue University Press, West Lafayette. xv+441 p.
- SONDHAUS, L. (1989.): The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1867-1918. Purdue University Press, West Lafayette. xvi+326 p.
- SPELLER, I. (2018): Understanding Naval Warfare. Routledge, London – New York. 254 p.
- TAILLEMIT, É. (2002.): Dictionnaire des marins français. Tallandier, Paris. 572 p.
- VEGO, M. (1996): Austro-Hungarian Naval Policy 1904-1914. Routledge, London – New York, 1996. 240 p.
- VEGO, M. (2009): Operational Warfare at Sea: Theory and practice. Routledge, London – New York, 2009. xiii+272 p.

KÖZTES-EURÓPA NYUGATON? (VÁZLAT ÉS TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS NYUGATI KÖZTES- EURÓPA FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ)

HORVÁTH CSABA PÉTER

EUROPA BETWEEN IN THE WEST? (OUTLINE AND HISTORICAL OVERVIEW FOR INTERPRETING THE CONCEPT OF WESTERN EUROPA BETWEEN)

The region of former Middle Francia until the middle of the 19th century was continuously a transitional, buffer and border area located in the contact zone of European great powers, where they competed for superiority. This frictional political and geographical formation, due to countless fragmentations, was governed from one imperial political space after another. In some cases, and in certain historical periods, politically independent states were born here (Burgundy, Switzerland, Benelux states, city states of Northern Italy, etc.), in other cases states were organized, ceased to exist, merged, or were included into the area of other states. At the same time, this region, like Europa Between, has a great geographical diversity, and is populated by many different ethnic, linguistic, and cultural communities. In political geography, calculating with the indicator of the durability of state borders, in this large geographical area located between the North Sea and the Mediterranean Sea the process of organization of political space was concluded in the historical period between the Middle Ages and the formation of nation states, and apart from a few processes connected to modern day wars completely came to an end by today. As a working hypothesis, we call this historical political geographical space Western Europe Between.
key words: Western Europe Between, political geography

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban a Frank Birodalom utódállamainak (*Dudar T. szerk. 1991*) helyrajzi történetét bemutatva kísérletet teszünk egy, a történeti politikai földrajzban már meggyökeresedett fogalom, Köztes-Európa kiterjesztésére. Állításunk szerint a mindenkori francia és német birodalmi tér ütköző zónájában, illetve az Északi- és Földközi-tenger között elterülő nagy földrajzi teret Nyugati Köztes-Európának nevezzük. Történetelméleti szempontból vizsgálódásunk középpontjában a hosszú történelmi idő (*Braudel, F. 2007*) viszonylatában a nagy földrajzi terek és térelemek egymáshoz való viszonyulása áll, ezzel azt kívánjuk

demonstrálni, hogy a történelem nemcsak az idő, hanem a tér dialektikájaként is értelmezhető. A továbbiakban tíz tézisbe foglalva, a nagy történelmi, ezáltal politikai földrajzi eseményekre koncentrálni ismertetjük a nyugati köztes-európai térszerveződés folyamatát.

NYUGATI KÖZTES-EURÓPA FOGALMA ÉS POLITIKAI FÖLDRAJZI TÖRTÉNETE A VERDUNI SZERZŐDÉSTŐL AZ OLASZ EGYSÉG MEGVALÓSULÁSÁIG (843–1861)

1. Nyugati Köztes-Európa fogalmának körülhatárolását a mai értelemben vett Köztes-Európa-meghatározások segítségével végezzük el. Köztes-Európa politikai földrajzi modellje a számtalan, Európát kulturális (*Szűcs J. 1983*) és politikai-gazdasági szempontból felosztó térszerkezetani elgondolás (*Probáld F. – Szabó P. 2005; Szabó P. 2009*) egyike.

A német politikai földrajzi gondolkodás klasszikus korszakában jelent meg *Albrecht Penck (1915)* alapvető tanulmánya, melyben Közép-Európát a német birodalmi és az osztrák–magyar területekkel – melyek több szempontból erős belső földrajzi kapcsolatokkal rendelkeznek (*Miletics P. 1991*) –, azaz az úgynevezett nagynémet államtérrel azonosította. Penck módszertana alapvetően természetföldrajzi szempontokat érvényesített: a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia együttes államtere az Északi- és Balti-tengertől az Adriai-tengerig terjedt. A központi hatalmak által 1915-ben birtokolt terület a balkáni országok megszállása, illetve szövetségesi hadba lépése után átlós alakban lefedte Európa centrális térségeit az Északi-tengertől az Égei- és a Földközi-tengerig. Penck a köztes jelzőt még szó szerinti, természetföldrajzi értelemben használta: az e tengerek közé eső hatalmas geopolitikai teret Köztes-Európának (*Zwischeneuropa*), az ettől nyugatra eső részeket Atlanti-, az ettől keletre elterülő térségeket *Ewald Banse (1914)* nyomán Hátsó-Európának (*Hintereuropa*) nevezte. Penck földrajzi felfedezése egymástól kulturálisan és történelmileg jelentősen eltérő politikai földrajzi entitásokat, térelemeket (német államterek, Kárpát-medence, Appennini-félsziget, Balkán-félsziget, Észak- és Kelet-európai-síkvidék) foglalt magában. Penck koncepciója már megjelenésekor komoly viták tárgyát képezte (*Penck, A. 1916*), ugyanakkor kijelölte a mai értelemben használatos Köztes-Európa-fogalom alapvonalait: „egy szorosan összezáródó Köztes-Európa, amely a Fehér-tengertől a Boszporuszig terjed, Európa erős gerincét fogja képezni” (*Penck, A. 1915. p. 40*).

A pencki Köztes-Európa fogalmat gondolta tovább *Albrecht Haushofer (1926)* nyomán *Otto Maull (1956)*, aki ezt a térséget Belső-Európának (*Innereuropa*) nevezte, és négy jól körülhatárolható geopolitikai térelemre osztotta: az itáliai államsoporra, az Oszmán Birodalom balkáni utódállamaira, Közép-Európa államaira és az északi országokra (*Nagy M. M. 2005; 2016*). A

magyar historiográfiába a pencki fogalom került át, és bizonyos módosuláson ment keresztül. Ezt a *Pándi Lajos* szerkesztésében megjelent térképgyűjtemény (1997) és kronológiai adattár (1999) reprezentálja. Az alapvetően természetföldrajzi tértagolást követő korábbi meghatározások helyét átvette a nemzetiség- és társadalomtörténeti, politikai földrajzi, illetve geopolitikai értelmezés: „Köztes-Európa nem természetföldrajzi, hanem módosuló tartalmú történelmi kategória” (*Pándi L. szerk.* 1997. p. 32). A német és orosz birodalmi tér közti átmeneti zónát jelöljük a Köztes-Európa megnevezéssel: „Köztes-Európa (Europa Between, Zwischen-Europa) mint a modern kori történelem mozgó »határsávja« alatt a Finnországtól Görögorszáig, Csehországtól Moldváig terjedő kisnemzeti régiót értjük, amelyet etnikai sokszínűség, kevertség és töredezettség jellemez, továbbá rövid időszakoktól eltekintve az, hogy kisnemzeti államegyüttesét külső birodalmi központokból (Bécs, Berlin, Pétervár, Isztambul) irányítják, valamint a permanens protestálás e birodalmi irányítás ellen: a nemzetállami törekvés már-már e kisnemzetek mozgásformája” (*Pándi L. szerk.* 1997. p. 21).

Köztes-Európa fogalmának időhatárai alapvetően az újkori birodalmi terek közép- és kelet-európai változásaiban megragadható: politikai földrajzi szempontból a Porosz Királyságot nagyhatalommá tevő, a hétéves háborút lezáró hubertusburgi béke (1763), nemzetiség- és társadalomtörténeti szempontból az Erdély helyzetét rendező Diploma Leopoldinum (1691) kiadását (*Tátrai P. összeáll.* 2007) tekinthetjük a fogalom időbeli kezdetének. Köztes-Európa politikai földrajzi története napjainkban is zajlik, különösen igaz ez annak figyelembevételével, hogy mind a kelet-közép-európai (*Passarge, S.* 1936), mint a balkáni rendezés állandó etnikai-politikai konfliktuszónákat generál. Köztes-Európa határai nagyrészt homogének, a köztük élő etnikum nem (*Nagy M. M.* 2005).

2. Amennyiben Európa kontinentális politikai földrajzi centrumának a mindenkori német birodalmi államteret, illetve a 19. század elejétől államtereket tekintjük, akkor azoknak nemcsak keleti, hanem nyugati és déli határövezetén túl is a köztes-európai térszerveződéshez hasonló történelmi és politikai földrajzi folyamatokra lehetünk figyelmesek, amelyek kijelölik az általunk Nyugati Köztes-Európának nevezett nagy geográfiai tér határait és térszerveződési folyamatait.

A 843-ban megkötött verduni szerződés értelmében I. (Jámbor) Lajos frank császár három fia között felosztották a Frank Birodalom területét. A nyugati rész (Nyugati Frank Királyság) II. (Kopasz) Károly vezetésével a későbbi francia, a keleti rész (Keleti Frank Királyság) II. (Német) Lajos uralkodásával a későbbi német államteret alapjait jelentette. A két birodalomrész közötti, az Északi-tengertől a Földközi-tengerig, az Alpoktól nyugatra terjedő keskeny földszáv Észak-Itáliával egyetemben I. Lothár kezén maradt, valamint a római császári

címet is megörökölte. Az ő rövid ideig fennálló államát Középső Frank Királyságnak, illetve Lotaringiai Birodalomnak (*Crämer, U. 1935*) is nevezik (*Bauer, H. 1940*). Az ő birodalma legnagyobb részt magában foglalta a mai Benelux államok, a történelmi Elzász, Lotaringia, Burgundia, Provence, a mai Svájc, valamint az észak-itáliai államalakulatoknak az olasz egység megvalósulásáig formálódó területét. Ez a rendkívül változatos természet-, politika- és társadalomföldrajzi térség alkotja Nyugati Köztes-Európa képletét. I. Lothárt fia, II. (Ifjabb) Lajos követte az itáliai királyi és római császári tisztségben. 870-ben kénytelen volt két nagybátyjának engedményeket tenni, és a merseni szerződésben elismerte a Lotaringiai Birodalom felosztását a keleti és nyugati frank állam között. Mivel törvényes fiú örökös nélkül halt meg, utódja nagybátyja, Kopasz Károly lett a római császári székben. Halála után polgárháború tört ki, majd 880-ban a ribemont-i szerződésben újra felosztották a Frank Birodalmat III. (Ifjabb) Lajos keleti frank és III. Lajos nyugati frank király, Kopasz Károly unokája között. Ekkor a birodalom négy jól körülhatárolható részre tagolódott: a Nyugati és Keleti Frank Királyságra, az Itáliai Királyságra és a három nagy frank birodalmi tér között pufferállamként (*Nagy M. M. 2010; 2014a*) a Burgundiai Királyságra. Ez utóbbi rövidesen észak–déli metszetben két részre szakadt, majd 993-ban újra egyesült Arles központtal, és a francia királyok hűbértartója lett. Ez volt Nagy Károly birodalmának utolsó felosztása, a francia és a német államter határát a szerződés a kora újkor elejéig nagyrészt meghatározta. III. (Kövér) Károly rövid ideig egységesítette a Frank Birodalmat, azonban halálával az újra a ribemont-i rendszer alapján fragmentálódott.

Az Itáliai Királyság 888–962 között fennálló államalakulat volt. Az Itáliát dúló frank, normann és magyar támadások ellen XII. János pápa I. (Nagy) Ottó német királyt hívta segítségül, akit II. Berengár itáliai király legyőzése után hálából római császárrá koronázott. Ottó ezek után a magáénak tudta Észak- és Közép-Itáliát, és 962-től egyesítette a Keleti Frank Birodalommal, innen számítjuk a Német-római Birodalom alapítását, egyben a germán Közép-Európa fogalom eredőjét.

A 10–11. századra szervesült két nagy területű állam, a Francia Királyság és a Német-római Birodalom (*Angi J. et al. szerk. 2001*) a birodalmiság (*Ratzel, F. 1903; Kjellén, R. 1917; 1920*) politikai földrajzi kritériumrendszerének – „1. A nagyobb, európai áramlási zónákra épülés, terjeszkedés. 2. Az áramlási zónák csomópontjainak tartós uralása. 3. Az áramlási zónákon kialakult állami terek megszerzése, beépítése. 4. A korábbi állami terek tartományi megjelenítése.” (*Csüllög G. 2010. p. 181*) – megfelelt.

Nyugati Köztes-Európa geomorfológiai értelemben rendkívül tagolt – mélyföldi, folyóvölgyi, illetve folyótorkolati, valamint tengerparti és alpesi térszíneket magában foglaló – földszávja a két szomszédos nagyhatalom birodalmi érdekei mentén szerveződött, valamint területükbe tagozódott. Ez a térség

nemcsak politikai földrajzi, hanem kulturális értelemben is átmeneti jelleggel bír: a germán és latin nyelvek közötti nyelvhatáron és kulturális szupremáciák mentén húzódik. Erre példaként említhetjük a ma már alapvetően német nyelvű, de franciás kultúrájú Luxemburgot vagy a kevert nyelvű és etnikumú svájci államot.

3. Meghatározott esetekben egyes periférikus birodalomrészek a politikai önállósulás útjára léptek. Ezt az önállósulási folyamatot a Nyugati Köztes-Európa alpesi térszínein szervesült svájci államszövetség kialakulásának középkori története reprezentálja (*Im Hof, U.* 2007). Az Alpok északi térsége a Habsburg család ősi szállásbirtoka volt, az Ósvájci Konföderáció (1291) megalakulásának oka a hűbéri függéstől való mentesülés volt. Az 1315. évi győztes morgenteni csata után az önállósodás vágya a térség szomszédos területeire is kiterjedt. Az első városi kantonok (Luzern, Zürich, Bern) csatlakozása után a még a német-római császári korona alá tartozó szövetség önálló külpolitikába, hódításokba kezdett: 1352-ben Glavus és Zug kantonokat elfoglalták, majd teljes jogú tagként beléptették őket a konföderációba. A 15–16. század fordulóján Svájc az alpesi térség központi hatalmává nőtte ki magát, és az Alpok előhegységeinek térségében is területeket szerzett. A győztes burgundi–svájci háborúban az eredetileg a Burgundi Hercegséghez tartozó Friburg és Solothurn kantonokat elfoglalták. Az utolsó Habsburg agresszió a svájci területek visszaszerzésére az 1499. évi sváb háború volt, amely szintén az uralkodó család vereségével záródott; ennek következményeképp a svájci konföderáció és a Német-római Birodalom között megkötötték a bázeli béke (1499), melynek értelmében a svájciak teljes autonómiát kaptak a birodalmon belül.

Az új svájci állam körkörösén terjeszkedett folyamatosan az alpesi régióban és annak peremterületein, kitöltve az Alpok kistájainak völgyeit és medencéit, tulajdonképpen völgyállami – politikai földrajzi kategóriája szerint mint hágóállam – elemet alkotva. Magterülete a Rajna és a Rhone folyók forrásvidékére esik, északi és nyugati középhegységi és dombsági térelemei és síkabb tájai a nagyhatalmak perifériáinak, letöredező térségeinek szeparatista törekvései nyomán kerültek az új államalakulat térszerkezetébe.

4. Nyugati Köztes-Európa földrajzi ontogenezise nem ragadható meg a francia államtér politikai egységesülési folyamata, valamint a francia és német uralkodói hatalomgyakorlás közötti különbségek tárgyalása nélkül. A történetírás az első Capeting uralkodó, Hugó megkoronázásától számítja a Francia Királyság megalakulását. A francia és német birodalmi térszerkezet fő különbségét abban láthatjuk, hogy míg a jelentős autonómiával rendelkező és azt megtartani szándékozó német tartományok a birodalmon belül megőrizték önállóságukat (*Forgó A.* 2012), addig a francia uralkodók erőteljesebb központi hatalmat létesítettek. Ennek földrajzi oka a francia államtér rászerveződése egy centrális természetföldrajzi faktorra, a Párizsi-medencére, míg ilyen geofaktor hiánya

jelentősen lassította a német térfejlődést. A francia államtér magterülete France tartomány, melynek székhelye Párizs volt, a birodalom terjeszkedésének központja. A Francia Királyságnak a német birodalmi térhez hasonló széttagoltságának megszüntetése a francia királyoknak mindig is legfontosabb céljai között szerepelt. Ezt lépcsőben sikerült véghez vinniük.

A Frank Birodalom területének felosztásai nyomán a periférikus területek (Bretagne, Provence, Flandria stb.) viszonylagos vagy akár teljes önállóságra tehetek szert (Szász G. 1998). Az egyik ilyen tartomány volt a Toulouse-i Grófság, melynek területén 1209–1229 között zajlott az albigensek elleni keresztes hadjárat. A háborút az angol hűbérbirtokokat is visszaszerző II. Fülöp indította, majd VIII. (Oroszlán) Lajos folytatta. A korszak francia államterének észak–déli tagolódását nemcsak etnikai, vallási és jogi, hanem birtokszervezeti és kulturális eltérések is determinálták: az oxitán lovagi kultúra és nyelv központja volt a déli grófság. Az eleinte keresztes háborúként induló vallási konfliktus igen hamar politikai színezetet nyert: a háború végére az albigeneket kiirtották, a túlélők a Pireneusi-félsziget keresztény államaiba menekültek, és a klasszikus lovagi kultúrát továbbörökítették. A területet a kiskorú IX. (Szent) Lajos király régense, Kasztíliai Blanka pacifikálta: a grófság területét részekre szedték, és az uralkodót támogató hűbéreseket neveztek ki az új birtoktestek irányítására. A francia államtér egységesülésének második lépése a késő középkor legjelentősebb európai katonai konfliktusával, a százéves háborúval függ össze. A döntő francia győzelem (1453) következtében az angol uralom alól felszabadult területek a Francia Királyság közigazgatásba illeszkedtek, és kialakult az államtér észak–déli kiterjedése; Calais kivételével az összes korábbi angol fennhatóságú terület francia birtok lett.

A Burgundi Hercegség az utolsó burgundiai herceg, a Valois–Burgundi-házból származó, névleg francia hűbéres Merész Károly (Paravicini, W. 1989; Huizinga, J. 1996) uralkodása idején (1467–1477) érte el legnagyobb kiterjedését. Károly ekkor magáénak tudta atyja, III. (Jó) Fülöp herceg – előbb angol szövetséges, majd francia hűbéres – szerzeményei révén (Vaughan, R. 2002) a történelmi Németalföldet, Luxemburgot, Bar és Lorraine hercegségeit, valamint a történelmi Burgundiát, az e területek közé ékelődő egyházi birtokokat és a Nevers-i Grófságot. Célja egy politikai értelemben független és erős rendi állam megteremtése volt. Azonban a két nagy birodalom közé ékelődő, keskeny (vagy viszonylag keskeny) államalakulatok nem szoktak hosszú életűek lenni. Merész Károly folyamatosan háborúkat viselt hol a szomszédos német tartományokkal, hol pedig XI. (Óvatos) Károly francia királlyal került összetűzésbe. Végül 1477-ben a lotaringiai Nancy városának ostromakor a svájci–lotaringiai felmentő sereg támadásakor döntő vereséget szenvedett, és a murteni csatában elesett. Törvényes fiú örököse nem volt, egyetlen gyermeke, Burgundi Mária Miksa Habsburg főherceghez, a későbbi német-római császárhoz

ment feleségül. A francia királyok a jelentős gazdasági potenciállal bíró burgundiai területekre mint koronabirtokra, a német-római császárok mint hozományra tekintettek. Merész Károly halála után a francia csapatok hamar megszállták a történelmi Burgundi Hercegség területét Dijon központtal, és a későbbiekben számos kisebb Valois–Habsburg háborút viseltek a terület feletti uralomért. Mária unokája, I. Károly spanyol király – V. Károly néven később német-római császár – a győztes paviai csata során fogságba ejtett I. Ferenc francia királytól a madridi békeszerződésben (1526. január 14.) kikényszerítette, hogy visszaállítsa Burgundia szuverenitását. Azonban a fogságból szabadult francia király csakhamar visszafoglalta Burgundiát, és azt örökre a francia korona fennhatósága alá helyezte. A Habsburgok Burgundi Mária révén a németalföldi területekkel, valamint a Burgundi Hercegség kisebb délkeleti részével (Burgund Szabadgrófság) gazdagodtak. I. Miksa német-római császár abszolutista közigazgatási reformkísérlete során 1512-ben e tartományokból alakították ki a Burgundiai körzetet. A szabadgrófság a nijmegeni béke megkötéséig (1678) volt a Német-római Birodalom része, majd véglegesen a Francia Királyság kebelezte be.

Noha a burgundiai rendezés a történelem kevésre értékelt eseménysora, számtalan későbbi gazdaság- és politikatörténeti jelenség eredője. A három lépcsős országegyesítés után a Francia Királyság európai nagyhatalommá, a Német-római Birodalom, egyben a spanyol koronát 1516-ban megszerző Habsburg-dinasztia legfontosabb riválisává vált, ezzel megkezdődött a többszáz éves küzdelem Nagy Károly birodalmának örökségéért (*Nótári T.* 2015). Immáron nemcsak az oszmán hódítás, hanem az új erőre kapott nyugati szomszéd is a Római Birodalom örökösének kihívójává vált a nyugat- és közép-európai hatalmi térben, és közvetlen veszélyt jelentett Nyugati Köztes-Európa keleti oldalán, a Maas és a Saône folyóktól keletre. A Francia Királyság ekkortól kezdve a hódítás szándékával lépett fel a későbbi századokban, és a háborús frontvonalak hosszú időre a Német-római Birodalom államterébe helyeződtek át.

5. Nyugati Köztes-Európa északi és déli területén fejlett, városias térségek alakultak ki. Lassú polgári átalakulásuk és sajátos társadalomszervezetük, valamint politikai földrajzi térszerkezetük speciális történelmi és földrajzi okok miatt következett be, ugyanakkor a Délkelet-Angliát, Németalföldet, a Rajnavidéket és Észak-Itáliát, ezáltal a birodalmi francia–német–spanyol koronabirtokokat összekötő áramlási zóna központi tengelyében helyezkedtek el (*Braudel, F.* 2004).

A flandriai térség a Hanza-szövetségtől való 15. századi gazdasági és kereskedelmi függetlenedés és a közel évszázados burgund politikai függés után jelentős urbanizáción és gazdasági fejlődésen ment keresztül (*Wittman T.* 1965; *Vries, J. de – Woude, A. M. van der* 1997). V. Károly német-római császár 1543-tól a Habsburg-dinasztia spanyol ágához rendelte a történelmi Tizenhét

Tartományt, majd 1549-es *pragmatica sanctio*jával (gyakorlati utasításával) rendezte a terület törvényeit és a Német-római Birodalmon belüli jogállását a spanyol korona tartományai között. A spanyol uralom tovább növelte a térség gazdasági potenciálját, mivel az uralkodók elsősorban ezt a térséget fejlesztették, nem pedig az ibériai magterületeket; többek között ez is vezetett a Spanyol Királyság 17–18. századi gazdasági válságához. Az angol–francia–német ütköző zónába eső, a Habsburg államok megterületeitől távol eső terület védelme mindig is jelentős próbatétel elé állította az uralkodókat. A spanyol királyokkal való gazdasági és vallási konfliktusok vezettek a németalföldi szabadságharchoz. Az I. (Csöndes) Vilmos németalföldi helytartó vezetésével 1568-ban kitört lázadás következtében az északi hét tartomány a Habsburg-ház 1581-es trónfosztását követően 1585-ben kivívta de facto függetlenségét, és megalakult a Hét Holland Tartomány Egyesült Köztársasága; a Luxemburgi Hercegség és Dél-Németalföld a spanyol Habsburgok kezén maradt. Hollandia ekkor élte virágkorát, önálló gyarmatosító politikát folytatott, és a Brit Kelet-indiai Társasággal (1600) versenyfutásban létrehozta a sajtóját (1602). A világgazdaság centruma ezzel Északnyugat-Európába, így Nyugati Köztes-Európa északi-tengeri partvidékére helyeződött át (*Israel, J. I.* 1995).

I. (Nagy) Ottó német-római császárrá koronázásától kezdve a 16. század közepéig egész Észak-Itália területe de jure a Német-római Birodalom térszerkezetébe illeszkedett. A birodalmi tértől délre helyezkedett el a Patrimonium Petri (Pápai Állam) és a különféle konstellációkban, államalakulatokban és perszonáluniókban testet öltő Nápolyi és Szicíliai Királyság. Az alpesi és síkvidéki térszíneken fekvő észak-itáliai régió két szemponttól is kiemelkedő jelentőségű. Egyrészt antik római városi hagyományokkal rendelkezik, mivel a Római Birodalom legurbanizáltabb területének számított, ugyanakkor a frank kori hűbéri területi szerveződés is nyomokat hagyott rajta: a legjelentősebb városok és közvetlen földrajzi környezetük az idő előre haladtával államokká szervesült. Ennek a folyamatnak eredményeképp számos apró államtér jött létre a térségben (a középkor végéig: Piemonti Fejedelemség, Milánói Hercegség, Genovai Köztársaság, Mantovai Hercegség, Pármái Hercegség, Luccai Köztársaság, Modenai Hercegség), melyek hol egymással vívtak háborúkat az itáliai hegemonia megszerzéséért, hol ligákba tömörültek (1167–1177, 1237–1250) a német-római császároktól való függetlenedés érdekében. A terület másik fontos jellegzetessége, hogy a levantei kereskedelem európai irányítója volt a földközi-tengeri oszmán terjeszkedés előretöréséig. A Velencei és Genovai Köztársaság szerepét bizonyos mértékben ekkortól a pápai védelem alatt, ugyanakkor oszmán hűbérben álló Raguzai Köztársaság vette át (*Braudel, F.* 1996).

Politikai földrajzi szempontból változást a reneszánsz háborúk hoztak a térség történelmében. A Valois-ház és a Habsburg-ház spanyol ága folyamatos

kabinetháborúkat folytatott a térség feletti uralom megszerzéséért (1492–1559), melyből egyértelműen a spanyol fél jött ki győztesen, így a francia királyoknak a cateau–cambrésis-i békében le kellett mondaniuk itáliai követeléseikről, különösen a milánói hercegi címről (*Gonda I. – Niederhauser E.* 1998). A Francia Királyság így két tűz közé került: nyugaton az osztrák, a Pireneusok mentén és Itáliában a spanyol Habsburgok szorongatták, valamint a 16. század második felében vallási konfliktusok és trónviszályok sújtották. A 17–18. század Bourbon-házi uralkodóira (és nagyhatalmú államminisztereikre) várt a feladat, hogy kormányzati- és államreformok révén erősítsék gazdaságukat, így hadseregüket.

6. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békerendszer (1648) a „klasszikus Európa” (*Chaunu, P.* 2001) diplomáciatörténetének – melynek legfontosabb tanulsága, hogy a nagyhatalmak az egyensúlyra törekedtek, és a status quo fenntartásában maradtak érdekeltek – egyik legfontosabb állomása volt (*Kissinger, H.* 1996). Nyugati Köztes-Európa politikai térszerkezetében ekkor jelentős változások következtek be: a Svájci Konföderációnak a Német-római Birodalomtól és a Holland Egyesült Tartományoknak a Habsburg-birodalomtól de jure függetlenségét nemzetközileg is elismerték. A Francia Királyság ekkortól ismét nagyhatalmi pozícióra emelkedett, megszerezte Elzászt, mely a későbbiekben állandó status quóként jelent meg a francia–német konfliktusokban a modern korig bezárólag. A francia állam mindenkori célja a megroppant német-római államtér többfrontos háborúk általi összezúzása (*Zerstümmerung*), a Bourbon uralkodóknak az európai Habsburg dominancia megtörése volt (*Crämer, U.* 1935). A 17. századtól indul meg a nagyszabású erődépítés a francia–német és a francia–németalföldi határszakaszon, amely hosszú ideig meghatározza a térség katonai földrajzát (*Schäfer, O.* 1943). XIV. Lajos francia király – birodalmát a természetföldrajzi határok (*Haushofer, K.* 1939) felé igyekezvén terebélyesíteni – a Francia Királyság határát a Rajna folyóig terjesztette ki keleti irányban.

Noha a Német-római Birodalom mint állam meggyengülve került ki a harmincéves háborúból, mivel belső területi tagoltsága erősödött, a Habsburg-dinasztia nem vesztett jelentősebb pozíciókat, sőt a cseh korona országainak az osztrák örökös tartományok közé illesztésével megerősítette helyzetét Közép-Európában; ezzel megindult a Habsburg-birodalom keleti expanziója. Nyugati Köztes-Európában továbbra is a spanyol Habsburgok irányítása alatt maradt Spanyol Németalföld és Itália államainak többsége.

7. Jelentős fordulat az európai politikai egyensúlyban a 18. században következett be: a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti békeszerződés (1713) értelmében az európai spanyol birokokat a Habsburg-ház osztrák ága szerezte meg, a spanyol trónra a Bourbonok kerültek, kezükbe kerültek ezzel a gyarmati koronabirtokok. Ezt a béketervet VI. Károly német-római császár még

elutasította, és tovább folytatta a küzdelmet XIV. Lajos ellen az elzászi és lotaringiai területeken, végül azonban a rastatti és bádeni békével (1714) elfogadta az utrechti határozatokat. Az előző két évszázad Habsburg európai hegemoniája megtört, és a földrészt – elsősorban annak nyugati részét – a napóleoni háborúkat lezáró bécsi békerendszer megszületéséig egyértelmű francia politikai és kulturális dominancia jellemezte (*Urbán A.* 1988).

8. A 19. század európai politikaföldrajzi periodizációját a legtöbb szakmunka az 1789-es francia forradalom kitörésétől számolja (*Wells, H. G.* 1930; *Kennedy, P.* 1992; *Diószeg I.* 1994). A napóleoni térszervezés annak 1812-es lezárultáig számos, történelmi léptékben rövid ideig fennálló államalakulatot eredményezett. A Német-római Birodalom megszüntetése (1806) után annak nyugati részén a Rajnai Szövetség régi (Bajor Királyság, Svájci Államszövetség) és új (Vesztfáliai Királyság, Bergi Nagyhercegség, a Szász Választófejedelemségből létrehozott Szász Királyság) államai kerültek francia protektorátus alá. Az egykori Német-római Birodalom nyugati részén elaprózódott politikai térszerkezeteket egységes, nagy méretű államokká formáltak (*Lefebvre, G.* 1975), valamint az egykori egyházi birtokokat szekularizálták. Ezzel a térszervezési úzussal Nyugati Köztes-Európa területét keleti irányba kitolták a napóleoni háborúk időszakában az Osztrák Császárság és Porosz Királyság nyugati határáig. Nyugati Köztes-Európa magterületén az első Francia Köztársaság idejében előbb társköztársaságok – Batáv Köztársaság, észak-itáliai köztársaságok –, majd a császárság korában ugyanezekből társmonarchiák létesültek.

9. Egy államot mesterségesen létre lehet hozni, azonban ha a politikai környezet megváltozik, és hiányoznak az adott államtér akár társadalmi, akár földrajzi megtartó elemei, akkor hamar semmivé válhat (*Nagy M. M.* 2014b). A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus stabilizálta Nyugati Köztes-Európa politikai földrajzi viszonyrendszerét, valamint részben, kisebb-nagyobb változtatásokkal visszaállították az 1789 előtti határokat és uralkodóházakat.

Az 1815-ös térszervezéssel indult meg az elaprózódott államterek egységesítésének folyamata. Az egykori Osztrák Németalföld és az Egyesült Holland Tartományok területén létrehozták az Egyesült Holland Királyságot, amely 1890-ig perszónálunióban állt a Luxemburgi Nagyhercegséggel. Luxemburg északkeleti részét a Porosz Királyság Jülich-i Hercegségéhez csatolták. Elzász és Lotaringia a második Francia Királyság része maradt. Szintén a bécsi kongresszus teremtette meg a Svájci Konföderáció államhatárait, melyek mind a mai napig érvényben vannak: Wallis, Neuchâtel és Genf csatlakozott az alpesi államhoz, utóbbi némi francia és savoyai területtel egészült ki. Észak-Itália államai egységes politikai teret formálva a Habsburg-birodalom részévé váltak, valamint az Osztrák Császárság megszerezte a Napóleon által kreált Illír tartományt is (*Vizi L. T.* 2011), ezzel Dalmácia első számú hatalmává nőtte ki

magát. A déli francia–osztrák ütköző zónában pedig létrehozták Piemonti Fejedelemségből, Savoya és Monferrato Hercegségéből, Nizza és a Genovai Köztársaság területéből és Szardínia szigetéből a Szárd Királyságot, melynek fontos politikai földrajzi szerepe lesz az olasz egység 1861-es megteremtésében. Közép-Európa német államait – az itáliai háborúk lezárulta óta teljes politikai függetlenségre törekvő Svájc kivételével – az akkor még Habsburgok vezette Német Szövetség tömörítette.

10. A nemzeti mozgalmak és a modern imperializmus (*Mommsen, W. J.* 1980) eszmeisége azonban hamar a metternichi térszervezés felbomlásához vezetett, az „ancien régime” rekonstruálására tett konzervatív kísérlet végérvényesen kudarcot vallott az 1830-as, majd 1848–1849. évi európai forradalmi hullámmal. A 19. század utolsó harmadára a nyugati köztes-európai térszerveződés lezárult. A belga szabadságküzdelmek következtében az Egyesült Holland Királyság 1830-ban két részre szakadt, és létrejött a független Belga Királyság (*Erdődy G.* 2006), melyhez hozzácsatolták a Luxemburgi Nagyhercegség vallonok lakta nyugati területeit. Nyugati Köztes-Európa ma is állandó határait az olasz egység, az Olasz Királyság (1861) létrejöttétől számítjuk. A francia–olasz államtér határsávjában népszavazást tartottak a területek hovatartozásáról, amelynek eredményeképp Nizza és a Savoyai Hercegség nyugati területei a második Francia Császársághoz kerültek. A nyugat-európai államhatárok az 1830-as, majd 1860-as területrendezések után napjainkig állandósultak, módosulásokra csak háborús események során került sor rövid ideig. (Ez alól kivételt képez Dél-Tirolnak az Osztrák–Magyar Monarchiától az Olasz Királysághoz csatolása az első világháború után.) Az 1870–1871-es porosz–francia háború során a német hadsereg megszállta Elzászt és Lotaringia keleti felét, azonban az első világháború után azt vissza kellett szolgáltatniuk a harmadik Francia Köztársaságnak; e területek napjainkra a francia államtérbe szervesültek.

Az első világháború előestéjén Európát a nagy államterek uralták, ez alól csak a fragmentálódott Benelux térség, valamint az Oszmán Birodalom egykori balkáni területein politikai függetlenséget nyert és egymással rivalizáló nemzetállamok (*Niederhauser E.* 1972; 1976), valamint egyes európai törpeállamok (*Kiss Cs.* 1985) jelentettek kivételt.

KÖVETKEZTETÉSEK

I. Az egykori Lotaringiai Birodalom területe a 19. század közepéig kontinuos átmeneti, ütköző és határtérség volt az európai nagyhatalmak szupremációs érintkezési zónájában. Ezt a politikai földrajzi frikciós képletet számtalan fragmentáció során hol egyik, hol másik birodalmi térből irányították.

II. Ugyanakkor ez a térség Köztes-Európához hasonló módon rendkívül változatos földrajzi térszínekkel borított, és számtalan etnikai, nyelvi és kulturális

közösség lakja. A politikai földrajzban az államhatárok tartósságának mutatójával (*Pándi L.* 1997; *Rónai A.* 1945; 1948) számolva a középkortól a nemzetállamok kialakulásának időszakáig terjedő történeti időszakban ebben az Északi-tenger és Földközi-tenger közti nagy földrajzi térségben a politikai térszerveződés folyamata befejeződött, és az egyes modern kori háborús folyamatoktól eltekintve napjainkig lezárult.

III. Vizsgálódásunk eredményeképp a továbbiakban megkülönböztethetünk egy, a Penck–Pándi-féle definíció értelmében vett Keleti Köztes-Európát és egy állításunk szerinti Nyugati Köztes-Európát.

IV. Köztes-Európa Pándi-féle definíciójából kiindulva a következő Nyugati Köztes-Európa-meghatározást vezethetjük le. Nyugati Köztes-Európa mint a 10–19. századi történelem mozgó „határsávja” alatt a Benelux államok területétől a Vatikánig, az Északi-tengertől a Földközi-tenger melléktengereiig terjedő, valamint az Alpok nyugati és déli térségében és az Appennini-félsziget északi részén elterülő kismemzeti régiót értjük, amelyet etnikai sokszínűség, kevertség és töredezettség jellemez. Egyes esetekben és történelmi időszakokban itt politikai értelemben önálló államalakulatok (Burgundia, Svájc, Benelux államok, észak-itáliai városállamok stb.) születtek, szervesültek, szűntek meg, és olvadtak össze, vagy kerültek más államok területébe.

V. Nyugati Köztes-Európa észak-déli térfelosztása nyomán felvetődhet egy önálló déli köztes Európa létjogosultsága, mivel más természetföldrajzi térszínen szerveződtek a Flandriai-síkság és a Rajna-mente, valamint az alpesi térszínen létrejött Svájci Államszövetség és az Alpok déli előterében kialakult észak-itáliai politikai földrajzi régió államai (*Pounds, N. J. G.* 2003). Ennek a földrajzi térnek (Déli Köztes-Európa) az 1499. évi bázeli békével kezdődik és az 1861-ben létrejött Olasz Királyság kikiáltásával tart napjainkig politikai földrajzi története.

VI. Az európai kismemzeti térségek sorsa a köztes Európák politikai földrajzi történeteként leírható.

IRODALOM

- ANGI J. et al. (szerk.) 2001: Európa az érett és kései középkorban, 11–15. század. – Debrecen U. P., Debrecen. 413 p.
- BANSE, E. 1914: Illustrierte Länderkunde. – Westermann, Braunschweig. 335 p. + 16 t.
- BAUER, H. 1940: Die Geschichte der deutschen Westgrenze. – Zeitschrift für Geopolitik. 17. 6. pp. 249–259.
- BRAUDEL, F. 1996: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I, A környezet. – Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Budapest. 389 p.

- BRAUDEL, F. 2004: Franciaország identitása I, A tér és történelem. – Helikon Kiadó, Budapest. 330 p.
- BRAUDEL, F. 2007: A történelem és a társadalomtudományok, A hosszú időtartam. – In. BENDA GY. – SZEKERES A. (szerk.): Annales, A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata. – L'Harmattan – Atelier, Budapest. pp. 163–193.
- CHAUNU, P. 2001: A klasszikus Európa. (Európa Kultúrtörténete.) – Osiris Kiadó, Budapest. 533 p.
- CRÄMER, U. 1935: Der lotharingische Raum. – Zeitschrift für Geopolitik. 12. 4. pp. 205–233.
- CSÜLLÖG G. 2010: Birodalmi térelemek a Kárpát-medencében, A Római Birodalomtól az Oszmán Birodalom kiűzéséig. – Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok. 5. 1–2. pp. 181–186.
- DIÓSZEGI I. 1994: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1993. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 477 p.
- DUDAR T. (szerk.) 1991: Történeti világtasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237 p.
- ERDŐDY G. 2006: „Szabadságot mindenkinek”, A belga alkotmányos rendszer létrejötte és működése 1831–1848. – Argumentum Kiadó, Budapest. 295 p.
- FORGÓ A. 2012: A politika kultúrtörténete, Egy „német” elmélet vitája és annak tanulságai. – Világosság 2. 3–4. pp. 171–186.
- GONDA I. – NIEDERHAUSER E. 1998: A Habsburgok, Egy európai jelenség. 6. kiad. – Pannonica, Budapest. 361 p. + 8 t.
- HAUSHOFER, A. 1926: Europäische Zusemmenschluß? – Volk und Reich. 9. pp. 356–364.
- HAUSHOFER, K. 1939: Grenzen, In ihrer geographischen und politischen Bedeutung. 2. Ausg. (Schriften zur Wehrgeopolitik 1.) – Kurt Vorwickel Verlag, Heidelberg–Berlin–Magdeburg. 278 p. + 84 T.
- HUIZINGA, J. 1996: A középkor alkonya. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 327 p. + 103 T.
- IM HOF, U. 2017: Geschichte der Schweiz. 8. Ausg. (Urban-Taschenbücher 188.) – Kohlhammer Verlag, Stuttgart. 158 p.
- ISRAEL, J. I. 1995: The Dutch Republic, Its rise, greatness, and fall, 1477–1806. (Oxford history of early modern Europe.) – Clarendon Press, Oxford. XXX + 1231 p.
- KENNEDY, P. 1992: A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000. – Akadémiai Kiadó, Budapest. XXII + 637 p.
- KISS Cs. 1985: Európai miniállamok, Andorra, Liechtenstein, Monaco, San Marino, Vatikán. (Utikönyvek.) – Panoráma Kiadó, [Budapest]. 403 p. + 40 t.
- KISSINGER, H. 1996: Diplomácia. – PANEM-GRAFO, Budapest. 957 p.

- KJELLÉN, R. 1917: Der Staat als Lebensform. 2. Ausg. – S. Hirzel Verlag, Leipzig. 235 p.
- KJELLÉN, R. 1920: Grundriß zu einem System der Politik. – S. Hirzel Verlag, Leipzig. 105 p.
- LEFEBRE, G. 1975: Napóleon. – Gondolat Kiadó, Budapest. 783 p.
- MAULL, O. 1956: Politische Geographie. 2. Ausg. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 t.
- MILETICS P. 1991: Közép-Európa történeti földrajza. – In. PAP N. – TÓTH J. (szerk.): Európa politikai földrajza. 2. kiad. – Alexandra Kiadó, Pécs. pp. 97–143.
- MOMMSEN, W. J. 1980: Imperialismustheorien, Ein Überblick über die neueren Imperialismusinterpretationen. 2. Ausg. – Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen. 140 p.
- NAGY M. M. 2005: Államterek és Köztes-Európa. – Közép-európai Közlemények. 8. 2. pp. 49–61.
- NAGY M. M. 2010: Geopolitikai pufferek Európában. – In. BOKOR L. et al. (szerk.): Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából VII. – Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 99–110.
- NAGY M. M. 2014a: Veszélyzóna avagy geopolitikai puffert?, Köztes-Európa történeti, politikai földrajzi kérdései. – Köztes-Európa, Társadalomtudományi Folyóirat. (A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei.) 6. 1. 29–38.
- NAGY M. M. 2014b: Európa politikai térszerkezeti változása a hosszú 19. században. – Történeti Földrajzi Közlemények. 2. 1–2. pp. 197–210.
- NAGY M. M. 2016: Ahol élünk Közép- vagy Köztes-Európa. – In. SZABÓ T. – TEKELIOVÁ, D. – VARGOVÁ, Z. (szerk.): Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért I. – Univerzita Konštantína Filozofia v Nitre Fakulta StredoEurópskych Studií, Nitra. pp. 17–24.
- NIEDERHAUSER E. 1972: Forrongó félsziget, A Balkán a XIX–XX. században. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 276 p. + 3 t.
- NIEDERHAUSER E. 1976: Nemzetek születése Kelet-Európában. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 244 p.
- NÓTÁRI T. 2015: Gondolatok a translatio imperii eszméjéhez az európai politikai hagyományokban. – In. SÁRY P. (szerk.): Decem anni in European Unione I, Jogelméleti és jogtörténeti tanulmányok. (Miskolci Jogtudományi Műhely 6.) – Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. pp. 92–104.
- PÁNDI L. (szerk.) 1997: Köztes-Európa 1763–1993, Térképgyűjtemény. 2. kiad. – Osiris Kiadó, Budapest. 803 p.
- PÁNDI L. (szerk.) 1999: Köztes Európa 1756–1997, Kronológia. (Kisebbségi Adattár 8.) – Teleki László Alapítvány, Budapest. 518 p.

- PARAVICINI, W. 1989: Merész Károly. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 167 p. + 24 t.
- PASSARGE, S. 1936: Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. – Zeitschrift für Geopolitik. 13. 3. pp. 138–145.
- PENCK, A. 1915: Politische-geographische Leeren des Krieges. – Meereskunde, Sammlung volkstümlicher Vorträge zum Verständnis der nationalen Bedeutung von Meer und Seewesen. 9. 10. pp. 1–40.
- PENCK, A. 1916: Zwischeneuropa?, Von Robert Sieger. – Zeitschrift für Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 51. 3. pp. 177–180.
- POUNDS, N. J. G. 2003: Európa történeti földrajza. 2. kiad. (Osiris Tankönyvek.) – Osiris Kiadó, Budapest. 532 p.
- PROBÁLD F. – SZABÓ P. 2005: Európa térszerkezetének modelljei. – In. DÖVÉNYI Z. – SCWEITZER F. (szerk.): A földrajz dimenziói, Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 159–170.
- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges. 2. Ausg. – Oldenbourg Verlag, München–Berlin. XVIII + 838 p.
- RÓNAI A. 1945: Közép-Európa atlasz. – Államtudományi Intézet, Budapest–Balatonfüred. 411 p.
- RÓNAI A. 1948: Fejezetek a politikai földrajzból. – Püski Kiadó, Budapest. 152 p.
- SCHÄFER, O. 1943: Geopolitik der Niederen Lande. – Zeitschrift für Geopolitik. 20. 4–5. pp. 155–163.
- SZABÓ P. 2009: Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében. – Földrajzi Közlemények. 132. 2. pp. 121–134.
- SZÁSZ G. 1998: Az önálló toulouse-i grófság kialakulása, 9–10. század. – Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica. 106. pp. 113–127.
- SZŰCS J. 1983: Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Magvető Kiadó, Budapest. 136 p.
- TÁTRAI P. (összeáll.) 2007: Válogatott bibliográfia Köztes-Európa etnikai földrajzához és etnikai térképezéséhez (1691–2006). – Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 61 p.
- URBÁN A. 1988: Újkori egyetemes történet 1789–1918, Térképvázlatgyűjtemény. 4. kiad. – Tankönyvkiadó, Budapest. 295 p.
- VAUGHAN, R. 2002: Philipp the Bold, The formation of the Burgundian state. (The Dukes of Burgundy.) – Boydell & Brewer, Woodbridge. XXXIV + 280 p.
- VIZI L. T. 2011: Illíria a francia nagyhatalmi politikában a 19. század elején. – Közép-európai Közlemények. 4. 3. pp. 7–20.

- VRIES, J. de – WOUDE, A. M. van der 1997: *The First Modern Economy, Success, failure, and perseverance of the Dutch economy 1500–1815.* – Cambridge University Press, Cambridge. XX + 767 p.
- WELLS, H. G. 1930: *A világtörténet alapvonalai, Az élet és az emberiség történetének tüköre.* – Genius Könyvkiadó, Budapest. 756 p.
- WITTMAN T. 1965: *Németalföld aranykora. (Európa Nagy Korszakai.)* – Gondolat Kiadó, Budapest. 345 p. + 22 t.

KATONAI TÉR - ÉS TERÜLETHASZNÁLAT MAGYARORSZÁGON, A MAGYAR - JUGOSZLÁV KATONAI SZEMBENÁLLÁS IDEJÉN (1949-1953)

SUBA JÁNOS

MILITARY USE OF SPACE AND TERRITORY IN HUNGARY, IN THE TIME OF THE HUNGARIAN-YUGOSLAVIAN MILITARY OPPOSITION (1949-1953)

In the time of the Hungarian-Yugoslavian military opposition the idea of applying military force was gradually gaining ground, which could be seen in the use of space as well. First the hermetic closure and mining of the border took place. A border zone was established in the South and West lane of the country, including 300 municipalities with 300 000 citizens living there. The aim was the increased control of people and vehicles passing and staying in the area, detecting undesirable persons and checking the transportation. Afterwards inhabitants who were considered politically unreliable were deported. A defensive line was built along the border to stop a possible Yugoslavian attack. The 'South Defensive System' significantly determined and influenced the use of the territory 500 kilometers long and 30-50 kilometers deep with its permanent (reinforced concrete) and field (soil-wood) fortress elements. A significant part of the armed forces had tasks in this area. During the development of the armed forces new barracks, training grounds, warehouses, airports and other military objects were built, which determine the military infrastructure up to now.

BEVEZETÉS

A magyar katonai célkitűzések között Jugoszlávia fontos helyet foglalt el, már csak történeti okok miatt is (*Csüllög G.* 2007). A magyar politikai és katonai vezetők a „szocialista „tábor egységét” megbontó Jugoszlávia részéről, a katonai fellépést, mint realitást feltételezték. Ennek a feltételezésnek rendelték alá a magyar hadsereg fejlesztését és háborús alkalmazásának elgondolásait. A szovjet „szövetségi rendszer” előírásai alapján, az új harcászati és szervezeti elveken szerveződő erőltetett ütemben tömeghadseregé felfejlesztett Magyar Néphadsereg az ellenségképnek megfelelően készült fel a katonai konfliktusra.

1. A HATÁR –HATÁRBIZTOSÍTÁS

1.1. Déli határ műszaki biztosítása – műszaki zár és aknazár

A közelgő – és elkerülhetetlennek vélt – katonai konfliktus határozta meg a politikai és a katonai intézkedéseket. Elsőnek az ország déli határának műszaki biztosítása, drótakadályokkal való lezárása történt meg. Ez a műszaki akadály egy- és kétsoros drótkerítésből állt. 1949 nyaráig 227,5 kilométer kettős drótkerítést és 194,55 kilométer egyes drótkerítést építettek meg. Ezt 1949-ben kiegészítették aknazárral, az aknamezőket a drótakadályok közé telepítették (két sorban, méterenként 0,5-1,5 aknát raktak le, összesen 942 559 folyóméter hosszúságban), mintegy 2 millió aknából. 1955 végéig folyamatos volt egyrészt a határzárak kiegészítése, átépítése, másrészt az aknasítás és az aknasűrűség növelése (Suba J. 2005).

1.2. Határőrség felfejlesztése

1949 végére délen, a jugoszláv határ mentén három, nyugaton két lépcsős határőrizeti rendszer alakult ki, ami az adott időszak vezetési, technikai, stb. viszonyai közepette meglehetősen jó hatékonysággal működött. A szervezet létszáma 1949 végén 13 000 fő volt.

1951 végére azonban kialakult az a határőrizeti szervezet, amely lényegében a szovjet határőrség szervezetének másolata volt.¹ Megnövelték a határőrőrsök számát, új elhelyezési körleteket építettek, amelyek kialakításánál alapvető követelmény volt, hogy az őrsök épületei az államhatártól 800-1000 m-nél ne legyenek nagyobb távolságra és a részükre megszabott 8-12 km-es határszakasz ellenőrzése és védelme biztosított legyen. Délen mind a 81 őrs 60 fős volt, de ezeket gyakorta még meg is erősítették. A déli határon 12 zászlóalj űrködött (beosztva hozzájuk egy-egy 16 fős híradós szakasz; egy-egy 22 fős utász szakasz), egyenként 400-600 fős létszámmal. Ezen kívül ezen a határszakaszon 9 zászlóaljnak volt egy-egy 100 fős tartalék százada is. A déli határon lévő határőr csapatok parancsnoksága 4 körzetre oszlott. Minden körzetparancsnokságnak volt egy tartalék százada (100 fő), híradó százada (40 fő), műszaki szakasza (20 fő). 1952 végén már a 18 000-et is meghaladta a határőrség létszáma, a déli szakaszon a csúcslétszám 7 ezer fő volt (Gáspár 2012).

¹ E szerint a határőrség az államvédelmi szervezetbe illeszkedett (AVH), országos parancsnokságra (és ennek közvetlenjeire), továbbá határőr kerületekre, még tovább zászlóaljakra, majd őrsökre és forgalomellenőrző pontokra tagozódott. 1951. február 1-én a határőrség átvette a volt határrendőrség feladatának, állományának és eszközeinek nagy részét. Az ekkor kialakított szervezeti struktúra kisebb-nagyobb változtatásokkal lényegében az 1980-as évek végéig fennmaradt. (SJ)

A határ 500 méteres megközelítése csak külön igazolvánnyal, az ott lakóknak is csak engedéllyel és száz méteren belül kísérettel volt lehetséges.

1.3. Határsáv intézménye

Magyarországon 1950-ben hozták létre a határsávot,² amelynek célja a személyeknek és eszközöknek a területen való áthaladása, ott tartózkodásának fokozott ellenőrzése, a nem kívánt személyek, illetve forgalom hatékony kiszűrése volt. Ez 15 kilométeres sávot jelentett. A határsávba Vas, Zala, Somogy, Baranya, Bács-Kiskun és Csongrád 15 járása és 300 községe került háromszázezer ott élő állampolgárral. (1.a. táblázat)

1.a. táblázat. A Déli határsávba eső települések száma

Sorszám	Járás /megye	Települések száma	Sorszám	Járás /megye	Települések száma
1.	Letenyei	31	11.	Siklósi	50
2.	Nagykanizsai	12	12.	Villány	21
3.	Lenti	57	13.	Baranya megye	131
4.	Zala megye	100	14.	Bajai	10
5.	Barcsi	28	15.	Bácsalmási	9
6.	Csurgói	17	16.	Kiskunhalasi	3
7.	Nagyatádi	6	17.	Bács-Kiskun megye	22
8.	Somogy megye	51	18.	Makói	3
9.	Mohácsi	25	19.	Szegedi	14
10.	Sellyei	35	20.	Csongrád megye	17
				összesen	321

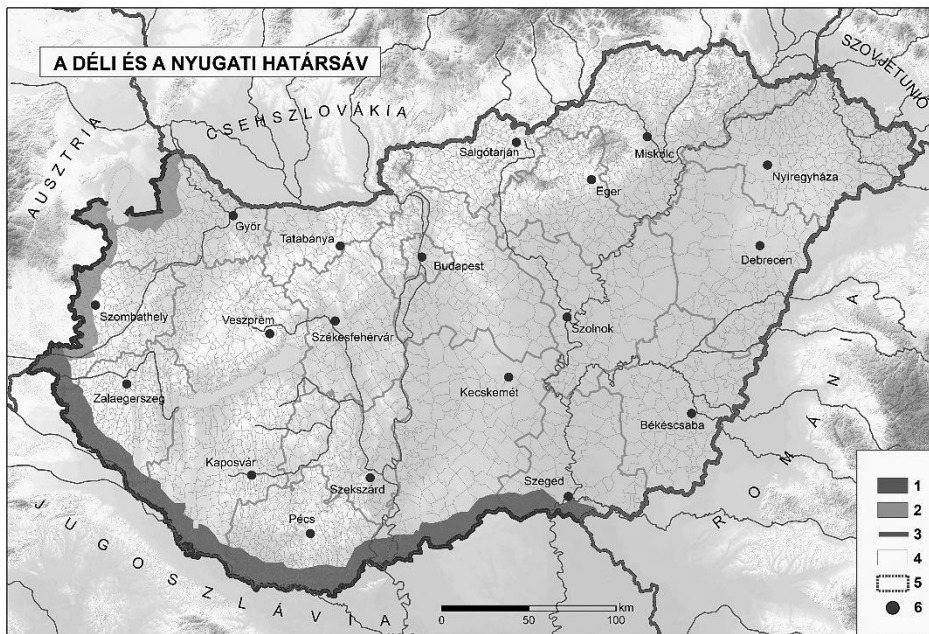
A nagyobb városok és vasúti csomópontok (pl. Szeged, Makó, Szentgotthárd, Nagykanizsa) az övezeten kívül maradtak. Területe kilencezer négyzetkilométer volt. A határsáv északi vonalán a bevezető fontosabb utakat 54 sorompóval zárták el, a vonatokat az utolsó állomáson átvizsgálták. A határsávot 1952-ben kiterjesztették a nyugati határa is (1.b. táblázat) (*Orgoványi I.* 2001). Az ország déli határszakaszán 321, a nyugati határszakaszon 191 település került

² A határsáv lényege, hogy jogi, rendvédelmi eszközökkel és műszaki megoldásokkal a jogi (állam)határ határsávként kiterjesztett területére vonatkozóan, a köznapi életben megszokottól eltérő, korlátozó jellegű intézkedéseket vezet be a határsáv felügyeletével megbízott szerv vagy szervezet. (SJ)

kijelölésre. Mosonmagyaróvár, Szombathely mentesült, Sopron, Kőszeg a határövezetbe került. (1. ábra)

1.b. táblázat A Nyugati határsávba eső települések száma

Sor-szám	Járás /megye	Települések száma	Sor-szám.	Járás /megye	Települések száma	
1.	Csornai	20	6.	Kőszegi	20	
2.	Kapuvári	15	7.	Szombathelyi	20	
3.	Mosonmagyaróvári	15	8.	Körmendi	41	
4.	Soproni	30	9.	Szentgotthárdi	30	
5.	Győr-Sopron megye	80	10.	Vas megye	111	
					összesen	191

1. ábra. A déli és a nyugati határsáv Magyarországon

Jelmagyarázat: 1. Déli határsáv; 2. Nyugati határsáv; 3. Országhatárok; 4. Településhatárok; 5. Megyehatárok; 6. Megyeszékhelyek

A határsávban csak az erre a célra kiállított igazolvánnyal volt szabad tartózkodni. Végrehajtották az ott élő lakosok válogatását, a megbízhatatlank

ítelt elemeket kitelepítették.³ Az övezeten belül lakók kaptak egy határsáv igazolványt. A 15 km-es övezetbe kívülről csak hatósági engedéllyel lehetett bejutni, a kérelemhez indoklást és munkahelyi igazolást csatolva; az igazolványt az embernek állandóan magánál kellett tartania.

Így a határsáv területe teljesen militarizálódott, a civil lakosság száma csökkent, mozgási lehetősége erősen korlátozódott: „hadművelet” közeli állapot jellemezte a területet, amelynek funkciója tisztán katonává vált. (Nagy M. – Saád J. 2012,2013, 2015).

2. DÉLI VÉDELMI RENDSZER

A déli határszakasz katonai megerősítése tábori és tartós védelmi építményekkel, amelyet a hivatalos dokumentumok Déli Védelmi Rendszernek neveztek el.

Véleményünk az, hogy a szovjet katonai tervekben a Magyar Néphadsereg –mint kiegészítő területi alakulat – feladata a szovjet balszárny biztosítása volt, ebbe beletartozott a jugoszláv, valamint a Balkánon megjelenő erők lekötése védelmi hadműveletben. Ezt kellett alátámasztani – már békében kiépült– védelmi létesítményekkel, hogy egy feltételezett, délről érkező jugoszláv (és más) erők támadása esetén lassítani tudják az ellenség előrenyomulását.

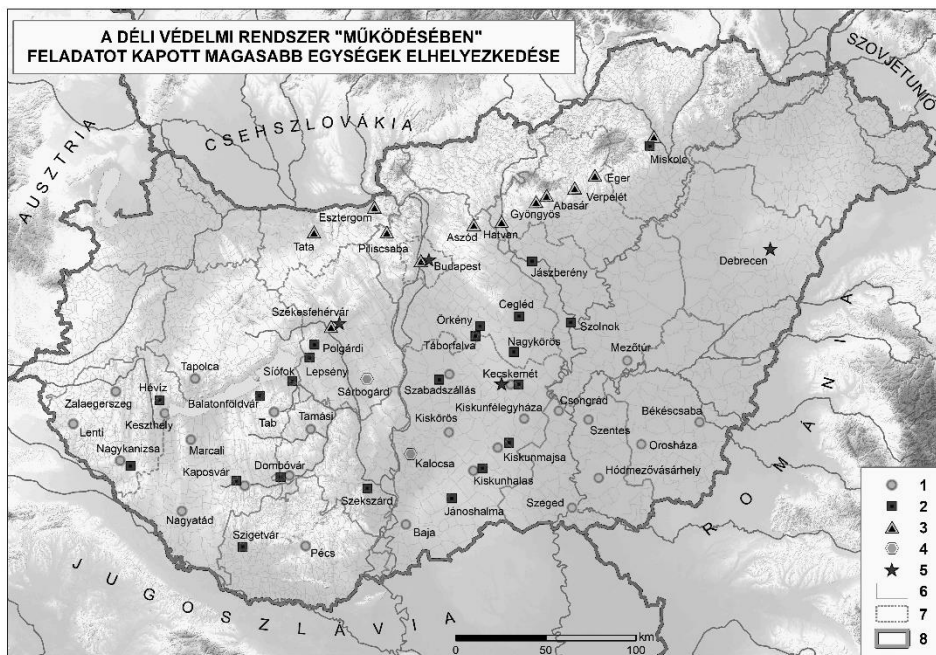
A védelmi rendszer feladata volt lezárni az országhatárt teljes kiterjedésében (vagy annak egyes szakaszait) és megakadályozni az ellenség betörését. Lezárni a hadászati, politikai, gazdasági szempontból fontos területeket, fedezni a saját csapatok mozgósítását és felvonulását, lezárni a legfontosabb hadműveleti irányokat, és biztosítani a támadásba való átmenetet. A feladatokból látszik, hogy a legfontosabbakat a háború kezdetén kell teljesíteni (Suba J. 2008a).

2.1. Zászlóalj védelmi körletek

A védelmi rendszer részei voltak: az előtér, ahol önálló szakasz és raj támaszpontok voltak, három védőöv: egy megközelítően jól kiépített fővédőöv, ahol század és zászlóalj védőkörletek lettek kiépítve és egy gyengén kiépített második és egy és harmadik védőöv, emellett reteszállások is épültek. Ezek mélysége 10-25 km közt váltakozott. Az erődrendszer alapját a vasbeton építmények, továbbá a harckocsi és gyalogság elleni szilárd akadályok képezték. A védelem gerincét a zászlóalj– és századvédőkörletek erődítményei, tüzelőállásai alkották. (Suba J. 2007, 2010).

³ Nyilvántartásba vették a délszláv származásúakat, a vegyes házasságban élőket, a jugoszláviai rokonokkal és ismerősökkel levelezőket és a többi gyanús elemet, illetve a biztonság érdekében meghozták a korlátozó szabályokat, a többiek pedig háboríthatatlanul élhettek tovább. (SJ)

A védelmi rendszeren belül 1952. februártól 1955. június 15-ig megépítésre került: 90 zászlóalj védőkörlet (48 a Duna-Tisza közén), a tervezet 42 %-a, 25 század védőkörlet (10 a Duna-Tisza közén), az összes tervezet 47 %-a, 201 szakasz támpont, a tervezetek 93 %-a, 46 raj támpont, a tervezetek 30 %-a, 962 hadműveleti akadálycsomópont, a tervezett 100%-a, 6 hadosztályparancsnoki harcálláspont, 6 hadosztályparancsnoki figyelőpont, 6 ezredparancsnoki harcálláspont, 6 ezredparancsnoki figyelőpont valamint, a hozzájuk tartozó árok és műszaki akadály rendszer, az aknazárak kivételével. Ezen felül 513 figyelő- és óvóhely és több száz színlelt – az ellenség megtévesztésére készült, nem valóságos – építmény létesült. Összességében a tervezetek 83 %-a valósult meg, beleértve a hadműveleti csomópontokat. Összehasonlítva az 1951-ben tervezett és a ténylegesen megépült védőkörleteket elmondható, hogy a tervezett 802 db-nak 45 %-a, 362 db épült meg (Suba J. 2010). A kiépített védőkörletekben összesen 5444 erőelemet építettek meg.

2. ábra. A Déli Védelmi Rendszer működésében feladatot kapott magasabb egységek elhelyezkedése

Jelmagyarázat: 1. Lövészaljakulatok; 2. Tűzeraljakulatok; 3. Páncélos és gépesített alakulatok; 4. Nehéz rohamlőveg ezred, 5. Hadtestparancsnokság; 6. Településhatárok; 7. Megyehatárok; 8. Országhatárok

Az erődítések elemeit a külön erre a célra létre hozott 9 műszaki építő zászlóalj (állomáshelyeik: Szeged, Mórahalom, Tompa, Kelebia, Bácsbokod, Bácsalmás, Lovászi, Rédics, Murakeresztúr) végezte, akiket a Szegedi, Bajai és Lenti építési parancsnokság irányított.

Ahol folyó alkotta a határt ott a védelmi rendszer felfeküdt a folyóra. Itt csak tervezték kiépíteni, de nem épült ki. Pl.: Somogyudvarhely és Drávaszabolcs (ahol 1952-ben épült ki a védőkörlet) közötti szakaszon nem történt védelmi építkezés. A 627 km-es határ 100 km-es szakasza nem volt megerősítve. A másik szakasz Óriszentpéter és a hármashatárig terjedő 30 km volt. Ez is a védelmi jelleget erősíti, hiszen a támadásra leginkább alkalmas irányokat zárták le (de a tervek elkészültek). (Suba J. 2008b).

A védelmi övek a legfontosabb hadművelési irányokban a 80-100 km szélességet is elérték.

2.2. Hadművelési akadály csomópontok⁴

A védelmi rendszer részeit képezték a műszaki akadálycsomópontok, amelyek a fő irányokban a fontosabb településekhez vezető utak, vasutak mentén, jelentős útsomópontokban egészen Budapest határáig kerültek kialakításra. Az ellenség mozgásának akadályozására mindösszesen 1750 km hosszúságú útszakaszon tervezték műszaki akadályokat előkészíteni. A Déli védelmi rendszer hadművelési csomópontjaiból mind a 962 megépült (100%). Ez tulajdonképpen egy 76 mm-es löveg számára elkészített körkörös kilövésű tüzelőállást jelentett a hozzá tartozó fedezékkel. Ezen a tüzérségi eszközök támogatták a lövészalegységek védelmét, amelyek a fontosabb útsomópontokat védtek⁵ (Suba J. 2010). A fontosabb településeket (mint pl.: Nagykanizsa, Berzence, Marcali, Kaposvár, Pécs, Mohács, Baja, Jánoshalma, Kiskunhalas, Szeged) körkörös védelemre tervezték kiépíteni.

⁴ Hadművelési akadályoknak nevezzük mindazon aknarobbantó, műszaki és vízi-akadályok rendszerét, amelyeket előzetesen kidolgozott tervek szerint építenek a védelem mélységében azért, hogy azokkal feltartóztassák a támadó ellenséges csapatokat, akadályozzák manőverezésüket és meggátolják a hadművelési térségbe jutásukat. A hadművelési akadályok telepítésére műszaki csapatokat, tüzzel való biztosításukra páncéltörő ágyúval megerősített lövész alegységeket jelölnek ki. (SJ)

⁵ A megkerülés nehézségét még aknamezők létesítésével fokozták, melyeket az utakon lévő szétrombolandó tárgyak mindkét oldalán 500 méter kiterjedésben kellett telepíteni. Az első zónához (mélysége 60km-ig terjed) szükséges aknákat, robbanóanyagokat, robbantási segédesszközöket, a műtárgyak aknásításához, aknamezőkhöz és az aknasorompókhöz szükséges anyagokat a raktárakban készítették elő. A Magyar Néphadsereg hadrendjében megjelentek az hadművelési akadálycsomópont raktárak:1952-ben ötöt hoztak létre (1. Keszthely, 2. Marcali, 3. Tolna, 4. Kalocsa, 5. Szentés) (SUBA 2011).

2.3. Védelmi létesítmények őrzése

A megépített védelmi körletek felhasználása, őrzése és karbantartása, a területileg illetékes hadosztályparancsnokok, illetve határőrkerületi parancsnokok feladata volt. A megépült védőkörletek, előtéri támpontok őrzése nagyon fontos feladat volt, hiszen így tudták biztosítani a védőkörletek és támpontok hadihasználhatóságát, megakadályozni az ellenség által történő felderítést, erőszakos rongálást, vagy bármilyen természetű adatgyűjtést. A körletek őrzését a területileg illetékes ezredek, valamint a határország szervei hajtották végre. (Suba J. 2008a. 2010).

2.3. Földhasználat a védelmi övezetben

Ezen munkálatok során nagyarányú földkisajátításokat hajtottak végre. Az adatok szerint 1952 végéig 9 323 gazdasághoz tartozó 1 416 kh. földet vettek el ilyen indokkal a tulajdonosától. 1953-ban újabb 1 750 kh. földet akartak elvenni a gazdáktól és ebből 1 200 kh kisajátítása és beépítése meg is történt. A kártalanítások során 2671 esetben 961 kh. csereföldet és 7709 esetben összesen 507 780 Ft pénzbeli kártalanítást adtak gazdáknak (ORGOVÁNY I 2001). A védelmi létesítménye – ahol kiépültek – 60 – 80 km mélységben és legalább 500 km hosszúságú sávban erőteljesen befolyásolták a terület földhasznosítását.

3. A MAGYAR NÉPHADSEREG ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI

A Magyar Néphadsereg (MN) létszáma 1952-ben kb. 230 ezer fő volt. Az MN főerőit a szárazföldi csapatok képezték: a 3.(Kecskemét), 6.(Székesfehérvár), 9.(Debrecen) lövész- és a 11.(Budapest) gépesített hadtestek területi elhelyezkedésének vizsgálatakor is arra a következtetésre juthatunk, hogy háború esetén az első időszakban a hadsereg elsődlegesen a déli határszakasz védelmére készült fel.

A vezérkar, a szárazföldi csapatok háborús alkalmazását kétlépcsős hadművelési felépítésben tervezhette meg. Első lépcsőben a 3. és a 6. lövészhadtestek teljes állományával, a 9. lövészhadtest részeivel, a már békeidőszakban kiépített állásokat, körleteket, terepszakaszokat védhették, vagyis szilárd állásrendszer megtartására készültek fel. A második lépcsőben a 11. gépesített hadtestnek már kettős feladata lehetett: egyrészt védelmi öv elfoglalása Budapest előterében, másrészt pedig ellencsapás kiváltása a támadó ellenség főerőinek szárnyába a Duna–Tisza közén, illetve a Dunántúlon. (A 9. lövészhadtest más részei a Tiszántúlon biztosítási feladatokat láthattak el, illetve hadseregterületet képezhettek.) (Jakus J. 2008).

3.1. Katonai infrastruktúra kiépítése – Hadszintér előkészítés Dél-Magyarországon

A felfejlesztés során a szervezés alatt álló hadsereg alakulatainak elhelyezésére számos új laktanya megépítése vált szükségessé. A laktanya építések zömében a háborús alkalmazás szempontjait figyelembe véve a Szombathely – Székesfehérvár – Cegléd – Szolnok – Békéscsaba vonaltól délre, a déli államhatár közelében folytak.

Számos laktanya épült Észak-Magyarországon a Tata – Esztergom – Budapest – Hatvan – Gyöngyös – Miskolc vonalon található településeken (Aszód – Abasár – Verpelét) is, ahol a 11. gépesített hadtest, valamint a légvédelem egységei és alegységei kerültek elhelyezésre.

3. ábra. A Magyar Néphadsereg alakulatainak elhelyezkedése Dél-Magyarországon 1950-től

Jelmagyarázat: 1. 1945 előtt is létező helyőrségek; 2. Új helyőrségek 1950-től; 3. Hadtestparancsnokság; 4. Az előbbieken nem szereplő megyeszékhelyek; 5. Településhatárok; 6. Megyehatárok; 7. Országhatárok

Az MN alakulatai, figyelemmel az ország területi kiterjedésére, nyugat-kelet irányú elrendezésben települtek. A laktanyák sűrűsége azonban a dunántúli részeken nagyobb volt, mint más területeken. (A laktanyák 1989-ig részben a

Magyarországon állomásozó szovjet csapatok, nagyobb részben azonban az MN használatában maradtak.)

3.2. MN diszlokációja

Vizsgálódásunk kiindulópontja, azon alakulatok, amelyek feladatot kaptak a Déli védelmi rendszer (a békeidőszakban kiépített állások, körletek, terepszakaszok) megszállásában, vagyis az állásrendszer megtartására készültek fel. (3. ábra)

A hadsereg 1951-53. évi elhelyezését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a fennálló 3 lövész hadtest 7 hadosztályát érintett. A 6. Székesfehérvári hadtest mind a három hadosztályait, amelynek székhelyei: Keszthely, Marcali, Tab (1952/53-ban Kaposvárra diszlokál). A Kecskeméti hadtest Kecskeméti, Kalocsai, Kiskunfélegyházi hadosztályait, valamint a Debreceni hadtest Mezőtúron lévő hadosztály alakulatait. A lövész magasabb egységek tevékenységét, adott esetben számos fegyvernemi magasabb egységgel tervezték biztosítani, illetve támogatni. Ezek elhelyezése az ország középső sávjában történt: aknavető tüzérdandár Polgárdiban, sorozatvető tüzérdandár Örkény – Táborfalva körzetében, az áttörő tüzérhadosztály ezredei Cegléden és Nagykőrösön voltak elhelyezve.

A hadsereget a déli védelmi rendszer közelébe kellett telepíteni. Az új alakulatok szervezésével, párhuzamosan zajlott a katonai infrastruktúra kiépítése Dél-Magyarországon. Így az ország katonai infrastruktúrájának fejlődése 1949-től megváltozott. Az addig működő, területi alapon szerveződő – katonai közigazgatási funkciót is ellátó – hadtest szervezet (mint katonai körzet) megszűnt, feladata módosult. A hadsereg alakulatainak egyenletes elosztása, és fejlesztése az ország területén megszűnt. Ez új jelenség a volt a magyar haderő történetében Ebben a kaotikus helyzetben egyszerre zajlott a védelmi rendszer tartós (vasbeton) és tábori jellegű erőlemeinek kiépítése a laktanyák, repülőterek, lő- és gyakorlóterek bővítésével és újak építésével.

Új garnizonvárosok keletkeztek (a legnagyobbak: Lenti, Szabadszállás) a többi meglévő helyőrség befogadó képessége nagymértékben kibővült. Ebben a korban épült laktanyák több ezer fő befogadására épült. A legnagyobb Szabadszállás 3 200 fő, Kalocsa 2 300 fő, Nagyatád 2 100 fő. 7 db 2 000 fős laktanya épült: Lenti, Zalaegerszeg, Kiskunhalas, Kiskunmajsa, Kiskőrös, Hódmezővásárhely, Kecskemét városokban. Marcaliban 1 800 fő volt. 11 városban 1 000 fölött volt a férőhely. A többi alegység (zászlóalj, üteg) befogadását tette lehetővé.

3.2. Laktanyák

3.2. 1. Laktanyák – régiek

A fent említett átalakítás milyen helyőrségek kibővítését, létrehozását jelentette? Kiindulási alapunk, hogy a Körment – Székesfehérvár – Cegléd – Szolnok – Mezőtúr – Gyula vonaltól délre minden helyőrségben lévő alakulat szerepet kapott a déli védelmi rendszer néven kiépült megerősített terepszakasz megtartásában.

Ezért vizsgálódásunk csak déli határ mentén feladatott kapó alakulatok mintegy 40 helyőrségben lévő kibővített és új laktanyáit foglalja magába.

1945-ben helyőrség volt Nagykanizsa, Nagyatád, Szigetvár, Pécs, Baja, Szeged, Zalaegerszeg, Keszthely, Kaposvár, Szekszárd, Tolna, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely, Kalocsa, Kiskunfélegyháza, Szentés, Orosháza, Békéscsaba, Kecskemét, Mezőtúr, Székesfehérvár, Nagykőrös, Cegléd, Szolnok. Az itt lévő laktanyák közül a legnagyobbak ezred, de általában zászlóalj, tüzérosztály (350-700 fő) befogadására voltak alkalmasak, és fegyvernemenként külön épültek (gyalogság, lovasság, tüzérség), mint sok esetben a nevük is mutatta).

3.2.2. Laktanyák – újak

Ehhez képest 1951/52-ben még 21 település kapott alakulatokat és így helyőrségekké váltak. Néhány település csak ideiglenesen egy-egy évig, pl.: Hévíz (tüzérezred), Balatonföldvár (páncéltörő tüzérosztály), Szántód (műszaki zászlóalj), Balatonszabadi (páncéltörő tüzérezred). Két évig, mint Siófok, ahol egy évig egy aknavetőezred, a második évben egy páncéltörő tüzérezred és a tüzérdandár parancsnokság kapott helyett. Ezen alakulatokat különböző üdülőkben szállásolták el. Keszthelyen a volt Karmelita kolostor is laktanya lett. Szigetváron ideiglenesen egy légvédelmi tüzérezred került elhelyezésre, amelynek ütege, a Déli Védelmi Rendszer építésének légvédelmi oltalmazását látták el.

A többi város: Marcali, Dombóvár, Nagyatád, Szabadszállás, Polgárdi, Lepsény, Örkény, Táborfalva, Tapolca, Tab, Tamási, Kiskőrös, Csongrád, Kiskunmajsa volt. 1952-53-ban Lenti és Jánoshalma csatlakozott a névsorhoz. Ezen helyőrségekben 1951/52-ben 7 hadosztályparancsnokság, 20 lövészezred, 16 tüzérezred, 2 aknavető ezred, 2 páncéltörő tüzérezred, 3 tüzérdandár parancsnokság, 10 páncéltörő tüzérosztály, 2 páncéltörő tüzérdandárparancsnokság, 2 légvédelmi tüzérezred, 10 légvédelmi tüzérosztály, 2 nehéz harcokosi ezred, 7 harcokosi zászlóalj, 13 műszaki zászlóalj, 1 műszaki dandárparancsnokság állomásozott. Dunaföldváron és Sztálinvárosban (Dunaújváros) légvédelmi alakulatok voltak. A védelmi rendszer építésének légvédelmi biztosítását 1952-ben egy tüzérezred (Szigetvár), két (1953-ban három) tüzérosztály (Babócsa, Kisszentmárton, Csurgó) biztosította. 1953-ban

növekedés volt a páncéltörő tüzér (6 ezred) és harcokosi (7 ezred) alakulatoknál (SUBA J. 2010).

2. sz. táblázat. A Magyar Néphadsereg laktanyáinak férőhely kimutatása 1952/53-ban Dél-Magyarországon

sor-szám	laktanyák száma		férőhely		*	sor-szám	laktanyák száma		férőhely		*
	város	db	fő	ló			város	db	fő	ló	
1	Kecskemét	6	5 480	372	2000	21	Keszthely	2	1 120	60	970
2	Kalocsa	3	3 520	400	2300	22	Szentes	2	1 120	460	620
3	Kiskunhalas	3	3 200	342	2000	23	Szekszárd	1	1 100	160	1100
4	Szabadszállás	1	3 200	350	3200	24	Táborfalva	1	1 100		1100
5	Kiskörös	2	2 940	350	2000	25	Dunaföldvár	1	1 000		1000
6	Nagykanizsa	4	2 880	340	1100	26	Dombóvár	1	912		912
7	Szeged	6	2 740	270	1000	27	Tab	1	912	160	912
8	Marcali	2	2 440	100	1800	28	Tapolca	2	900	160	900
9	Pécs	7	2 400	660	1700	29	Tolna	1	900		900
10	Kiskunmajsa	2	2 380	342	2000	30	Nagykörös	1	800		800
11	Kaposvár	4	2 290	270	900	31	Sztálinváros	1	800		800
12	Baja	6	2 128	342	2 000	32	Tamási	1	750		950
13	Nagyatád	1	2 100	332	2100	33	Polgárdi	1	680	100	680
14	Hódmező-vásárhely	1	2 000		2000	34	Békéscsaba	2	650	194	500
15	Lenti	1	2 000	332	2000	35	Sárbogárd	1	650		650
16	Zalaegerszeg	1	2 000	350	2000	36	Oroszáza	1	450		450
17	Kiskunfélegyháza	2	1 840		1760	37	Jánoshalma	1	380		380
18	Cegléd	1	1 700		1700	38	Lepsény	1	350		350
19	Mezőtur	2	1 700	170	1700	39	Csongrád	1	300		300
20	Szolnok	4	1 700		1000	összesen		82	65 512	6 616	

* a legnagyobb laktanya befogadóképessége (fő)

Saját szerkesztés. A dőlt betűvel az 1949. után épült laktanya forrás: Suba J. 2011

Ez a rengeteg katona, a felsorolt helyőrségek laktanyáiban zsúfolódott össze. Ha a laktanyák számát vesszük alapul, akkor Pécs vezet 7 laktanyával; 6 kaszárnyája volt Baja, Szeged, Kecskemét, Székesfehérvár városoknak. Az utóbbi két városban 2-2 (új laktanya) épült. Kaposváron, Nagykanizsán is 2-2 új

laktanya épült és így Szolnokkal együtt 4-4 laktanyájuk volt. Kalocsán, Kiskunhalason, 3-3 laktanya (Debrecenben is 3 volt.) volt.

Két laktanyája volt 9 városnak (Békéscsaba, Keszthely, Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Kiskunmajsa, Marcali, Mezőtúr, Szentes, Tapolca) A többi településen 1-1 laktanya volt.

Azonban nem a laktanyák száma volt a fontos, hanem a férőhely. Hiába volt Pécssett 7 laktanya, férőhelyei száma 2 400 fő (+660 ló) volt. 5 480 fős létszámmal Kecskemét laktanyái vezettek (+372 ló), második Kalocsa 3 laktanyája 3 520 fővel (+342 ló), harmadik –holtversenyben – Kiskunhalas és Szabadszállás 3 200 fővel (342 és 350 lóval). Ezt követte Kiskőrös 2 laktanyája (2 940 fő+350 ló), Nagykanizsa 4 laktanyája (2 880 fő +340 ló).

A többi változatos képet mutat: 2 100 - 2 400 fő között 7 település; 3 város 2 000 fős, 4 - 4 település 1 700-1 800 fős, illetve 1 100 fős laktanyát birtokolt. A többi 1 000 fő alatt volt: 6 városban 800-900 fős 3 városban 6-700 fős laktanyák voltak, a legkisebb 300 fős volt. Ezen laktanyákban műszaki zászlóaljok, tüzérszázadok (tüzér, páncéltörő, légvédelmi) kerültek elhelyezésre (Suba J. 2009).

3.2.3. Laktanyák – MN háborús alkalmazása

A nagy kapacitású laktanyák építése a Néphadsereg mozgósításával függött össze. A hadsereg vezetése mozgósítás esetén több százezer katona behívásával számolt. Ez is újdonság volt az addigi gyakorlattal szemben, amely részleges és korlátozott volt. Most a mozgósítás a hadsereg teljes egészére vonatkozott. A mozgósítás első ütemében 410 ezer katona behívása volt előkészítve, az alakulatok ennyi embert igényeltek. Ezt a mozgósítás követő harmadik napon (M-3) kellett elérni. Ekkora tömeg fogadására, irányítására a városokban lévő hadkiegészítő hivatalok, vagy egyéb objektumok nagyságuk és elhelyezkedésük miatt alkalmatlanok voltak. Így a hadkötelesek a laktanyákba vonultak be, ahol megtörtént az elosztásuk és felszerelésük, majd tovább mentek a kijelölt gyülekezési körzetükbe, körletükbe.

3.3. Lakatanyák – Nyári táborok

A hadseregépítés szovjet modelljének átvételekor, átvettük azokat a szokásokat is, amelyekre semmi szükség nem volt. (Ilyen például az alakulatok kihelyezése ún. táborokba.) Ez a szovjet hadseregben azért terjedt el, mert nem volt elég kiépített laktanya az alakulatoknak és így ideiglenesen sátor (később barakk) táborokban folyt a kiképzés.

A magyar katonai vezetés szovjet példára elrendelte, hogy az alakulatok minden évben vonuljanak táborba és ott folytassák a kiképzésüket. Olyan helyeket jelöltek ki, ahol távol a kíváncsi szemektől, el tudtak helyezni ezredkötelékeket is; lehetőleg volt olyan terület közelben amely alkalmas volt

harcszerű lő- és gyakorlótérnek; ahol a kötelékek az egybekovácslást és az együttműködést tudták gyakorolni. Mivel Magyarországon nincsenek nagy távolságok, ezért nem nagyon távolodtak el a helyőrségüktől, kivéve természetesen, ha központi kiképzőtáborokba mentek.

A táborok száma állandóan változott, ahogy az alakulatok száma növekedett. Átlagban 60-70 helyszínen folyt a kiképzés, szakosodás is megfigyelhető volt a sajátos fegyvernemi igényeknek köszönhetően.

A déli irányban feladatot kapott alakulatok is táborba vonultak. Ha megnézzük egy térképet, akkor a következőt láthatjuk 1952-ből:

A 6. Székesfehérvári hadtest alárendeltségébe tartozó Dombóvári tüzér és a Nagykanizsai páncéltörő tüzérezred tábora Soponya pusztá (Nagybajom ÉNY. erdő 3 km.) volt. A 16. Marcali hadosztály alá tartozó Hévízi és Balatonföldvár tüzérezred tábora Kaposvár D. erdőben települt. A Zalaegerszegi lövészezred tábora Viszló pusztán volt (Tapolca ÉNY 4 km.) A Diszeli erdőbe a páncélosok vonultak, akik Újdörögdi pusztán gyakoroltak. A műszaki zászlóalj (Keszthelyi, Balatonszántódi, Tolnai) a Kisbodaki táborban gyakorlatoztak. A Tabi (később Kaposvári) hadosztály ezredei (Tabi, Keszthelyi, Tamási) és a Kaposvári tüzérezred tábora Böhönye ÉK-i részén az erdőben volt (9 alakulat). A 3. Kecskeméti hadtest közvetlen alakulatai (a kecskeméti tüzér ezred, a páncéltörő tüzérekkel) a Kecskemét ÉNY. 3 km. (Kisnyíri erdőben), a Kecskeméti lövész hadosztályparancsnokság, és ezredei (Kecskeméti, Szabadszállási, Kiskőrösi), a tüzérezred és a páncélosok tábora Kecskemét D. 20 km-re (9 alakulat) települt. A 12. Kalocsai hadosztály ezredei (Bajai, Kiskunhalasi, Pécsi), a tüzérezrede és a nehéz harcokosi zászlóalj Kecel - Császártöltés körzetében vonult táborba (9 alakulat). A 27. Kiskunfélegyházi hadosztály ezredei (Kiskunmajsai, Hódmezővásárhelyi, Szegedi) a tüzérezred és a páncéltörő tüzérezred kijelölt tábora a Sövényházi (mai neve Ópusztaszer) erdőben volt (9 alakulat). A hadtest műszaki zászlóaljai (Kalocsai, Bajai, Szegedi, Csongrádi) a Csongrád-Szentesi révnél vertek tábor.

A 8. Mezőtúri lövészhadosztály ezredei (Mezőtúri, Szentesi, Békéscsabai) és az Orosházi tüzérezred táborai a Gerla- Marói erdőben voltak (Doboz DNY 2 km) (9 alakulat). A Szentesi műszaki zászlóalj Polgár ÉNY 2,5 erdőben táboroz. A csapatlégvédelem (a hadosztályok légvédelmi tüzérezredjei) a Borosberényi Szomolyapusztára vonultak (11 alakulat), Ez a Nagyoroszi Központi löteret jelentette.

A tüzér magasabb egységeknél a Ceglédi áttörő tüzérezred ezredei (Ceglédi, Nagykovácsi, Szabadszállási, Szolnoki) Nagykovácsi NY. (Csókás erdőben) (7 alakulat), a Kiskunhalasi páncéltörő tüzér dandár ezredei (Kiskunmajsai, Kiskunhalasi, Kaposvári) Jánoshalma ÉNY 4 km (Zsivány hegy - Fehértó) körzetében táboroztak (4 alakulat). Az Örkényi sorozatvető dandár osztrályai a Tápióságban, Farnos NY 2 km-re az erdőben. A Polgárdi aknavető

tüzér dandár (Polgárdi, Siófoki, Szekszárdi) ezredeinek tábora a Vértesben (Pusztavám K.) volt.

3.sz. táblázat. A Déli határon feladatot kapott alakulatok (helyőrségek) nyári tábora 1952-ben

Sorszám	Tábor neve	Sorszám	Tábor neve
1.	Kecskemét ÉNY 3 km (Kisnyíri erdő)	27.	Esztergomtábor ÉK 1 km (szőlők)
2.	Kecel-Császártöltés	28.	Dorog K 2 km (erdő)
3.	Sövényháza /Ópusztaszer (erdő)	29.	Dorog K 1 km (erdő)
4.	Kecskemét D 20 km.	30.	Dorog K
5.	Nagybajom ÉNY erdő 3 km (Sopony puszta)	31.	Feldebrő NY 2 km
6.	Mór ÉK (Császári tábor)	32.	Feldebrő NY 2,5 km
7.	Palin kastély (Nagykanizsa ÉK)	33.	Vécs K
8.	Bagolasánci erdő (Nagykanizsa DK)	34.	Markaz NY 2 km (Tekerespatak völgye)
9.	Nova NY 1 km (erdő)	35.	Feldebrő NY
10.	Nagykanizsa É (erdő)	36.	Tótvázsony D
11.	Kaposvár D (erdő)	37.	Öregsertő ÉK 5 km (Karácsonyi rét D)
12.	Füzvölgy DK (erdő) /Nagykanizsa ÉK/	38.	Nagykörös NY (Csókás erdő)
13.	Diszel É 1 km (Nyárostói fenyves D)	39.	Pétfürdő ÉNY (Csererdő)
14.	Lesenctomaj (Bilegi erdő D)	40.	Pusztavám K
15.	Tapolca ÉNY 4 km (Viszló puszta)	41.	Jánoshalma É 4 km (Zsiványhegy-Fehértó)
16.	Újdörögd puszta É 1 km (Alsónyírádi erdő)	42.	Farmos NY 2 km
17.	Böhönye ÉK	43.	Csongrád-Szentesi rév
18.	Hajduhadházi gyermekváros	44.	Kisbodak
19.	Debrecen É 3 km (erdő)	45.	Polgár ÉNY. 2.5 km (erdő)
20.	Debrecen É (Nagyerdő)	46.	Szentendre sziget D
21.	Debrecen K. (erdő)	47.	Szentendre sziget É
22.	Debrecen ÉNY erdő	48.	Vác NY (Pokol sziget)
23.	Hajdusámson DK (erdő /Martinka/)	49.	Dunaszentbenedek ÉNY (erdő)
24.	Nagyvisnyó K	50.	Solt D
25.	Hajduhadháza DK (erdő)	51.	Budakeszi NY (erdő)
26.	Doboz DNY 2 km (Gere-maróti erdő)	52.	Kismaros

Sorszám	Tábor neve	Sorszám	Tábor neve
53.	Herend ÉK 2 km (Vejenkő)	60.	Izbég
54.	Veszprém DNY 6 km (Vilma puszta)	61.	Felsőtárkány
55.	Lókút ÉNY 3 km (erdő D)	62.	Borosberény (Szomolyapuszta)
56.	Veszprémfajs DK 2km (erdő)	63.	Diósjenő
57.	Felsőörs NY 2 km	64.	Nagyoroszi
58.	Sárpentele DK 1 km (erdő)	65.	Baja 5 km (Kisszerét erdő Alsó halásztanya)
59.	Tápiószecső		

saját szerkesztés, forrás: Suba J. 2011

A 18. Gyöngyösi páncélos hadosztály tüzérezredei (Jászberényi, Miskolci) a Hatvani páncélos ezreddel Vécs K erdő 4 km, az Egri gépkocsizó lövészek Feldebrő NY 2 km, a Miskolci nehéz harcokosi ezred Feldebrő NY 2,5 km voltak táborban.

A légvédelmi tüzérezredek és osztályok a Diósjenői (3 alakulat) és a Nagyoroszi (20 alakulat) táborba vonultak. A kalocsai műszaki dandár műszaki zászlóaljai (5 alakulat) a Dunaszentbenedek ÉNY erdőben táboroztak. A Dunai flottilla hajói Baja 6 km Alsó halásztanya Kisszerét erdőben voltak.

Minden év tavaszán nagyarányú népvándorlás indult meg a laktanyákból a táborokba és ősszel vissza. A magasabb egységek 70%-a május 1-én, a többi április 1-én kezdte meg a kivonulást, és szeptemberben tért vissza.

4. REPÜLŐTEREK

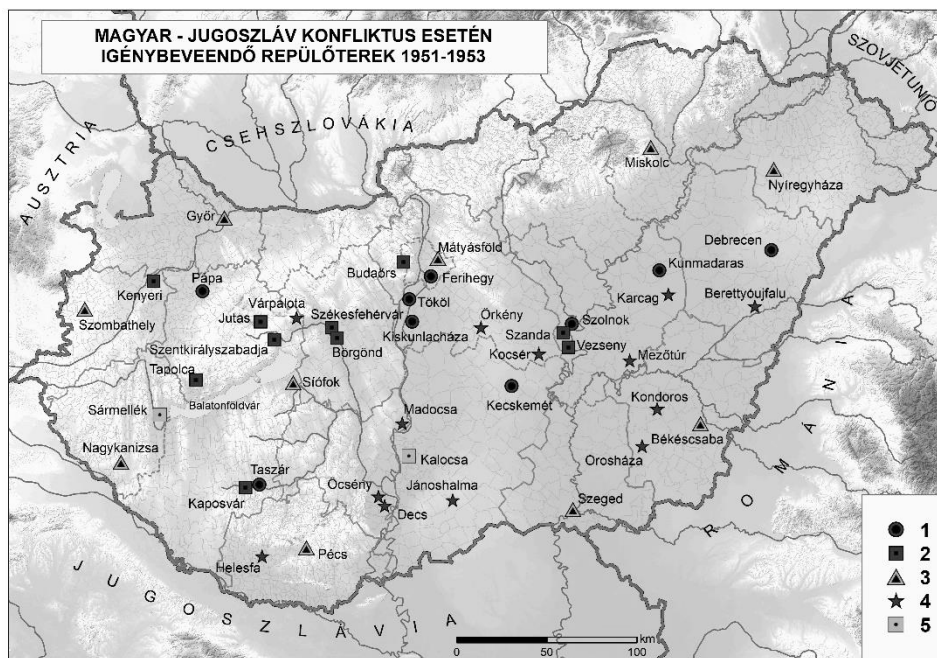
1951-ben a légierő: kettő vadászepülő- (hat ezred), egy csatarepülő-, (három ezred), egy bombázó repülő (kettő ezred) hadosztályból állt. Ennek a gépparknak a kiszolgálása és infrastruktúrájának a megteremtése párhuzamosan zajlott. 1951-ben a katonai tervezők 44 repülőtérral számoltak. A repülőtereket 4 osztályba sorolták.

1. I. osztályú: amely 2500x700 méteres beton felszálló mezővel rendelkezik és 2 ezrednyi bármilyen (beleértve sugárhajtású) repülőezred befogadására alkalmas Ilyen 9 darab volt: Pápa, Tököl, Ferihegy, Taszár, Kunmadaras, Debrecen, Kecskemét, Szolnok, Kiskunlacháza, ezeken felül Börgöndön terveztek egy betonpályát építeni.
2. Működő hadműveleti repülőterek: amelyek egy motoros repülőezred befogadására alkalmasak, Ebből szintén 9 darab volt: Tapolca, Szentkirályszabadja (Veszprém D), Jutas (Veszprém É), Székesfehérvár, Börgönd, Kenyerei, Budaörs, Szanda, Vezensy, Kaposvár (Újlak).
3. Polgári (MASZOVLET) kezelésében lévő működő hadműveleti repülőterek: amelyek egy motoros repülőezred befogadására alkalmasak,

Ebből az osztályból is 9 volt: Miskolc, Szeged, Szombathely, Győr, Békéscsaba, Nyíregyháza, Mátvásföld, Nagykanizsa, Siófok, Pécs.

4. Tábori repülőterek, amelyek, bővítése, építése 1951-52-ben elkezdődött. Ez 13 repülőteret jelentett, amelyek befogadóképességét egy motoros repülőezredre tervezték: Madocsa, Jánoshalma, Helesfa, Örkény, Várpalota, Dencs, Ócsény, Kocsér, Karcag, Mezőtúr, Kondoros, Orosháza, és Berettyóújfalu. Ezen repülőterek többsége nem rendelkezett épületekkel. (Suba 2016.) 1952-ben még 4 repülőteret terveztek: Kiskunmajsa, Szeged É. (Algyő) és kettőt Nagykanizsa körzetében. A szovjethadsereg megszállva tartotta Pápa, Tököl, Kenyeri, Szentkirályszabadja és Debrecen repülőtereket.

Ez a repülőter hálózat 54-58 (ebből 23 sugárhajtású) ezred befogadására volt alkalmas. Később több változás következett, hiszen megépítették a Sármelléki és a Kalocsai repülőtereket.

4. ábra. Magyar – Jugoszláv konfliktus esetén igénybeveendő repülőterek 1951-1953 Polgár

Jelmagyarázat: 1. Elsősztályú repülőter; 2. Katonai repülőter; 3. Polgári repülőter; 4. Tábori repülőter, 1952-ben épült elsősztályú repülőter

A légi erő infrastruktúrája magába foglalta a laktanyákat, bomba- és üzemanyagraktárakat, iskolákat és más létesítményeket.

Helyhiány miatt nem tudjuk elemezni a vizsgált területen lévő városokban (helyőrségekben) megtalálható hadkiegészítő parancsnokságokat (27), a helyőrségi tiszti klubokat (31), a kommandáns hivatalokat (17), kórházakat (4), üdülőket (4), börtönöket (2), lőszer- (3) és élelmiszerraktárakat (2), a fegyvernemi kiképző táborokat és a mellettük található harcszerű lő- és gyakorlótereket.

IRODALOM

- CSÜLLÖG G. (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19-21. századi folyamatok történeti gyökerei) In: *Európai kihívások IV.* Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged, 2007. pp. 601-605.
- GÁSPÁR L. (2012): A második világháború utáni magyar határőrizet változásai In: *Rendvédelem-történeti Füzetek XXII. évf. (2012) 25. sz.* pp. 32- 52
- JAKUS J. (2008): Háborús feszültség Magyarország és Jugoszlávia között az 50-es évek elején. In: „*A magyar Maginot*” A déli védelmi rendszer 1951-1955 Bp. 2008. pp. 17-33.
- NAGY M – SAÁD J (2012, 2013, 2015): „Péntek volt és 23” c. kiadványok:…kitelepítések 1950-1953 között a Vas, Bács-Kiskun, Csongrád megyei határsávból...(3db) Telepesek Társadalmi múzeum alapítvány Bp. 2012, 2013, 2015.
- ORGOVÁNYI I (2001): A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: *Bács-Kiskun megye múltjából 17.* Kecskemét, 2001. pp. 283-298.
- SUBA J. (2005): A szocialista határőrizet egyik eszköze: az aknazár. In: „*A Közbiztonság közös Európai örökségünk*” Rendvédelem-történeti füzetek. XI.évf./13. szám. 2005. pp. 139-143.
- SUBA J. 2006: A Magyarország határán létesített műszaki záruk felszámolása 1956-ban In: *Hadtörténeti Közlemények 119. évf. 2006. 3. szám,* pp. 831-839.
- SUBA J. (2007): A Déli Védelmi Rendszer In: *Várak, kastélyok, Templomok.* 2007. október III. évf. 5 szám pp. 16-18.
- SUBA J. (2008a): A Déli védelmi rendszer In: „*A magyar Maginot*” A déli védelmi rendszer 1951-1955 Bp. 2008. pp. 55- 88.
- SUBA J. (2008b): Erődök védelmi rendszerek a Dráván innen és túl, 1938-1955 között In. „*A Baranyai államhatár a XX. században.* Bp. 2008. pp. 59-68.
- SUBA J. (2008c): Magyar Néphadsereg tartós védelmi építményei a déli határszakaszon 1951-1955. In: *Magyarok a Kárpát- medencében* Nemzetközi földrajzi Konferencia Szeged, 2008. március 6. (CD)
- SUBA J. (2009): Hadtörténeti emlékek a déli határon In: „*Társadalom és gazdaság-új trendek és kihívások*” Eötvös József Főiskola Műszaki és gazdálkodási Fakultás Gazdaságtudományi Intézet Nemzetközi tudományos

- konferencia kiadványa Baja 2008. szeptember 19. (szerk: Dr. Kovács Beatrix). pp. 327 -331.
- SUBA J. (2010): A Déli védelmi rendszer In: *Betonba zárt hidegháború* Az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása (szerk.: Ravasz István) HIM, Bp. 2010. pp. 91-162.
- SUBA J. (2011): A Magyar Néphadsereg katonai infrastruktúrájának kiépítése (kézirat)
- SUBA J. (2016): Magyarországi repülőterek kartográfiai ábrázolása (kézirat)

A KÖZLEKEDÉSI INFRASTRUKTÚRA ÉS A HADÜGYI ÉRDEKEK (1867-1914)¹

FRISNYÁK ZSUZSA

TRANSPORT INFRASTRUCTURE AND MILITARY INTERESTS (1867-1914)

The military interests of the Austro-Hungarian Monarchy essentially influenced the development and operation of two transport sectors (roads and railways). As the spatial approach to military strategy evolved, so did the military requirements for transport networks take on different emphases. The military interests of the Monarchy also contributed to the formation of the spatial structure of 19th century Hungary. The period between 1867 and 1918 can be divided into three periods in terms of the subject under study. The third phase, which began around 1898, saw the unprecedented technical development of the Hungarian railways and a military planning that was out of step with the pace of development.

BEVEZETÉS

Az Osztrák-Magyar Monarchia hadügyi érdekei alapvetően a közlekedés két ágazatának (közutak és vasutak) fejlődését és működését befolyásolták. A folyók évezredes határvédelmi szerepköre és jelentősége a vasúthálózat térbeli növekedésével átalakult. A korszakban a folyóknál fontosabbá vált a vasút. Ahogyan a Monarchia fennállásának évtizedei alatt formálódott a katonai stratégia térbeliséghez fűződő szemlélete, úgy kaptak a közlekedési hálózatokkal kapcsolatos hadászati elvárások is más és más hangsúlyokat. A 19. századi

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a Szent István Egyetem együttműködésével készült a „Vidékbiztonság, a biztonsági környezet hatása a vidék versenyképességére” Államtudományi Kutatóműhelyben.

Magyarország térszerkezetének formálódásához a Monarchia hadügyi érdekei is hozzájárultak.

Az 1867–1918 közötti periódust a vizsgált téma szempontjából három korszakra lehet bontani. Az 1867–1883 közötti időszakot a viszonylag egyszerű, bár meglehetősen költséges hadügyi igények (pl. vasúti összeköttetések létesítése Galícia felé) artikulálása jellemezte. A korszakban az ügyek egyediek, melyeket az állam egyedileg kezel és az államapparátus egyedileg intéz. Ez idő tájt a magyar kormányok a vasutak stratégiai jelentőségének megítélésében is bizonytalanok.

A második, 1883–tól a századforduló körüli évekig tartó szakaszt a hadügyi célú beruházások térbeli kiterjedése és egy megdöbbenő léptékű, adatszolgáltató bürokratikus mechanizmus kiépítése jellemezte. Ebben a korszakban a vasút stratégiai jelentősége már vitathatatlan, a korábbi idősakkal szemben a katonák nem eseti igényeket fogalmaznak meg, hanem struktúrákban és vasúti programokban gondolkodnak. 1883-ben Beck vezérkari főnök által kidolgoztatott összbirodalmi vasútépítési program alaptézise: egy jövőbeni háborúban az a fél fog győzni, aki a hadműveleti területen előbb befejezi a felvonulást. A hadsereg igényei és szempontjai értelemszerűen nem estek egybe sem a társadalmi elvárásokkal, sem pedig az anyagi lehetőségekkel. A katonák gondolkodásmódjának szemléletes példája Fülek Henrik tanulmánya (*Fülek* 1885). A vezérkar vasúti irodájában három éven át dolgozó Fülek anekdotaszerűen említi, hogy a Galícia és Ausztria közötti vasútvonal építésénél a fő cél a galíciai marha olcsó bécsi szállítása volt, „bármilyen nevetséges legyen ezen indoklás”. A dolgozat írója azt a személetet képviseli, mely szerint a vasútvonalaknak az állam védelmi rendszeréhez (várak, elsáncolt csomópontok, erődök stb.) kell illeszkednie, nem pedig a nemzetgazdaság igényeinek kell megfelelnie.

A harmadik, 1898 körül kezdődő szakasz a magyarországi vasutak példátlan léptékű műszaki fejlesztését és egy a fejlődés ütemétől lemaradó, azzal lépést nem tartó katonai tervezést hozott magával.

STRATÉGIAI UTAK

A Monarchia közutakhoz kapcsolódó hadügyi érdekei meglehetősen tradicionálisak voltak és a korszakban nem képezték érdemi vita tárgyát. 1872-ben a minisztertanács elfogadott egy előterjesztést a stratégiai fontosságú utak hálózatáról. A hadseregnek kifogástalan – évszaktól és időjárástól függetlenül járható – állapotú utakra volt szüksége. Az utakat több csoportba sorolták, léteztek első, másod és harmadrendű hadiutak. (A hadiutak osztályba sorolása teljesen független a közúthálózat kategóriáitól.) Ezeket a hadiutakat minden évben bejárták a közös hadügyminiszter megbízásából tisztok és kimerítően részletes feljegyzéseket készítettek az utak állapotáról. Összesített jelentéseiket –

részletezve, hol melyik útszakaszon kell pótolni a követ, melyik átereszt korlátját kell kicserélni, hol volt sáros az útpálya stb. – minden évben továbbította a közlekedési tárca az illetékes útfenntartásokkal foglalkozó hivatalnak. Tulajdonképpen ezek a katonatisztek szinte az útmesterek munkáját végezték el, ill. ellenőrizték. A közös hadügyminiszter 1884–1885-ben megpróbált befolyást szerezni a magyarországi közutak engedélyezése, illetve létesítése körüli közigazgatási eljárásokba. Ezt a javaslatot a magyar kormány elutasította, de annak a kérésnek, mely szerint Krassó-Szörény, Hunyad, Alsó-Fehér, Szeben, Fogaras, Brassó, Háromszék, Csík és Beszterce-Naszód megyékben a határmentén létesítendő utak közigazgatási bejárásán (ez előzi meg az engedélyezést) a közös hadügyminiszter képviseltesse magát, helyt adott. A minisztertanács azt viszont elutasította, hogy a határövezekben lévő utak felújításáról, esetleges felszámolásáról (ún. elrombolásról) előzetesen értesítették az illetékes hadtestparancsnokságot. Az elutasítás oka a közjogban – a törvényhatóságok önkormányzati jogainak védelmében – rejlett.

1. ábra. Pihenő katonai menetoszlop egy Kárpát-medencei hadiúton, 1914 őszén

A hadiutak útburkolata nem volt egyöntetű. Mai szemmel nézve a hadiutak kb. egy parasztszekér mozgásához elegendő útfelülettel rendelkeztek, két szembetalálkozó jármű már nem fért el egymás mellett. Az útpályák két oldalán a kitérést és várakozást lehetővé tevő szélesebb – burkolat nélküli – földszáv volt. A leggyakoribb útburkolat a kavicsolt majd hengerrel tömörített felület. Az

emelkedő útszakaszok kritikusabb részein a szilárd, kövezett útburkolat is megjelent. (1. ábra)

A hadiutak minőségének biztosítása mellett az 1880-as évtizedben a Honvédelmi Minisztérium többször is felmérte az ország fogatoltjármű-állományát. A felmérések célja: a mozgósítás esetén rendelkezésre álló, felhasználható lovas kocsik és ökrösszekerek regisztrálása.² A három felmérésből (1882, 1883, 1889) csak egynek maradtak fenn az adatsorai. A felmérések mellékkörülményei (határidő-csúszások, összeírás szempontjainak módosítgatásai) egy alacsony színvonalon végrehajtott járműszámlálást sejtettek. A legmegbízhatóbb járműszámlálást végül nem a Honvédelmi, hanem a Földművelésügyi Minisztérium végeztette el 1895-ben. Az 1895-ös mezőgazdasági adatszolgáltatás és összeírás a földbirtokokra terjedt ki, egyetlen kivétellel. A hadügyi érdekek kielégítése céljából a közúti járművek összeírását a földbirtokkal nem rendelkező tulajdonosokra is kiterjesztették.

VASÚTHÁLÓZAT

Az Osztrák-Magyar Monarchia államhatalmi berendezkedése szerint Magyarország és Ausztria egymástól függetlenül alakíthatta állami közlekedéspolitikáját. A kiegyezési tárgyalásokon az osztrák fél szerette volna elérni, hogy a vasútügyet a közös ügyek közé emelje (gondolván a vasutak területi kohéziójára), a magyarok ezzel nem értettek egyet, viszont elfogadták a vasúthálózat kiépítésében és működtetésében létező összbirodalmi, hadügyi érdeket. Így a közös hadügyminiszter rálátást nyert és beleszólást kapott a magyarországi vasúthálózattal összefüggő egyes ügyekbe. Ez a beleszólás a közös hadügyminiszter szempontjából meglehetősen korlátozott volt. Ezekben az ügyekben két alkalommal (1872, 1884) is megpróbáltak nagyobb hatáskört magukhoz ragadni.

Ausztria és Magyarország között a vasutakkal kapcsolatos hadászati érdekegyeztetést 1872-ben szabályozták. (*Enderes*, 1931) A magyar kormányban ti. élt a félelem, a vasút-engedélyezési ügyekben a közös hadügyminiszter olyan befolyást szerez, amely árt a nemzetgazdaság primer érdekeinek. Attól tartottak, hogy egyes vasútvonalak megépítését az összbirodalmi hadászati érdekekkel ellentétesnek nyilvánít, és ez megakadályozza egyes vidékek felvirágzását „tisztán elméleti hadászati követelmények vagy távol eső hadi események

² Az igavonó állatok tulajdonosainak kötelessége, hogy lóállományuk arányában, és ellenérték fejében katonáknak, katonai csapatoknak és poggyásznak a továbbszállítására állataikat és fuvarszközüket rendelkezésre bocsássák. Ezek az ún. előfogatok két felhámozott lóból álltak. Az előfogatok ügyét 1872, 1874-ben rendeletekkel szabályozták.

miatt”.³ Az 1872-es szabályozás a közös hadügyminiszternek korlátozott hatáskört (leginkább felszólalási, véleményezési jogot) biztosított a nagyvasúti vonalakra. Az alacsony szállítási teljesítményű (általában keskeny nyomtávolságú) helyi igényeket kielégítő bánya-, ipar-, egyéb közúti vasutakkal kapcsolatos ügyekben pedig gyakorlatilag nem volt hatásköre. 1884-ben a közös hadügyminiszter sikertelenül próbálkozott jogosítványai kiterjesztésével. A magyar kormány a kérdés közjogi útra terelte. A magyar minisztertanács „előzékenysége” folytán a közös hadügyminiszter eddig is értesült a közlekedési hálózatban történő fontosabb változásokról, s nem lesz ez másképp a jövőben sem. A kormány meggyőződése, a későbbi magyar kormányok is így fognak eljárni.⁴

A két országot érintő közös hadügyi programok – ezen belül a hadászati jelentőségű vasutak – ügyét a közös minisztertanács rendszeresen tárgyalta. (Diószegi, 1993) A közös hadügyminiszter előterjesztéseit, gyakran uralkodói leiratok is megerősítették. A magyar fél általában véve az időhúzásra játszott – vitatta a javasolt hadászati célú vasútberuházások értelmét – és költségek minimalizálására törekedett. Az a tipikus ügymenet, hogy a közös minisztertanács határozatokat fogad el, melyekkel foglalkozik a magyar minisztertanács is, illetve a háttérben folyamatos levélváltások zajlanak. A rendkívül költségigényes fejlesztések megvalósítása a hadügyi igény megfogalmazásától a közlekedési infrastrukturális beruházás megvalósításáig hosszú időt vett igénybe.

A hadászati célú beruházások tekintetében nemcsak osztrák–magyar törésvonal létezett, hanem a magyar kormányon belül is voltak érdekellentétek. Általánosságban nézve a pénzügyminiszter a kiadások csökkentésében, a közlekedési miniszter pedig abban érdekelt, hogy a megvalósuló hadügyi beruházások minél nagyobb része hasznosuljon a polgári forgalomban. Az 1880-as évtized közepétől a közlekedési miniszterek több alkalommal is éltek azzal a taktikával, hogy egyes vasúti beruházásokat, mint multhatatlanul szükséges hadászati célú beruházásokat állítottak be, vagy a közös hadügyminiszter helyett más – úgymond célszerűbb – hadászati beruházásokat javasoltak. Ebben a többszereplős lobbizásban és lassú egyeztetési folyamatban a Monarchia hadügyi érdekeire való hivatkozás a legváratlanabb szituációkban is felbukkant.⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a vasutakkal kapcsolatos hadászati beruházások sorsa rendkívül szorosan összefüggött Magyarország teherbíró képességével. Voltak olyan vasútvonalak, melyek a közös hadügyminiszter

³ MOL. K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1885. április 11-i ülés

⁴ MOL. K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1884. október 23-i ülés

⁵ Például ezzel érvelt Baross Gábor az Osztrák–Magyar Államvasút államosítását indokló, az uralkodóhoz intézett feliratában. MOL. K. 229. 1893–11–1765. 36303

elképzeléseihez képest évtizedes késéssel épültek meg. A közös hadügyminiszterek és a magyar kormányok közötti együttműködést a lassú kompromisszumkeresés jellemezte. A magyar minisztertanács 1887-ben foglalkozott először a vasúthálózat hadászati célú kiegészítésének programjával, és első reflexből – anyagi okokból – elutasította azt.⁶ Mindazonáltal ennek a programnak a legtöbb eleme – mint forgalompolitikailag indokolt beruházás – hosszú távon megvalósult. (2. ábra)

1. táblázat. Az 1887-es hadászati célú beruházási program

Javasolt hadászati beruházás, 1887	Elkészülés ideje
Léva–Garamberzence közötti vonal kiépítése	Magántőkéből helyiérdekű: 1896
Párkánynána–Csata–Léva közötti helyiérdekű vonal átépítése teljes forgalmi képességűvé	Nem készült el
Poprád–Orló közötti vonal kiépítése	Nem készült el. Magántőkéből Poprád Podolin között 1893-ban helyiérdekű nyílt
Aszód–Mezőlaborc között második vágány lefektetése	1888
Csaca–Saybusch között második vágány építése	Nincs adat
Máramarossziget–Körösmező–határszéli vasút megépítése	1894
Nagybánya–Dés–Zilah közötti vonal megépítése	Magántőkéből, két építési szakaszban: 1890 és 1899
Duna híd Komáromnál	1909
Duna híd Pozsonynál	1890
Duna híd Baján	1909

Az eredeti közös hadügyminiszteri tervek és magyar kormányzati beruházások között alapvetően két különbség volt. Egyrészt a magyar kormány a hadügyi beruházásnak nyilvánított egy nagy léptékű (ezer darab teherkocsi és 50 darab gőzmozdony) járművásárlási programot (összköltsége 2,2 millió forint), amelyre valójában a növekvő polgári forgalomnak igen nagy szüksége volt.⁷ Másrészt a helyiérdekű vonalakkal kapcsolatos kormányzati álláspont szerint az állam segíttel támogatja a magántulajdonban álló helyiérdekű vonalakat

⁶MOL. K 27. Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 1887. október 25

⁷ MOL. K 27. Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 1888. február 22.

teljesítőképességének növelését, de közpénzből nem épít helyi igényeket kiszolgáló vonalakat. Ez ti. a magánbefektetők dolga.

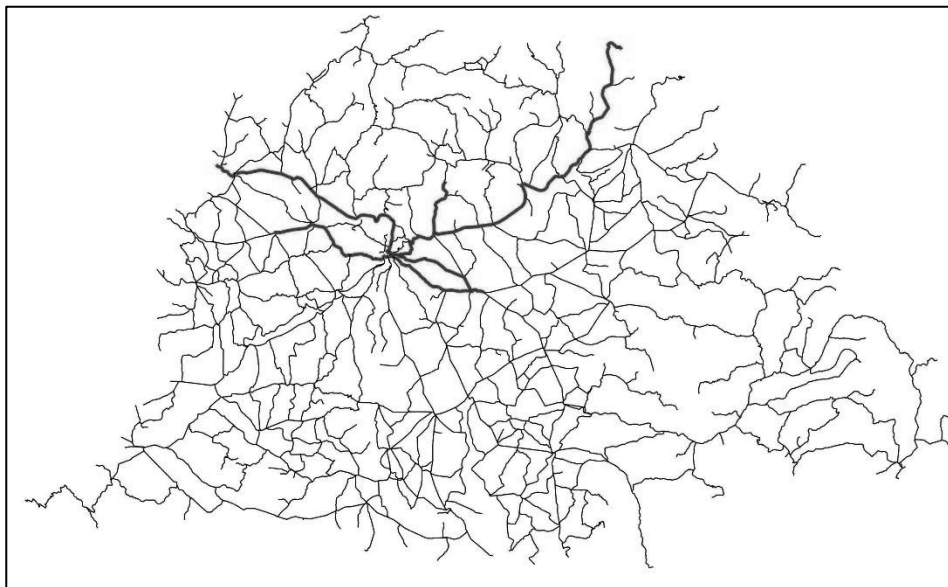
Az 1880-as évek közepétől a vasutak hadiforgalmi, szállítási képességének fokozása gyakorlatilag valamennyi – a hadimenetrendben szereplő – vasútvonalat érintett. A kisebb-nagyobb léptékű beruházások végrehajtása az elkövetkező évtizedeket jellemzik. A laikus közvélemény nem tudta, nem tudhatta, hogy a beruházásokra, fejlesztésekre hadászati megfontolásokból került sor. Csak azt látták: a vasútállomásokat gázlámpákkal szerelik fel és vélhetőleg fel sem merült, miért is van erre szükség: hiszen éjszakai, menetrendszerű forgalom néhány kivétellel nem volt a helyiérdekű vonalakon. Kitérő vágányokat építettek, áthelyezték a váltókat, sorompókat szereltek fel, és őrházakat állítottak. Relatív korszerű – de személyzet hiányában nem használt – biztosító berendezéseket építenek ki. Elméletben kiszámolt hadiforgalmi menetrendek miatt állították fel a távjelzőket és kivilágítható jelzőtárcsákat stb. Szépen példázza ezt a Szilágysági helyiérdekű Nagykaroly–Zilah közötti vonalának története. A vonalat 1891-ben alkalmassá tették napi harminc, mintegy 50 tengelyes katonaszerelvény átbocsátására. A beruházás elkészülte után a berendezéseket (még a sorompókat is) leszerelték és raktárba szállították.

A hadügyi érdekek a helyiérdekű vasútvonalak felépítményi adataiból is kiolvashatóak. Áttekintve mintegy 176 helyiérdekű vasúttársaság engedélyokmányaiban szereplő adatokat, a beépített sín súlya alapján két vasútvonalról állapítható meg egyértelműen: hadászati okokból erősebbre építették a szükségesnél. Az egyik az Erdély–Délvidéki Helyiérdekű Vasút Olthíd–Vöröstorony közötti 17 km hosszú pályája, melyet 34,5 kg/m sínekkel építettek. Egyértelmű a szándék: Románia felé biztosítani a nehezebb katonavonatok átjárását. A másik: az Első Délnyugati Határőrvidéki HÉV Károlyváros–Bubnjarci közötti 1913-ban megnyitott 28 km hosszú vonala, melyet 28 kg/m-es sínekkel készítettek. Értelemszerűen a hadászati érdekérvényesítésnek nem kizárólagos mutatója a beépített sín súlya. A nagyobb folyóméter súlyú sínek ti. akkor viseltek el nagyobb tengelynyomást, ha egyéb feltételek (az aljak megfelelő kiosztása, az ágyazat, az alépítmény méretezése, anyaga) is teljesültek. Tekintettel arra, hogy az Olthíd–Vöröstorony és Károlyváros–Bubnjarci vonalszakaszok engedélyezett maximális tengelynyomása egyformán 14–14 tonna, ebből az is következik, hogy a nehezebb sínekkel megépített Olthíd–Vöröstorony szakaszon a katonai szerelvények nagyobb sebességgel közlekedhettek.⁸

Ausztria és Magyarország között az újabb hadászati célú vasúti beruházásokkal kapcsolatos tárgyalások 1896–1897 körül újabb lendületet

⁸ Az 1914–1915-ös év egyik nagy tanulsága: a sebességbeli előnyt a hadsereg nem tudta kihasználni. A mindezt a 1914-es mozgósításkor elrendelt hadimenetrend bizonyítja. MOL. Z 1610. 598. doboz

kaptak. Ezt a lendületet Beck vezérkari főnök vasúti programja (pl. a Nagyberezna–Lemberg közötti csatlakozás megépítése) ösztönözte. A kereskedelmi miniszter 1902 elején terjeszti fel a miniszterelnökhöz a MÁV 1902–1911 közötti beruházási programját. Ebben a hatalmas, mintegy 244 millió koronás programban a hadászati és forgalompolitikai beruházásokat azonban nem lehet elkülöníteni: ti. a polgári forgalom igényeit kielégítő beruházások a hadiforgalomban is hasznosultak. Az új modernizációs programról több törvény (1904, 1907, 1908) is rendelkezett. A MÁV modernizációjának látványos elemei az új Duna hidak építése, a vágánykorszerűsítések, a térközbiztosító berendezések felszerelése, az állomások bővítése, és újabb nagy járműbeszerzések stb. 1911-re a beruházási program első eredményei már a vasúthálózat térszerkezeti jellemzőiben laikusok számára is érzékelhetővé váltak.

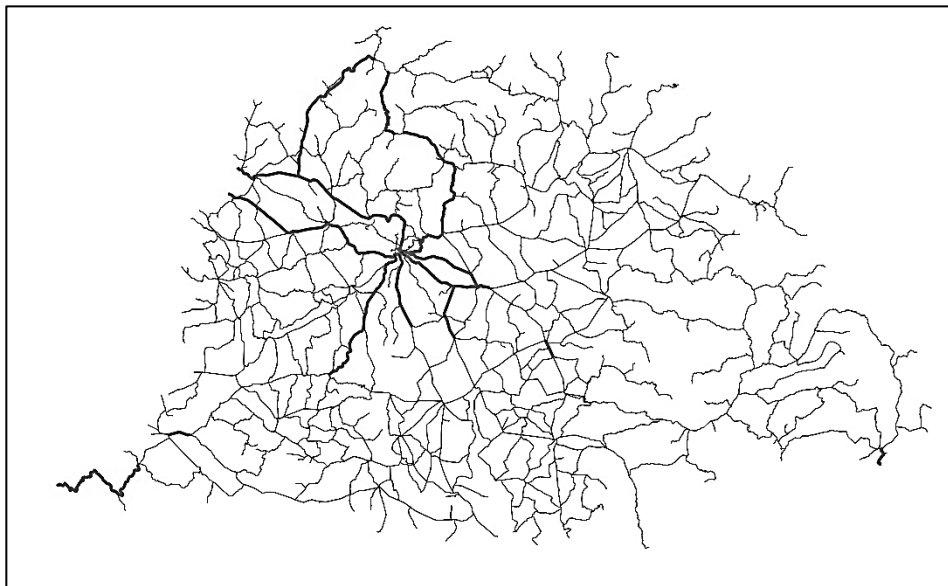

3. ábra. Kettősvágányzat 1911-ben. A kétvágányú hálózat Miskolc–Mezőlaborc–országhatár közötti szakasza a hadiforgalmat szolgálta

A nehéz súlyú felépítmény jelentőségét a szerelvények nagyobb engedélyezett sebessége jelentette.⁹ A nehézsúlyú sínek terjedéséből látszik, hogy a vasút modernizációs programját az állam gazdaságpolitikai eszközként kezelte. A nagysebességű forgalmi kapcsolatok ti. elsőként a külgazdaságilag

⁹ A zúzott kőágyzatba kerülő nehézsúlyú felépítmény elvileg a 100 km/óra gyorsvonati sebességet is lehetővé tette. Mindez a sűrű megállások miatt nem valósult meg.

jelentős irányokban (Budapest–Bécs, Budapest–sziléziai bányák, illetve Berlin) jöttek létre, és már épül a Budapest–Fiume közötti újabb pálya.

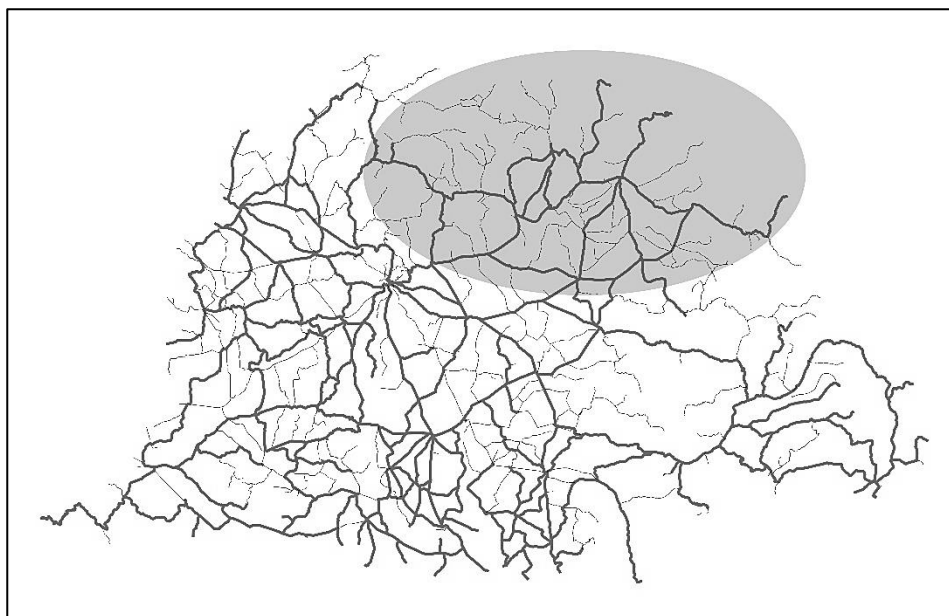

4. ábra. Nehéz (42,8 kg/méter) súlyú sínekből álló felépítmény 1911-ben

A vasút felkészítése egy potenciális háborúra azonban jóval több volt, mint egy beruházási kérdés. Ennek a történetnek van tíz másik fontos, de rejtetten lappangó aspektusa is. Az 1880-es évek második felétől kezdődően kiépül és a világháború kitöréséig folyamatosan működött egy adatszolgáltató bürokratikus mechanizmus a vasúttársaságok és a Monarchia vezérkari főnöksége között. Az adatszolgáltatás összetettsége, kiterjedtsége és rendszeressége minden képzeletet felülmúlt. A hadiforgalomban érintett vasúttársaságok a működésükre vonatkozó legfrissebb adatokat (pl. adott hónapban hány gőzmozdony van javításban, hány tehervagon üres, mekkora volt az állomási kutak teljesítménye, a legkisebb szállítási idők stb.) havonta jelentették a vezérkar vasúti irodájának. A jelentéseket tíz példányban kellett elkészíteni. Az adatszolgáltatás kiterjedtsége, mélysége és rendszeressége azt az általános benyomást alakította ki a vasúttársaságok érintett főtisztviselőiben¹⁰, létezik egy olyan – folyamatosan finomodó, titkos és mély stratégia – amely a vasutak háborús időkbeli működtetését maximálisan szolgálja, azaz a vasút háborús irányítását a hadsereg

¹⁰ Magyarország összes hadimenetrendben érintett vasúttársaságának hadiforgalmi adatszolgáltatására elvileg egy hat tagból álló bizottság (ún. központi szállítási vezetőség) rálátott.

„jobban tudja”, mint az ezzel egész életükben foglalkozó vasutasok. Valójában ez nem így volt. A havi adatszolgáltatás mellett a vasúttársaságoknak évente összefoglaló jelentéseket (ún. emlékiratokat) is készíteniük kellett. A harminc éven át tömegesen áramló adatszolgáltatás minőségi és módszertani problémái alig-alig tűntek fel az érintett katonatiszteknek. 1913 októberéből fennmaradt egy jelentés, amelyben a magyarországi hadimenetrendre rálátó maroknyi vasúti tisztviselő azon tanakodott, újra kellene számolni mindent, mert a mozdonyoszorozatok terhelhetősége mélyen alá van becsülve.¹¹ Ráadásul a háború kitörése előtti utolsó, 1913-ban összeállított hadimenetrend a vonalszakaszok 1904-es modernizációs program előtti állapotát vette figyelembe.

5. ábra. A MÁV hadimenetrendben szereplő vonalai. A jelzett területre koncentrálódott az összes katonavonat 45%-a (118 ezer darab)

A hadimenetrendek a hazai vasúttársaságok és az Osztrák-Magyar Monarchia vezérkara együttműködésnek, illetve egy hadászati-stratégiai tervezésnek a sajátos lenyomatait. Az első világháborúban a magyar vasúthálózat a hadak útja volt. Szerencsés módon a háború kitörésére a MÁV statisztikai adatszolgáltatása azonnal reagált, így a rendelkezésre álló, összesített adatokat az 1914-es év békebeli hónapjai nem torzítják el. 1914 júliusától a MÁV üzleti éve (és statisztikái) nem a naptári év szerint készültek, hanem az újonnan bevezetett

¹¹ MOL. Z 1610. 598. doboz.

júliustól a következő év júniusáig tartó periódust ölelték fel. Az 1914–1915-ös üzleti évben a MÁV 16 millió katonát szállított. (MÁV, 1916). A MÁV térbeli leterheltsége Északkelet-Magyarországra koncentrált. (5. ábra)

6. ábra. Gyál állomásról bevonuló vasutas családja egy a háborút éltető táblával, a gyerekek kedvenc játékaival és a család vagyonát jelentő háziállatokkal, 1914. augusztus első fele

A háború kezdetétől a vasutak operatív irányítását az érvényes hadiforgalmi utasítás szerint a közös hadsereg látta el. (HADIFORGALMI, 1907) A vasutasok speciális szaktudása, vonalismerete és tapasztalata a hadsereg számára csekély értéket jelentett. A hadsereg – különösen az első időkben – a vasutas katonákra a fronton tartott igényt. A MÁV 163 ezer alkalmazottja közül 13 ezren vonultak be a mozgósítás első napján tényleges katonai szolgálatra. (Mohácsy, 1925) (6. ábra) A szaktudás semmibevétele – nemcsak a vasutasok önérzetét sértette meg – hanem konkrét károkat is okozott.

Az üzletvezetőségek központjaiban felállított tábori szállításvezetőségek a polgári forgalmat 1914–1915-ös évben nemcsak elhanyagolták, hanem meg is bénították. 1916-ban a MÁV nyilvánosságra hozott egy összeállítást a polgári forgalomban bekövetkező rendkívüli eseményekről: a forgalmi dugókról, a forgalomkorlátozásokról, és a forgalom beszüntetéséről. (MÁV, 1916). Az összeállításban szereplő adatok elemzése egy elhúzódo, a katonai szállításokban

a legerősebben leterhelt északkeleti régiótól jóval kiterjedtebb, változékony krízisövezetet tárt fel.

A polgári forgalom folyamatos, és kiterjedt zavarai nemcsak a katonai szállításban érdekelt vonalakon jelentek meg. Mindezt a MÁV a vasutak irányításban gyakorlatlan, az üzletvezetőségek vonalhálózatát nem ismerő katonai irányítással magyarázták. Nem véletlen, hogy a világháború végével a vasutasok a csalódottság és a harag hangján szólaltak meg. Csalódottság, a vasútirányító katonai hatóságok szakértelmében. Harag, mert a katonák nem hagyták őket dolgozni.

IRODALOM

BEÖTHY L.: A magyar királyi Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség évi jelentése az 1911. évről. Budapest, kiadó nélkül

DIÓSZEGI I. (1993): Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1883–1895. Ser.2. Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1848–1918. Wien, Verl. der Österr. Akad. der Wiss.

ENDERS, B.– RATZENHOFER, E. – HÖGER, P. (1931): *Verkehrswesen im Kriege*. Wien, Hölder-Pichler-Tempsky

FÜLEK H. (1885): Az új vasút-tervezetek katonai méltatásáról. Ludovika Akadémiai Közlemények, 185–200.

MOHÁCSY B. (1925): A Magyar Királyi Államvasutak a világháború alatt. Budapest, Hornyánszky Rt.

Hadiforgalmi utasítás (1907). Budapest, Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség

MÁV (1914) Rendelet valamennyi szolgálati főnökségnek. Bizalmas. Hatályba lép a hadsereg általános mozgósítása esetén. Budapest, Állami nyomda

MÁV (1916) Függelék az 1914–15. számadási év üzletjelentéséhez. Statisztikai adatok. Budapest, Pallas ny.

A LEGGYAKORIBB CSATA-HELYEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A MAGYAR HONFOGLALÁSTÓL A MILLENNIUMIG, 896-1896

HAJDÚ ZOLTÁN

THE MOST FREQUENT BATTLEFIELDS IN THE CARPATHIAN BASIN FROM THE HUNGARIAN CONQUEST TO MILLENNIUM, 896-1896

Statistics on battles between Hungarian and foreign military forces show that most battles involved in the Carpathian Basin the following settlements: Pozsony/Bratislava 26, Esztergom, Kassa/Kosice, Tokaj 23-23, Győr, Nándorfehérvár/Belgrade 22- 22, Buda 20, Jajca/Jajce 12, Bécs/Vienna 11. The Vienna – Buda Danube section was the political, administrative, economic axis of the Hungarian Kingdom. The Tokaj – Kassa axis was a key place for Transilvania, as the water-covered areas of the Great Plain led to his road to the west and north. Nándorfehérvár was the south „entrance” to and at the same time exit place from the Carpathian Basin. There were constant interests between neighbours for the city. The greatest importance came during the long period of Hungarian-Turkish conflicts. Jajca was the most important site on the route from the Balkan Peninsula to the west. The castle and city changed hands several times during the Hungarian – Turkish wars.

1. BEVEZETÉS

Minden nép, állam életében jelentős, egyes esetekben sorsfordító történelmi fordulatot hozott egy-egy győztes, vagy vesztes csata. A magyar történelemben ilyennek tekintették a „honfoglalást lezáró” 907-es pozsonyi csatát, s ettől kezdve hosszan lehetne sorolni (Muhi, Nándorfehérvár, Mohács stb.) a fontos és sorsdöntőnek bizonyult csatákat. A rövid írásban arra vállalkozom, hogy – a millenniumra elkészült részletes hadtörténelmi, csata-kronológiai, csata-statisztikai feldolgozások alapján – értelmezzem, hogy a mintegy ezer esztendő alatt miért „sűrűsödtek” egyes földrajzi helyeken, pontokon a jelentősebbnek tekintett csaták, s hogy a Kárpát-medence természetes, szabályozás előtti vízföldrajzi helyzete befolyásolta-e, s ha igen milyen módon és mértékben a katonai eseményeket.

A magyar történelem érintett mintegy ezer évének csatái természetesen időszakonként erőteljesen eltérő hadtörténelmi meghatározottságokat hordoztak, a permanens haditechnikai modernizáció eredményeként ugrások következtek be a hadviselésben. A honfoglalás időszakának meghatározó katonai ereje a könnyűlovasság volt, majd megjelent és fő erővé vált a páncélos nehézlovasság.

A puszkapor katonai alkalmazása új feltételeket hozott, megnőtt a gyalogság és a tüzérség szerepe, az egyre hatékonyabb tűzfegyverek átalakították a hadviselés egészét.

A hadviselés infrastrukturális környezete is alapvetően átalakult a Kárpát-medencében. Az árvízmentesítés és lecsapolások előtt évszázadokig nagyban alkalmazkodni kellett a természetes földrajzi környezet nyújtotta lehetőségekhez. A lecsapolásokkal, a modern útépitések megkezdésével, végül pedig a tömeges vasútvonal építésekkel a XIX. század vége már alapvetően a modern, részben gépesített, könnyen összevonható és átcsoportosítható tömeghadseregek időszaka jött el.

A magyar hadtörténet korszakolása jelentős részben egybeesik a nemzeti történet legfontosabb és leginkább elfogadott tagolásával. Az elemzés során elsősorban az 1526-ig terjedő időszakra voltam figyelemmel (a Magyar Királyság önállóságához eddig az időpontig nem fér kétség), a három, rövid ideig négy részre tagolt, majd a török kiűzése után a Habsburg Birodalomba viszonylagos belső különállás, de nem teljes állami önállósággal beilleszkedő Magyarország katonai önállósága is korlátozott volt. Az Osztrák-Magyar Monarchia alkotmányos létrejötte (1867) után a honvédelem, a hadsereg irányítása és vezetése „közös ügy” lett, e tekintetben teljes magyar önállóságról, döntési kompetenciákról nem beszélhetünk.

A rövid elemzésben a honfoglalás 1000 éves évfordulójára készült, az MTA Hadtörténeti Bizottsága által irányított munkálatok publikált eredményeit érintem. A két világháború közötti hadtörténeti kutatások „kútfői” is voltak ezek a hatalmas összegzések.

2. HÁBORÚ, HADJÁRAT, CSATA

A különböző államok közötti háborúk a legritkább esetben törtek ki ok nélkül, legfeljebb a kirobbanásuk korabeli oka, ha ki is derült, az utókor számára furcsának tűnhetett. Minden időszak politikai-katonai vezetése „korszakkötötten” kezelte a háborús okokat és a célokat (*Bánlaky J.* 1928-1942).

A különböző jellegű háborús konfliktusokat a hadtörténetírás némi leegyszerűsítéssel a háború (lehetett 1, 3, 4, 7, 15, 30 stb. éves), a hadjárat (egy-egy hosszabb háború egyértelműen elkülöníthető célokat hordozó, önálló eseménysorozata pl. téli – nyári hadjárat), a csata (a különböző hadseregek megütközésének konkrét földrajzi helyszíne) fogalmával elemezte. Nem tekintették csatának a cselvetések következtében, érdemi katonai összeütközések nélkül elért sikereket.

A magyar történeti gondolkodás a korai krónika-irodalomtól (Anonymus) kitüntetetten számon tartotta, a későbbi már tudományos kutatás pedig részletesen elemezte a magyar hadtörténet eseményeit, feldolgozta az egyes, idegenekkel vívott csaták lefolyásának történetét, kitérve a földrajzi környezet

tágabb és szűkebb bemutatására, sőt egyes esetekben az időjárás alakulására, rövid időn belüli megváltozására is. A földrajzi környezet, a „földrajzi alapok” összegző bemutatásában jelentős mérföldkönek tekinthető Nagy Miklós Mihály PhD értekezése (Nagy M. M. 2014).

A kérdéskör kapcsán – mint ahogy szinte minden olyan téma művelése esetében, amely erőteljesebb figyelmet fordít a földrajzi környezetre, illetve annak hatásai elemzésére – megjelenik a „földrajztudomány filozófiai alapkérdése”, nevezetesen a földrajzi környezetnek a társadalomra, illetve annak bizonyos szegmensei gyakorolt hatásának értelmezése (földrajzi determinizmus, földrajzi possibilizmus, földrajzi nihilizmus). Általános elvként a földrajzi possibilizmus tekinthető „hatásmechanizmusnak”.

A háborúk, a hadjáratok, a csaták lefolyását a földrajzi környezet nem határozta meg sohasem abszolút módon, ugyanakkor „jelenléte” az eseményekben tagadhatatlan. Voltak szituációk, amikor erősebb, észrevehetőbb volt a környezet, s olyanok is, amikor nem igazán tudatosodott a kor szereplőiben sem a környezet hatásmechanizmusa, bár minden katonai akcióban, természetes módon jelen volt.

A honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplésére az MTA, a hadtörténészek közössége tudatosan készült, hatalmas panorámában kívánták és mutatták be a „magyar katona ezer éves dicsőségét”. A magyar hadtörténeti kronológia két kötete – ha nem is abszolút teljességű – de azt megközelítő eredményeket mutatott fel (Rónai Horváth J. 1895, 1896). Az egyes csaták értékelése korántsem nélkülözte a „korszellemet”.

A két kötethez kapcsolódó, azt kiegészítő helységnevtár ABC névsorban feltüntetett minden olyan települést, amelynek határában katonai összecsapás, vagy harcok történtek. Az összeütközéseket, csatákat kronológiai rendben sorolták fel (MTA Hadtörténeti Bizottsága, 1897).

A két világháború közötti reprezentatív összegzések (ALBRECHT – JÓZSEF – JÓZSEF FERENC főhercegek (szerk.) é.n./1929) jelentős részben a milleniumi alap kutatások eredményeire támaszkodtak, bár a Horthy korszak 10 éve megünneplését is szolgálta, már megkerülhetetlenül érintették az I. világháború katonai problematikáját is.

3. A KÁRPÁT-MEDENCE TERMÉSZETES FÖLDRAJZI ALAPVONÁSAI A LECSAPOLÁSOK ÉS ÁRMENTESÍTÉS ELŐTT

A Kárpát-medence – még ha a mindenkori szereplők nem is ismerték fel a térfogalmat egyértelműen – szükségszerűen és objektív módon a teljes magyar állami, gazdasági, politikai fejlődés legáltalánosabb térbeli keretét képezte. (Volt, amikor a magyar államhatalom túlterjeszkedett rajta, s voltak olyan időszakok is, amikor csak egy részét volt képes birtokolni.) A mindenkori politikai-katonai

vezetők rendelkeztek egyfajta földrajzi ismeretekkel az államterületről, hiszen a legtöbb uralkodó igazolhatóan többször is bejárta országa egész területét.

A Kárpát-medence földrajzi alap struktúrájának meghatározó eleme a hegységperem és a medencefenék szerves egysége. Az Alpok, a Kárpátok, a Dinaridák által közbezárt tér Európa egyik sok szempontból viszonylag zárt nagytája. A magyarság már a honfoglalás előtt, különböző katonai vállalkozásai során, ismereteket szerzett főként a Kárpátokról, annak átjárhatóságáról. Az Alpok (a hófölte Üveghegyek) megismerésére a kalandozások adtak lehetőséget csaknem egy évszázadra, részben a Duna-völgyében megkerülve, részben pedig az Itáliába vezető ősi hadi úton mozogva. A Dinaridák az Adria partvidékének és Dalmácia meghódítása során vált részben átjárhatóvá.

A három hegységrendszer formálta külső peremen belül középhegységek alakították a három karakteresen elkülönülő nagyobb medencét. A magyar területi-földrajzi szemléletben a Kárpátok szerepének megjelenítése volt a domináns, részben történeti okoknál fogva. (A Verecke-tudat és a Kárpátok együttese mély történeti hagyományokban jelent meg.) A medencék közül Erdély volt a leginkább karakteres, s a legkisebb arányú volt az árvízjárta és a belvíz sújtotta területek részesedése. A Nagy Magyar Alföld leginkább a Tisza és mellékfolyói vízgyűjtő területéhez tartozott, nagyon magas volt az időszakosan víz borította területek aránya. A távolsági közlekedés rendkívül nehéz volt a kiterjedt mocsárvilág miatt. A hajózható folyók jelentették a leginkább járható lehetőségeket. Télen befagyott a mocsárvilág, kiszámíthatóbbá és könnyebbé vált a távolsági közlekedés.

A medencéket jelentős részben a Duna, illetve vízgyűjtője formálta egységbe, részben úgy, hogy a nagy folyó két fél medencére (Kárpátoké, Dinaridák-Alpoké) tagolta a medencét. A belső térszemléletben Oláh Miklós Hungaria című kéziratának elkészültétől és az 1530-as évektől való terjedésétől kezdve a négy nagy folyó (Duna, Tisza, Dráva, Száva) belső nagytérségi tagoló hatása tudatosodott (*Oláh M.* 1530/1985).

4. A NAGY CSATÁK ISMÉTLŐDŐ HELYSZÍNEI

A „Magyar hadi krónika” két kötetét, és a „csata-helységnévtárat” alapul véve a hadtörténészek számára evidenssé vált, hogy a csaták bizonyos helyeken ismétlődtek, sűrűsödtek. A két világháború közötti „ország-bemutató” reprezentatív kiadványban bemutatták, hogy a honfoglalástól a millenniumig. A feldolgozások során az 1896-os határokat tekintve visszamenőlegesen is rendező jellegűnek. Pilch Jenő hadtörténész, katonai földrajzi szakíró a magyar katona és csapatok mozgásainak, küzdelmeinek mintegy ezer éves „térbeliségét” vizsgálta többféle megközelítésben (*Albrecht et al.* szerk. é.n./1929 pp. 87-122). A magyar katonák 1081 helyen, 2530 esetben mérték össze fegyvereiket az ellenséggel: „Ebből a számból a Magyar Birodalomban 694 helység alatt 1869, a külföldön

pedig 387 helység alatt 661 esetben dúlt harc magyar és más fegyveres erők között. A belföldön a legtöbb ütközet és csata Pozsony (26), Esztergom, Kassa, Tokaj (23-23), Győr (22), és Buda (20) alatt zajlott. A külföldön Nándorfehérvár vezet 22 összecsapással, utána Jajca (12) és Bécs (11) következik” (Albrecht et al. (szerk.) é.n./1929, p. 89.)

Természetesen nincs lehetőségem a különböző korszakok eltérő jelentőségű csatáinak tételes bemutatására, vagy csak említésére sem. Elsődleges céloom néhány földrajzi szituáció (katonaföldrajzi helyzet adta lehetőségek) rövid bemutatása.

4.1. Az ország tengelye a Duna – egyben a nagy, ismétlődő csaták vonala

A Duna-völgye ősidők óta járt, tájékozódási irány, kereskedelmi és hadiút volt DK-Európa és Ny-Európa között. A klasszikus görögségnek volt „rálátása” a nagy folyó térségére, de nem törekedtek birtokba vételére. A rómaiak – alapvetően a folyóhatár-domináns védelmi koncepciójuk miatt – birodalmi védelmi határrá építették ki a folyó vonalát, annak megfelelő katonai, ellenőrzési rendszerrel, lerakva a későbbi modern települések és úthálózat alapjait is.

A Dunántúl szervesen beépült a Római Birodalom uralmi és közigazgatási rendszerébe, de az Alföld területének integrálására nem törekedtek, csak katonai megfigyelő, előrejelző állomásokat hoztak létre. Dácia (Erdély) birtoklása a só és nemesfém bányászat miatt stratégiai jelentőséggel bírt a birodalom számára.

A népvándorlás hullámai a korábban kiépített területi szerkezetet szétzilálták, csak az avarok hoztak létre a Kárpát-medence nagy részét integráló politikai téruralmat. A magyar honfoglalást feltehetően már csak leromlott állapotú elemi egységeiben, de nem rendszerként élte meg a római épített környezet és védelmi rendszer. A magyar törzsszövetség a saját életmódja, térszemlélete alapján rendezkedett be. A folyók inkább összekötöttek, semmint elválasztottak. A Fodor Ferenc által rekonstruált magyar területi-védelmi berendezkedés (gyepűrendszer) egyszerre gondolkodott az ország külső határainak megvédésében, illetve a törzsek közötti, sőt feltehetően a különböző nemzetségek szállásterületi elkülönítésében is.

A Duna-mente, a Bécs – Pozsony – Győr – Esztergom – Buda szakasz a térben és időben változó Magyar Törzsszövetség, majd a Magyar Királyság stratégiai magterületét jelentette (1. ábra).

Pozsony stratégiai-védelmi pozíciója hosszú idő óta beivódott az itt megfordult népek tudatába. A szomszédságában elhelyezkedő Morvamező hosszú időn keresztül „bevezetett csatatér” volt. Pozsony a három részre szakadt ország keskeny nyugati és északi sávjának a fővárosává formálódott.

Győr az egyik első magyar püspökségi székhellyé vált. Igazgatási, gazdasági szerepe sokkal erősebb volt, mint védelmi pozíciója. A „hadak útján” elhelyezkedve szinte minden háborúban ostromolták. Egyedi dicsőségre 1809.

június 14-én tett szert, amikor is az utolsó magyar nemesi felkelés hadereje vereséget szenvedett Napóleon hadaitól.

Esztergom 1000-tól királyi, egyházi (hatalmi és kultikus) székhelyként bekapcsolódott be a nemzetközi diplomáciai, gazdasági, kulturális mozgásokba. A település évszázadokon keresztül a legismertebb magyar város volt, érseki székhelyként európai figyelem kísérte.

Buda IV. Béla uralkodásától kezdve vált az ország elsődleges központjává. A város gyorsan gyarapodott, de a török hódoltsági terület központjaként megtört a fejlődése, illetve más tartalmat kapott. Buda török alóli felszabadítása (visszavívása) nemzetközi haderő teljesítménye volt. A modernizálódó Magyarország fővárossá tette, de tragikus katonai sorsfordulókra került sor a város életében 1848-1849-ben.

1. ábra. A Kárpát-medence belső területeinek jellege a lecsapolások előtt, s a leggyakoribb csatahelyszínek

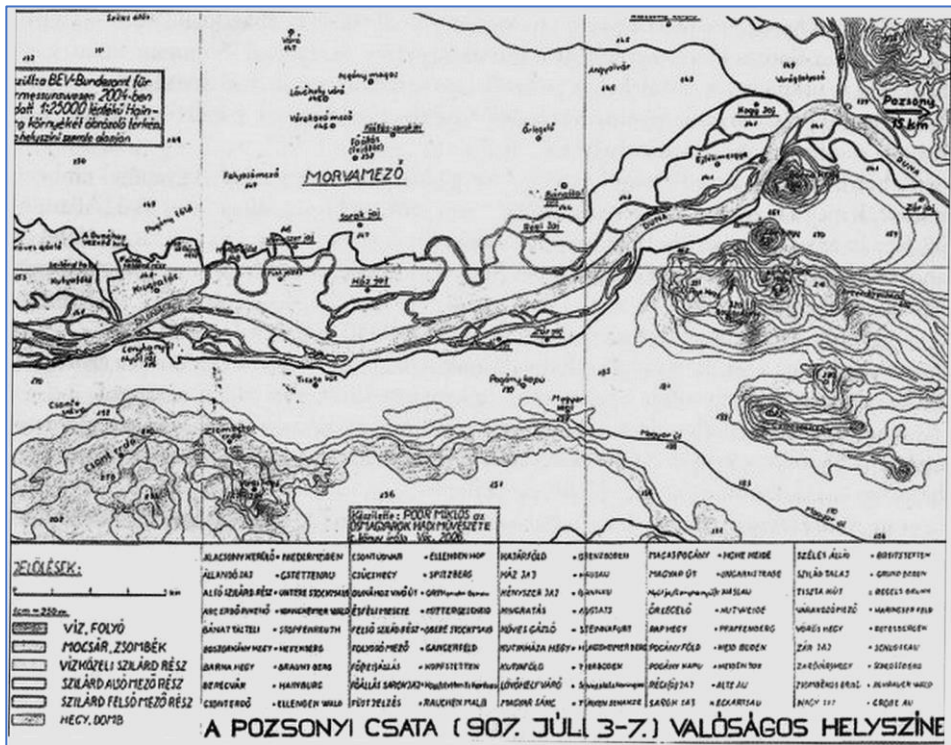
(szerkesztette Hajdú Z. – forrás: A Kárpát-medence vízborította és árvízjárta területei, az ármentesítő munkálatok megkezdése előtt; M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete Budapest, 1938.)

A pozsonyi csata

Földrajzi helyzeténél fogva Bécs a Kárpát-medence nyugati „be- és kilépő” pontja volt mindig. A honfoglalás folyamatában a magyarok elérték a város határait. IV. (Gyermek) Lajos keleti frank király és a salzburgi érsek ki kívánta

szorítani (más megfogalmazásban ki szándékozta irtani) az új foglalókat, legalább a Dunántúlról.

A csata abból a szempontból is tanulságos, hogy mindkét fél (a régi és az új tulajdonos is) jól ismerte a szűkebb és tágabb földrajzi környezetet (2. ábra). Többféle csatahely- és csata-rekonstrukció készült (*Torma B. Gy. – Veszprémi L. szerk. 2008*). Azért választottam ezt az ábrát (POÓR M. 2010), mert térségi struktúrába ágyazva (az I. katonai felmérés lapját is használva), sok szempontból a legteljesebb kiinduló pont lehet a közvetlen földrajzi alapstruktúra bemutatásához.

2.ábra. A pozsonyi csata rekonstruált földrajzi környezete
(forrás: Poór M. 2010)

Ugyanakkor mindkét fél a maga korabeli katonai tudása, stratégiai képzettsége és felszereltségének fejlettsége bázisán cselekedett. A magyarok tudatosabban szintetizálták térségi földrajzi tudásukat, a könnyűlovasság mozgékonyasága adta lehetőségeiket. A Duna vonalát egységes harcmezőnek tekintették, mindkét parton, sőt a folyón is hajtottak végre hadműveleteket.

A keresztény Magyar Királyság egyik legveszélyesebb kihívása is Bécs felől érkezett. II. Konrád német-római császár 1030 július első felében megtámadta az országot. Célja feltehetően Esztergom elfoglalása volt. Szent István nem ütközött meg vele frontálisan a Duna mentén, feltehetően Esztergomig a felperzselt föld taktikáját alkalmazta a túlerővel szemben. A visszavonulásra kényszerített császári hadak súlyos utóvédharcokat folytattak, a magyarok elfoglalták Bécset is. Az 1031-ben megkötött béke értelmében a Lajta – Fischa folyók köze, valamint a Morva folyó jobb partja Magyarországhoz került.

A keresztény Magyar Királyság megvédi önmagát a Duna mentén

A keresztény Magyar Királyság egyik legveszélyesebb első kihívása is Bécs felől érkezett. II. Konrád német-római császár 1030 július első felében megtámadta az országot. Célja feltehetően Esztergom elfoglalása volt. Szent István nem ütközött meg vele frontálisan a Duna mentén, feltehetően Esztergomig a felperzselt föld taktikáját alkalmazta a túlerővel szemben. A visszavonulásra kényszerített császári hadak súlyos utóvédharcokat folytattak, a magyarok elfoglalták Bécset is. Az 1031-ben megkötött béke értelmében a Lajta – Fischa folyók köze, valamint a Morva folyó jobb partja Magyarországhoz került.

„Nyögte Mátyás bús hadát”

Bécs nem volt közvetlen Duna-parti város, de egyértelműen Duna-menti, stratégiai pozícióval bírt. A magyar-bajor konfliktusok során – mint érintettem korábban - többször cserélt gazdát. Bécs kiemelt helyet kapott Hunyadi Mátyás birodalomépítési terveiben. 1477 augusztusában már körbezárta a várost. 1485 júniusában Bécs öt hónapi ostrom után megadta magát Mátyásnak. Mátyás a birtokba vett várost székhelyévé (fővárosává) tette. Halála után a város érdemi harcok nélkül került Miksa kezére.

A török az úr a Duna-mentén

Bécs első török ostroma (1529) nem tartozik a magyar hadtörténet lapjaira. I. Szulejmán szultán sikertelenül ostromolta meg a várost. 1532 augusztusában ismét Bécs ellen indult, de az „útba eső” Kőszeg védői és Jurisics Miklós hősiessége „kifutatta” az időből a törököket, így a törökök nem voltak képesek egy időben elhúzódo ostromra, s elfoglalni Bécset.

Az erdélyi fejedelmek a 30 éves háború során nyugati szövetségben (török jóváhagyással) végrehajtott akciói (pl. 1619. november 27. – Bethlen Gábor körülrzárta) során érintették a város környékét, de nem került sor az ostromára.

A város 2. második török ostroma során (1683) a magyar katonai erők nem játszottak jelentős szerepet játszottak a város védelmében. A Bécs alatti európai győzelem a török Magyarországról való kiűzésének is a kezdetét jelentette.

A két török támadás Bécs stratégiai jelentőségének szólt. A város megszerzésével kívánták uralni az egész Kárpát-medencét, s kiinduló bázist teremteni a további nyugati hódítások számára. A török kiverésével Bécs kulcspozícióba került a Magyar Királyság igazgatását tekintve.

A Rákóczi szabadságharc alatt (különösen 1704-1708 között) a kurucok többször „zaklatták” a város környékét, de soha nem gondoltak ostromára. 1848. október 30-án a magyar honvédsereg a város előterébe jutott, de Schwechatnál vereséget szenvedett.

„Híres Komárom nincs megvéve”

Komárom a Duna és a Vág völgyének a közös védelmére épült ki történetének az első időszakától kezdve. Több vére csata színtere, de a legfordulatosabb szerepet az 1848-1849-es szabadságharc alatt töltötte be. 1849. április 22-én a honvédsereg bevonult Komáromba. A város és az erőd több csata helyszíne volt 1849-ben, míg végül Klapka György sikeresen meg tudja védeni az erődrendszert. Augusztus 22-én – a világosi fegyverletétel után – Komárom védői még 14 napos fegyverszünetet tudtak kötni az osztrákokkal, majd az erődrendszer feladásáról kötött megállapodás után október 4-én befejeződött az erőd átadása. A ma is látható modern erődrendszer 1850-1871 között épült ki, a korábbi elemek figyelembe vételével. A stratégiai cél egy kelet felől jövő Bécs elleni támadás feltartóztatása volt. (A hatalmas erődrendszer megépítése olyan jól sikerült, hogy 1945 után a szovjet csapatok is használták).

4.2 A Kassa – Tokaj közlekedési és védelmi tengely

Erdély számára a Buda, Nyugat-Magyarország, Nyugat-Európa és Lengyelország felé vezető, nagyjából minden időszakban egy adott szinten járható út Tokajon és Kassán át vezetett. Tokaj vára a Bodrog és a Tisza torkolatának és az átkelőhely védelmére épült fel, ha nem is tartozott az ország legerősebb várai közé, de az átkelőhely védelmét jól szolgálta. Lényegében minden Erdélyből kiinduló (vagy oda irányuló) katonai mozgás érintette az átkelőhelyet. 1705-ben II. Rákóczi Ferenc leromboltatta a várat, hogy nehogy német kézre kerülve sikeresen akadályozza hadmozdulatait. Tokaj a későbbiekben is megőrizte fontos „hídfe” szerepét. 1849. június 28-án az intervenciós orosz hadsereg Tokajnál kelt át az Alföldre.

Tokaj nem csak közlekedési és védelmi funkciója okán váltott ki hatalmi „érdeklődést”, hanem a hegyaljai bor raktározási, kereskedelmi jelentősége miatt is. A lengyel, orosz távolsági borkereskedelem „indító pontja” volt a város.

Kassa lényegében kialakulásától kezdve nagytérsgégi szereppel és katonai „érdeklődési fókusszal bírt”. A Hernád völgye képezte hosszú történeti korszakokon keresztül az ország keleti részéből az északra (Lengyelország felé)

vezető utat. A XIII. században letelepedő német hospesek viszonylag rövid idő alatt gazdaggá tették a várost. 1312 tavaszától kezdve (akkor éppen Csák Máté ostromolta) sok ostromkísérletre került sor a város történetében. Az ostromok egy része nemzetközi jellegű volt (Giskra 1440, Ulászló 1441, Básta 1604). A többségük nem országos jelentőségű, hanem regionális hatókörű volt. Különösen az erdélyi fejedelmek függetlenségi harcai és a Rákócziak törekvései során került „célkeresztbe” Kassa. A gazdag város erőforrásaira számítottak az erdélyi fejedelmek. II. Rákóczi Ferenc mély lelki kapcsolatban állt szeretett városával. (Nem véletlen, hogy itt temették újra hazahozatala után.) Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc utolsó időszakában az orosz hadsereg a történelmi hadiúton vonult be, június 24-én kisebb harcok után elfoglalták Kassát.

4.3 A nyugat védelmezője kelet felől

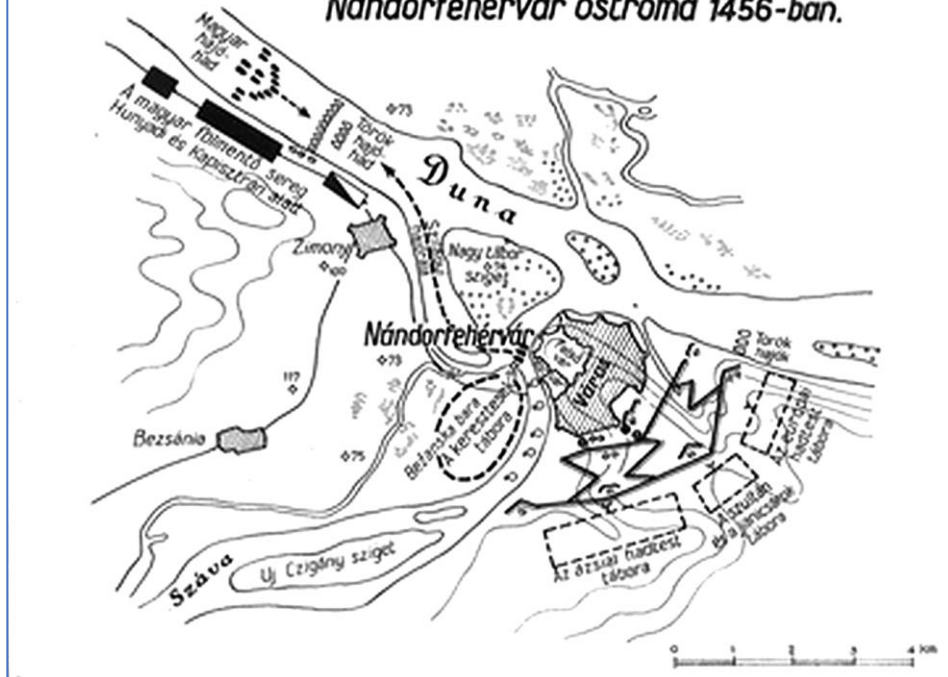
Jajca/Jajce a Balkánról nyugati irányba vezető hadi- és kereskedelmi út ellenőrzésének lehetőségeit hordozta. Lényegében mindenkor és minden hatalmi-területi politikát folytató képződmény és tényező egyértelműen felismerte a város és vára stratégiai jelentőségét. Nem véletlen, hogy a település „vívása” a török előre törése időszakában vált „rendszeressé”. Mátyás 1463. december 25-én bevette, majd több török ostromra került sor. A törökök 1527 decemberében hosszú időre elfoglalták a várat. Bosznia okkupációjakor minden katonai szereplő gyors és vértelen sikerre számított, ezzel szemben 1878. augusztusában a Monarchia hadserege véres harcban foglalta el a helyi felkelőktől (Kenedy G. 1928).

4.4 A Kárpát-medence déli kulcsa

Nándorfehérvár (Belgrád) a medence déli be és kijárata, a Kárpát-medence déli kulcsa. A Duna és a Száva a vár és erődrendszer északi része számára szinte természetes védelmet nyújtott. A település a magyar honfoglalástól kezdve többször cserélt gazdát (foglalás, adásvétel, csere, házasság révén). 1071-1182 között három magyar uralkodó (Salamon, II. István, III. Béla) vívta meg sikeresen. Mindannyian – különösen a Bizáncban nevelkedett, s „bizánci tudással bíró III. Béla - tisztában voltak azzal, hogy aki birtokolja a medence déli kulcsát az jelentős befolyással rendelkezik a belső térség viszonyaira is. 1440-től a török hódítási kísérletek célpontjává vált, Murád szultán sikertelenül ostromolta. 1456. júliusában Hunyadi János hatalmas, országos, sőt európai diadalt aratott a török felett (3. ábra).

A török nem adta fel a vár elfoglalásának szándékát. 1492-ben és 1494-ben, 1512-ben Báthory István mentette fel a török ostrom alól. 1521. augusztus 29-én török kézre került a vár. Hosszú időre megpecsételődött a sorsa. A török Magyarországról való kiverése során 1688. szeptember 6-án a nemzetközi haderő elfoglalta a várat, de utána még többször gazdát cserélt. A függetlenné váló Szerbia fővárosa lett a város.

Nándorfehérvár ostroma 1456-ban.

3. ábra. A nándorfehérvári diadal
(Forrás: Bánlaky J. 1928-1942)

5. ÖSSZEGZÉS

A magyar hadtörténet ezer évének csata-statisztikáit röviden érintve meg kell állapítanunk, hogy a hosszú időszak katonai vezetői „egészében véve” felismerték a Kárpát-medence belső és külső katonaföldrajzi lehetőségeit, a Magyar Királyság belső stratégiai vonalait, térségi csomópontjait. A medence vízföldrajzi adottságai a lecsapolásokig és az árvízmentesítésig lényegi befolyással bírtak a hadtörténeti folyamatokra.

A várak első megépítésüktől kezdve korszakkötött stratégiai megfontolásokat és tudást hordoztak. Egyes várak veszítettek időnként jelentőségükből, másokat (pl. Komárom) egy súlyos konfliktusokkal terhelt időszak tapasztalatai alapján teljesen átépítettek, modernizáltak.

A „csatacsomópontok” önmagukban is kitüntetett szerepet játszottak, az ország sok szempontból legjelentősebb településeit reprezentálták. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a magyar történelem legsúlyosabb vereségeinek a helyszínei (Muhí, Mohács) nincsenek a „gyakori csatahelyszínek” között.

IRODALOM

- ALBRECHT – JÓZSEF – JÓZSEF FERENC főhercegek (szerk.): é.n./1929: Magyarország történelme, földje, népe, élete, gazdasága, irodalma, művészete Vereckétől napjainkig. II. kötet, Állami és gazdasági élet. Franklin-Társulat, Budapest.
- BÁNLAKY J. 1928-1942: A magyar nemzet hadtörténelme. Grill Könyvkiadó Vállalat. Budapest.
- FODOR F. 1936: Adatok a magyar gyepük földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények, 37. évf. 1. sz. pp. 113-144.
- KENEDY G. (1928): Magyar vér Boszniában. (Az 1878. évi bosznia-hercegovinai hadjárat félévszázados évfordulójára.) Budapest, STÁDIUM Sajtóvállalat Részvénytársaság.
- NAGY M. (2014): Magyarország hadtörténelmi földrajza. (A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai.) PTE TTK Földrajzi Doktori Iskola, Pécs.
- OLÁH M. 1530/1985: Hungaria. Magvető Kiadó. Gondolkodó Magyarok, Budapest.
- PILCH J. é.n./1929: A magyar katona ezer éven át. In: ALBRECHT et. al. szerk. pp. 87-122.
- POÓR M. 2010: A pozsonyi csata (907. július 3-7.) rövid története. <https://magyarmegmaradasert.hu/Apozsonyicsatatortenete>
- RÓNAI HORVÁTH J. (1885): Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. I. rész. A honfoglalástól Mohácsi vészig. Magyar Hadtörténelmi könyvtár, III. kötet. Budapest. MTA Hadtudományi Bizottsága.
- RÓNAI HORVÁTH J. (1896): Magyar hadi krónika. II. rész. A mohácsi vésztől a legújabb korig.
- TORMA B. GY. – VESZPRÉMY L. (szerk.) (2008): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.
- MTA Hadtörténelmi Bizottsága 1897: Hadtörténelmi helység-névtár a Rónai Horváth Jenő honvéd ezredes által írt Magyar Hadi Krónika I. és II. kötetéhez. Budapest.*

VÁRAK SZEREPE MAGYARORSZÁG 10-15. SZÁZADI TERÜLETI SZERVEZŐDÉSÉBEN: VÁRAK A RIMA ÉS A LATORCA FOLYÓK KÖZÖTT

CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY

THE ROLE OF CASTLES IN THE TERRITORIAL ORGANISATION OF HUNGARY IN THE 10-15TH CENTURY: CASTLES BETWEEN THE RIMA AND LATORCA RIVERS

Most of the castles beyond their well-known military roles had further more complex functions already during the early periods. They played considerable role during the establishment of the feudal state, because they became important stabilizing element of the extension of the royal territorial system and feudal territoriality. Their number has increased since the end of the 13th century, according to the written sources, and became several times a dominant element of the broadening settlement network. Building new fortresses and rebuilding the older ones connected not only to functions, which have followed the military changes, but also to new functions, namely the more considerable castles became important as centres of latifundia and played also productional, commercial, administrative roles, moreover the greater ones were handicraft markets, too. Therefore, in the 15th century there were significant differences between the castles regarding their size, building-up and complexity of their functions. Thus, castles of the 15th century can be characterized not only with – due to geographic and strategic reasons – unequal territorial order, but also with the above mentioned considerable differences concerning their sizes, functions and importance. It manifested itself especially in the castles lying in the river valleys or on the mountain rims between the Rima and Latorca rivers.

BEVEZETÉS

A várak a köztudatban leginkább ismert és azonosított hadászati funkciójuk mellett már a korai időszakban fontos szerepet kaptak a feudális állam kiépítésében és a 11. századtól a királyi területi rendszer kiterjedésének és a hűbéri területiségnek fontos rögzítőelemeivé váltak. A 13. század végétől az írott forrásokban azonosítható számuk jelentősen megnőtt, egyben pedig látványos és domináns elemei váltak a bővülő településhálózatnak. Az alapvető – hadi, menedéket adó, környezetüket uraló – szerepük mellett az újabb funkciók megjelenésével térszervező szerepük a hozzájuk kötődő birtokok (falvak,

erdőterületek) következtében dominánssá vált. A várak 14-15. századi átépítése, bővítése és az újak építése már nemcsak a hadászati változásokat követő funkciókhoz kapcsolódott, hanem a jelentősebbeknél fontossá váltak a nagybirtok központ, termelő, termeltető (a nagyobbak kézműipari piacok voltak), kereskedelmi, közigazgatási funkciók is. Ebből adódóan a várak között a 15. században nem csak a földrajzi és stratégiai okok miatti egyenlőtlen területi elrendeződés, de mind a méretbeli és kiépítettségi jellemzők, mind a különböző funkcióik jelenléte szerint is jelentős különbségek alakultak ki. Ugyanakkor bizonyos politikai időszakokban egyes területek így azok várai is felértékelődtek, a hatalmi viszonyok változása kihatott a birtokos családok helyzetére is, ebből következőleg az egyes várak helyzetének változása, jól tükrözte a politikai viszonyokat. Mindez különösképp megmutatkozott Felső-Magyarország Tiszáninneni folyóvölgyi, hegységperemi váraiban, ahol különösen a 15. majd a 16. század vált igen jelentőssé a várak történetében.

1. A 10-15. SZÁZADI TERÜLETI SZERVEZŐDÉS FOLYAMATA

Magyarország történeti térszerkezetében az államalapítástól kezdve meghatározó volt az összekapcsolódó földrajzi tereket kialakító regionális működés, valamint a régiókat az áramlási pályákon vármegyékkel felfűző és azt szabályozó regionalizáció. Mindkettőben nagy szerepe volt a váraknak, amelyek jelentős része térfoglalóból (uralom), térszervezővé vált, számos ezek közül, pedig valódi, regionális központi szerepkört kapott. Ennek előzményei már a 10. századi területfoglalási folyamatban és területfelosztásban kialakultak. (*Csüllög G.* 2008)

1.1. A 10. századi területfoglalás térszerkezete

A Kárpát-medence földrajzi adottságaira épülő területfoglalás a korábbi frank, morva, bolgár törekvésektől eltérően néhány évtized alatt egységes (bár nem azonos helyzetű részekből álló) hatalmi térben vonta össze a Kárpát-medence eltérő földrajzi tájait és a korábban különböző hatalmi terekhez tartozó térségeit. A 10. század elején a stratégiai útvonalakhoz kapcsolódó belső és kifelé nyitott külső tereket alakított ki, majd területi céljait a különböző térségek jellemzőihez igazította (a korábbi hatalmak térstruktúra maradványaival és a külső hatásokkal összefüggésben), és több egységből álló, Európában egyedi területfoglalási szerkezetet (*l. ábra*) alakított ki:

1. A medencei szerkezetet, amely alapvetően a Duna és a Tisza mellékfolyóira épült, és az azok mentén való területfoglalást jelentette meg. A 10-11. századi települések nyomai erőteljesen kötődnek a folyókhoz, sőt egy-egy folyó mentén a torkolattól a forrásig összekapcsolható leletanyag és névanyag mutatható ki. Legaktívabb területei és a központok kialakulásának helyei az

ártérperemek és a domborzati peremek között a völgykapukban voltak. Ez a rendszer a folyók alapján három, főleg a korai időszakban még elkülönülő térségként jelent meg:

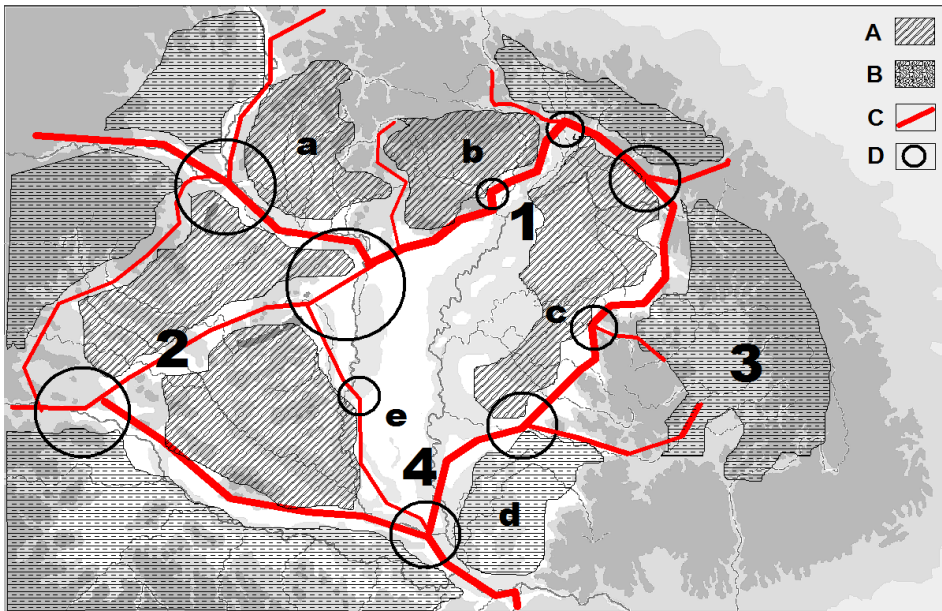
- a) a részben a Dunához kapcsolódó, Morva és Ipoly közötti terület;
 - b) a Tisza jobb oldalán az Ipoly és Latorca közti térség;
 - c) a Tisza bal oldalán a Szamos és a Maros közötti terület.
2. A pannóniai szerkezetet, amely a késő római provinciák tagolódását követte a Dunántúlon, ahol a folyók közti tereket a római utak tagolták hármassá egységekre, és ezt a tagolást később mind a korai egyházmegyék, mind a korai vármegyék kialakításai is követték. A jelentősebb központok a korábbi hatalmi tagolódáshoz kötődően elsősorban a stratégiai útvonalak mentén jöttek létre. Hasonlóképpen megmaradt a római kelet-nyugati tagolás (Savia és Pannonia Secunda) a Dráva–Száva közti területeken, valamint a Dunának a Dráva–Morava közti szakasza mentén, ami egy lassan konszolidálódó ütközőzóna volt a Nyugat-Balkán és Észak-Itália felé.
3. Az „erdőn túli” (=Erdély) szerkezetet, ami: a Tiszához tartó folyókat (Maros, Szamos és a Küküllők) követő elkülönülő megletelepedés területe
4. A belső, a Balkán felől „elnyelő” térként működő köztes szerkezetet, amelynek két egysége:
- d) a Tisza–Maros és a Déli-Kárpátok közötti terület, amely. elsősorban a folyókhoz, valamint a mocsarak pereméhez, illetve az Erdélybe vezető útvonal mentén történő letelepedések. területe
 - e) A Duna és Tisza közötti területet, döntően a két folyó közeli letelepedéssel.

Ez a területfoglalási struktúra a források és a történések alapján nem csak a térség hatalmi rendszereire való reagálás, hanem kidolgozott és időszzerű lépésekből álló folyamat eredménye volt, amelyet az alábbi célok határoztak meg:

- **Stratégiai, politikai:** a korábbi hatalmi struktúrák betagozható területeinek leszakítása, külső védelmi rendszerek kiépítése, a hadi felvonulási utak biztosítása.
- **Hadszervezeti:** a törzsi központok védett és a felosztott katonai funkcióknak megfelelő, politikailag kiegyenlített elrendeződése, valamint hadi utánpótlási bázist jelentő területek biztosítása.
- **Közigazgatási:** a területi egységet kifejező és a működést fenntartó, sajátosan osztott törzsi szállásterületek és központok kiépítése.
- **Gazdálkodási:** a különböző funkciók – ló és szarvasmarhatartás, földművelés, só és fém bányászat, vasipar, hadellátó koncentrált kézművesség, elosztás – népességcsoportjainak telepítése a funkciókra alkalmas térszínekre és megfelelő arányú területi elosztása.

- **Védettségi:** a lakóhely és a térhasznosítás környezet megfelelő védhetőségének biztosítása.
- **Közlekedési:** a katonai és a fejedelmi, illetve királyi udvari ellátási útvonalaknak, majd a szállásterületi letelepedések közötti útvonalaknak rögzülése.

A 10. században kialakított térszerkezet sikerességét bizonyította az államalapítás időszakában erre épülő korai területi struktúra (dukátusok, egyházmegyék, királyi vármegyék, tartományok) több évszázados életképessége.

1. ábra. A 10. századi területfoglalás téregységei

Jelmagyarázat: A) Belső, közbezárt térségek; B) Külső nyitott térségek;
 C) Stratégiai útvonalak; D) Csomópontok; 1. Medence szerkezet:
 a) Dunáninnen, b) Tiszáninnen, c) Tiszántúl; 2. Pannóniai szerkezet;
 3. Erdőntúl; 4. Köztes szerkezeti egység; d) Temesköz, e) Kétfolyóköz

1.2. A 11-14. századi területszerveződés

A korai vármegyék kialakulása együtt ment végbe a királyi tisztségek megjelenését hozó társadalmi átalakulásokkal. A 11. század közepétől a földrajzi felépítésében és társadalmi térhasznosításában összetett Kárpát-medence szakrális egységét már a királyi korona alá foglalt, nevesített területek, az ezt képviselő királyi hivatali rendszer, valamint a területekkel is összefüggő tisztségek képviselték. Egységes rendszer szerinti működését pedig a

legfontosabb és legtartósabb regionalizációs téregység, a királyi vármegyerendszer teremtette meg, amely átfogta a nagytérség lakott térszíneit. Szerveződési egységteremtő szerepét kiemelték az eltérő funkciójú térségek is: Duna-Tisza köze, Tisza-Körös köze (belső gyepek – a későbbi jász és kun területek), Szlavón Délvidék (csak a 12–13. századra jönnek létre), Erdély (királyi földek, székely székek). (Györffy Gy. 1987, Kristó Gy. 2003).

A megyék területi megjelenése szoros összefüggésben volt a népesség letelepedési sűrűségével, a védhető és hasznosítható térségek kiterjedésével, a mozgási útvonalak, vízhálózathoz kötődő elrendeződésével, a központ elérhetőségének mértékével. A hegyvidékeken átvezető útvonalak fontossága és a z árterek hasznosítás, ha eltérő formában is, de a megyék többségének szerveződését erőteljesen a vízhálózathoz kötötte.

A regionalizációs téregységek átalakulása a 13-14. század folyamán több irányban ment végbe. Elsősorban a társadalmi átalakulás folyamata hatott erőteljesen, a rendi struktúra, a fő- és köznemesség kialakulása, másodsorban, pedig az előbbi folyamatokhoz kötődő birtokstruktúra, a főúri nagybirtoktestek kialakulása, valamint a királyi hatalom területi rendszerének átfogalmazódása. A területi egységek közül az egyházmegyék belső fejlődése, differenciálódása folyamatos volt, de korai, fontos regionalizációs szerepét már nem nyerte vissza. Új tartalommal töltődött meg a folyamatosan meglévő tartományi rendszer. A korábbi dukátusok politikai szerepe feloldódott, nehezen meghatározhatóvá vált.

Szlavónia eddigi funkciójából és területiségéből veszített és a vármegyék kiépülésével korábbi szerepének egy részét Horvátország és a speciális funkciójú külső téregységek, a délvidéki bánóságok vették át. Erdély esetében megszilárdult az összetett szerkezet (vármegyék, székely és szász székek).

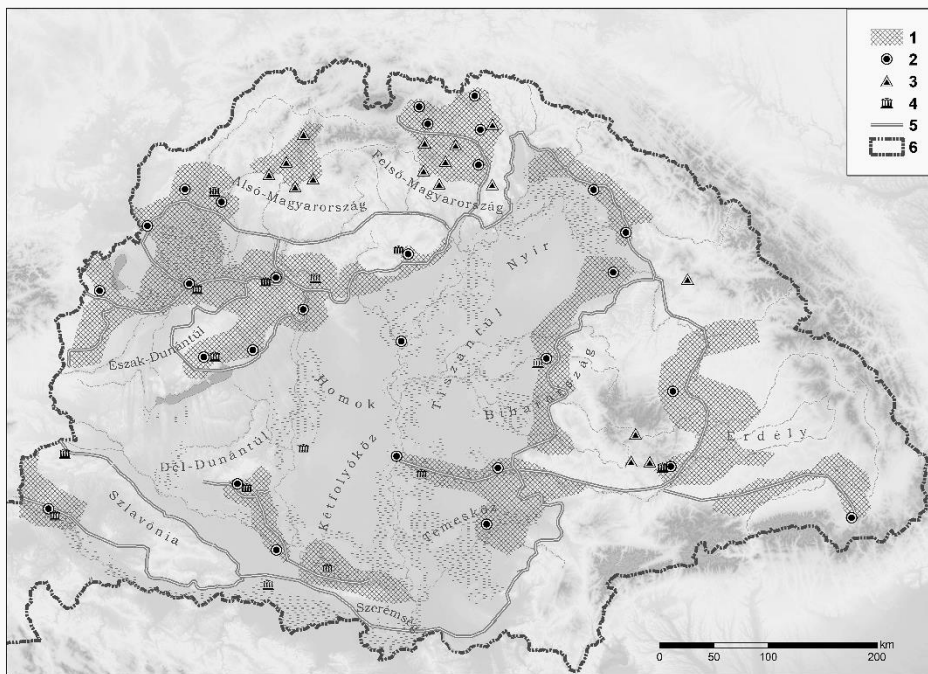
A legerőteljesebb változás a megyék szintjén ment végbe a nemesi vármegyerendszer megteremtődésével. Számuk a 12. és a 13. században ugrásszerűen megnőtt, sokuk neve megváltozott, és elszakadtak a konkrét várszerveződéstől. Alapvető szerepük lett az uralmi rendszer belső kiterjesztésében (hegyvidéki erdőterületek), az aktív térhasználat bővítésében és a térkapcsolatok teljessé válásában. Ekkora már egymással érintkező és jogilag rögzített megyei területiség jött létre. A nemesi vármegyék nagyrésztében döntő szerepe lett a váraknak, elsősorban a várakhoz kötődő jelentős királyi birtokadományozások következtében.

1.3. A 12-15. századi regionális tagolódás - centrum és periféria térségek

A Kárpát-medence földrajzi felépítésének eltérései, az adottságok különböző mértékű hasznosítása és az állami területszervezés adott korszakokhoz kötődő céljai, eltérő mértékű megtelepedést, településsűrűségi különbségeket alakítottak ki az országterületén. Amelyek a területi folyamatokban eltérő aktivitású centrum és periféria térségekre tagolták az országot.

Az eltérő tájhasznosítású területek közötti térkapcsolatok bővülése a települések sűrűsödése a kedvező adottságú területeken aktív centrumtérseégeket alakítottak ki. Ilyenek térségek voltak a hegyvidékek és síkságok találkozásai, széles alföld peremi völgykapuk, hegységközi medencék, folyók mente. A 14. század elejére kirajzolódtak az azokat összekötő utak, amelyek mentén a várak és az utak csomópontjában létrejövő központok hatóterei az állami és egyházi hatalom legerőteljesebb érvényesülési terei voltak.

A kevésbé kedvező adottságú folyók mentén kialakult nagy kiterjedésű ártereket, a gyengébb talajú, folyóvíz nélküli térségeket, zárt dombságokat és a magasabb zárt hegyvidékeket központ és várhiány és a gyenge térkapcsolatok jellemezték. Ezek a periféria térségek egyaránt megtalálhatók voltak az ország belsejében (belső perifériák) és az országhatár mentén is (külső perifériák). (Suba J. 2008)

2. ábra. Magyarország centrumtérsegei a 15. században.

Jelmagyarázat: 1. Centrumtérsegek; 2. Központok; 3. Bányavárosok; 4. Egyházi központok; 5. térszerkezeti vonalak; 6. Országhatár

Ebből következőleg Magyarország Kárpát-medencéhez kapcsolódó középkori térszerkezetének sajátossága volt, hogy a centrumtérsegek és központjaik (KUBINYI A. 2001) elsősorban belső medenceperemre (az alföldi sík

és a hegyvidék találkozására) felfűzve alakultak ki. Az országot alapvetően nem a középső területek centrum szerepe jellemezte. Több egymástól független, centrumtárség (Pozsony – Buda – Esztergom; Gömör – Borsod, Abaúj, Szepes; Felső-Tisza vidék; Bihar; Temes, Erdélyi-medence; Bács; Szlavónia) centrum társég jött létre a 14. század végére. A külső magashegységi zónák mellett a medence belsejében több perifériatárség (Duna-Tisza köze; Közép-Tisza vidék; Erdélyi-középhegység és) is megtalálható volt. (2. ábra)

2. A VÁRAK TERÜLETI ELRENDEZŐDÉSÉNEK JELLEMZŐI

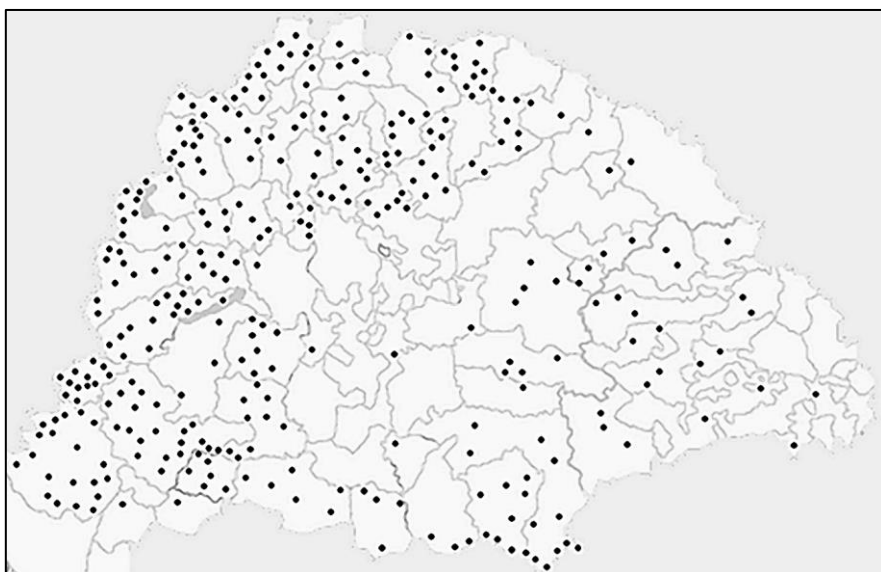
Az erődített települések szerepe már a 10. században is meghatározó volt. A korszak földvárainak a stratégiai mellett fontos központi funkcióik voltak, részben a fejedelmi gazdálkodásban, részben pedig a területszervezésben. Ez az államalapítás után tovább erősödött várispánságok, majd a királyi vármegyék központjainak kialakításával, amelyekhez hamarosan különböző funkciójú vártelepülések szerveződtek. Az államalapítás időszakának központjai (Esztergom, Székesfehérvár, Visegrád) elsősorban kőből emelt várak voltak – a királyi hatalomhoz és egyházhoz kapcsolódó épületekkel. Ugyanakkor a kővárak építése ennél elterjedtebb volt, a mai régészeti kutatások szerint a 11. században jóval több kővárat építettek, mint azt a korábban gondolták. A kőfalakkal való erődítésnek a királyi és az egyházi hatalom kiépítésével is egyre fontosabb szerepe lett. A 11. század végén már nemcsak a várispánságok, hanem a királyi hivatalokat betöltő főurak birtokközpontjai is kőből épített várak voltak. A főuraknak adományozott nagy területű birtokok jelentős része a nagyobb folyók mellékvölgyeire felfűződő hegyvidéki erdőterületekre esett. Ezek igazgatására sorra épültek ki – megfelelő magasságú stratégiai helyzetben – az utakat, hadi mozgásokat figyelő és menedéket nyújtó várak, amelyek funkciója (védelmi, menedéki, út-, terület-, és erdőellenőrző, erdőgazdálkodó és birtokirányító) a 14. századtól tovább bővült a folyóvölgyek (hegységközi átjáróhelyzetéhez kapcsolódó) kereskedelmi forgalmának ellenőrzésével.

A várak térbeli elrendeződését természetesen nemcsak a birtokrendszer sajátosságai, hanem földrajzi és területszervezési okok is befolyásolták. Ennek következtében a várak eltérő számban és sűrűségben jelentek meg az ország különböző területein (Fügedi E. 1977) szoros összefüggést mutatva centrum és periféria társégek elrendeződésével.

A legtöbb vár a körülbelül 300 és 500 m-es tengerszint feletti magasság közötti domborzati peremen – vagyis a hegységekből az alacsony térszín felé tartó folyók és mellékfolyók völgyeihez, völgytorkolataihoz kötődően – épült fel. A korai időszakban ez a terület még igen jelentősen erdősült, a földművelésbe bevonható terület a völgytalpakról magasabb szintre húzódva folyamatos erdőirtással is csak kedvező lejtő és talajviszonyok között növelhető. Ezért ezzel a funkcióval kisebb számú népesség telepedett meg és a települések

száma is kevesebb volt, térhasznosításuk kiegészült az erdőhasznosítással és bizonyos nyersanyagok kitermelésével, feldolgozásával.

A nagy területű birtokok jelentős területe a nagyobb folyók mellékvölgyeire felfűződő hegyvidéki erdőterületekre esett. Ezek igazgatására növekedett meg a megfelelő magasságú stratégiai helyzetekben a korábban csak az utakat, hadi mozgások figyelő és menedéket nyújtó erődítések, várak száma, amelyek funkciója (védelmi, menedéki, út- és területellenőrző)) bővült erdőgazdálkodó és birtokirányító funkciókkal, valamint a folyóvölgyek hegységközi átjáró-helyzetéhez kapcsolódó kereskedelmi forgalmak ellenőrzésével. A hegyvidékek belsejében sok vár esetében kimutatható a völgyekben található falvakra irányuló területszervező, részben központi funkció is.

3. ábra. Magyarország jelentősebb várai a 14/15. században
(Fügedi E. és Engel P. nyomán)

A 14–15. században a legnagyobb számban a Dunáninnen területén, a Vághoz, a Nyitrához, a Garamhoz, az Ipolyhoz és részben a Dunához kötődően, valamint a Dunántúl területén a Kisalföld medencéjét övezve voltak megtalálhatók. Ennél kevesebb, de még jelentős számú vár volt a Tiszáninnen területén a Zagyva, Tarna, Sajó, Bódva, Hernád, a Bodrog és tápláló folyói és a Tisza völgye mentén. Ez az összefüggő, a Rábától a Felső-Tiszáig húzódó és a hegységek kiterjedésétől, völgyi tagoltságától függő szélességű „hegyvidéki város zóna” (amely bekanyarodik a Dunántúli-középhegység területére is) az egyik legérdekesebb sajátossága volt a középkori települési és területi szerveződésnek. A második lehatárolható és összefüggő térség, a „délvidéki

város zóna” volt, amely főleg a Dunához, Drávához és a Szávához kötődően, hol a vízjárta térszínhez, hol a köztes kiemelt dombságokhoz igazodó megjelenéssel épült ki, Ezen belül meghatározó védelmi szereppel bírtak a Duna menti várak a Száva torkolattól a Vaskapuig. (Fügedi E.1977; Engel P. 2020)

E két összefüggő város zónán kívül más térségekben is épültek várak, de az előbbieknél ritkább sűrűséggel. Egyrészt a Tiszántúlon a Szamos, a Kraszna, az Ér, a Körösök és a Maros hegyek közti, illetve hegylábi szakaszaihoz kapcsolódva, másrészt Erdélyben, ahol kevésbé a folyó völgyekhez, inkább az azokat keresztező útvonalak csomópontjaihoz kötődve épültek ki. (Csüllög G. 2004)

Ugyanakkor az ország jelentős nagyságú területén nagyon kevés vár volt megtalálható. Így Tolna, Fejér, Pest, a kun székek, Közép-Szolnok, Szabolcs, Békés, Csongrád, Csanád, Bács megyék területén igen kevés, egyedi funkciójú vár épült. A döntően folyótérszíni területen a várak hiányának nem a síkvidéki jelleg volt az oka, hanem a kiterjedt vízzel borítottság, az alacsonyabb és egyedi gazdasági aktivitás, a kevesebb településszám, kisebb népesség, az ehhez kapcsolódó birtokjelleg és nem utolsósorban a fontos útvonalak, ezzel együtt a központok hiánya. A 13-14. századra már nem működtek itt olyan térszervező funkciók, amelyek várakat hoztak volna létre. (3. ábra)

3. TISZÁNINENI – FELSZŐ-MAGYARORSZÁGI VÁRAK

Magyarország megyéken kívüli korai területi tagolódására vonatkozó 11-13. századi írott források Erdélyt, Szlavóniát és Horvátországot kivéve bizonytalanok. Elsősorban a későbbi okleveles iratokból, gazdasági és egyházi térfelosztásokat tartalmazó forrásokból következtethetünk a gyakorlatban létező területi megkülönböztetésekre. Ezekben többször említik Alsó- és Felső-Magyarország nevét különböző tartalmak között. Feltételezhetően Alsó-Magyarországon ekkor a Dunához szerveződő országrészt értették, a Dunáninnent (a Duna bal parti mellékfolyóinak területét) és a Dunántúlt (a Duna jobb parti mellékfolyóinak területét a Dráváig). A források szerint azonban ezek az elnevezések nem takartak sem közigazgatási sem politikai, hatalmi téregységet, inkább a tájékozódást szolgálták. Ugyanakkor a 14. századtól, amikor a megyék elsősorban a nemesi szerveződés politikai terei lettek, fejlődött a gazdaság, a bányászat, a kereskedelem, nőtt a kiváltságolt jogú városok száma, vagyis jelentősen megerősödtek és kiterjedtek a térkapcsolatok, nem csak regionális, hanem országos szinten is. Ez pedig megkívánta a nem közigazgatási, hanem elsősorban a gazdasági célú téregységek szervezést, amelyek az adott térség belső térkapcsolataira épültek. Ilyenek voltak a pénzügyi és bányászati kamarák is, amelyek közül mind az Alsó-Magyarországi (Körmöcbánya székhellyel) Felső-Magyarországi (Szomolnok székhellyel) meghatározó volt Magyarország gazdasági életében. A Felső-Magyarországi pénzügyi és

bányászati kamara területe az első konkrét törvényben is megjelenített bizonyítéka a térség főleg gazdasági jellegű regionális egységének. Kevésbé kedvező történeti folyamat következtében a 16-17. században közigazgatási, mégpedig katonai közigazgatási keretet is kapott. A hódoltság korában a királyi Magyarország területén kialakított főkapitányságok egyike lett, a térség alkotta a Felső-Magyarországi Főkapitányság (Kassa központtal) jelentős részét.

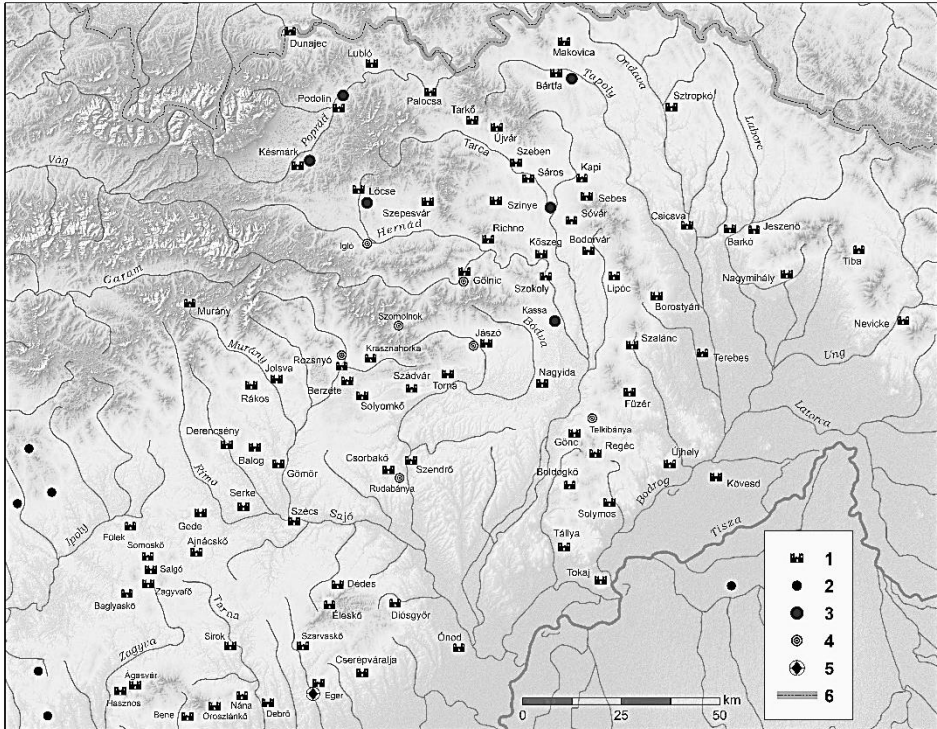
A 10. században fejedelmi központként szerveződő Felső-Tiszavidék a 14. századra veszített korábbi jelentőségéből, de a 15. század elejétől északi része: a Tisza jobboldali mellékfolyóinak (a Rimától a Latorcáig) völgyei és medencéi a Felső-Magyarországi bányavidék, a szepességi városok, a jelentős kereskedelmi utak és a főúri családok várai, birtokközpontjai révén a 15. századra az ország egyik fontos centrumtérségévé vált. (*Csüllög G.* 2011)

A Tiszához szerveződő térség előtere a Bodrog és a Zagyva torkolatai között kialakult jelentős szélességű ártér. Ezt követte a Tiszába futó folyók medreivel tagolt, kelet felé keskenyedő alföldperemi síkság, amely a Sajó és a Hernád mentén alacsony dombságokkal jellemezhető, nagy félmedencévé szélesedett. A dombsági és a középhegységi erdő-térszínek által erőteljesen tagolt térségben a települések követték a legfontosabb tagoló tényezőket, így alapvetően a folyó- és völgy-vonalakhoz kapcsolódtak. A nagyobb hegységtömbök hegylábi völgyeinek belső szakaszához szigetszerű, egyirányú szerveződésű települések kapcsolódtak. A völgyek külső végén nyitottabb helyzetű, az erdőgazdálkodástól jobban elszakadó, vízfolyásokhoz kötődő települések voltak jellemzők. A települések legnagyobb csoportjai a Rima, Sajó, Torna, Bódva és a Hernád völgytalpain, valamint azok mellékvizeinek torkolati szakaszához kapcsolódóan jöttek létre. A térség hegyvidéki erdős háttérterület többszintű volt: A belső alacsonyabb középhegységek térosztó szerepűek voltak, míg a Kárpátok belsőbb tömegei magasságuk arányában váltak gátló szerepűvé, és nem csak a külső térség, hanem a Dunáninnen régió felé is sokáig választóvonalat jelentettek. Igen erőteljesen jelentek meg az erdővidékek és a folyóvölgyek, valamint a medencék közötti funkciótagolódás gazdasági (bányászati, erdőgazdálkodási, kohászati, fémmegmunkálási és szőlészeti/borászati) szintjei.

A várak földrajzi elrendeződése is a fenti földrajzi, politikai és települési folyamatokhoz kötődött. A térképre tekintve (4. ábra) látható, hogy a várak erősen kapcsolódtak a folyóvizekhez, a folyóvölgyekhez, belső medencékhez. Kisebb számban a völgytalpakon, de nagyobb számban dombsági és hegyvidéki peremeken, nagyjából 300 és 500 méteres tengerszint feletti magaságban (kivétel pl. Murány vára 900 méteren) épültek ki, gyakran a mellékvölgyek völgykapuiban, kisebb-nagyobb távolságra a fő völgytől. (*Csánki D.* 1890)

A térség nyugati határa a Rima és Zagyva folyók és az Ipoly közti vízválasztó. Sajátos helyzetűek a Zagyva forrásvidékén lévő várak (Baglyaskő, Zagyvafő, Salgó és Somoskő), amelyek a Duna és a Tisza alacsony

vízválasztóján található. Fontos szerepük volt a Buda felől a Gömői-medencébe tartó útvonal ellenőrzésében és ebben a vonatkozásban a közeli Fülek vára is bizonyos korszakokban a térséghez sorolható.

4. ábra. A Nyugat-Tiszáninnen várai a 15. században

Jelmagyarázat: 1. A térség várai; 2. Térségen kívüli várak; 3. Szabad királyi városok; 4. Bányavárosok; 5. Egyházi központ; 6. Országhatár

A Felső-Tiszavidék és Esztergom/Buda között az alföld szélén futó stratégiai útvonalat is számos vár szegélyezte Bene várától Újhely váráig. Ezek többsége a belső hegyvonulatot alkotó Mátra, Bükk, Eperjes-Tokaji-hegység peremén épült ki. (Csüllög G. – Horváth G. 2021)

Az Ipoly és a Sajó között a Gömői medencén átmenő útvonal mentén kevés vár volt, főleg a Sajó felső szakaszán és a mellékfolyóinak – Rima, Balog, Csetnek és Murány – völgyeiben helyezkedtek el. A Sajó alsó folyása mentén kevés vár épült ki, ezek elsősorban a Torna és a Bódva mentén találhatók.

A térség másik nagy folyója a Hernád, amelynek szintén a felső szakasza és annak mellékvizei (Tarca, Szekcső és Ósva) volt gazdag várakban (különösen a Tarca völgye). Alsó szakaszán az Eperjes-Tokaji-hegység nyugati peremének

várai kapcsolódtak a Hernád völgyhöz. A Sajó és Hernád összefolyásához közel található a térség egyetlen ártérperemi vára Ónod.

Északon a Dunajecbe ömlő és Kárpátok vízválasztóján és Magyarországhatárán átfolyó Poprád mentén három szepesi vár (Lubló, Podolin és Késmárk) a külső kereskedelemben is fontos szereppel bírt. Ez utóbbi kettő, csakúgy mint Lócse és a sárosi Bártfa vára szorosan kapcsolódott a szabad királyi városokhoz. Az országhatár mentén csak két vár épült ki: Dunajec és Makovica vára.

Keleten az előbbi területekhez képest sokkal ritkább volt a várak megjelenése. A Tapoly menén északon Bártfa, délen Terebes, az Ondava mentén Sztropkó és Csicsva, a Laborc mentén Jeszenő és Barkó, az Ung mentén Nevicke. A Bodroghközben egy vár volt ebben az időszakban, Kövesd vára. Meg kell említeni még a huszita erődítéseket, amelyek az írásokban sokszor várként szerepelnek, de a források velük kapcsolatban igen bizonytalanok.

Elhelyezkedésük kapcsán a várak tájhasználat a közvetlen várbirtokok révén kiterjedt a hegyvidékekre (fa, érc, kő kitermelés, feldolgozás), mindez nagymértékben növelte az erdőbirtokok értékét és ezzel együtt az itt található várak birtokközponti és kereskedelmi szerepét. Ennek okából az ország politikáját meghatározó főúri családok igyekeztek jelentős birtokokat és várakat megszerezni a térségben, Ez pedig sokszor erőszakkal történt, amit, ha lehetett utólag legalizáltak. Így a hatalmi viszonyok változásának függvényében a várak jó része komoly politikai és a korábbinál jelentősebb harcászati szerepet kapott. Ezt a folyamatot erősítették a Lengyelország felől érkező huszita betörések harcai és pusztításai.

A megyéken túllépő térszerveződési folyamatokban az útvonalak és a rajtuk található várak és városok három térszervező vonalat alakítottak ki. Az első, a hegységek közötti, kétoldali hegy-völgy irányból építkező vonal több szakaszra osztva húzódott Eperjestől, Kassán, Tornán, Gömörön keresztül Rimaszombat/Rimabányáig. A második a hegységperem alföldi oldalán nagyobb hatóterületű, de kevesebb központot összekötő vonal volt. Itt főleg a belső városvonallal összekötő völgyi útvonalakhoz leágazásához kapcsolódva érvényesültek a szervező irányok (Miskolc/Diósgyőr, Eger, Pásztó). A harmadik a Hernád – Poprád völgy vonala, amely fontos külső területek felé irányuló kereskedelmi útvonal volt és ehhez kötődtek a fontosabb szepességi városok is.

A vár- és egyházmegyeközpontok, káptalanok, hiteleshelyek, kolostorok, várak és kiváltságlevéllel rendelkező városok révén a térség már a 15. század második felében Magyarország egyik fontos térségévé vált, és bár tovább erősödött, de a következő két évszázad már ennyire sem volt békés. A török harcok elsősorban a térség dél-nyugati részét érintették (Egertől Fülekig), nagyobb részét pedig időnként a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség hadjáratai dúlták. Ezekben a hadjáratokban és a politikai harcokban fontos

szerepet játszottak a felemelkedő főúri családok kezében lévő várak. Ekkorra a kolostorok lényegében eltűntek és a katonai közigazgatás miatt a kiváltságolt városok szerepe is visszaszorult. Nem véletlen, hogy a várak szerepét megalapozó 15. század után a következő két évszázad a hadászati átépítések, sőt az új várak építésének korszaka lett, amelyet azonban a 18. század elején a várak Habsburgok általi megtizedelése követett.

IRODALOM

- CSÁNKI D. (1890): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I., MTA, Budapest 788 p.
- CSÜLLÖG G. (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In FRISNYÁK Sándor – CSIHÁK György szerk.: Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). Nyíregyháza–Zürich, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke pp.47–54.
- CSÜLLÖG G. (2011): A Felvidék történeti régiói. Közép-Európai Közlemények 4. 1. pp. 109-129.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2021): A 15. századi Borsod vármegye településhálózatának kultúrtáj jellemzői Történeti Földrajzi Közlemények 9. 1-2. pp. 57-72.
- ENGEL P. (2020): Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2020.
<https://abtk.hu/hirek/1713-megujult-engel-pal-adatbazisa-a-kozepkori-magyarorszag-digitalis-atlasza>
- FÜGEDI E. (1977): Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GY. (1987): Az Árpádkori Magyarország Történeti Földrajza I. 3. kiadás, Akadémiai kiadó, Budapest, 1987 p. 907
- KRISTÓ G. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon Szegedi Középkori Könyvtár 19. kötet, Szeged, 2003. pp. 228
- SUBA J. (2008): Gyepűtől a honvédelmi határsávig. In Reményi Péter – Szebenyi Anita szerk.: A nagy terek politikai földrajza. V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet. 23–26.

A KÁRPÁT-MEDENCE FÖLDRAJZI MUNKAMEGOSZTÁSA

FRISNYÁK SÁNDOR

GEOGRAPHICAL DIVISION OF LABOUR IN THE CARPATHIAN BASIN

The study presents the spatial structure, territorial division of labour and interregional relations of the Carpathian Basin in the feudal era using a geographical model (Figure 1). The geographical division of labour of the Carpathian Basin in the feudal era was based on regional differences in agroecological conditions.

BEVEZETÉS

A Kárpát-medence feudális kori munkamegosztásának modellszerű megjelenítését a honfoglalás- és az Árpád-kori megalapozás, a táj-, természeti erőforrás-használat és az antropogén tájformálás rövid ismertetésével kell megalapoznunk, történeti földrajzi megközelítéssel, felhasználva a társtudományok, a környezetrégészeti, a környezettörténeti és történeti (humán) ökológiai kutatások eredményeit is. A történeti földrajz az emberi tevékenységek (társadalmi aktivitások) térben meghatározó folyamataival és azokból eredő térstrukturákkal foglalkozik a történelem egy időszakában (jelen tanulmányban a középkortól a polgári átalakulás koráig). A Kárpát-medence földrajzi munkamegosztása – a 19. századi integrált környezetátalakító és területfejlesztő munkálatokig – döntően *az agroökológiai feltételek területi különbségein alapult* (Enyedi Gy. 1996).

TÁJHASZNÁLAT ÉS TÉRSZERVEZŐDÉS

A Kárpáti-medencerendszer a honfoglalás korában (895-900) már nem volt teljesen nyerstáj, mert a neolitikumtól (Kr.e. 6000-4400) kezdődően a termelő gazdálkodást folytató társadalmak megkezdték a természeti környezet átalakítását. Tájformáló tevékenységük az erdővegetáció átalakításában, elsősorban a legeltetésre használt tölgyerdők ritkításában, és az ősgyepek feltörésében nyilvánult meg. A késő vaskorban, majd a római korban (1-4. század) a földművelés jelentőségének növekedésével *"az egész medence antropogén hatású erdőssztyeppé alakult át"* (Sümegei P. 2017). A népvándorlás korában (5-9. század) az alföldeken és a dombsági tájak alacsonyabb részein tovább folytatódott az erdőirtás, és a legelők, szántóföldek és kertek térfoglalása.

A 750-es évektől a 9. század közepéig-végéig terjedő aszályos klímaszakaszban a kultúrtájak túlnyomó része megsemmisült, a kultúrtájszigetek – leszámítva a medenceperemi szlávok művelt földjeit – regenerálódtak, vagyis visszatermészetesedtek, a lakosság elpusztult vagy elmenekült (*Frisnyák S.* 1990, *Rácz L.* 2008).

A virágporaszemek (pollen maradványok) elemzésével megállapították, hogy a 8-9. században, a kultúrtáj-pusztulás kiteljesedése előtt, a Tisza-völgy középső és déli szakaszán – a medencerendszer többi tájrészeihez képest – erőteljesebb gabonatermesztési centrum alakulhatott ki (*Törőcsik T., Sümegei P.* 2018). A többi tájegységben nem volt aktív gabonatermesztés, a minimális (0,5% alatti) cereália arány távoli behordásból származhatott.

A honfoglalást követően, a 9-10. században jelentős változás történt: az egész Alföldön, a Duna-völgyében, a Dunántúlon és az Erdélyi-medencében, mindenekelőtt a Felső-Tisza-vidéken, Bodroghözben és a Nyírségben jelentősen, 2-3%-ra megemelkedett a földművelésre jellemző gabona (cereália) pollenek aránya (*Törőcsik T. – Sümegei P.* 2018). A környezettörténeti kutatások az előbbi adatokból arra következtetnek, hogy a honfoglaló magyarság "nem nomád vagy félnomád", hanem rétegzett, nagyállattartó, földművelő és alárendelten ipari tevékenységet is folytató társadalom volt (*Törőcsik T. – Sümegei P.* 2018).

A honfoglaló magyarság kora Árpád-kori szállásterülete a Kárpát-medence kb. 2/3-ára, mintegy 220 000 km²-nyi területre terjedt. A szállásterület megközelítően azonos a lösz és egyéb negyedidőszaki üledékek és a tölgyerdők elterjedésével és a 600 mm-es izohiétával határolt területekkel (*Bulla B. – Mendöl T.* 1947). Az Árpád-kor végére a magyarság élettere az államföldrajzi tér magasabb térszíneire is kiterjedt, egészen a hegységkeret tetővonaláig. A Kárpát-medence területének (= 325 000 km²) 51%-át a 200 m-nél alacsonyabb alföldek, 24%-át a 200 m-től 500 m-ig terjedő dombságok, 20%-át az 500 m-től 1000 m-ig terjedő középhegységek és 5%-át az 1000 m fölé emelkedő magashegységek foglalják el (*Fodor F.* 1924). A medencét és a Kárpáti-peremhegységeket a centripetális jellegű vízrajzi hálózat kapcsolja össze és foglalja földrajzi egységbe.

Az alföldek ármentes térszíneit (a löszös és futóhomokos síkságokat, medenceperemi hordalékkúpokat) a Duna, Tisza és a mellékfolyók átlagosan 20-30 km, helyenként 60-70 km széles, lápos, mocsaras alluviális síkságai tagolják (összesen 38 500 km² kiterjedésben). A hegységkeret teraszos folyóvölgyeiben is jelentős (= 10 200 km²) – a társadalmi térhasználatot strukturáló – folyóvízi árterek és vizes földek területe (*Somogyi S.* 2000). A mezőgazdasági termelés orografikus határa 1000-1100 m. A gabonatermelés a Kárpáti-hegységkeret déli tájegységein 900 m, északi területein (a Felföldön) 600 m magasságig lehetséges. *A Kárpát-medence összterületének 75%-a alkalmas cereáliák termelésére, az*

agroökológiai tényezőknek megfelelően, különböző hatékonysággal (Fodor F. 1924).

A Kárpát-medence honfoglalás kori megszállása és gazdasági birtokbavétele a medencerendszer földrajzi centrumtárságában, az alföldi nagytájon kezdődött és centrifugálisan terjedt a peremhegységek irányába. A megtelepedés tudatos helyválasztással (természetismeret és termelési tapasztalatok alapján) történt. Az *elsődleges településhelyek és kultúrtáj kezdemények (magterületek) négy telepítő vonalakon létesültek*, az ártérperemeken, az ármentes síkságok és dombságok (hegységek) érintkezési vonalán, a dombságok és a hegyvidékek határvonalán, és a domb- és hegyvidéki tájakat tagoló teraszos folyó- és patak völgyekben és völgymedencékben (Frisnyák S. – Csüllög G. – Tamás L. 2017). A telepítő vonalak a térszervező folyamatokban, a gazdaság működésében és a térkapcsolatokban, mint makro-, mezo- és mikroregionális erővonalakként hatottak.

A kultúrtáj emberi munkával átalakított és folyamatosan használt természeti táj, települési és termelési tér. A kultúrtáj magterületei azok a térpontok, ahol az emberek elsődlegesen megtelepedtek és antropogén tájformáló tevékenységükkel, kialakították életterüket. A kultúrmezőségek terjedése a telepítívonalon és arra merőlegesen, mindkét irányban folytatódott, a természeti tényezőktől függően, eltérő mértékben és módon. A Kárpát-medencében megtelepült magyarságnak – a már említett okok miatt – újra kellett kezdenie a kultúrtáj kialakítását.

A népesség döntő része a megtelepült állattartásra és földművelésre tért át. A nomadizáló kisebb pásztorközösségek csak egy rövid ideig és a tevékenységükre legalkalmasabb területeken, a belső medenceperem és a hegységkeret határzónájában, a teraszos folyóvölgyekben folytatták tovább a téli és nyári szállás közötti legelőváltó gazdálkodásukat (Fodor I. 2009).

A megtelepült állattartó és földművelő magyarság termelési kultúrája az alföldi régióból terjedt tovább a domb- és hegyvidéki tájak felé. A különböző tájtípusok természeti erőforrásait az őstermelő népesség racionálisan hasznosította. Az árterek és ármentes síkságok, a dombságok, a közép- és magashegységek, a hegységközi teraszos folyóvölgyek és az intramontán kismedencék más és más termelési struktúra kialakítását tették lehetővé (Csüllög G. et al. 2018). A 13. század végére kialakult az egyes természeti tájak, tájegységrezek termelési specializálódása, amely – az agroökológiai adottságok különbözősége révén – egy-egy termék, termékcsoport jelentőségtöbbletében mutatkozik meg.

A területi munkamegosztás a belső-alföldi tájaktól a Kárpáti-hegységkeret felé – a domborzat változásait követve – koncentrikus övezeteket alkot, amelyek egymást kiegészítő (komplementer) tevékenységet folytatnak. A földrajzi munkamegosztás térbeli egységeit a peremhegységekről lefutó folyók völgyei

(áramlási pályák) kapcsolták össze. A nagytájak, a medencerendszer és a hegységkeret érintkező vonalán, a folyók alföldi völgynyílásában alakultak ki a termékcserre központjai, a vásárvárosok. A két, eltérő természeti és termelési nagytáj határvonalát (övezetét) Cholnoky J. (1915) nyomán vásárvonalnak (vásárövnek) nevezzük. A vásárvonalrendszer szerkezetformáló és integráló tényező: alapvető szerepe volt abban, hogy a medencerendszer és a Kárpáti-hegységkeret működőképes gazdasági egységgé szerveződjön (Frisnyák S. 2018).

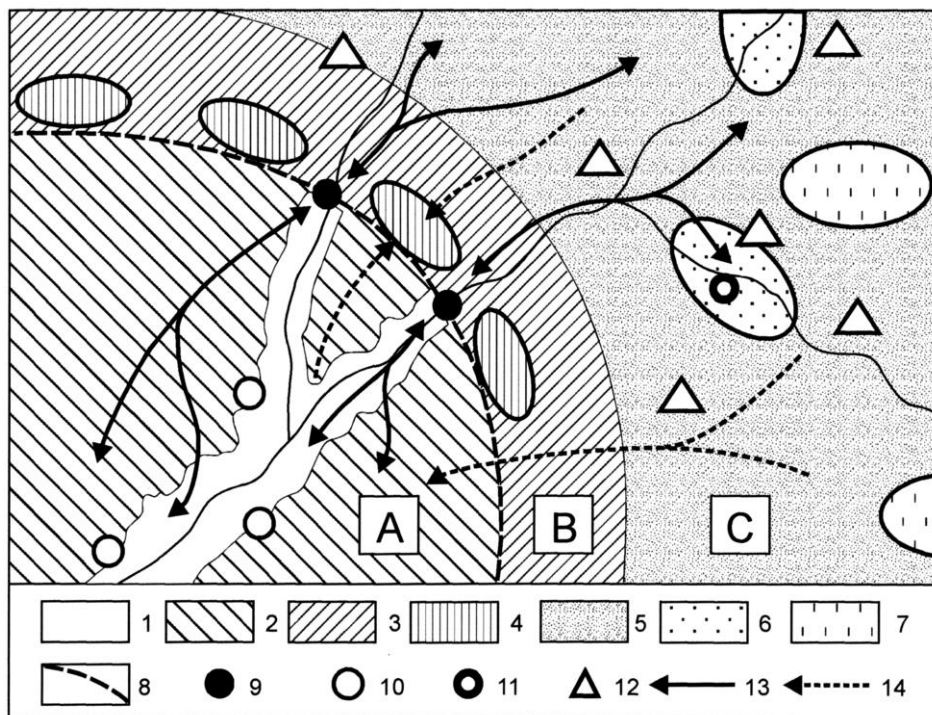
TERÜLETI MUNKAMEGOSZTÁS

Az emberi tevékenységi formák differenciálódnak és térbeli rendszereket alkotnak. A Kárpát-medence feudális kori térszerkezetéről, a területi munkamegosztásáról és interregionális kapcsolatrendszeréről egy földrajzi modell (1. ábra) segítségével tájékozódhatunk (Frisnyák S. 1990). A modellen megjelenített gazdasági terek nem homogén egységek, hanem a termelés (környezetgazdálkodás) belső törvényei szerint formálódó strukturális egységek.

A modell alapját a Kárpát-medence domborzatának koncentrikus szerkezete képezi. A belső-alföldi süllyedékek felől a hegységkeret irányába – egyre magasodó térszínek – a *síkságok* (A), a *domságok* (B), a *közép- és magashegységek* (C) alkotják a társadalmi-gazdasági tér szerkezeti egységeit. A síkságok alapvetően két morfológiai szintre tagolódnak, az amfibiikus, váltakozóan nedves-száraz *árterekre* (1) és az *ármentes életkamrákra* (2). Az ártereken a kora Árpád-kortól a 19. századi integrált környezetátalakító munkálatokig monokultúras állattenyésztés, az ármentes térszíneken (pl. a löszös síkságokon, a futóhomokos hordalékkúp-síkságokon és a medenceperemi hordalékkúpokon) a földművelés (helyenként és időnként monokultúras gabonatermesztés) jellemző. Az állattenyésztő és földművelő (gabonatermelő) térszerkezetek is a távolabbi fogyasztópiacok ellátására törekednek: az élőállatot (pl. a 16-17. században évente kb. 120-150 000 szarvasmarhát) külföldön, a gabonafelesleget – a megfelelő szállítópályák és -eszközök hiánya miatt – belföldön, az élelemhiányos hegyvidéki területeken értékesítik. A monokultúras térszerkezetek alapvetően önellátóak, hiszen az árterületeken – a néhány méterre kiemelkedő folyóhátakon és homokszigeteken – is foglalkoznak földműveléssel, az ármentes életkamrák területein is tenyésztenek állatokat. Az árterek ökológiai potenciálját – a jellegadó állattenyésztésen kívül – változatos módon hasznosítja a társadalom (pl. folyóvízi, tavi, réti és rekesztő halászat, csikászat, pákászat, nád- és fakitermelés, ártéri gyümölcs- és szőlőtermesztés, vályogvetés, víziközlekedés stb.).

A dombsági területek vegyes (polikultúras) gazdálkodást folytatnak (3), ahol a szántóföldi gazdálkodás, a szőlő- és bortermelés, az állattenyésztés és az erdőgazdálkodás arányai változnak. Pl. a történelmi *borvidékek* (4) borból, a

Dunántúl dombságai gabonafélékből termelnek értékesíthető felesleget. A szőlő- és borgazdasági mikrokozmetek már az Árpád-kortól jelentős borexportálók (pl. Tokaj-Hegyaljáról a 16-19. században évente 10-20 000, ritkábban 30 000 hl bort szállítanak Lengyelországba, Sziléziába, Moráviába és Oroszországba).

1. ábra. A Kárpát-medence feudális kori munkamegosztásának földrajzi modellje

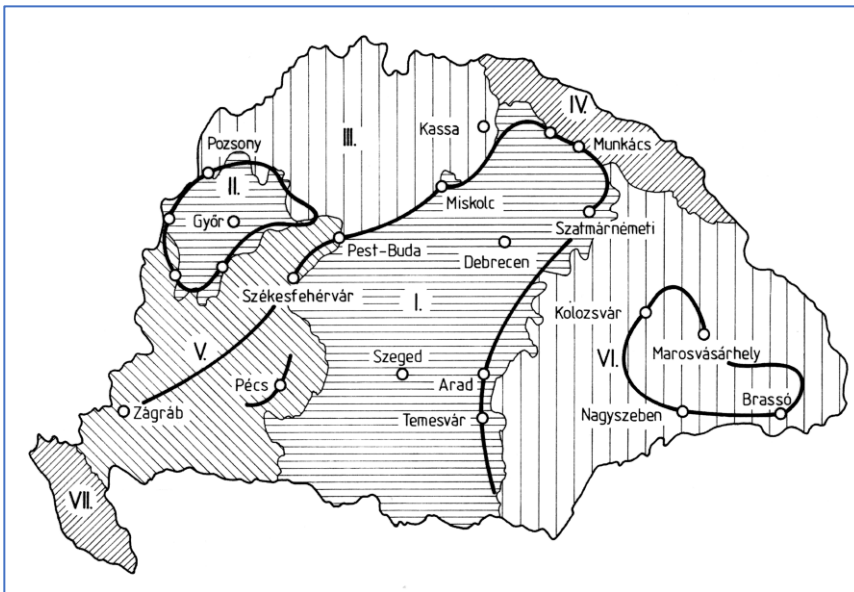
A = medencesíkság, B = dombvidék, C = hegységkeret, 1 = ártéri síkság (állattenyésztési profillal), 2 = ármentes szintek (életkamrák) földműveléssel,

3 = dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4 = szőlő- és gyümölcsstermesztés, 5 = erdő, 6 = intramontán kismedencék földművelése, 7 = havasi pásztorkodás, 8 = vásárvonal, 9 = vásárváros, 10 = ártérperemi település, 11 = medenceközpont, 12 = montánipar, 13 = a gazdasági javak áramlása, 14 = a munkaerő migrációja (Szerk. Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.).

A közép- és magashegységi területeken az erdőgazdálkodás (5) és a montánipar (12) a gazdasági élet alapja. A montánipar meghatározó ágazata a nemesfémbányászat a 13-15. században éli virágkorát, de később is jelentős (pl. a Garam- és mellékvölgyei, a Gömör-Szepesi-érchegység, a Gutin és az Erdélyi-

érchegység). A 13. században évi 1000 kg aranytermelésünk a világtermelés 1/3-a, az európai termelés 80%-a. Igen jelentős az ezüst-, réz- és vasércbányászat, és a kohászat is, szintén a Kárpáti-hegységkeret területén. Az erdőgazdálkodás a 18. században – amikor hét évtized alatt mintegy 5 millió ember hajlékát építik fel a Kárpát-medence sík- és dombvidéki területein – a fa és a faipari termékek jelentősége megnövekszik (erre az időre tehető az exportorientált – erdőpusztító – hamuzsírtermelés is). Az *intramontán kismedencék* (6) és a teraszos folyóvölgyek földművelése, továbbá a hegyi és a *havasi pásztorkodás* (7) összességében nem biztosítja a Kárpát-régió élelmiszerellátását.

A Kárpát-medence gazdasági térszerkezetében erővonalak, erőterek és erőközpontok alakultak ki. A gazdasági erővonal-típusok közül a legismertebb a *vásárvonal* (8), mely a síksági és a domb- (hegy-) vidéki tájakat, eltérő termelési területeket választ el (2. ábra). A gazdasági tájhatárok nem élesek, a vásárvonal inkább olyan területsáv (vásáröv), amely átmeneti jellegű, összekapcsolja az érintező, különböző szerepkörű vidékeket. A történeti földrajzi vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a Kárpáti-medencerendszer és a hegységkeret határán a vásárvonal már a középkorban is a nagyobb gazdasági aktivitás zónája.

2. ábra. A Kárpát-medence régiói és vásárvonal-rendszere a feudalizmus korában.

I = Alföld, II = Kisalföld, III = Felvidék, IV = Északkeleti-Felvidék, V = Dunántúl és a Dráva-Száva köze, VI = Erdély, VII = Karszt és Tengermellék (Szerk. Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.).

A Kárpát-medencében három nagy és több kisebb vásárvonal-rendszer található. A vásárvonalak legenergiusabb pontjain, a hegységkeret felől érkező folyók völgynyílásában *vásárvárosok* (9) fejlődnek ki és válnak a gazdasági élet növekedési-innovációs pólusaivá. A vásárvárosok dinamizmusát a tájenergiák, a természeti és humán erőforrások, a földrajzi fekvésből származó előnyök stb. befolyásolják. A gazdasági jelentőségük nagymértékben függ attól, hogy a vonzás- és ellátóköri területek mekkora és milyen fejlettségű területekre terjed. A nagy piacok körzet gyér népesség és kedvezőtlen ökológiai-ökonómiai feltételrendszer mellett nem indukál jelentősebb városnövekedést.

Az Alföld központi részeit vagy a hegyvidékek belső területeit (kivéve az Erdélyi-medencét) nem érinti a vásárvonal, de ezeken a területeken is kialakulnak a gazdasági erővonalak és -erőközpontok (pl. a síksági folyók, az ártérperem, a hegyvidékek teraszos folyóvölgyei, az intramontán kismedencék, az ásványi lelőhelyek stb.). Ezek az erővonalakon az átkelőhelyek, az *ártérperemi települések* (10), a *medenceközpontok* (11), a szoros- és hágókapu-városok töltik be a vásárvárosi funkciót. A Kárpát-hegységkeret piacközpontjai – a belső medenceperemi vásárvonal gazdasági tranzakcióihoz kapcsolódva – az export-import forgalmat is lebonyolítják (pl. a Felvidéken Bártfa, Eperjes, Kassa, Erdélyben Brassó stb.).

A modell a *gazdasági javak áramlását* (13) és a *munkaerőmigrációt* (14) is feltünteti.

IRODALOM

- BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 616 p.
- CHOLNOKY J. (1915) Budapest földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények 43. évf. 5. sz., pp. 193-225.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2018): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század). In: *Kocsis K.* főszerk.: Magyarország Nemzeti Atlasza 2. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont. Budapest, pp. 112-113, 116.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.). (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1351 p.
- ENYEDI Gy. (1996): Bevezető. Tér és Társadalom 10. évf. 1. pp. 1-4.
- FODOR F. (1924): Magyarország gazdasági földrajza. Franklin Társulat. Budapest, 238 p.
- FODOR I. (2009): Östörténet és honfoglalás. Kossuth Kiadó. Budapest, 104 p.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 212 p.
- FRISNYÁK S. (1998): The economic geography of Hungary in the age of the Árpáds. In: *L. Bassa – Á. Kertész* (eds): Windows on Hungarian Geography. Studies in Geography in Hungary 28. Budapest, pp. 117-129.

- FRISNYÁK S. (2000) Das Karpatenbecken. In: Europas Mitt um 1000. Beitrage zur Geschichte, Kunst und Archaologie 1. Hrsg. *Alfried Wiczorek – Hans-Martin Hincz*. Stuttgart, pp. 81-84.
- FRISNYÁK S. (2012) Tájhasználat és térszervezés. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza-Szerencs, 201 p.
- FRISNYÁK S. (2018): A Kárpát-medence vásárvonalai és vásárhelyei. In: *Horváth G.* szerk.: A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs, pp. 145-155.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – TAMÁS L. (2017): A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. *Történeti Földrajzi Közlemények* 5. évf. 3-4. pp. 62-75.
- KOCSIS K. (főszerk.) (2018): Magyarország Nemzeti Atlasza 2. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont. Budapest, 187 p.
- MENDÖL T. (1936) A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében 1-2. *Földrajzi Közlemények* 64. évf. 6-7. sz. pp. 98-108. és 64. évf. 8-10. pp. 121-132.
- RÁCZ L (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézet. Budapest, 261 p.
- SOMOGYI S. (szerk.) (2000): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, 302 p.
- SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: *Süli-Zakar I.* szerk.: A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 15-44.
- SÜMEGI P. (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatának feltárása a Kárpát-medencében – régészeti geológiai, geoarcheológiai és környezettörténeti vizsgálatok és azok szintézise. In: *Szónokyné Ancsin G.* szerk.: Magyarok a Kárpát-medencében 2. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged, pp. 83-104.
- TÖRŐCSIK T. – SÜMEGI P. (2018): Pollen alapú növénytermesztési rekonstrukció a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás korában. In: *Szónokyné Ancsin G.* szerk.: Magyarok a Kárpát-medencében 3. Migráció. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged, pp. 17-35.

A MAGYARORSZÁGI TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK GYÖKEREINEK KÉRDÉSÉHEZ (18. SZÁZAD)

DEMETER GÁBOR

TRACING THE HISTORICAL ROOTS OF TERRITORIAL INEQUALITIES IN 18TH C. HUNGARY

This article tries to find proper indicators from the available settlement level conscriptions in the 18th century to trace the early roots of territorial inequalities in historical Hungary. The basic problem is that none of these conscriptions (1720, 1767, 1785) covers the full territory of the country and that the terms used are not equivalent in the subsequent censuses, not to mention the problem of linking 18th century data to 19-20th century data series. In the article several indicators are probed and criticized (ratio of emigrants, immigrants, household size, number of tenants, proportion of children, arable land per household, etc.). As most of these refer to legal status of social layers they could be used only indirectly for illustrating economic processes and phenomena.

BEVEZETŐ

2019 óta az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport projekt keretén belül folytatódik¹ a GISta Hungarorum (OTKA K111766, www.gistory.hu) projekt során az 1865-1910 közötti periódusra megkezdett településszintű adatrögzítés, kiterjesztve immár a 18. századi összeírásokra. E tanulmányban az 1720-as Regnicolaris Conscriptio (Acsády 1896), az 1775-ös Lexicon locorum, a Fónagy Zoltán által publikált 1767-es úrbérrendezési adatok (Fónagy 2013)² és a II. József korabeli (1785) népszámlálás eddig feldolgozott adataiból előállítható településszintű térképeket, kutatási hasznosíthatóságukat és értelmezési nehézségeiket mutatjuk be.³ A kialakított térinformatikai rendszer jelen állapotában már képes pillanatfelvételeket közölni különböző időmetszetekben a társadalmi–gazdasági jelenségekről, így alkalmas a regionális differenciák illusztrálására. Azonban a fő célként kitűzött dinamikus, a 18-tól a

¹ A tanulmány az MTA BTK Lendület „10 generáció” projektje keretében, annak támogatásával készült.

² Adatbázisként, térképen: <https://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/maria-terezia-urberitabellai/>

³ A vizualizálást nem igénylő kiértékelési lehetőségekről egy másik tanulmány keretein belül számolunk be.

20. század végéig ívelő *longue durée* vizsgálatok sikeréhez szükséges a megfelelő, az összeírásokban *közös, korszakokon átívelő indikátorok kiválasztása*, ezek hiányában pedig helyettesítő, ún. proxy változók keresése. Szintén fontos az összevetésnél problémaként jelentkező *adathiányok kezelése* más, akár lokális összeírások kombinációjával – és legfőképpen, szintén az összevetés érdekében, a különféle összeírásokban szereplő, eltérő *társadalmi alapfogalmak, kategóriák értelmezésének tisztázása*.

A munka jelen fázisában szintén fontos a térképlapok elemzése alapján leszűrhető adatrögzítési hibák korrigálása, a statikus kép interpretálása az alapforrások elemzése alapján. A további, még nem feldolgozott, de adatbázisba már beépített szisztematikus összeírások felhasználásával (Vályi András 1797, a Gyémánt László és kollégái által kiadott 1750-es erdélyi összeírás,⁴ Ludovicus Nagy, 1828 – a vallási képhez Reesch összeírása) lehetővé válik a kapott kép pontosítása, új változók beemelése).

PROBLÉMAFELVETÉS, CÉLKITŰZÉS

Jelen írás apropóját egy korábbi vizsgálat kérdésfelvetése és adatgyűjtése adta. Telegdy Álmos kutatásai során differenciát feltételezett a telkes jobbágyfalvak és zsellérfalvak demográfiai-gazdasági tulajdonságaiban,⁵ ami hipotézise szerint a települések jelenlegi gazdasági fejlettségre is hatással van, sőt, feltételezhetően a most elmaradottnak tekinthető területek egy része öröklött hátránnyal küszködik, amely akár a 18. századig visszavezethető. Azonban az a kérdés, hogy a kapitalista fejlődés szempontjából melyik üzemforma a kedvezőbb, vitatható: hiszen a telkes jobbágy, ha a népességszabályozás eszközeihez folyamodva állandósítja jövedelmeit, akkor fokozott biztonságot élvezve nem kényszerül rá az innovációkra (viszont minimális tőkéje van ahhoz, hogy termelése színvonalát fenntartsa-javítsa), ezzel szemben a föld nélküli termelő előtt lehetőségként (sokszor kényszerpályaként) ott van a migráció és a foglalkozási átrétegződés is, a napszámosmunka mellett. A fentiek alapján nem egyértelmű, hogy melyik állapot a kedvezőbb a gazdasági innováció számára, ráadásul a demográfiai mutatók is módosítják a képet. Ráadásul a kérdés más szemszögből is vizsgálható: szintén gyakori állítás a földrajzi és történeti szakirodalomban, hogy a kisközségek vagy egykori hódoltságos részek ma is szegényebbek, akár nagybirtoktulásúak, akár törpebirtok-dominanciájúak. Éppen ezért a 18. századot érintő vizsgálataink során kiemelkedő szerepet kap a zsellérség, a telkes parasztság számának és a lakos/föld arányának a változása, mint a demográfiai nyomást szimbolizáló indikátor.

⁴ Gyémánt et al. (szerk.) 2009/2018.

⁵ Szóbeli közlés alapján.

A 18. századi összeírások eltérő jellege és eltérő kiterjedtsége miatt azonban igen nehéz egy statisztikai szempontból megfelelő indikátort kreálni. Ráadásul 1720-1784 között a gazdaságszerkezet (az uradalom) is jelentősen átalakult. Arról nem is beszélve, hogy a csekély számú társadalmi-demográfiai indikátor mellett más, fejlettséget befolyásoló, valóban gazdasági jellegű tényező vizsgálata az adatközlés sajátosságai miatt szinte lehetetlen. Az összeírásaink eleve nem közlik a földesúri kezelésben lévő birtok nagyságát és hozamait, csak a paraszti használatban lévő és a nagybirtok műveléséhez szükséges munkaerő – zsellérek – létszámát, ami viszont csak áttételesen utal jövedelmezőségre. 1720-ban gyakorlatilag még nincs majorkodó nagybirtok, ezért akkor nem létezik az uradalmi cseléd kategória sem. Azaz a robotoltató gazdálkodásban a jobbágyok éppúgy részesek voltak, mint a zsellérek. Sőt, mivel a robotnapok száma a telekhányad függvénye volt, a zsellérekre kevesebb jutott, így adott esetben több idejük maradt valódi, piaci alapú pénzkeresetre (pl. napszám, fuvarozás), mint a jobbágyoknak. A nagybirtok relatív aránya ezért például nem helyettesíthető 1720-ban a zsellér/jobbágy aránnyal míg 1767-ben és 1784-ben már inkább használható proxyként (5-6. térkép).⁶ Utóbbi indikátor alapján az alábbiak mérhető/sejthető: relatív túlnépesedés, ami a birtokaprózódásban is megjelenik, illetve ridegebb földesúri jelenlét, amely nem alakít ki újabb úrbéri állományokat, hanem hagyja a meglévő aprózódni.

E tanulmány nem kísérel meg választ adni arra, hogy az 1910-ben (és jelenleg) periferikusnak és elmaradottnak tekinthető régiók vajon mekkora mértékben rendelkeztek öröklött tulajdonságokkal (és ezek mikoraiak), továbbá, hogy az egykor zsellérek avagy a telkes jobbágyok dominálta falvak mutattak és mutatnak nagyobb fejlettséget – ez egy későbbi tanulmány célja. Jelen – módszertani jellegű – írás elsősorban arra próbál összpontosítani, hogy (a), milyen regionális demográfiai-gazdasági differenciákat mutatott az ország 1720-1784 között a hozzáférhető településsoros adatok alapján; (b), milyen dinamika, időbeli változás jellemezte az indikátorokat és a területi mintázatokat; (c), mely indikátorok jöhetnek szóba a változatos jellegű és területi kiterjedésű, főleg az agráriumot vizsgáló 1720-as, 1767-es és 1784-es összeírásokból egy későbbi fejlettségi vizsgálathoz, illetve a fent említett problematika körülményéhez.

EREDMÉNYEK ÉS DISZKUTÁLÁSUK

Korábban nem került még sor ekkora adatmennyiség ilyen léptékű ábrázolására. A 18. századi történeti térképek zömmel megye szinten mutatják be az adatokat és nem törekedtek a fent említett összeírások adatainak teljes körű felhasználására sem. Az itt bemutatott térképek tehát mind novumnak tekinthető

⁶ Mivel 1865-ben meg a nagybirtokosok és kisbirtokosok számát (nem a birtokméretet) adják meg, így a helyzet a két időpontban többé-kevésbé összevethető.

– ami viszont nem szükségszerűen jelenti azt, hogy az itt, belőlük levont következtetések is azok. Egy részük csupán megerősíti a korábbi feltevéseket, más részük eleve csak a regionális diverzitás illusztrálására alkalmas. A térképek és az adatbázisok korántsem pontosak – és módszertani apparátus sem teszi lehetővé az eredeti pontatlanságok, vagy a bizonytalan értelmezési keretektől fakadó problémák kiküszöbölését. Az abszolút számok helyett (hiszen ezek egyedi vagy akár szisztematikus hibákkal is tarkítottak), ezért inkább azok mintázatára érdemes koncentrálni.

Az 1720-as felvételezés minden hiányossága ellenére (lásd: *Acsády* 1896) alkalmas a regionális differenciák érzékeltetésére. Az *egy összeírt lakosra⁷ jutó művelhető föld* mennyisége (*1. térkép*) a demográfiai nyomás proxyjaként szolgálhat – a fő nehézség, hogy ennek változása hogyan követhető a termelőrétegekre rendkívül változatos fogalmakat használó összeírások felhasználásával. A török utáni kiindulási állapotként szolgáló 1720-as *Regnicolaris Conscriptio* szerint az egy összeírt lakosra jutó szántó (vetőmag mennyisége alapján, köblös földben megadva) a következő képet mutatta. A Kisalföldön, Mosonban, a Dél-Dunántúlon, a Duna és a Tisza mentén, Erdély középső részein és a Székelyföldön magas értékkel találkozunk. Északkeleten és nyugaton (Mosont kivéve, mely már ekkor is nagy egy gazdára jutó szántóterület-értékekkel volt jellemezhető), Zalában és az Erdélyi-szigethegységben, Máramarosban viszont alacsony volt a mutató értéke, azaz a demográfiai nyomás jeleit mutatta a kép (főleg, hogy a jelzett területek termékenysége eleve nem volt magas). Mivel az összeírt föld feltételezhetően a jobbágy saját kezelésű birtokát jelentette, s az allodiális, robottal művelt földeket, melyből a földművelőnek haszna aligha származott, pedig nem tartalmazta, így a kép jól reprezentálja az életminőséget (az állattenyésztés nem jelentéktelen jövedelme nélkül).

Az 1720-as adatok alapján lehetőség van a területhasználati sajátosságok – korlátozott jellegű bemutatására is (*5. térkép*). Bár a rögzített kategóriák közül az erdő hiányzott, az irtás kategória beemelése rávilágít a korban lezajló földfoglaló mozgalom jelentőségére, ami újabb adalékot szolgáltat a demográfiai nyomás regionális mintázatának értelmezéséhez. Az itt mintaként bemutatott dél-dunántúli terület az egykori kettős adóztatású zóna mellett a Balaton-felvidék stabilabb politikai viszonyú területeit tartalmazza – miként Somogy is hasonló volt, csak ellenkező előjellel. Az irtásterületek viszonylag kis kiterjedése két dologra engedhet következtetni: vagy a török korban nem volt akkor mértékű a térségben a gazdasági erő pusztulása (a pusztásodás), mint gondolnánk; vagy a lakosság szám változása (csökkenése) is párhuzamos volt a gazdasági erő gyengülésével: így, legalábbis 1720-ig, nem volt jelentős a demográfiai nyomás, tehát nem kellett sok földet újonnan termelésbe vonni. Az egy összeírt lakosra

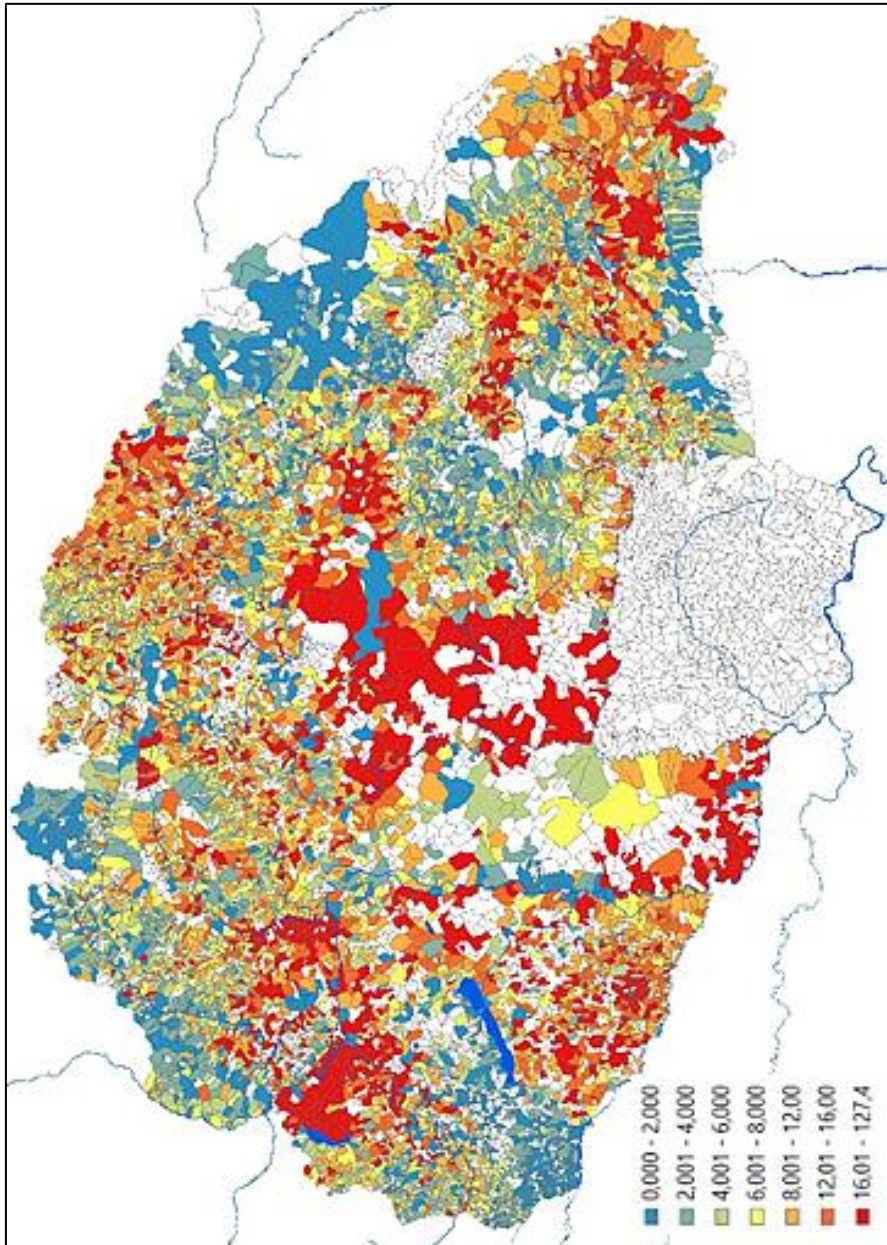
⁷ Felnőtt férfiak a nem jobbágytelken ülő nemesek, polgárok nélkül.

jutó szántó például Somogyban magas volt, Zalában alacsony. Ennek ellenére Zalában az irtások kiterjedése nem volt kirívóan magas (ennek oka lehet, hogy nem volt mit irtás alá vonni, vagy nem volt rá jogi lehetőség), mindez arra utal, hogy a demográfiai nyomás Zalában volt magasabb, Somogyban kisebb – azaz az utóbbiban az irtások elmaradása egyenes következménye a relatív földbőségnek, az pedig a török kori demográfiai hanyatlásra utal, amit defterek is megerősítenek.⁸ Az alacsony somogyi demográfiai nyomást látszik megerősíteni, hogy 1784-ig a megye területének egészén jelentős népességnövekedést kell feltételezni az itt bemutatandó *9. térkép* alapján, míg Zalában ez a legnyugatabbi (vend) részekre egyáltalán nem érvényes. (Ha volt is népességnövekedés, az elvándorolt).

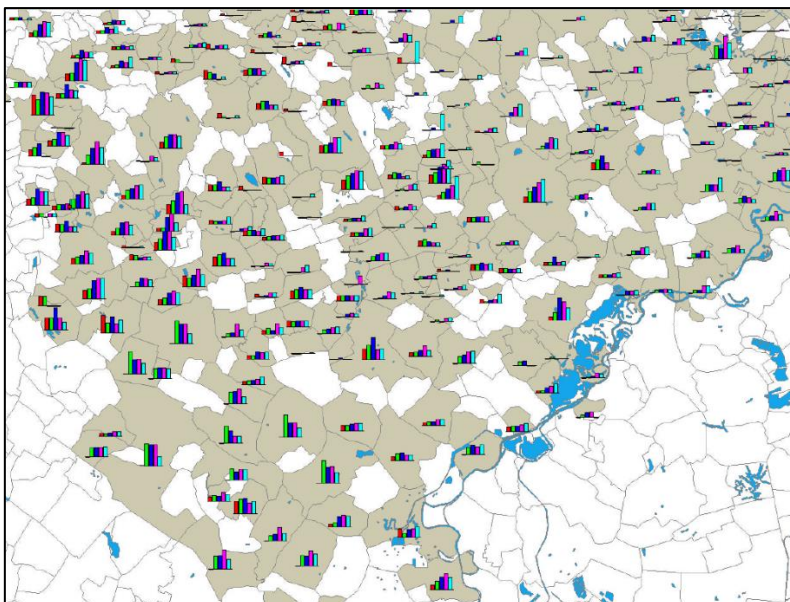
Ugyanakkor az interpretációt tovább nehezíti, hogy az irtás egyszerre jelent jogi státuszt és művelési módot. Az irtások eltérő megyei jelenlétét így talán az is magyarázhatja, hogy ahol szőlőt telepítettek rá, ott már nem feltétlen irtásként tartották számon.

Milyen volt az agrártársadalom regionális összetétele és ez hogyan változott a század folyamán? Hol találkozhatunk demográfiai nyomással és milyen módon lehetett ezt levezetni? Az 1767-es összeírásban világosan látszik, hogy dél felé, az egyébként is jobb minőségű földek felé haladva 24-ről 48 hold szántóra nő *a jobbágytelek átlagos mérete (6. térkép)*. Ez kiváltképp akkor jelent problémát, ha az *egy jobbágyra jutó föld nagysága* is követte ezt a mintázatot (nem szükségszerű ugyanis, hogy mindenütt egyforma jobbágytelkek legyenek). A kép alapján egyértelmű, hogy a Felvidék és a Dunántúl nyugati részén 1767-ben (Mosont kivéve) igen kicsi volt az egy családfőre jutó szántóföld mennyisége, de éppúgy igaz ez északkeleten is és Erdély nyugati részén – tulajdonképpen a nemzetiségi régiókban általában (*7. térkép*). Másképpen fogalmazva, 1720-hoz képest nem javult a helyzet.

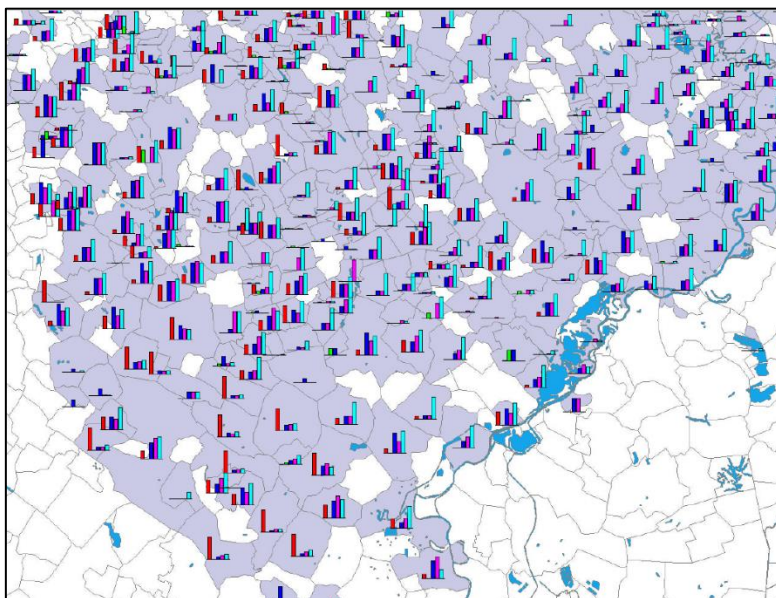
⁸ Az MNL OL-ral közös adatbázisépítés során lehetőség nyílik az adózó háztartások számának, adó értékének és a kettő hányadosának változásának nyomon követésére. Az itt bemutatott *2-3-4. térképen* szereplő hatvan környéki adatsor esetében jól látszik, hogy 1546-1591 között leesik az adóháztartások száma (hané), ellenben az adó nő, ami a fajlagos terhek emelkedését vetíti előre. Lásd: <https://mnl.gov.hu/mnl/ol/terkepek> . Hosszú távú célunk az Sz. Simon Éva vezetésével készült oszmán adatbázis <https://adatbazisonline.hu/adatbazis/oszman/hierarchia> és a GISa Hungarorum összekapcsolása.

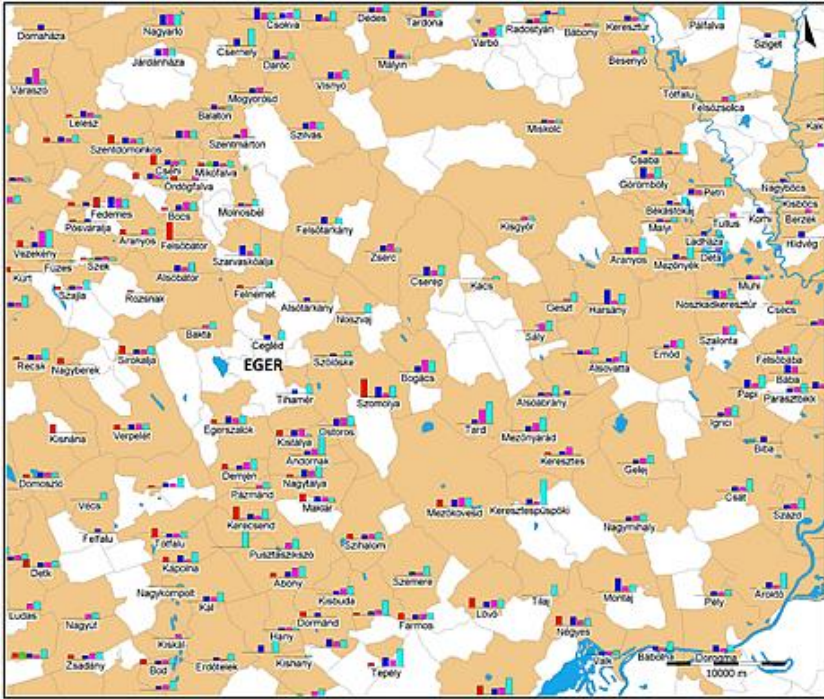
1. térkép. Egy összeírt lakosra jutó földmennyiség regionális differenciái 1720-ban (köblös földben megadva)

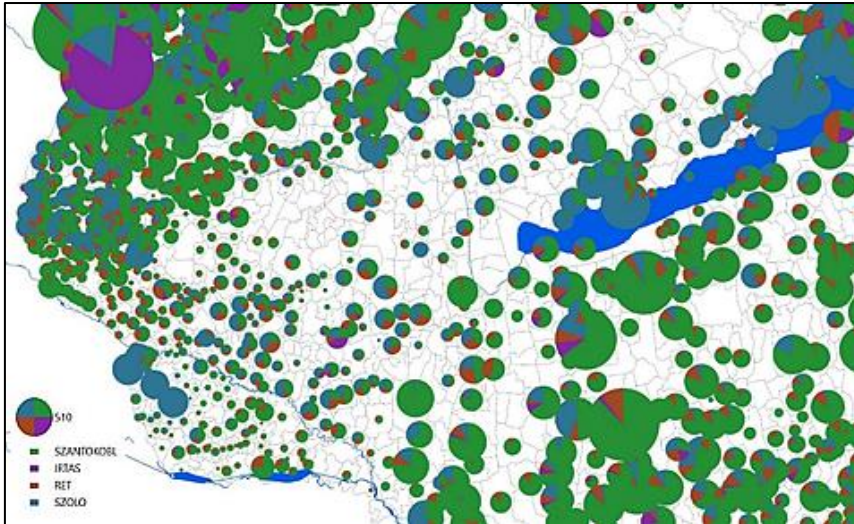
2. térkép. Hatvani szandzsák településein élő adófizetők számának változása (1546–1591)

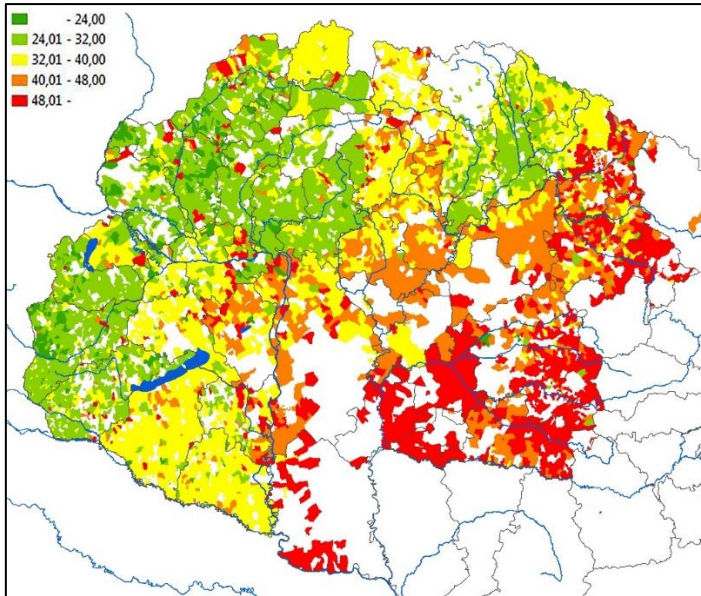
3. térkép. *Hatvani szandzsák települései adóösszegének változása 1546–1591 között*

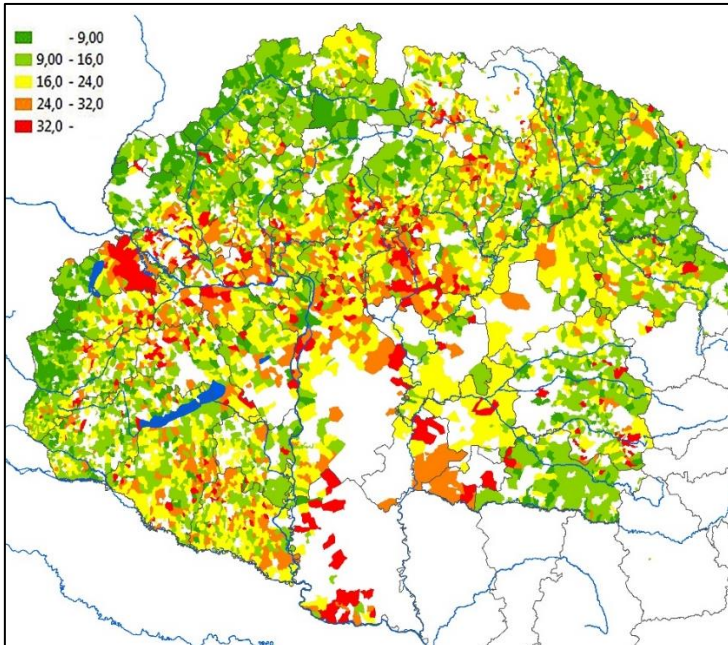
4. térkép. Az egy háztartásra jutó adó összegének változása Eger környékén 1546 és 1591 között

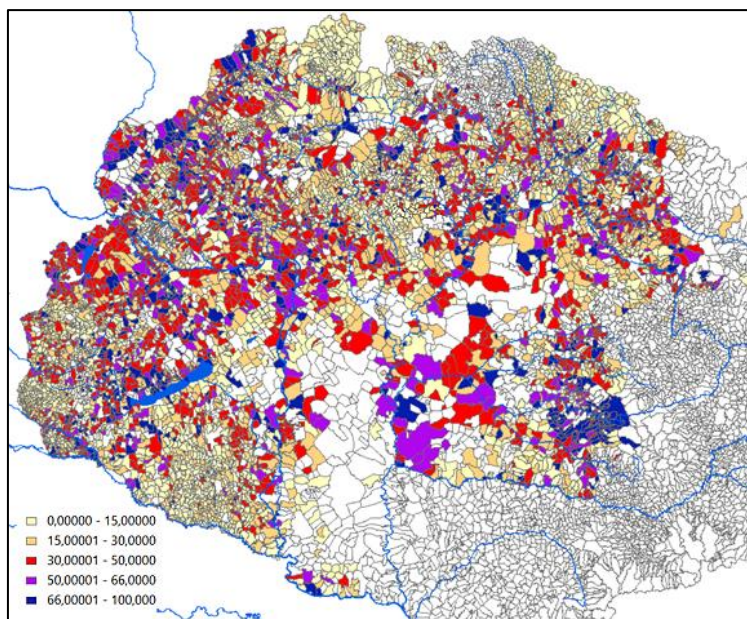
5. térkép. A területhasználat jellege 1720-ban a Dél-Dunántúlon

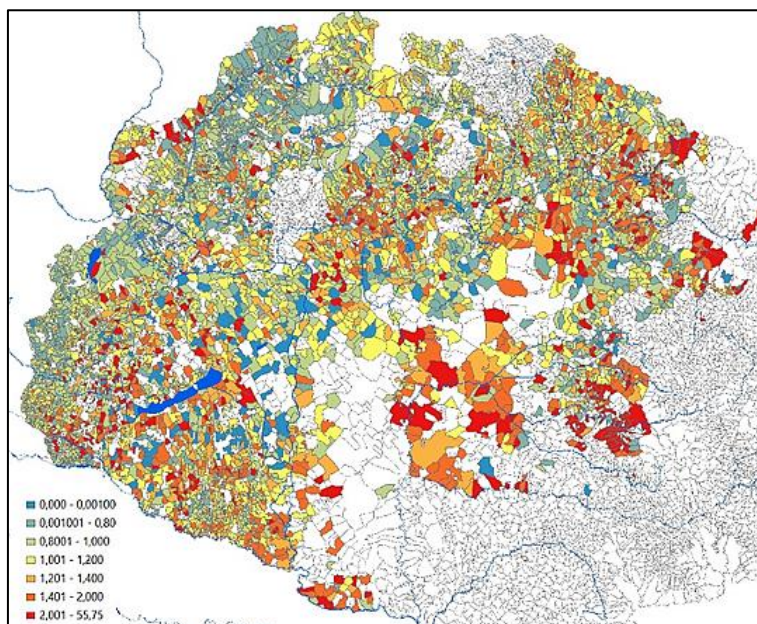
6. térkép. Egy jobbágytelek átlagos mérete 1767-ben

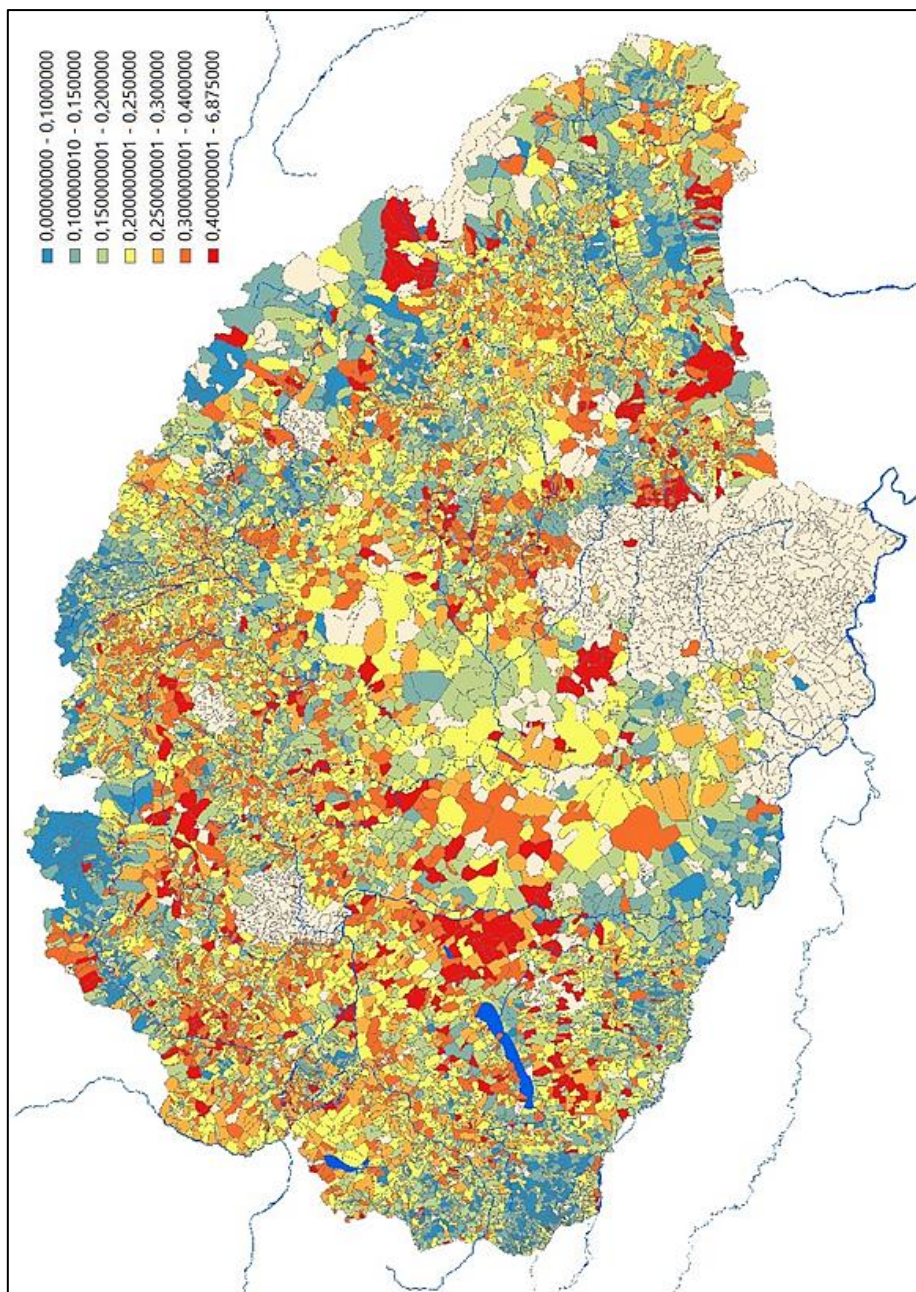
7. térkép. Egy teljes jobbágyra jutó földterület átlagos nagysága (1767)

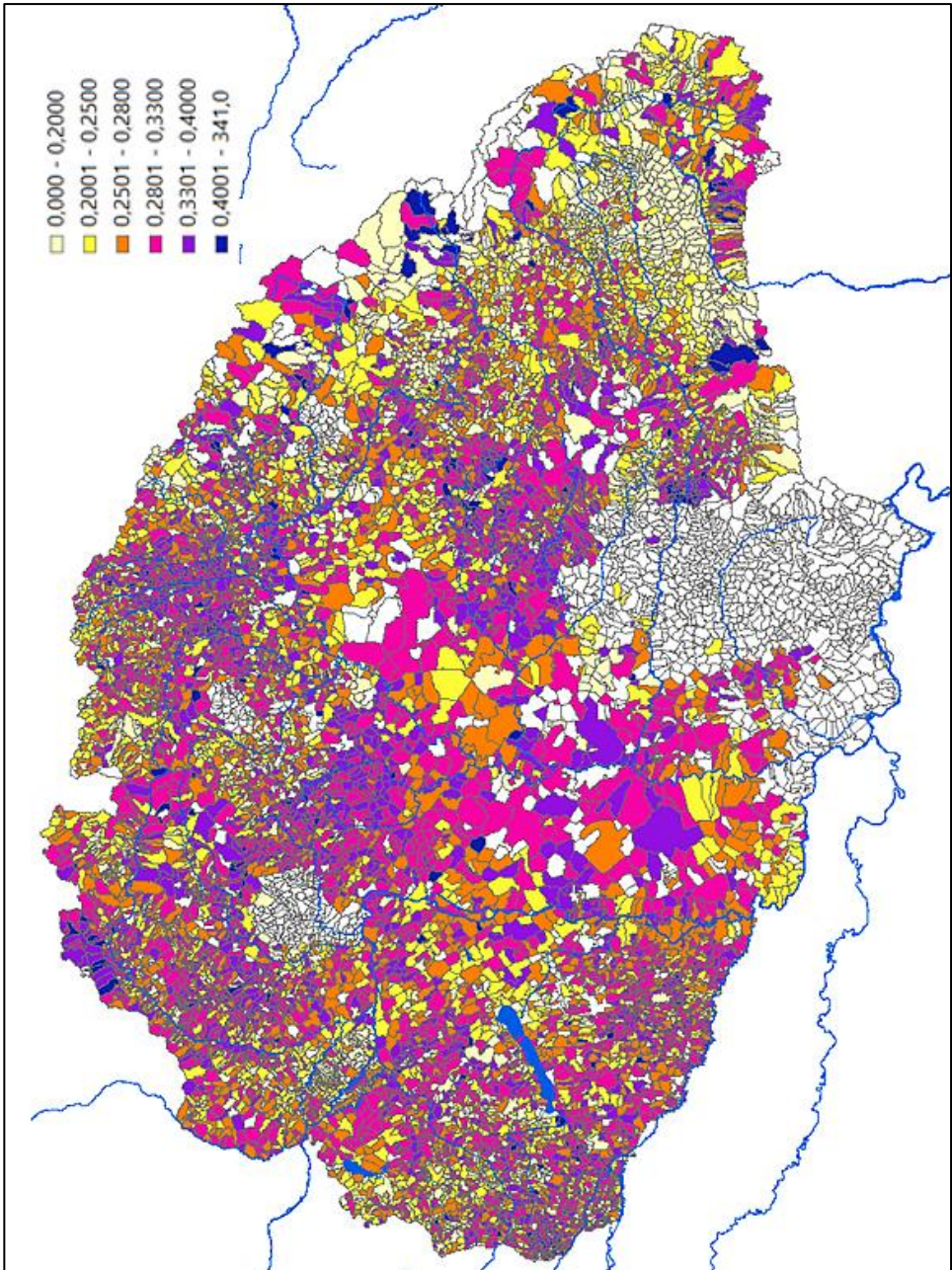
8. térkép. A zsellérek aránya a paraszti népességben belül 1767-ben

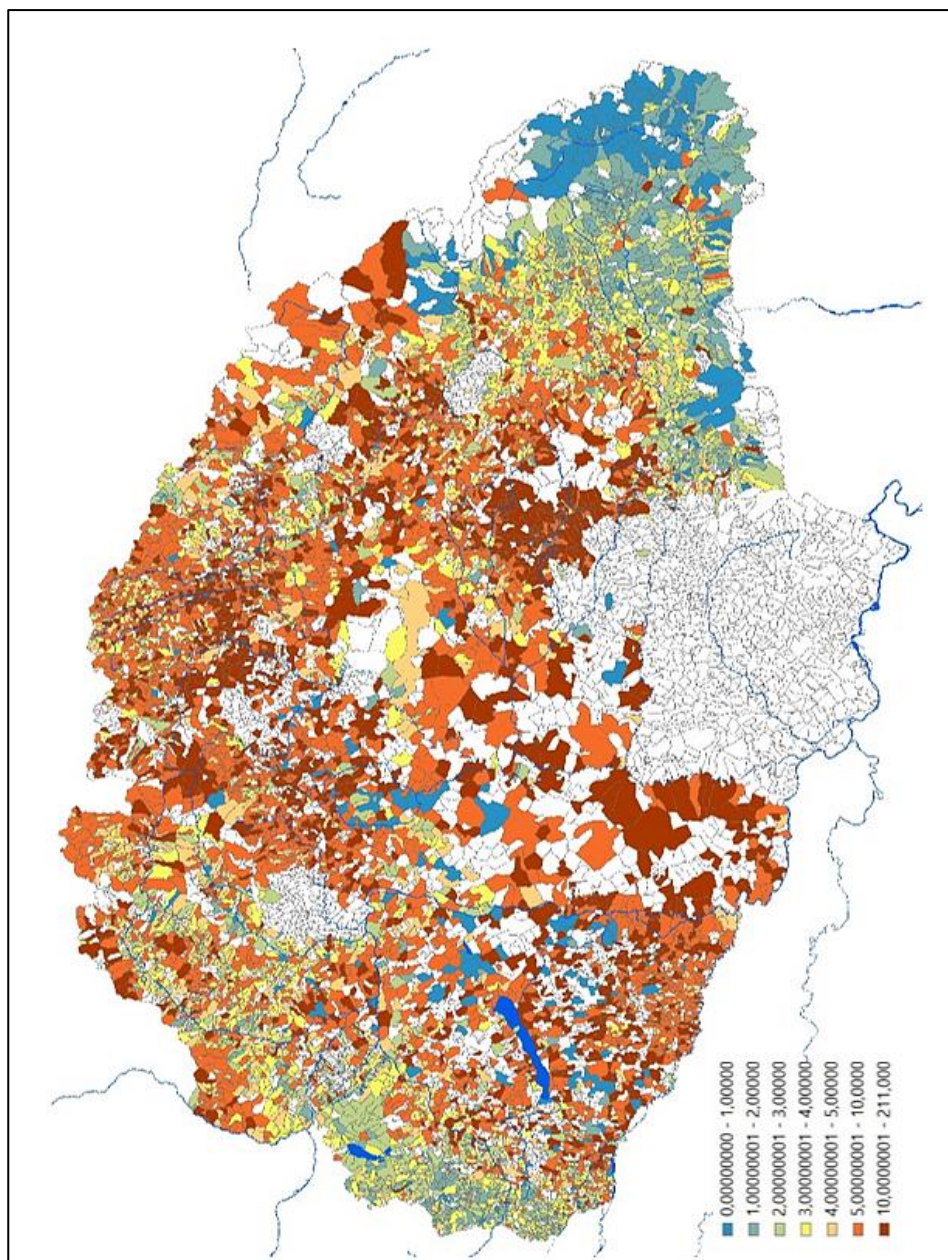
9. térkép. Telkes jobbágyok számának változása 1767-1785 között

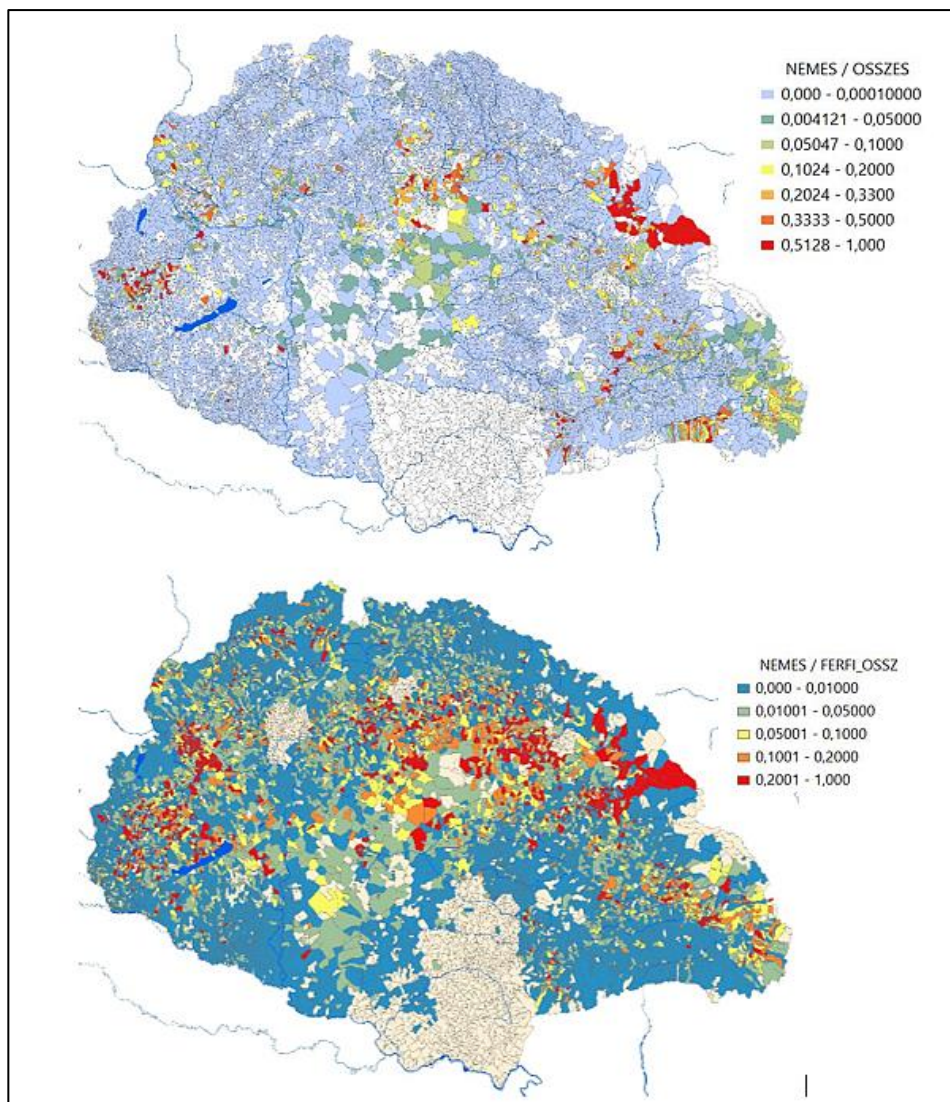
10. térkép. A zsellérek aránya 1785-ben az összes férfihoz viszonyítva

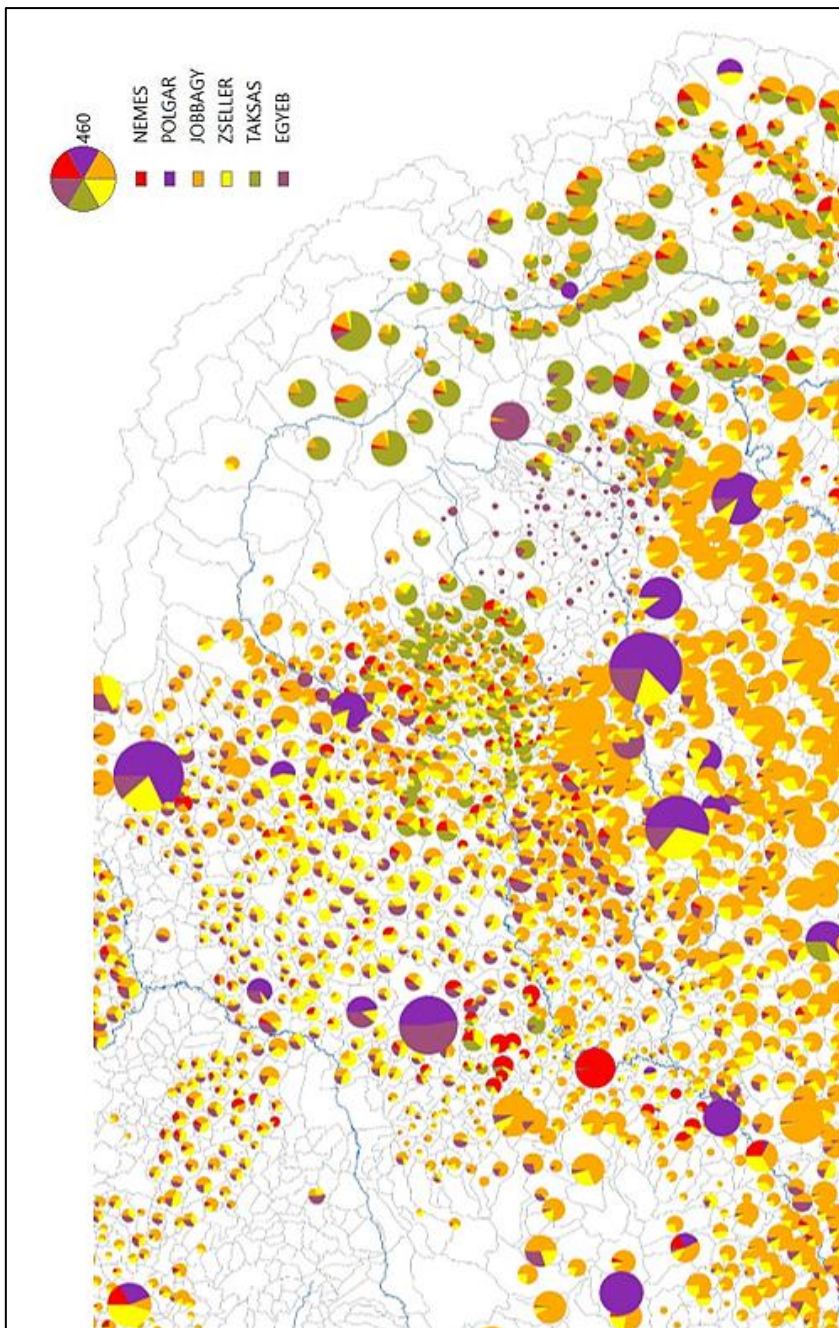
11. térkép. 1-12 éves gyerekek aránya a felnőtt férfiakkhoz mérve 1785-ben

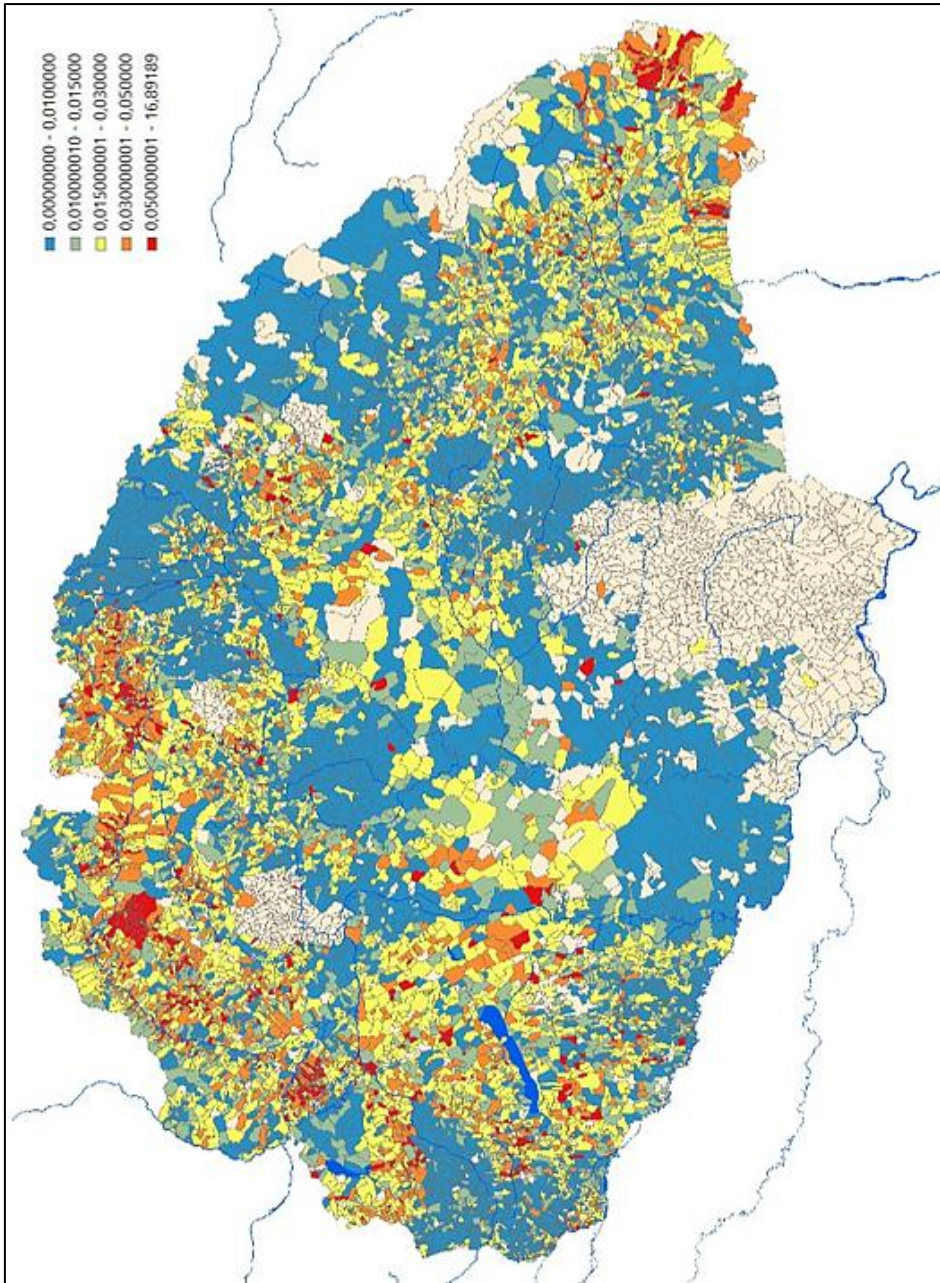
12. térkép. A házas férfiak (1785) és az összes összeírt (1720) hányadosa

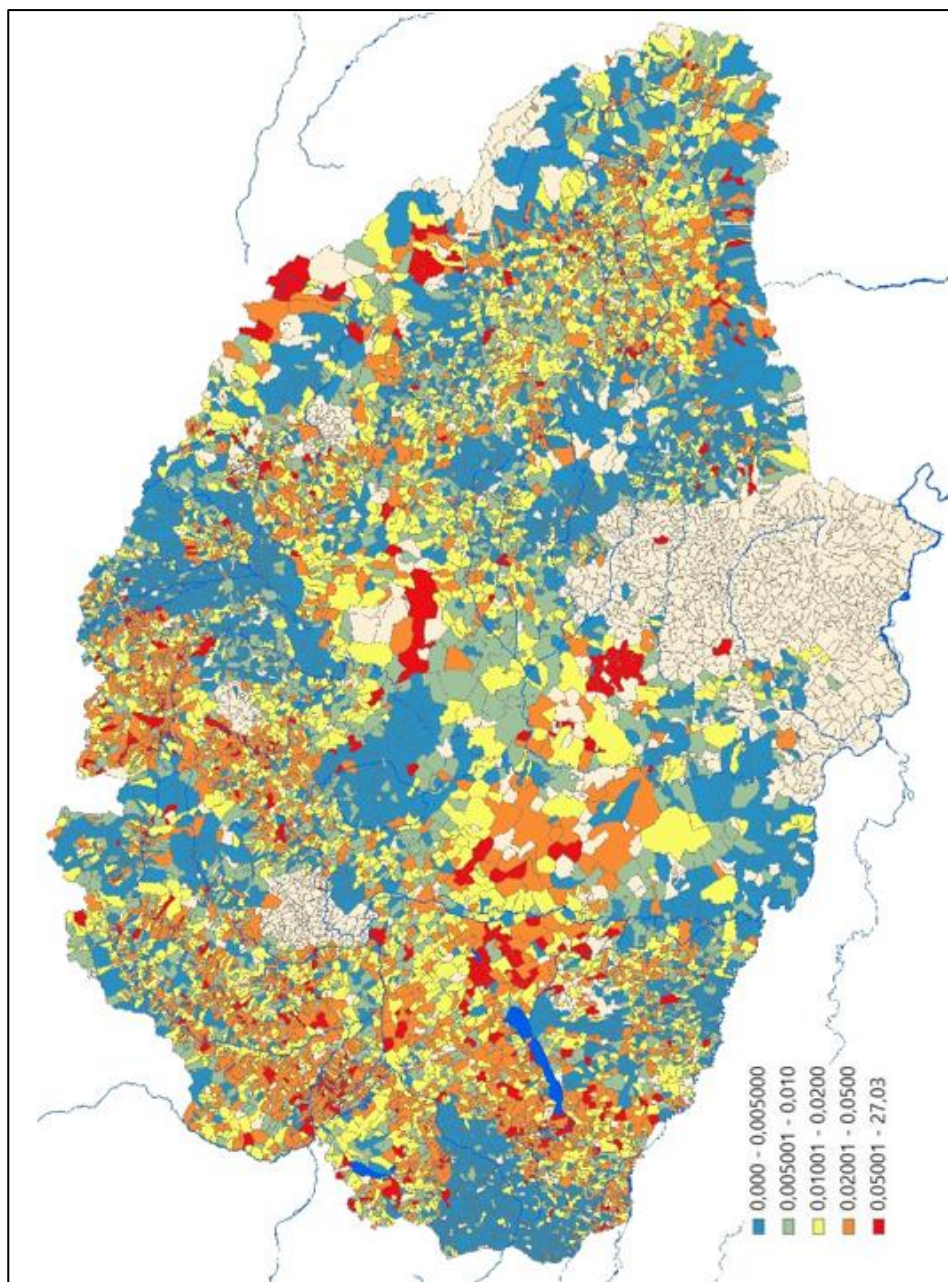
13a és 13b térkép. A nemesek aránya 1720-ban (az összes összeírthoz képest) és 1784-ben (az összes férfihoz mérve)

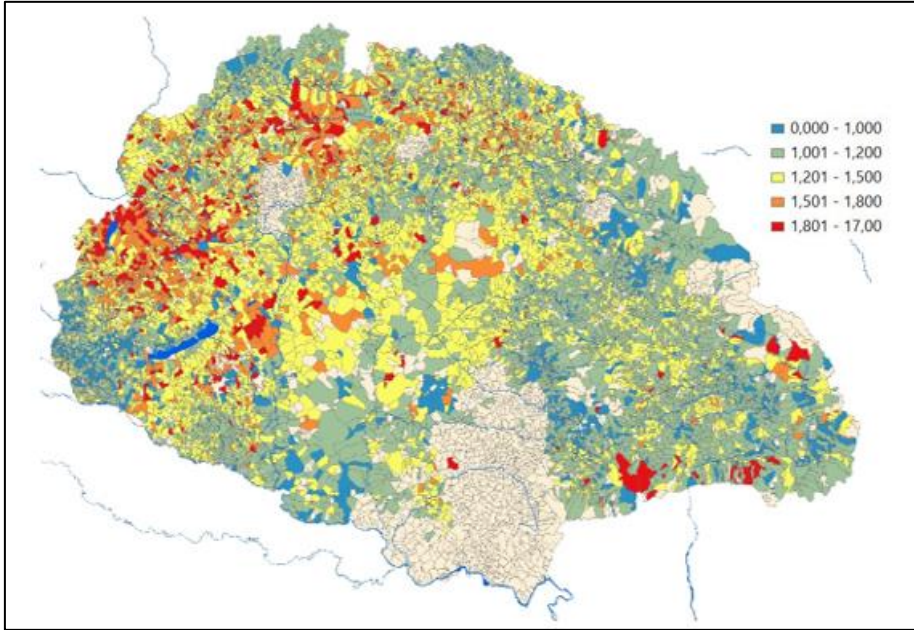
14. térkép. Társadalmi csoportok az 1720-as összeírás alapján

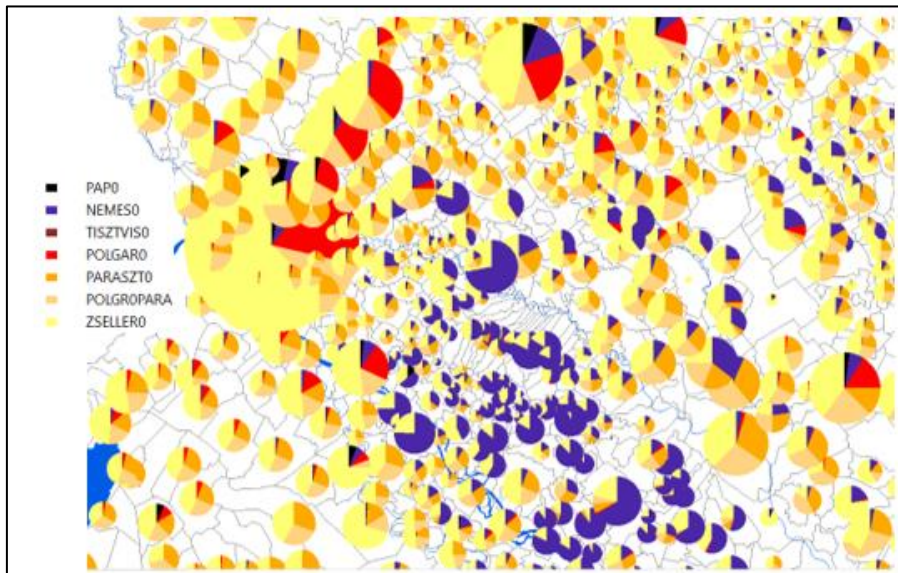
15. térkép. A távollevők aránya az összes lakoshoz képest 1785-ben

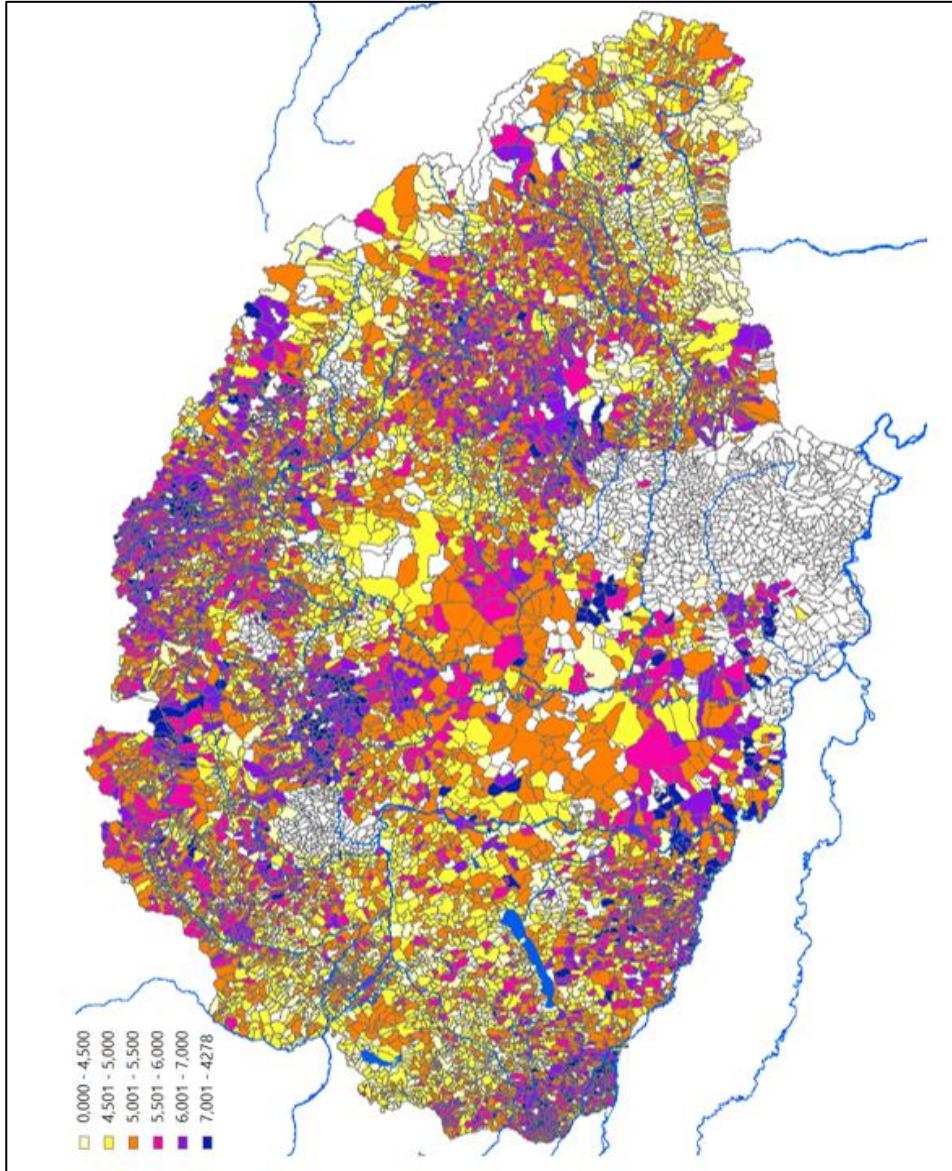
16. térkép. Az idegen honosságúak aránya az összlakossághoz képest 1785-ben

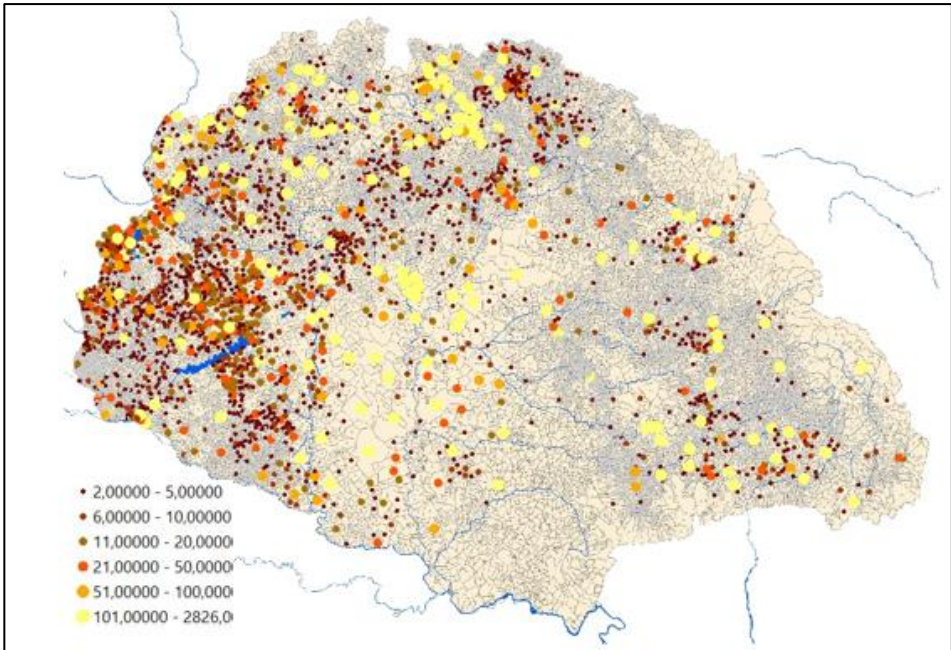
17. térkép. Egy lakóháza jutó családok száma 1785-ben

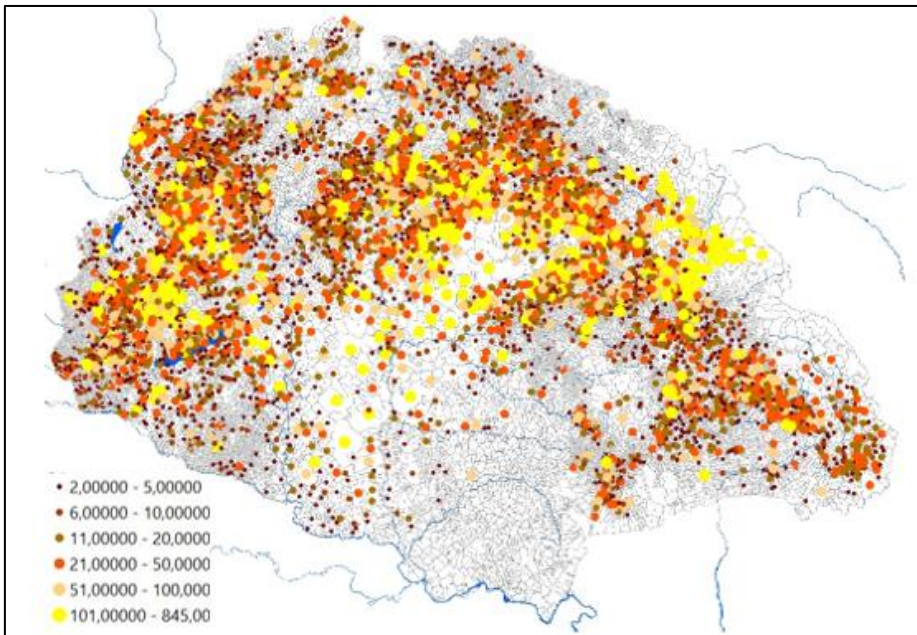
18. térkép. A lakosság társadalmi megoszlása az 1784-es népszámlálási kategóriák alapján

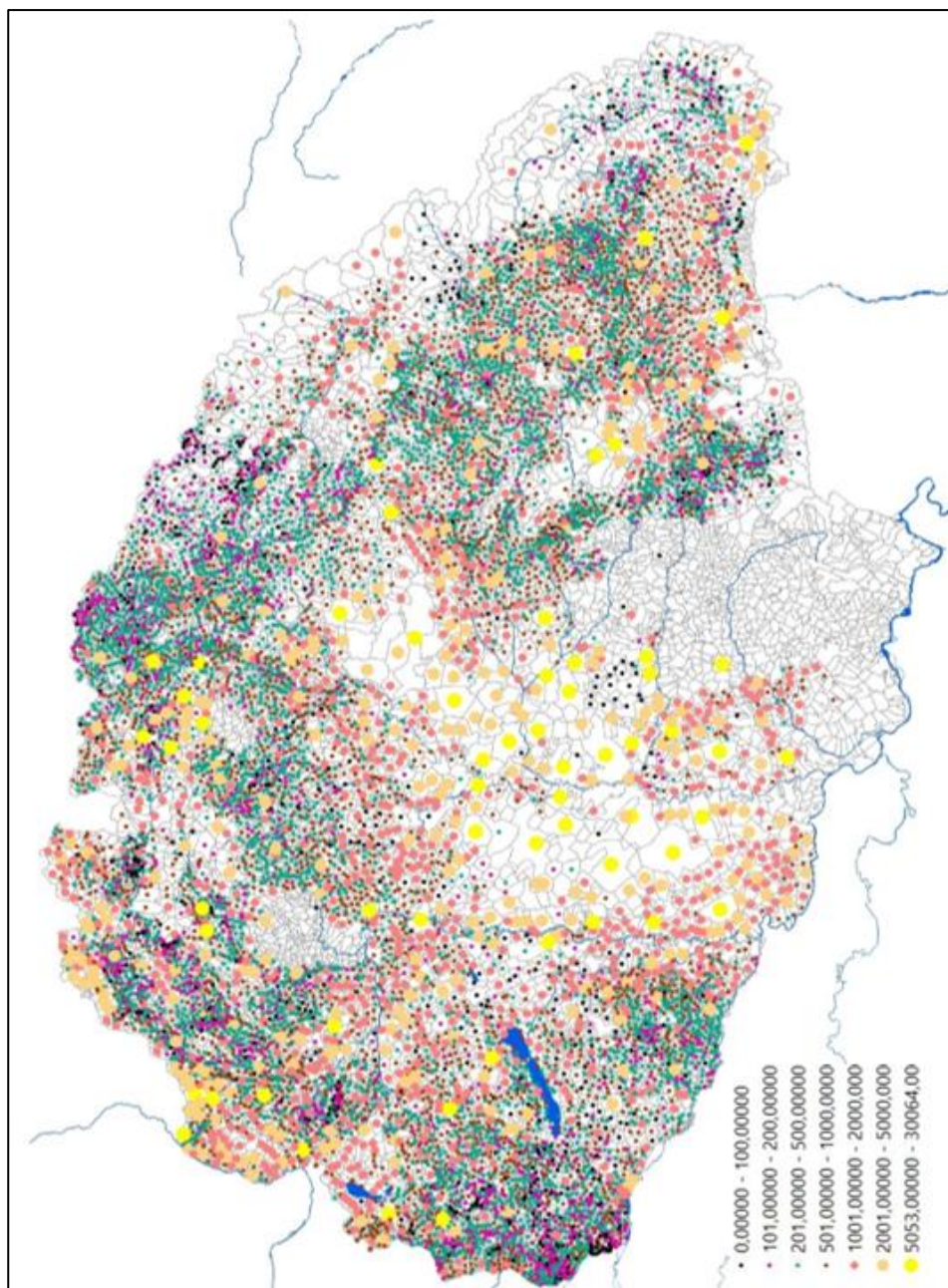
19. térkép. Átlagos családméret 1785-ben

20. térkép. Polgárok száma 1784-ben

21. térkép. A nemesek száma 1785-ben

22. térkép. Településméretetek 1784-ben

A *zsellérek aránya* a nagybirtok elterjedésének indikációján túl szintén egyfajta demográfiai indikátorként is működik.⁹ Érdekes, hogy az időben közelebbi 1767-es térkép (8. *térkép*) sem mutat hasonló mintázatot az 1785-ösrel a zsellérek gyakoriságát tekintve (nem is a százalékos értékek számítanak, hiszen eltérő volt a viszonyítási alap, hanem a mintázat!), s ez nem magyarázható csak azzal, hogy 1767-ben csakis a paraszti népességet írták össze, míg 1785-ben ennél (némileg) szélesebb körű volt az összeírás.

1767-ben Tolna mutat kiemelkedő értékeket a zsellérek gyakoriságát illetően, míg Baranya (itt csak 1720-ban jelentős a zsellérek aránya) és Fejér nem (itt 1720-ban és 1785-ben is kiemelkedő a zsellérek aránya), Somogy pedig vegyes képet mutat. Zalából 1785-re szinte eltűnnek a zsellérek. Viszont magas a zsellérek aránya 1767-ben a Viharsarokban (1785-höz képest is, de 1720-hoz képest főleg), de az Észak-Dunántúlon is (Győr, Moson, Sopron) és a Felvidék legnyugatabbi szegletében – ez 1785-ben is hasonló, bár főleg az utóbbi területen súlyponteltolódás figyelhető meg a járások között. Pest közvetlen környékéről eltűnnek a zsellérek 1767-1785 között, de a tágabb környezetében mindkét időpontban látványos a zsellérek aránya, miként Dél-Biharban is. Szintén magas (bár mozaikos a mintázata) a zsellérek aránya a Nyírségben és Szatmár nyugati részén és Trencsénben (itt 1720-ban is).

Összességében 1785-ben magas volt a zsellérek aránya Fejérben, Somogyban, a Duna-Tisza közén, a Felvidék középső sávjában és Hunyadban. Ez némiképpen eltér az 1720-as képtől és nemcsak annak hiányos felvételezése miatt (de pl. Zalában 1720-ban magas volt a zsellérek aránya, 1785-re ez visszaesett (10. *térkép*). Általánosságban a földrajzi perifériákon, szegényebb vidékeken volt alacsony a zsellérek aránya.

Ha a *telkes jobbágyok számának változását* vetjük össze 1767-1785 között (9. *térkép*), akkor egy aspektusból az is a demográfiai helyzetre utal. Az eltelt rövid 20 év alatt kifejezett csökkenést mérhetünk az ország nyugati-északnyugati területein, míg délkelet felé haladva egyre gyakrabban tűnnek fel olyan települések, ahol megduplázódott a telkes jobbágyok száma. Ez viszont az összeírások különbözősége miatt – 1785-ben nem írtak össze telekméretet – nem világít rá, hogy telekaprozódás is lejátszódott, vagy a telkes gazdák számának növekedése földosztással járt együtt. Inkább ez utóbbi a valószínű Bácskában és a Hajdúságtól délre fekvő alföldi területeken. A térkép rámutat arra a jól ismert jelenségre, hogy a nyugaton már 1720-ban is jól érzékelhető demográfiai nyomás enyhítésének az ország üres közepe felé irányuló migráció volt egy lehetséges levezetési módja. A telkes jobbágyok számának csökkenése ugyanis így (költözésükkel), vagy pedig zselléresedésükkel magyarázható. (Ez utóbbinak

⁹ Csak korlátozottan, hiszen az allódiium kiterjesztése és a magas népszaporulat miatti munkavállalás nem különíthető el egymástól ezen adat alapján.

szintűgy magyarázatául szolgálhat, hogy ekkoriban még spontán módon a nyugati megyékbe is jelentős volt vándorlás).

Szintén a demográfiai nyomás proxyjaként fogható fel a *gyermek*ek 1785-ben mért arányának regionális mintázata (11. térkép). Dél-Erdélyben, a Szászföldön és Székelyföldön egyaránt alacsony volt a gyerekek aránya. Nyugat-Magyarországon, a Csallóközben, Fejérben, az Érmelléken, a Szilágyságban szintén alacsony volt a gyermek*e*kek aránya, így a népszaporulat is. Kaphatunk azonban még ennél pontosabb képet is két összeírás összevetésével.

Mivel az 1720-as és 1785-ös összeírások rögzítése eltérő módszerrel készült, így a népességnövekedés differenciáinak bemutatására célszerűbb az 1784-ben házasként összeírt lakosok és az 1720-ban telken ülöként vagy zsellérként, stb. összeírt (felnőtt) lakosság összegének hányadosát képezni (12. térkép). Az 1784-es összeírtak száma ugyanis fogalmilag nem ekvivalens az 1720-as összeírtakéval, hiszen az előbbi a nőket és gyerekeket is tartalmazza, az utóbbi pedig csak a családfőket. Az így kirajzolódó kép szerint Erdély, a nyugati, románok dominálta részeit nem számítva, kifejezetten stagnáló vagy hanyatló népességgel bírt. Nyugat-Dunántúlon szintűgy kicsi volt a növekedés. A Felvidék nyugati részén azonban már nem ilyen egyértelmű a helyzet: ugyan jól kijelölhető egy kis növekedéssel jellemezhető régió, de a Vágon túli (tőle nyugatra és északra lévő) peremvidékeken a szaporulat magas maradt, a demográfiai nyomás tehát alig enyhült a 18. században. Ezzel szemben az ország középső részén az összeírtak száma 5-10-szeresre emelkedett. A növekedés üteméről azonban pontos megállapítást nem tehetünk, mert az 1720-as összeírás eléggé hiányos volt, a számok csupán a regionális differenciák érzékeltetésére szolgálhatnak.

A telkes jobbágys*o*gok számának változása a (paraszti kézben lévő) szántóföldek kiterjedésére, illetve a telekaprözódásra egyaránt utalhat. Kérdés, hogy a kettő elkülöníthető-e egymástól? Erre az 1. és 7. térkép (egy telkes gazdára jutó föld 1720-ban és 1767-ben) összevetése, valamint a telkes jobbágys*o*gok számának 1720-1784 között mért növekedése¹⁰ alapján nyílik lehetőség. Mivel a telkes parasztság száma 1720-1784 között jelentősen növekedett olyan népességhiányos területeken (Baranya, Tolna, Fejér valamint Bács, Békés, Csanád, Dél-Heves és Dél-Borsod területén számuk megötszöröződött), ahol 1720-ban nagy volt a földbirtokméret és ez 1767-re sem csökkent lényegesen (1. és 7. térkép), így ezeken a területeken bizonyos, hogy a művelt földek kiterjedésével is számolni kell. Ezzel szemben Trencsén, Liptó és Árva, valamint Zala, a Csallóköz és Bihar területén, ahol hasonlóan nagy növekedéssel kell számolni, már eddig is nagy volt a demográfiai nyomás (amit az egy főre jutó kis földbirtokméret mutat már 1720-ban is – 1. ábra), tehát itt a birtokaprözódás dominált a két folyamat közül. Komáromban jelentős volt a birtokméret-

¹⁰ Az egy telkes gazdára jutó föld mennyiségét és a telkes jobbágys*o*gok számának változását bemutató térképeket esztétikai okok miatt (túl sok bennük a lyuk) nem közöljük itt.

csökkenés, közepes szaporulat mellett is. Somogy, Veszprém esete hasonló, míg Pest megyében a közepesen magas szaporulat mellett még 1767-ben is viszonylag nagy volt az egy telkes jobbágyra jutó birtokméret – sőt, a helyzet 1720-hoz képest javult. Moson és Győr területén a telkes lakosság növekedése elenyésző volt, ennek köszönhetően 1767-ben is nagy volt a jobbágytelek mérete, Sopronban viszont ez a kezdetben kedvező értékről kis szaporulat mellett is leesett.

Vas területén már 1720-ban is földhiány volt és ezen a jobbágytelkek számának stagnálása sem segített, itt tehát nem volt jelentős növekedés a művelt telki állományban. Nyugat-Közép-Felvidék területén hasonlóan alacsony volt a telkes jobbágyok számának növekedése 1720-1784 között, de itt talán még romlott is az egy telkes jobbágyra jutó földmennyiség nagysága (legalábbis a szomszédos régiók mintázata alapján). A Nyírség egyes részein és az Ecsed-Szatmári-síkon 1720-ban nagy volt a telekméret, 1784-re jelentősen nőtt a telkes gazdák száma, viszont az egy telkes jobbágyra jutó birtokméret országos viszonylatban már közepes volt csak. Zemplén északi részén nagy volt a földméret, nagy volt a telkes gazdák létszámának növekedése, viszont 1767-re a telkes gazdák birtokmérete már országos szinten alacsony volt. Kárpátalja többi részén is közepes-magas volt a telkesek számának növekedése (1,5-4x), viszont földszükére utal, hogy az egy telkes jobbágyra jutó földterület ugyanúgy kicsi volt mint Zemplénben – de már 1720-ban is.

Az 1720-as és 1784-es összeírás lehetővé teszi a *nemesek számában* beállt változások illusztrálását is (13. térkép). Ez esetben jól látszik, hogy a nemesek száma nagyot ugrik az Alföldön (ami nem csak az összesírás eltérő sajátosságaival magyarázható, hanem a tényleges migrációval is), a Kemenesalján-Vasi-hegyháton, Máramarosban, a Mezőségben, Szilágyságban és a Küküllő-vidéken, viszont esik vagy stagnál a Székelyföldön (összhangban az átalakuló társadalmi kategóriákkal és a népesség jogi helyzetében beállt változásokkal), valamint Fogarasban és Dél-Hevesben, Dél-Borsodban. Mindez azért érdekes, mert a nemesség lakosságárányos része az 1720-as összeírás alapján is megadható. Így az 1784-ig a nemesség számának gyarapodását mutató Alföldön 1720-ban viszonylag csekély, 10% alatti volt a nemesek aránya az összes összeírtból, addig Fogarasban, ahol számuk csökkent, 1720-ban még magas volt az arányuk az összeírtak között, miként Vasban is (ahol viszont továbbra is növekedést mutatott a létszámuk a vizsgált periódusban). Kiugró arányt mutatott még a Csallóköz, a Felvidék nyugati része, Máramaros, Borsod, és Hunyad, valamint Torda-Aranyos és Küküllő egyes részei – összhangban a szakirodalom korábbi megállapításaival. Az 1720-as összeírás a curiális falvakat nem tartalmazta, azaz a nemesi falvak területi kiterjedése még nagyobb volt (vö. Csallóköz 1784), viszont a jobbágytelken ülő nemeseket igen: az ábra tehát elsősorban a kisnemesség területi eloszlásának vizsgálatára alkalmas.

A szabadmenetelű és taksás csoport elsősorban a Székelyföldön és a Kunságon, Hajdúságban, továbbá az újratelepülő Bácskában a Tisza jobb partján volt jelen 1720-ban. A zsellérek területi elhelyezkedéséről kapott képet megint csak befolyásolta, hogy több megyében nem volt rájuk adat (tehát nem egyszerűen arról volt szó, hogy nem voltak zsellérek, hanem arról, hogy nem írták őket össze). Így pl. Zala és Baranya, Tolna és Fejér összeírása tartalmazza a zsellérek számát (e két utóbbi megye egyébként is az allodiális nagybirtokok egyik központja lesz a 19. században, s már ekkor is 30% körüli a zsellérek aránya, mint Baranyában is), de Somogyban 1720-ban nem találunk zsellért, noha később ez a megye is allodiális nagybirtokairól lesz híres (és nem valószínű, hogy a török által hasonlóan kezelt Baranyában gyökeresen más viszonyok lettek volna). Ez viszont arra is utal, hogy a fent, Zala és Somogy példáján bemutatott demográfiai nyomásra vonatkozó következtetésekkel is óvatosan kell bánni: az összeírtak számának összevetése 1720-ban (ill. 1784-ben a házasoké) csalóka lehet, ha egy-egy társadalmi csoport felvételezése feltételezhetően kimaradt egy-egy megyében. Ez esetben *a telkes jobbágyok számának összevetése módszertanilag sokkal kevésbé kifogásolható, amennyiben a demográfiai nyomás a kérdés.* A népesség tényleges növekedését illetően nyilván ez a részhalmaz sem adhat pontos képet. Ismét más kérdés, hogy a jobbágyok számának összevetése esetén a kapott kép térképi ábrázolása pontatlan, mert sok település kiesik a vizsgálati halmazból azáltal, hogy vagy 1720-ban, vagy 1784-ben nem írtak össze jobbágyot ott (de. pl. zsellért igen), a 0-val való osztás ugyanis nem lehetséges.¹¹ Az 1784-es összeírás a települések nagyságának rekonstrukciója mellett (22. térkép; hiszen az a teljes népesség összeírására törekedett, szemben az 1720-ossal, mely az adóalanyok, illetve az agrármunkaerő összeírását tartotta szem előtt), lehetővé teszi egy viszonylag pontos statikus (és ugyancsak agrárcentrikus) társadalmi-gazdasági kép felrajzolása mellett *a push és pull* faktorokkal rendelkező térségek azonosítását és a nem autochton lakosság arányán keresztül a lokalitások vonzerejének és (az önellátáson túlmutató) gazdasági beágyazottságának vizsgálatát.

Nagy volt *a távollevők aránya* a Dunántúlon Vas, Baranya, Zala és Moson kivételével; továbbá a Duna-Tisza közén, Erdély délkeleti szögletében, a Felvidék északi és nyugati régióiban, Szabolcsban és az Érmelléken (15. térkép). Ez az esetleges kereskedelmi aktivitás mellett a terület kis eltartóképességére egyaránt utalhat, tehát a bevándorlók arányának vizsgálata nélkül messzemenő következtetések levonására ez az *egy* mutató nem alkalmas. Alacsony volt viszont a távollevők aránya a Vasban, Zalában, Bácskában, Erdély nyugati részén

¹¹ Egyébként, ha a fent említett módon járunk el és az 1720-ban összeírt (telkes) jobbágyok számát vetjük össze az 1784-es állapottal, akkor nagyon hasonló képet kapunk ahhoz, mint amikor az 1720-as összeírtakat (családfőket) vetettük össze az 1784-es házas lakossággal (12. térkép).

(Hunyad, Bihar), Máramarosban, Zemplénben és Kárpátalján (Ung kivételével) – nem úgy, mint majd 1900 táján –, ami viszont ez esetben egyértelműen a demográfiai nyomás hiányára, önellátó gazdálkodásra, vagy árutermelő piacgazdaság és nagyobb mobilitás esetén a lokális szomszédsági kapcsolatok jelentőségére (a vasi falvak jó része 1728-ban Stájerországba járt piacozni), esetleg a kötött népesség nagyobb arányára vagy hiányos felvételezésre utal.

Az *idegenek aránya* (16. térkép) a határ mentén Vas, Zemplén és Liptó-Árva megyében volt alacsony – ez persze még nem feltétlenül utal a kereskedelmi forgalom alacsony volumenére (Vas esetében említendő Radkersburg piacának vonzereje), de például a Bácskában mérhető alacsony érték egyértelműen arra utal, hogy ekkor a délről beáramló (és honosságot nem kapó) szerbek jelentősége (már, vagy éppen) kicsi volt.

Ellenben az idegen honosságúak (a birodalom más részéből érkezők, birodalmon kívüliek és zsidók) magas aránya a lokalitás jelentős vonzerejére utal, még akkor is, ha csak „ugródeszka” volt a távolabbi migrációs célpontok felé (Közép-Dunántúl, Duna-Tisza köze középső része, Debrecen, Máramaros, Nyugat-Felvidék, Sáros-Szepes). A csehországi zsidók 18. század közepi kiűzése következtében természetesnek vehető a nyugat-felvidéki nem honos lakosság nagyobb aránya. Erdély közepén viszont inkább a határon túli románság folytatódó betelepülése követhető, illetve a szász területekre érkező (részben németajkú) munkaerő nyomozható.

Az *egy lakóépületre jutó családok* (17. térkép) száma látszólag inkább csak szociológiai szempontból érdekes, a családszerkezethez nyújt adalékokat. Elsősorban Nyugat-Magyarországon, Fejériben és a bányavárosokban láthatunk nagyobb területen összefüggően magas értéket, de ennek a szokás éppúgy oka lehet, mint a bányavárosok esetében az a tény, hogy méretei alapján egy lakóépület itt eleve több család kiszolgálását célozta. Másképpen, a magas családszám/ház értékek esetében el kell különítenünk egymástól a városi és falusi környezetet, hiszen eltérő okok húzódnak meg a háttérben (Mosonban például vidéki környezetben is több család lakott egy házban, Fejériben, Somogyban, Tolnában, Dél-Hevesben és Fogarason szintén). A térkép azonban szépen kirajzolja a népességhiányos területeket is (ahol a család/ház érték alacsony: Zala, Délvidék, Közép-Erdély, Hunyad, Északkelet-Magyarország), ami abból a szempontból csálóka, hogy a házhoz tartozó földterületre, mint a megélhetés gazdasági alapjára ez nem utal. Zalában láttuk, hogy egyébként is kicsi az egy összeírtra jutó földterület, így az üres házak (1 család/ház alatti értékek) feltöltése gazdaságilag nem opció a földbirtokviszonyok változatlansága mellett. Ezzel ellentétben Erdélyben viszont nagyobb föld jut egy „agrárkeresőre” – igaz annak minősége nem feltétlenül jó – tehát ott fokozható a betelepítés. Még pontosabban: az 1 alatti család/ház létszám arra utal, hogy korábban a terület ennél nagyobb népességet is el tudott tartani.

Szintén módosítja a helyzetet a család mérete. Az *egy házra jutó lakosság* ugyanis az Eszék-Debrecen vonaltól délkeletre 7 fő alatt maradt (Dél-Erdélyben egyenesen 5 fő alatt), míg ettől északnyugatra sok esetben a 8 főt is meghaladta. De, mint írtuk egy házban több család is lakhatott, a korban ez gyakori volt. Maga a *családméret* (19. térkép) kifejezetten nagy a Dráva mentén (Baranyában – ekkor még az Ormánságban is, csak 1800 körül kezd el esni), a Felvidék középső és keleti részén, Észak-Erdélyben és a Partiumban volt, a Nyugat-Felvidéken, Északnyugat-Dunántúlon és Dél-Erdélyben (nemcsak Szász- de Székelyföldön is) 5 fő körüli volt az átlagos családméret, Délvidéken 6 fő felett, Közép-Magyarországon 5,5 fő körül. A kis családmérettel rendelkező régiók egy részén a családméret összefüggésbe hozható a demográfiai nyomással: az egy összeírtra jutó földterülettel, illetve a népességnövekedéssel. Nyugat-Felvidéken és a Dunántúl északnyugati részén érthetően kicsi a családméret: kevés a föld és emiatt a népességnövekedés is korlátozott volt a 18. században. Az újratelepülő Bácska ugyancsak érthető módon mutat nagyobb családméretet, mint a hasonló agráradottságokkal bíró Hajdúság, vagy a Duna-Tisza köze. A szászoknál, székelyeknél viszont sok a föld családonként, de kevés a gyerek a birtokaprózódást megakadályozandó, emiatt kicsi a családméret (és sok az üres ház). Itt tehát egyértelműen a gyerekszám tehető felelőssé a kis családméretért, mert többgyerekes, de nagyszülők nélküli nukleáris család is mutathat hasonló értékeket. Az Északnyugat-Dunántúlon például magasabb volt a gyerekek aránya a lakosságból 1785-ben, de a családméret hasonló a székelyhez-szászhoz, azaz a Nyugat-Dunántúlon kisebb gyakorisággal éltek együtt a nagyszülőkkel. A földszüke itt sem jellemző. Tehát a térképek összevetésével tipizálható a lakosság viselkedése, makroszociális stratégiája.

Szintén lehetséges a társadalmi megoszlás településen belüli vizsgálata 1785-ben, akárcsak 1720-ban (14. és 18. térkép), csak a kategóriák változtak. Jól kirajzolódnak a területek, ahol a nemesség felülreprezentált, s a falvakban megjelenő „polgárok” kategóriája is a rendi keretek lazulásáról, az átmeneti rétegek felszaporodásáról tanúskodik (20-21. térkép). A két csoport elterjedése érdekes területi kontrasztot mutat: a Tiszától keletre csak az erdélyi szászok között találunk polgár a városon kívül, míg a nemességgel létszáma (nem területi aránya) még 1785-ben is tükrözte az egykori török hódítás határait.

ZÁRSZÓ

Ha az itt bemutatott demográfiai-gazdasági sajátosságokat kombináljuk a *Lexicon locorum* segítségével a felekezeti hovatarozás adataival és a beszélt nyelvvél, akkor lehetőség nyílik további típusok elkülönítésére és ezek egymáshoz való viszonyának vizsgálatára – nevezetesen arra, hogy *van-e összefüggés a gyerekszám (szaporulat), birtokméret, vagy egyes társadalmi csoportok felülreprezentáltsága (és ezek változása) valamint a vallás vagy a*

beszélt nyelv között. Ennek vizsgálata azonban már egy másik tanulmány feladata.

IRODALOM

- ACSÁDY I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-21. Budapest.
- DÁNYI D.-DÁVID Z. (szerk.) (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest, KSH.
- FÓNAGY Z. (2013): Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában I-II. Budapest, MTA BTK TTI.
- GYÉMÁNT, LADISLAU - CÂMPEANU, REMUS - DÖRNER, ANTON – MUREȘAN, FLORIN (szerk.) (2009-2018): CONSCRIPTIA FISCALĂ A TRANSILVANIEI DIN ANUL 1750. 1/1, 1/2, 2/1, 2/2 ÉS 2/3. KÖTET. DESCRIEREA LOCALITĂȚILOR CONSCRISE. CLUJ-NAPOCA: EDITURA ENCICLOPEDICĂ, 2009. 1/1: VII-CCXXXI, 1272 PP., 1/2: PP. 1276 PP.; 2: TABELELE STATISTICE, CLUJ-NAPOCA: EDITURA ENCICLOPEDICĂ, 2016. 2/1: VII-CCCLXI, 671 PP., 2/2: 1056 PP.; 2/3: 733 PP. INDEX.
- SZ. SIMON É. – HEGYI K. – DEMETER G. (2019): atlasz A 16. századi oszmán jövedelem- és birtokgazdálkodás tanulmányozásához (Hatvani, Füleki, Görösgáli, Mohácsi, Pécsi, Szigetvári szandzsák). 2019. <https://Mnl.Gov.Hu/Mnl/OI/Terkepek>
- SZ. SIMON É. – HEGYI K. – DEMETER G. - ZÁROS ZS. (2020): Oszmán összeírások gyűjteménye (2020). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, <https://adatbazisonline.hu/adatbazis/oszman/hierarchia>
- II. József népszámlálásának községi adatai. KSH Népeségtudományi Kutatóintézete Történeti Demográfiai Füzetek, 15. Budapest, KSH, 1996.
- Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz (1784-1787). Történeti Statisztikai Tanulmányok 2. Budapest, KSH, 1975.

A MAROSSZÖGI TELEPÜLÉSEK FÖLDMINŐSÉGÉNEK HATÁSA A TÁJHASZNÁLATRA ÉS A JÖVEDELEMVISZONYOKRA AZ 1909. ÉVI FELMÉRÉS TÜKRÉBEN

KÓKAI SÁNDOR

THE IMPACT OF LAND QUALITY IN THE SETTLEMENTS OF MAROSSZÖG ON LAND USE AND INCOME CONDITIONS IN THE LIGHT OF THE 1909 SURVEY

As a result of the combined effect of natural factors and the socio-economic activities based on them, the land use of the people of Marosszög can be explored at the regional and local level on the basis of the detailed data of the 1909 survey. This study is a cross-section of the early 20th century, reflecting the state in which the inhabitants of Marosszög also reached the maximum utilization of landscape and resource use, and the socio-economic changes pointed in the direction of economic-economic restructuring and intensification. The survey, which also covered land quality and income conditions, also provided an opportunity for a regional and local comparative analysis of the crop production aspect of the contemporary agro-ecological landscape potential. The local economic habitats of Marosszög (eg the local living chambers located on the loess terraced islands, etc.) and the settlements were not homogeneous units, but structural units formed according to the internal laws of production and environmental management.

BEVEZETÉS

A tájba történő antropogén beavatkozás mindig az emberi akarat vagy szükséglet céljából történik, melynek végső célja az egyéni és közösségi életminőség – az öfenntartástól a jólétig – folyamatos javítása. A természeti tényezők és az ezekre alapozott társadalmi-gazdasági tevékenységek együttes hatásának eredményeként a Marosszög területén élők tájhasználat az 1909. évi felmérés részletes adatai alapján regionális és lokális szinten is feltárható. A régió tájkaraktere a természeti folyamatok és az emberi tevékenységek interakciójának mindenkor mértékéről tájékoztat – amelyben a különböző emberi tevékenységek egyszerre vannak jelen – feltárva a tájhasznosítás alapstruktúráját (*Lóczy D. 2002*). Az ember és környezete kölcsönhatásainak térbeli és időbeli mértéke és mélysége a Marosszögben is nagyban függ a társadalom szervezettségétől és technológiai lehetőségeitől, amelyet mindenkor az egyik legbonyolultabb – a

feltételekhez folyamatosan alkalmazkodó – kapcsolatrendszer szabályoz. A tájhasználat és annak változása azonban nem csak önmagában fontos, hanem a társadalom–környezet–gazdaság kapcsolatrendszerben játszott szerepe miatt is. A Marosszög földrajzi munkamegosztása, miként a Kárpát-medence egésze is – a 19. századi integrált környezetátalakító és területfejlesztő munkálatokig – döntően az agroökológiai feltételek területi különbségein alapult (Enyedi Gy. 1996). A demográfiai, gazdasági, társadalmi változások környezetátalakító hatásait bemutatva feltárulnak a tradicionális tájhasználat történeti ökológiai aspektusai is (R. Várkonyi Á. 2000). A természet és a társadalom több évszázados együttélése, s a tájhasználat változásának folyamata az időkeresztmetszetekhez kapcsolódó mélységi állapotrajzok segítségével valósítható meg (Frisnyák S. 1990). E tanulmány a 20. század elejére vonatkozó keresztmetszet, amely azt az állapotot tükrözi, amikor a Marosszög lakói is eljutottak a táj- és erőforrás-használat extenzív hasznosítási maximumáig, s a társadalmi-gazdasági változások a gazdasági-gazdálkodási szerkezetváltás és intenzifikálódás irányába mutattak. A földminőségre és a jövedelemviszonyokra is kiterjedő felmérés lehetőséget biztosít arra is, hogy a korabeli agroökológiai tájpotenciál növénytermesztési vetületének regionális és lokális összehasonlító elemzése megvalósuljon.

1. A MAROSSZÖG TERÜLETÉNEK MŰVELÉSÁGI MEGOSZLÁSA

A környezetátalakító munkálatok hatására a 19. század második felében megváltozott a Marosszög tradicionális földhasznosítása (az agrártermelés strukturális átalakulását a 1-3. táblázat adatai mutatják) és gazdálkodási feltételrendszere (Kókai S. 2021). A 19. század végére a mezőgazdaságilag hasznosított terület a Marosszög területén meghaladta a 90 %-ot, míg a művelésre alkalmatlan terület – a környezetátalakító munkálatoknak köszönhetően – az 1865 évinek az ötödére csökkent (1. táblázat), így a termelés ökológiai feltételei visszafordíthatatlanul megváltoztak, melynek tartósságát a vetésforgó széleskörű alkalmazása egyre inkább elmélyítette. Az agrártermékek folyamatosan emelkedő árai, a biztos piaci és a szállítási-feldolgozási feltételek megteremtése egyaránt azt eredményezte, hogy az extenzív növekedés rendelkezésére álló tartalékterületeket (pl. alacsony árterek, rétek és legelők, erdők stb.) is igénybe vették a termelés mennyiségi növeléséhez.

A tájhasználat egyes elemeit tekintve megállapítható, hogy a szántóterület kiterjedése tovább nőtt (74,5 %-ról 77,9%-ra), a rét és legelőterületek csökkentek (17,1%-ról 11,3%-ra). A szőlők 1,9%-kal, az erdők 1,3%-kal részesedtek a mezőgazdasági földalpból 1909-ben. A filoxeravész utáni sikeres szőlőtelepítések eredményeként e fontos haszonnövény termőterülete megduplázódott. Az erdők tekintetében a korábban méltán híres nagyszentmiklósi és a Kiszombor-ladányi erdőket kivágták, s csak a csanádi és a perjámosi erdők maradtak fenn. A terméketlennek minősített területek 6,2%-ot

tettek ki. A gazdálkodás strukturális átrendeződése felgyorsult, s a termelés a 19. század második felétől a búza- és kukoricatermesztésen alapuló monokultúras gazdálkodás irányába tolódott el. A határhasználat átalakulásának folyamatát felgyorsították a fentebb említett társadalmi-gazdasági folyamatok, s ehhez nagymértékben hozzájárultak a németek – magasabb szaktudásukkal – és a bolgárok – 5-10 hektáros öntözött parcellák (ún. "bolgárkertészetek") kialakítása (pl. Nagycsanád, Csóka stb.) – belterjes kertgazdaságai, valamint az intenzív mezőgazdasági kultúrák terjedése (pl. hagyma, burgonya stb.).

A szántó területi növekedését a gazdaságosság, a földterületek termőképessége, az ökológiai adottságok és a piacra jutás feltételei, ill. lehetőségei egyaránt befolyásolták (Kókai S. 2021). A szántó részarányának növekedése az egyes településeken differenciáltan történt (1-3. táblázat). Öt településen (pl. Szőreg, Porgány, Egyházaskér stb.) már 1895-ben is 90% felett volt a szántó és a kert aránya, amely értéket 1909-ben Valkány és Óbéb is elérte. 1895-ben tíz településen a szántó és a kert együttes aránya 80-90% között változott, mely érték 1909-ben már tizenhárom marosszögi települést jellemezett. Ötven százalék alatti szántó és kert aránnyal a vizsgált időintervallumban egyetlen település sem rendelkezett, 1909-re azonban már csak két településen volt 50-60% között (Ókeresztúr, Magyarpadé) a szántó és a kert együttes részesedése. A legnagyobb arányban az Ócsanád-Óbesenyő vonaltól ÉNy-ra elhelyezkedő területeken következett be a szántók kiterjedésének növekedése, ahol az új szántóparcellák többségét a rét és legelőterületek, illetve az erdők rovására alakították ki, szoros kapcsolatban az integrált környezetátalakítás eredményeivel és következményeivel.

A rét aránya az 1865. évi értéknek csaknem a felére csökkent, s 1895-ben alig érte el a 4,5%-ot, amely alacsonyabb volt, mint az országos átlag (8,6%). A rétföldek további általános csökkenésének területi differenciáit a települési szintű adatok jól reprezentálják, s 1909-ben mindössze 1,1%-nyi területre (3337 kat. hold) terjedt ki. A legelő területek csökkenése (12,6%-ról 9,5%-ra), hasonlóképpen alakult, részben a gátak közötti hullámtér legelőként került hasznosításra, esetenként öntözték is, mint pl. Kiszomboron 15 kat. holdat az 1890-es években (Kiss M.H. 1940). A 19. század végén készült térképekről megállapítható, hogy a legelők a korábbi mélyebb fekvésű térszíneket és peremüket (pl. Stara Torina mocsár Deszktől délre, Öreg és Új mocsár Óbesenyő határában stb.) foglalták el (Kókai S. 2021). A legelő területek mérsékeltebb zsugorodását a jó minőségű föld bősége is lassította, így a tradicionálisan jó minőségű – akár ármentes térszínen elhelyezkedő – legelők kisebb foltjai még évtizedekig megmaradtak.

1. táblázat. A Marosszög településeinek földhasznosítása (1895)

Település	Terület (hold)	A földterület %-os megoszlása (1895)						
		szántó	rét	szőlő	legelő	erdő	nádas	hasznavehetetlen
Szóreg	7860	93,2	1,7	0,5	3,3	-	-	1,3
Deszk	10225	66,7	4,2	0,2	18,7	2,9	0,4	6,8
Kláráfalva	842	55,5	18,6	0,01	6,7	9,09	-	10,1
Ferencszállás	52	82,7	-	-	-	-	-	17,3
Kiszombor	10278	79,7	2,3	0,6	9,0	3,7	-	4,7
Ószentiván	4109	82,7	2,6	0,2	9,6	1,5	0,4	2,7
Újszentiván	2944	85,1	0,1	1,1	8,8	0,4	-	4,5
Kübekháza	3584	89,1	-	1,2	7,6	0,1	-	2,0
Gyála	9712	78,5	0,9	1,1	6,1	1,1	-	12,3
Óbéb	9828	83,1	0,01	0,19	11,2	0,4	-	5,1
Rabé	472	79,6	2,5	0,4	13,3	-	-	4,2
Ókeresztúr	10112	55,6	4,9	0,5	27,8	0,7	-	10,5
Porgány	6067	92,5	-	0,01	2,0	0,59	-	5,0
Keglevichháza	2045	85,9	-	2,3	5,0	-	-	6,8
Bolgártelep	1156	74,2	-	1,0	17,8	-	-	7,0
Magyarkeresztúr	1115	97,3	-	0,1	-	-	-	2,6
Oroszlámos	19702	77,7	2,7	0,3	17,1	0,4	-	1,8
Magyarmajdány	1203	90,9	0,9	0,8	5,4	-	-	2,0
Józseffalva	6606	77,5	0,8	0,8	13,6	0,6	-	6,7
Egyházaskér	1179	90,5	1,2	0,1	3,0	-	-	5,2
Törökkanizsa	14474	65,3	7,0	0,3	21,6	1,5	0,2	4,3
Battányháza	689	87,2	-	-	12,8	-	-	-
Magyarpadé	11134	53,8	5,5	0,01	31,2	1,3	0,19	8,0
Szanád	8146	68,5	6,2	0,9	16,1	0,1	-	8,2
Csóka	9456	71,3	3,1	1,5	13,3	1,2	1,2	8,4
Feketető	3516	73,2	8,2	0,5	13,9	-	-	4,2
Bánátmonostor	1463	51,1	0,4	-	45,0	-	-	3,5
Tiszaszentmiklós	15236	56,4	10,7	0,6	23,4	1,1	2,3	5,5
Hódegyháza	330	46,0	-	1,8	27,5	-	-	24,7
Szerb-Padé	2407	70,6	0,1	4,9	18,2	-	-	6,2
Valkány	23375	83,8	5,4	0,3	6,1	0,3	0,01	4,09
Nagycsanád	14455	74,9	1,8	0,6	5,6	11,1	0,1	5,9
Ócsanád	4090	76,0	3,2	1,4	13,3	0,1	0,2	5,8
Nagyszentmiklós	17281	67,7	6,6	2,4	13,0	4,0	0,1	6,2
Németszentmiklós	5427	78,0	8,6	3,8	3,5	-	0,2	5,9
Óbesenyő	15548	87,1	3,2	2,9	2,0	-	0,1	4,7
Egres	9961	69,2	8,1	0,6	8,3	7,1	-	6,7
Sárafalva	13128	77,7	7,2	1,3	8,1	-	0,1	6,6
Szerbszentpéter	2005	81,3	1,9	2,9	7,0	0,3	-	6,6
Perjámos	10903	73,1	3,8	1,6	6,3	9,1	0,1	6,0
Összesen	292115	74,5	4,5	1,0	12,6	1,8	0,2	5,4

Forrás: Az 1895. évi felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A Marosszögben a szőlőtermesztés korábban sem volt számottevő (1895-ben 1%), s 1909-ben is a földalap alig 1,8%-ra terjedt ki, amelyben jelentős szerepe volt a filoxéra-vész utáni rekonstrukciónak, melynek mértékére a statisztikai adatok alapján következtethetünk (2. táblázat). A két legnagyobb szőlőterülettel rendelkező településen (Kiszombor, Nagyszentmiklós) koncentrált a marosszögi szőlőföldek 27,2%-a (3. táblázat).

Az erdőterület (3842 kat. hold) több mint háromnegyede (76,1%) Deszk (325 kat. hold), Nagycsanád (1634 kat. hold) és Perjámos (967 kat. hold) határában volt (3. táblázat). Erre az időpontra már nemcsak a korábbi kisebb erdőfoltok tűntek el, hanem nagyobb – akár több száz holdas – erdők is (pl. Ladányi-erdő, Vér-erdő stb.), melyek eredményeként az erdő aránya 1,8%-ról 1,3%-ra csökkent, ami a korabeli alföldi átlag (3,5%) alig több mint egyharmada (Bíró M. - Molnár Zs. 2009). Az erdők szerepe és súlya elenyésző, amely nem csak marosszögi sajátosság, s inkább kivételnek, sem mint általános jelenségnek számítottak a Marosszögben az olyan települések, amelyek tűzifából önellátók voltak (pl. Perjámos, Nagycsanád stb.), s mindezt a Maroson érkező faáru sem orvosolta. A marosszögi általános tűzifa-hiány sem egyedi jelenség, amely arra kényszerítette e települések lakóit is, hogy minden égethető szántóföldi mellékterméket (pl. kukoricaszár, csutka, csutkatő stb.) is összegyűjtsenek és hasznosítsanak.

A gabonafélék domináns termesztése, a szántóföldi takarmánynövények nagyobb volumenű termesztésének hiánya, illetve az ipari növények és kertészeti kultúrák elterjedése egyaránt azt eredményezte, hogy az állattenyésztés háttérbe szorult. A földhasznosítás szerkezetében bekövetkezett változások a településeken folyó állattenyésztésre is hatottak, gyakorlatilag megszűnt a létalapja a külterjes állattenyésztésnek, s ezzel a gazdákat a belterjesebb állattartási módokra kényszerítette.

2. táblázat. A Marosszög településeinek földhasznosítása (1909)

Település	Terület	A földterület %-os megoszlása (1909)								
		szántó	kert	rét	szőlő	legelő	nádas	erdő	terméketlen	
	hold	százalék								
Szőreg	7949	88,7	1,5	1,4	0,5	3,0	-	0,2	4,6	
Deszk	10212	67,6	1,7	-	0,2	20,1	1,0	3,2	6,2	
Klárafalva	863	68,4	1,6	1,4	0,9	5,1	-	6,8	15,8	
Ferencszállás	62	-	67,7	-	8,1	-	-	-	24,2	
Kiszombor	10327	82,1	1,0	0,1	7,8	2,4	-	0,2	6,4	
Ószentiván	4198	83,5	0,3	-	0,8	9,3	-	-	6,1	
Újszentiván	2936	83,9	0,9	-	2,2	7,8	-	0,4	4,7	
Térvár	376	73,7	1,3	-	1,1	17,0	-	-	6,9	
Kübekháza	3611	84,9	1,9	-	2,1	6,5	-	-	4,5	
Gyála	9673	78,2	1,0	0,1	1,6	8,8	-	0,4	10,0	
Óbéb	10520	88,8	1,2	-	0,3	5,7	-	-	4,0	
Rabé	476	84,9	-	-	1,5	8,0	-	-	5,7	
Ókeresztúr	10184	57,2	0,6	4,0	0,8	27,6	-	0,7	9,1	
Porgány	6062	91,9	0,1	-	0,8	1,6	-	0,4	5,1	
Keglevichháza	2070	80,2	1,5	-	6,4	5,0	-	-	6,9	
Bolgártelep	1979	89,1	-	-	1,6	3,7	-	-	5,6	
Magyarkeresztúr	1140	94,0	0,3	-	0,9	-	-	0,1	4,7	
Oroszlámos	11472	79,9	1,0	0,5	0,8	13,6	-	0,1	4,2	
Magyarmajdány	1235	90,4	0,4	-	1,8	2,8	-	-	4,6	
Józseffalva	6609	76,1	0,6	0,7	1,0	13,3	-	0,7	7,8	
Egyházaskér	1133	92,4	0,2	-	0,4	1,2	-	-	5,7	
Törökkanizsa	15535	73,8	0,6	2,6	0,6	14,2	0,1	1,1	7,1	
Magyarpadé	11153	56,5	0,3	2,7	1,5	30,4	-	1,1	7,5	
Szanád	8052	77,7	0,7	2,8	2,0	7,9	-	1,7	7,2	
Csóka	10806	68,5	0,8	2,2	3,5	17,3	0,4	0,1	7,3	
Feketető	3501	76,3	1,0	5,7	1,9	10,5	-	-	4,7	
Tiszaszentmiklós	11848	68,1	0,4	5,6	2,0	17,2	0,5	0,2	6,1	
Hódegyháza	3721	60,9	0,3	1,8	2,0	30,0	-	-	4,9	
Szerb-Padé	2422	72,2	2,3	-	0,4	18,1	-	-	7,1	
Valkány	23528	91,1	1,0	0,7	1,0	1,4	-	0,1	4,6	
Nagycsanád	14430	73,3	2,1	1,5	0,6	5,0	-	11,3	6,2	
Óscsanád	4045	77,4	1,4	1,3	1,3	12,7	-	-	5,9	
Nagyszentmiklós	17690	81,2	1,7	2,8	4,2	2,5	-	0,2	7,3	
Németszentmiklós	5444	81,5	0,8	3,2	6,7	1,5	0,1	0,1	6,1	
Óbesenyő	14702	87,0	1,7	2,2	2,2	1,9	-	-	5,1	
Egres	10019	77,6	1,7	3,5	0,7	7,4	-	0,7	8,4	
Sárafalva	13156	79,3	1,7	3,5	2,8	7,1	-	-	5,6	
Szerbszentpéter	9767	80,8	1,8	2,4	1,6	7,1	-	-	6,2	
Perjámos	10944	73,0	1,1	1,5	3,5	5,7	-	8,8	6,4	
Összesen (hold)	293850	228896	3337	5378	5703	27985	232	3842	18477	
Összesen (%)	100,0	77,9	1,1	1,8	1,9	9,5	0,1	1,3	6,2	

Forrás: Az 1909. évi felmérés adatai alapján saját szerkesztés

3. táblázat. A Marosszög településeinek földhasznosítása (1909)

Település	Terület	A földterület megoszlása (1909)							
		szántó	kert	rét	szőlő	legelő	nádas	erdő	terméketlen
		katasztrális hold							
Szőreg	7949	7053	118	113	43	238	0	17	367
Deszk	10212	6903	171	0	18	2055	102	325	638
Klárafalva	863	590	14	12	8	44	0	59	136
Ferencszállás	62	0	42	0	5	0	0	0	15
Kiszombor	10327	8480	102	11	802	246	0	24	662
Ószentiván	4198	3507	12	0	33	391	0	1	254
Újszentiván	2936	2463	27	0	66	228	0	13	139
Térvár	376	277	5	0	4	64	0	0	26
Kübekháza	3611	3065	70	0	76	235	1	0	164
Gyála	9673	7566	92	5	154	851	0	37	968
Óbéb	10520	9344	122	0	29	603	0	4	418
Rabé	476	404	0	0	7	38	0	0	27
Ókeresztúr	10184	5829	61	403	81	2808	0	74	928
Porgány	6062	5573	9	0	49	96	0	23	312
Keglevichháza	2070	1660	31	0	133	104	0	0	142
Bolgártelep	1979	1764	0	0	31	73	0	0	111
Magyarkeresztúr	1140	1072	3	0	10	0	0	1	54
Oroszlámos	11472	9168	110	53	91	1562	0	11	477
Magyarmajdány	1235	1117	5	0	22	34	0	0	57
Józseffalva	6609	5027	38	43	65	880	0	43	513
Egyházaskér	1133	1047	2	0	5	14	0	0	65
Törökkanizsa	15535	11460	87	397	100	2199	15	174	1103
Magyarpadé	11153	6300	35	303	169	3392	0	121	833
Szanád	8052	6257	55	225	158	638	0	139	580
Csóka	10806	7397	90	236	373	1866	46	14	784
Feketető	3501	2671	35	198	66	368	0	0	163
Tiszaszentmiklós	11848	8071	48	664	234	2034	55	19	723
Hódegyháza	3721	2267	11	68	75	1117	0	0	183
Szerb-Padé	2422	1749	55	0	9	438	0	0	171
Valkány	23528	21434	241	171	232	341	0	35	1074
Nagycsanád	14430	10575	310	213	90	719	0	1634	889
Őscsanád	4045	3131	57	52	53	514	0	0	238
Nagyszentmiklós	17690	14357	308	498	749	451	2	36	1289
Németszentmiklós	5444	4439	41	175	366	79	8	5	331
Óbesenyő	14702	12789	247	319	320	278	0	0	749
Egres	10019	7775	167	355	74	743	0	66	839
Sárafalva	13156	10430	225	462	366	930	1	0	742
Szerbszentpéter	9767	7895	174	239	158	693	0	0	608
Perjámos	10944	7990	117	163	379	621	2	967	705
Összesen	293850	228896	3337	5378	5703	27985	232	3842	18477

2. A MAROSSZÖG TERMŐFÖLDJEINEK MINŐSÉGI DIFFERENCIÁLÓDÁSA

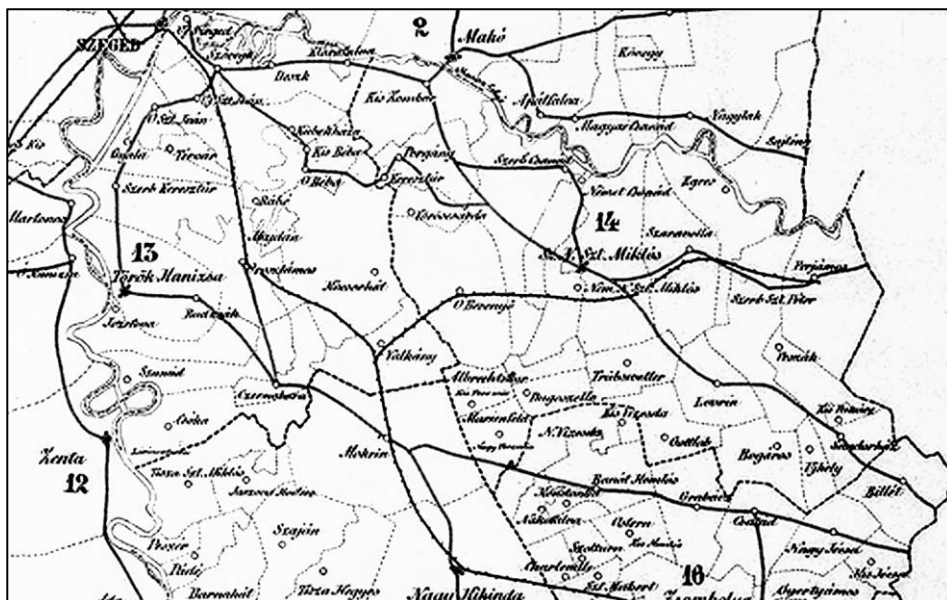
A földhasználat egyik legfontosabb meghatározója a termőföld minősége. A földek minőségi különbözőségeiben részben az ökológiai, részben a közgazdasági környezet játssza a főszerepet. Az egyes természeti tájak termőföldjeinek minőségét a geomorfológiai viszonyok, a földtani felépítés, a talajtípusok, a talajok kora és a talajvíz mélységi szintjei is befolyásolják. Ezek a súlypontok tájtípusonként markánsan változnak, azonban szoros kapcsolatban állnak egymással (Keveiné Bárányi I. 2006). A talajok minősítésének napjainkig érvényben lévő legerjedtebb mutatója az aranykorona-érték, ami egységnyi területű termőföld tiszta jövedelmének, vagyis termőképességének, fekvésének, piaci helyzetének, művelhetőségének együttes mutatója. Az aranykorona-értékkel a különböző művelési ágakhoz tartozó és különböző minőségű földek hozadékát, illetve tiszta jövedelmét igyekeztek meghatározni, s fontosságát jelzi, hogy a termőföld aranykorona-értéke alapján fizették a tulajdonosok a földadót (a tiszta jövedelem 20%-a). Megállapítása úgy történt, hogy tiszta jövedelemnek vették a közönséges gazdálkodás mellett tartósan nyerhető középtermés értékét, levonva belőle a gazdálkodás költségeit.

A termőföldek aranykorona értéke tehát egy olyan közgazdasági értékmérő is, amely napjainkban már csak jó viszonyítási alap, azonban sem a tényleges jövedelemszintet, sem a talajok növény-specifikus termékenységét, illetve a termőföldek produkciós potenciálját sem fejezheti ki. Az aranykorona érték közgazdasági tartalma tehát elavult, azonban a jelentőségét az adja, hogy az egyes művelési ágak minőségi osztályaihoz külön-külön eltérő AK/kh tiszta jövedelmi értékek (fokozatok) tartoztak. Amikor elkészült a nyilvántartás korszerűnek és a valóságot viszonylag jól tükrözőnek lehetett tekinteni. A 20. század elején ugyanis a terméseredmények még elsősorban a föld minőségétől, azaz az ökológiai tényezőktől függtek. Az AK/kh értékek állandóak, s mint ún. „földteljesítményi értékmérők” ma is jól tájékoztatnak.

Az átlagok kiszámításához a szántónál 6 év, a szőlőnél 15 év, az erdőnél 25 év, a többi művelési ág esetében 10 év átlaghozamából vonták le a gazdálkodás költségeit. A tiszta jövedelem, azaz a profit meghatározásánál figyelembe vették: a becslőjárásban érvényes piaci árakat, a szállítási költséget, a gazdálkodási módot, a napszámos béreket, a nagyobb fogyasztói helyektől való távolságot, az útviszonyokat, a munkaerővel való ellátottságot, a terület infrastrukturális ellátottságát. Mindez azonban egy-egy régióban is rendkívül különböző volt, ezért felosztották a történelmi Magyarországot 13 fő részre (ún. „kataszteri kerületre”), s egy-egy kataszteri kerületet 20-40 db ún. „becslőjárásra”.

A Marosszög területe a szegedi kataszteri kerülethez tartozott, ahol 21 becslőjárás (egy becslőjárás területe kb. 140-170 ezer katasztrális hold volt) alakítottak ki. A becslőjárás a közigazgatási járásnál általában kisebb – a Marosszög esetében azonban nagyobb – terület volt, amelyen a gazdálkodásra

kiható termelési, földrajzi, éghajlati és közgazdasági tényezők nagyjából azonosnak voltak tekinthetők. A Marosszög területének települései (1. térkép) három becslőjáráshoz (Nagyszentmiklós, Nagykikinda, Törökkanizsa) kerültek besorolásra. A rendszer kidolgozását az 1875. évi VII. tc., bevezetését az 1887. évi VII. tc. rendelte el. A hibák és aránytalanságok felszámolásáról az 1909. évi V. tc. rendelkezett, s akkor földadókatasztere változott az elnevezése.

1. térkép. A Marosszög települései becslőjárások szerint

Forrás: A szegedi kat. ker. átnézeti térképe (részlet)

A konkrét eredményeket úgy kapták meg, hogy minden becslőjárás területén és minden községben az egyes művelési ágak keretében minőségi osztályonként kijelöltek egy-egy ún. „típusalajt”, amely jól jellemezte az egyes minőségi osztályokba tartozó földek jellegzetes tulajdonságait. Ezeket a típusalajokat becslőjárási, illetve községi mintatereknek nevezték. Az egyes községek határában fekvő földterületeket a mintaterkekhez hasonlítva a megfelelő minőségi osztályokba sorolták. A művelési ágak minden egyes minőségi osztályára vonatkozóan kiszámították, hogy egy kataszteri hold területen milyen átlagos tisztajövedelem érhető el (4-5. táblázat).

Valószínű, hogy a kataszteri tiszta jövedelem már kiszámítása idején sem fejezte ki az egyes parcellákon elérhető jövedelem abszolút értékét, csupán minden korábbinál jobb és objektívebb alapot jelentett a földadó megállapítására. A másik számunkra kiemelkedően fontos eleme a felmérésnek, hogy az aranykorona-rendszerben a közgazdasági tényezők elválaszthatatlanul

összekapcsolódtak az ökológiaiakkal, jól kifejezve a termőhelyi adottságokat is.

Az aranykoronában kifejezett tiszta jövedelmi értékek természetesen a föld minőségére is adnak eligazítást, mert ez a földértékelési rendszer a tiszta jövedelmet befolyásoló közgazdasági tényezőkön kívül a talaj, a domborzat és az éghajlat tulajdonságait is számba vette. Ezért a nagyobb aranykorona-értékek mögött általában jobb minőségű földek húzódtak meg. Az is tény azonban, hogy mindez sokkal inkább földminősítés volt, mint földértékelés (*Dömsödi J.* 1993). A gazdálkodásra alkalmas földeket hét művelési ágban tartották nyilván (szántó, kert és gyümölcsös, rét, szőlő, legelő, erdő és nádas). Ezekon kívül nyilvántartották azokat a területeket is, amelyeken mezőgazdasági termelés nem folyt. Minden művelési ágra vonatkozóan annyi minőségi osztályt vezettek be (maximum nyolc), amennyire az említett tényezők különbözősége miatt szükség volt (*4-5. táblázat*).

Az egyértelmű, hogy egy ilyen nagy feladatot hiba nélkül megoldani nem lehetett, azonban egy-egy mikrorégió esetében a valósághoz a legközelebbi összehasonlíthatósági alapot jelentette, sőt a becslőjáráson belül ma is jól mutatja a földek „tiszta jövedelmének” különbségét. Az egyes becslőjárások közötti azonosságok (pl. szőlőföldek azonos tiszta jövedelmi értékei) és különbségek (pl. szántó, kert és gyümölcsös, erdő stb.) jelzik, hogy a jobb talajadottságokkal rendelkező Kelet-Maroszsög (nagyszentmiklósi becslőjárás) településein élők gazdagabbak voltak. Különösen kiemelkedtek e tekintetben a Kikindai-löszhát területére benyúló települések (pl. Szerbszentpéter, Perjámos stb.). Ezen utóbbi tény miatt a nagyszentmiklósi becslőjárás területén egy minőségi osztállyal magasabb értékeket is be kellett vezetni. A 4. és 5. táblázat adatai alapján érzékelhető, hogy a nagyszentmiklósi becslőjárás másod osztályú termőföldjei értékben – a rétek és az említett szőlő kivételével – a törökkanizsai becslőjárás első osztályú termőföldjei felé gravitálnak, s az adatok összehasonlíthatóságát is ez teszi lehetővé. A szoros korreláció különösen a szántók, rétek és legelők – ezek a termőterületek domináns részét (együtt 90% feletti arány) jelentő művelési ágak – esetében figyelhető meg egyértelműen. Külön kell említést tenni a nádasok markáns aranykorona értékeinek különbségéről a két becslőjárásban, amelynek alapvető oka nem statisztikai hiba, hanem az, hogy Deszken, Törökkanizsán, Tiszaszentmiklóson és Csökán jelentős halgazdaságok üzemeltek, amelyek értéke az első osztályú szőlőföldekkel volt azonos, ugyanakkor a nagyszentmiklósi becslőjárás településeinek nádasainál nem voltak ilyen halgazdaságok.

4. táblázat. Az egy katasztrális holdra eső átlagos tiszta jövedelem minőségi osztályok és művelési ágak szerint a törökkanizsai becslőjárásban (1909)

Művelési ágak	1 kat. holdra eső tiszta jövedelem minőségi osztályok szerint (fillér)							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
szántó	2700	2200	1650	1200	800	540	240	-
kert, gyümölcsös	2700	2000	900	-	-	-	-	-
rét	1700	1100	560	320	50	-	-	-
szőlő	3200	2400	1600	800	-	-	-	-
legelő	1350	900	540	220	60	-	-	-
nádas	3200	1050	-	-	-	-	-	-
erdő	560	380	150	-	-	-	-	-

Forrás: 47/2017 FM rendelet adatai alapján saját szerkesztés

5. táblázat. Az egy katasztrális holdra eső átlagos tiszta jövedelem minőségi osztályok és művelési ágak szerint a nagyszentmiklósi becslőjárásban (1909)

Művelési ágak	1 kat. holdra eső tiszta jövedelem minőségi osztályok szerint (fillér)							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
szántó	3100	2600	2100	1600	1100	800	540	240
kert, gyümölcsös	4600	4000	2600	2000	950	-	-	-
rét	1800	1200	850	600	340	60	-	-
szőlő	3200	2400	1600	800	-	-	-	-
legelő	1500	1300	850	400	200	70	-	-
nádas	1800	600	-	-	-	-	-	-
erdő	660	500	400	280	220	160	-	-

Forrás: 47/2017 FM rendelet adatai alapján saját szerkesztés

3. A FÖLDMINŐSÉG, A TÁJHASZNÁLAT ÉS A JÖVEDELEMVISZONYOK KAPCSOLATRENDSZERE

Valamennyi mezőgazdasági termék egységnyi mennyiségének növeléséhez szükséges földigény a földminőségtől függően változik. Átlagos termesztési technológiát feltételezve, a termelés mennyisége fordítottan arányos a földterület minőségével. Mindez nagy általánosságban – az említett szőlőföldek, nádas és halastó, valamint kert és gyümölcsös művelési ágak kivételével – a korabeli földminőség és termőföldből származó jövedelemviszonyokra a Marosszögben is helytálló megállapítás.

A jövedelemviszonyokat a termőföld minősége és a tájhasználat módja alapvetően határozta meg. A régió egy katasztrális holdra jutó átlagos tiszta jövedelme 15 korona 39 fillér volt, úgy, hogy a terméketlen területekre nem került megállapításra tiszta jövedelem. A Torontál vármegyei átlagos tiszta jövedelem

16 koron 6 fillér (9. táblázat), a magyarországi átlag pedig 6 korona 48 fillér/kat. hold volt (Frisnyák S.-Kókai S. 2019). A maroszsögi települések közül a legmagasabb értékekkel Ferencszállás, Újszentiván, Gyála és Perjámos rendelkezett, de még a legalacsonyabb értékkel rendelkező Hódegyháza is az országos átlag feletti tiszta jövedelemmel rendelkezett (8-9. táblázat).

Az egyes művelési ágak jövedelmi viszonyai azonban jelentősen eltértek (6. táblázat). A régió kataszteri tiszta jövedelmének (4238152 K) közel kilencven százaléka (3791939 K=89,5%) a szántógazdálkodásból származott. Figyelemre méltó, hogy a szőlőföldeket negyed osztálynál rosszabb minőségűre nem értékelték, s a kertek és gyümölcsösök is jelentős értéket képviseltek, különösen a nagyszentmiklósi becslőjárásban, ahol a legértékesebb földterületeknek tekintették. Természetesen ezekben az értékekben az intenzív, munkaigényes és szaktudást igénylő tevékenységek testesülnek meg. Mindezek következtében nem véletlen, hogy a Maroszsög területének 1,9%-át (5703 kat. hold) elfoglaló szőlőföldek tiszta jövedelme (167722 AK) magasabb volt, mint a közel ötször akkora kiterjedésű (27985 kat. hold) legelőterületeké. A kert és kerti gyümölcsösök (3337. kat. hold=1,1%) pedig másfélszer akkora értéket jelentettek, mint az összes rét, erdő és nádas, amelyek a Maroszsög területének 3,2%-át (9452 kat. hold) foglalták el (6. táblázat).

A maroszsögi települések lakói – mindazok ellenére, hogy korábban árvízjárta alluviális síkság volt a mikrorégió kétharmada – az országos átlagnál sokkal jobb minőségű termőföldeken gazdálkodtak. A törökkanizsai becslőjárás termőföldjeinek 63,2%-a és a nagykikindai becslőjárás ide tartozó települések termőföldjeinek 65,1%-a az első három minőségi osztályba, míg a nagyszentmiklósi becslőjárás termőföldjeinek 64,7%-a az első négy minőségi osztályba tartozott (7. táblázat). Amint említettem a nagyszentmiklósi becslőjárás negyedik minőségi osztályba sorolt termőföldjei megfeleltek – 0,5-1,5 korona/kat. hold eltéréssel – a másik két becslőjárás harmadik minőségi osztályba sorolt termőföldjeinek. Mindezt az összehasonlíthatósági kritériumok miatt is fontos hangsúlyozni, s az adatok alapján négy csoportba sorolhatók a Maroszsög termőföldjei:

- *nagyon jó minőségű* (törökkanizsai és nagykikindai becslőjárás első osztályú, illetve a nagyszentmiklósi becslőjárás első- és másodosztályú termőföldjei)
- *jó minőségű* (törökkanizsai és nagykikindai becslőjárás második- és harmadosztályú, illetve a nagyszentmiklósi becslőjárás harmad- és negyedosztályú termőföldjei)
- *közepes minőségű* (törökkanizsai és nagykikindai becslőjárás negyed- és ötöd osztályú, illetve a nagyszentmiklósi becslőjárás ötöd- és hatod osztályú termőföldjei)

- *gyenge minőségű* (törökkanizsai és nagykikindai becslőjárás hatod osztályú és gyengébb, illetve a nagyszentmiklósi becslőjárás heted- és nyolcad osztályú termőföldjei)

6. táblázat. A marosszögi települések tiszta jövedelme művelésági megoszlás szerint (1909)

Település	Terület	Tiszta jövedelem								
		összesen	szántó		kert	rét	szőlő	legelő	nádas	erdő
		hold	korona	korona	%	korona				
Szőreg	7949	133963	127561	95,2	2861	545	1349	1565	-	82
Deszk	10212	116748	103088	88,3	3950	-	513	6418	1392	1387
Klárafalva	863	8621	7694	89,2	274	70	126	234	-	223
Ferencszállás	62	999	-	0,0	834	-	165	-	-	-
Kiszombor	10327	162665	138313	85,0	2518	121	19253	2385	-	75
Ószentiván	4198	58566	54450	93,0	298	-	1067	2760	-	1
Újszentiván	2936	60903	56799	93,3	732	-	2106	1237	-	29
Térvár	376	4126	3518	85,3	102	-	67	439	-	-
Kübekháza	3611	59316	53307	89,9	1858	-	2412	1737	2	-
Gyála	9673	182173	170426	93,6	2340	3	4940	4344	-	120
Óbéb	10520	177787	170302	95,8	2720	-	874	3872	-	19
Rabé	476	4799	4448	92,7	-	-	217	134	-	-
Ókeresztúr	10184	115384	98073	85,0	819	2092	2112	12177	-	111
Porgány	6062	80489	77994	96,9	208	-	1551	660	-	76
Keglevichháza	2070	22157	18442	83,2	297	-	3115	303	-	-
Bolgártelep	1979	18920	17955	94,9	-	-	738	227	-	-
Magyarkeresztúr	1140	15008	14780	98,5	62	-	164	-	-	2
Oroszlámos	11472	168083	153325	91,2	2835	297	2605	8957	-	64
Magyarmajdány	1235	19106	18078	94,6	137	-	706	185	-	-
Józseffalva	6609	115933	103446	89,2	980	99	2079	9166	-	163
Egyházaskér	1133	16494	16267	98,6	37	-	112	79	-	-
Törökkanizsa	15535	203128	189281	93,2	1938	1863	3092	6119	261	574
Magyarpadé	11153	112512	89956	80,0	710	2879	5279	13530	-	158
Szanád	8052	115700	105204	90,9	1305	960	4142	3562	-	527
Csóka	10806	153031	122657	80,2	2329	1848	11908	12739	1484	66
Feketető	3501	51467	45417	88,2	710	1371	2129	1840	-	-
Tiszaszentmiklós	11848	137032	115565	84,3	1241	4543	7401	7220	986	76
Hódegyháza	3721	24986	17669	70,7	201	390	1805	4921	-	-
Szerb-Padé	2422	37425	34567	92,4	1067	-	285	1506	-	-
Valkány	23528	287754	272161	94,6	5565	1234	6697	1901	-	196
Nagycsanád	14430	242633	212729	87,7	11405	1644	2876	5345	-	8634
Óscsanád	4045	59947	52664	87,9	1617	410	1708	3548	-	-
Nagyszentmiklós	17690	277119	244550	88,2	6312	2111	22887	1093	14	153
Németszentmiklós	5444	96262	82718	85,9	924	1136	11251	159	47	27
Óbesenyő	14702	217306	198782	91,5	4494	2404	9439	2187	-	-
Egres	10019	127578	115647	90,6	2296	1393	2194	5822	-	226
Sárafalva	13156	177480	148188	83,5	5037	2840	11727	9684	4	-
Szerbszentpéter	9767	165751	152554	92,0	2500	1642	4903	4152	-	-
Perjámos	10944	208801	182530	87,4	2695	783	11728	5407	11	5647
Összesen	293850	4238152	3791939	89,5	76208	32678	167722	147614	4201	18636

Forrás: Az 1909. évi felmérés adatai alapján saját szerkesztés

A települési szintű adatokban a rendelkezésre álló földminőség tekintetében markáns különbségeket tapasztalunk, amelyek szoros összefüggésben állnak a tiszta jövedelem egy katasztrális holdra jutó nagyságával is (7-9. táblázat). Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy a földhasznosítás szántógazdálkodási dominanciája (2. táblázat) miatt a tiszta jövedelmek tekintetében is a szántók váltak dominánssá. A települések közül Hódegyháza volt a legalacsonyabb (70,7%) a szántógazdálkodás részesedése a település lakóinak tiszta jövedelméből (6. táblázat), az összes többi település esetében ez az érték 80,0% (Magyarpadé) és 98,6% (Egyházaskér) között változott.

7. táblázat. A Marosszög települések földminősége (1909)

Település	Terület		Földterület %-os megoszlása minőségi osztályok szerint							
			1	2	3	4	5	6	7	8
katasztrális hold										
Törökkanizsai becslőjárás										
Szőreg	7949	1620	1283	2927	1163	367	109	113	-	367
Deszk	10212	187	1891	3250	2756	1213	277	-	-	638
Kláralfalva	863	-	73	362	136	114	42	-	-	136
Ferencszállás	62	5	42	-	-	-	-	-	-	15
Ószentiván	4198	374	315	2119	721	128	175	112	-	254
Újszentiván	2936	1531	584	333	229	108	-	12	-	139
Térvár	376	59	41	82	42	31	15	80	-	26
Kübekháza	3611	212	642	2502	24	48	-	19	-	164
Gyála	9673	4275	1831	1606	671	238	95	39	-	968
Óbéb	10520	803	3668	3882	1238	415	40	56	-	418
Rabé	476	7	53	52	125	167	1	44	-	27
Ókeresztúr	10184	1217	1058	3746	1826	1082	194	133	-	928
Oroszlámos	11472	981	1373	6235	1918	462	31	-	-	477
Magyarmajdány	1235	113	-	882	109	50	-	24	-	57
Józseffalva	6609	2024	1699	1726	571	61	15	-	-	513
Egyházaskér	1133	-	174	502	351	41	-	-	-	65
Törökkanizsa	15535	807	2509	5766	4176	1051	80	43	-	1103
Csóka	10806	1230	3489	2133	1455	1287	430	3	-	784
Szanád	8052	266	2279	2993	1309	505	93	27	-	580
Feketető	3501	161	1370	745	585	382	95	-	-	163
Valkány	23528	688	1562	6060	7733	5262	1043	111	-	1074
Összesen (1)	142931	16560	25936	47903	27138	13012	2735	816		8896

Nagyszentmiklósi becslőjárás										
Kiszombor	10327	-	1436	2342	3482	1967	438	-	-	662
Porgány	6062	47	48	230	3244	1876	506	-	-	312
Keglevichháza	2070	5	121	102	354	566	780	-	-	142
Bolgártelep	1979	-	31	-	204	879	754	-	-	111
Magyarkeresztúr	1140	-	43	168	249	473	153	-	-	54
Nagycsanád	14430	2129	2854	3752	2782	1615	268	98	43	889
Őscsanád	4045	257	454	907	907	849	347	41	46	238
Nagyszentmiklós	17690	1260	2375	3598	3505	3216	1741	501	205	1289
Németszentmiklós	5444	450	950	1338	1318	851	150	56	-	331
Óbesenyő	14702	220	1384	2607	4846	3330	1349	218	-	749
Egres	10019	53	873	2000	2354	2169	1249	381	106	839
Sárafalva	13156	646	1496	2449	2466	1409	2405	1469	74	742
Szerbszentpéter	9767	314	1831	3422	1935	1061	427	106	63	608
Perjámos	10944	2778	3024	2451	686	502	619	179	-	705
Összesen (2)	121775	8159	16920	25366	28332	20763	11186	3049	537	7671
Nagykikindai becslőjárás										
Tiszaszentmiklós	11848	522	2911	3530	2905	565	697	-	-	723
Hódegyháza	3721	-	625	1013	408	182	743	483	84	183
Szerb-Padé	2422	16	1654	440	136	-	15	-	-	171
Magyarpadé	11153	161	2278	5786	1626	-	489	-	-	833
Összesen (3)	29144	699	7468	10769	5075	747	1944	483	84	1910
<i>Összesen (1+2+3)</i>	<i>293850</i>	<i>25418</i>	<i>50324</i>	<i>84038</i>	<i>60545</i>	<i>34522</i>	<i>15865</i>	<i>4348</i>	<i>621</i>	<i>18477</i>
<i>Összesen (%)</i>	<i>100,0</i>	<i>8,65</i>	<i>17,13</i>	<i>28,60</i>	<i>20,60</i>	<i>11,75</i>	<i>5,40</i>	<i>1,48</i>	<i>0,21</i>	<i>6,19</i>

Forrás: Az 1909. évi felmérés adatai alapján saját szerkesztés

8. táblázat. A marosszögi települések földminősége és tiszta jövedelme (1909)

Település	Terület	Földterület %-os megoszlása minőségi osztályok szerint									Tiszta jöv.
		1	2	3	4	5	6	7	8	terméketlen	1 kat. hold
	hold	%									korona
Törökkanizsai becslőjárás											
Szörög	7949	20,4	16,1	36,8	14,6	4,6	1,4	1,4	-	4,6	17,7
Deszk	10212	1,8	18,5	31,8	27,0	11,9	2,7	-	-	6,2	12,2
Klárafalva	863	-	8,5	41,9	15,8	13,2	4,9	-	-	15,8	11,9
Ferencszállás	62	8,1	67,7	-	-	-	-	-	-	24,2	21,3
Ószentiván	4198	8,9	7,5	50,5	17,2	3,0	4,2	2,7	-	6,1	14,8
Újszentiván	2936	52,1	19,9	11,3	7,8	3,7	-	0,4	-	4,7	21,8
Térvár	376	15,7	10,9	21,8	11,2	8,2	4,0	21,3	-	6,9	11,8
Kübekháza	3611	5,9	17,8	69,3	0,7	1,3	-	0,5	-	4,5	17,2
Gyála	9673	44,2	18,9	16,6	6,9	2,5	1,0	0,4	-	10,0	20,9

Óbéd	10520	7,6	34,9	36,9	11,8	3,9	0,4	0,5	-	4,0	17,6
Rabé	476	1,5	11,1	10,9	26,3	35,1	0,2	9,2	-	5,7	10,7
Ókeresztúr	10184	12,0	10,4	36,8	17,9	10,6	1,9	1,3	-	9,1	12,5
Oroszlámos	11472	8,6	12,0	54,3	16,7	4,0	0,3	-	-	4,2	15,3
Magyarmajdány	1235	9,1	-	71,4	8,8	4,0	-	1,9	-	4,6	16,2
Józseffalva	6609	30,6	25,7	26,1	8,6	0,9	0,2	-	-	7,8	19,0
Egyházaskér	1133	-	15,4	44,3	31,0	3,6	-	-	-	5,7	15,4
Törökkanizsa	15535	5,2	16,2	37,1	26,9	6,8	0,5	0,3	-	7,1	14,1
Csóka	10806	11,4	32,3	19,7	13,5	11,9	4,0	0,01	-	7,3	15,3
Szanád	8052	3,3	28,3	37,2	16,3	6,3	1,2	0,3	-	7,2	15,5
Feketető	3501	4,6	39,1	21,3	16,7	10,9	2,7	-	-	4,7	15,4
Valkány	23528	2,9	6,6	25,8	32,9	22,4	4,4	0,5	-	4,6	12,8
Nagyszentmiklósi becslőjárás											
Kiszombor	10327	-	13,9	22,7	33,7	19,0	4,2	-	-	6,4	16,8
Porgány	6062	0,8	0,8	3,8	53,5	30,9	8,3	-	-	5,1	14,0
Keglevichháza	2070	0,2	5,8	4,9	17,1	27,3	37,7	-	-	6,9	11,5
Bolgártelep	1979	-	1,6	-	10,3	44,4	38,1	-	-	5,6	10,1
Magyarkeresztúr	1140	-	3,8	14,7	21,8	41,5	13,4	-	-	4,7	13,8
Nagycsanád	14430	14,8	19,8	26,0	19,3	11,2	1,9	0,7	0,3	6,1	17,8
Őcsanád	4045	6,4	11,2	22,4	22,4	21,0	8,6	1,0	1,1	5,9	15,7
Nagyszentmiklós	17690	7,1	13,4	20,3	19,8	18,2	9,8	2,8	1,2	7,3	16,9
Ném.szentmiklós	5444	8,3	17,5	24,6	24,2	15,6	2,8	1,0	-	6,1	18,8
Óbesenyő	14702	1,5	9,4	17,7	33,0	22,6	9,2	1,5	-	5,1	15,6
Egres	10019	0,5	8,7	20,0	23,5	21,6	12,5	3,8	1,1	8,4	13,9
Sárafalva	13156	4,9	11,4	18,6	18,7	10,7	18,3	11,2	0,6	5,6	14,3
Szerbszentpéter	9767	3,2	18,7	35,0	19,8	10,9	4,4	1,1	0,6	6,2	18,1
Perjámos	10944	25,4	27,6	22,4	6,3	4,6	5,7	1,6	-	6,4	20,4
Nagykikindai becslőjárás											
Tiszaszentmiklós	11848	4,4	24,6	29,8	24,5	4,8	5,9	-	-	6,1	12,3
Hódegyháza	3721	-	16,8	27,2	11,0	4,9	20,0	13,0	2,3	4,9	7,1
Szerb-Padé	2422	0,7	68,3	18,2	5,6	-	0,6	-	-	7,1	16,6
Magyarpadé	11153	1,4	20,4	51,9	14,6	-	4,4	-	-	7,5	10,9
Összesen (hold)	293850	25418	50324	84038	60545	34522	15865	4348	6211	18477	15,4
<i>Összesen (%)</i>	<i>100,0</i>	<i>8,65</i>	<i>17,13</i>	<i>28,60</i>	<i>20,60</i>	<i>11,75</i>	<i>5,40</i>	<i>1,48</i>	<i>0,21</i>	<i>6,19</i>	-

Forrás: Az 1909. évi felmérés adatai alapján saját szerkesztés

Az eddig leírtak és a bemutatott táblázatok adatai alapján a marosszögi településeket öt csoportba tudjuk besorolni (9. táblázat):

- az első csoportba az a négy település (Újszentiván, Ferencszállás, Gyála, Perjámos) került, ahol az egy katasztrális holdra eső tiszta jövedelem 20 aranykorona felett volt. E településeket a legjobb minőségi osztályba sorolt termőföldek magas aránya (50% felett), az intenzív kertgazdálkodás (Ferencszállás szántókkal nem rendelkezett, öt katasztrális hold első osztályú szőlő és 42 katasztrális hold második osztályú kert jelentette az összes termőterületet) jellemezte. A szántóföldek átlagos aranykorona értéke 22,5-23,0 közötti volt (9. táblázat). A harmadik osztálynál gyengébb minőségű termőföldek az egész külterületük alig 10 %-át foglalták el. A rét és legelőgazdálkodás Ferencszállás esetében hiányzott, Újszentiván és Gyála esetében pedig alárendelt szerepet játszott. Perjámos tájhasználat a szántógazdálkodási dominanciájú, de ezek mellett intenzív gyepgazdálkodás és erre alapozott állattenyésztés, valamint erdőgazdálkodás jellemezte, szőlő- és kertkultúrája pedig regionális szinten is kiemelkedett (pl. cseresznye, korai burgonya stb.).
- a második csoportba az a 11 település került, ahol az egy katasztrális holdra eső tiszta jövedelem 1622 fillér (Magyarmajdány) és 1900 fillér (Józseffalva) között változott. E települések tiszta jövedelmi értékei nem csak a marosszögi, hanem a Torontál vármegyei átlagot is meghaladták. A csoportba tartozó településeken a jó minőségű termőföldek aránya 40,1% (Nagyszentmiklós) és 87,1 % (Kübekháza) között változott (8. táblázat), úgy, hogy az alacsonyabb értékekkel rendelkező települések (pl. Szőreg, Józseffalva stb.) esetén 20-30% között változott a nagyon jó minőségű termőföldek aránya is. Valamennyi település szántógazdálkodási dominanciájához (6. táblázat) a marosszögi átlagtól magasabb tiszta jövedelemmel (1618 fillér és 2058 fillér/ kat. hold közötti értékek) rendelkező szántóföldek társultak (9. táblázat). A közepes minőségű termőföldek aránya 10-25% között ingadozott, míg a gyenge minőségű termőföldek aránya minden csoportba tartozó településen 5% alatt maradt. A rét és legelőgazdálkodással hasznosított területek kiterjedése – Szerb-Padé és Józseffalva kivételével – 5-6% vagy az alatti értéket ért el (2. táblázat).
- a harmadik csoportba az a hét település került, amelyek mind a tisztajövedelem értékeit tekintve (9. táblázat), mind a földhasznosítás jellegét tekintve (2. táblázat) a marosszögi átlagot képviselik. A csoport rendkívül szoros zártságát jelzi, hogy alig ötven fillér a különbség a legmagasabb (Őscsanád 1575 fillér) és a legalacsonyabb (Csóka 1527 fillér) egy katasztrális holdra eső átlagjövedelmet tekintve. E csoport települései azért is figyelemre méltók, mert talán a legjobban megőrizték a gabonakonjunktúra kibontakozása és a komplex környezetátalakítás

kezdete előtti tradicionális marosszögi tájhasználat elemeit. A tájhasználat területi és ökológiai aspektusait tekintve az is fontos, hogy a települések a folyószabályozások előtti marosszögi löszteraszszigeteken, azaz az ún. életkamrák (*Frisnyák S. 1995, Glaser L. 1939*) ármentes térszínein helyezkedtek el és gazdálkodtak. A tájhasznosítás alapstruktúrájának tradicionalitását jelzi, hogy a gazdálkodás – marosszögi viszonylatban – a vegyesebb gazdálkodás képét mutatja. A termőföldek minősége összességében már nem éri el az első két csoportba tartozó településeket. A jó minőségű termőföldek dominanciája mellett már igen jelentős (20-35%) a gyenge termőképességű földterületek aránya is. Fontos hangsúlyozni, hogy a településeken a szántóföldek kiterjedése sem változik már jelentősebb mértékben 1895-1909 között. Egyházaskér kivételével valamennyi településen jelentősek a gyepföldek, amelyek a tradicionális állattartás szinterei maradhattak. A kisebb-nagyobb szőlőskertek e településekről sem hiányoznak, ugyanakkor a lakosság önellátásának csak egy részét fedezték.

- a negyedik csoportba az a 13 település tartozik (*9. táblázat*), amelyek kataszteri tiszta jövedelme a marosszögi átlag 75,0-99,9%-a között változott. E települések esetében a termőföld minőségét tekintve 20-60%-a a negyedik-hatodik minőségi osztályokba tartozott (*8. táblázat*), amely dominánsan közepes vagy gyenge minőséget jelentett. A határhasználatot mindez jelentősen befolyásolta, s a szántó monokultúrára törekvés mellett jelentős gyepföldek (dominánsan legelők), nádasok, erdők és terméketlen területek is megtalálhatóak voltak (*3. és 6. táblázat*). E tények meghatározták a tiszta jövedelem nagyságát, megoszlását, a tájhasználat színvonalát és a tájkarakter jellegét.
- az ötödik csoportba az a négy település tartozik (Magyarpadé, Rabé, Bolgártelep, Hódegyháza), ahol a legmostohább természeti viszonyok a leggyengébb termőhelyi adottságokkal társultak (*7-8. táblázat*), így az extenzív tájhasználat és környezetgazdálkodás a legalacsonyabb (10 aranykorona vagy az alatti) tiszta jövedelmet eredményezte katasztrális holdanként (*9. táblázat*). Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a tradicionális gazdálkodás extenzív elemei (gyenge minőségű szántókon és legelőkön) e településeken maradtak meg leginkább.

9. táblázat. A Marosszög településeinek egy katasztrális holdra eső tiszta jövedelme a földhasznosítás jellege szerint (1909)

Csoport	Település	Terület hold	A földterület átlagos tiszta jövedelme							
			szántó	kert	rét	szőlő	legelő	nádas	erdő	1 kat. hold
			fillér/kat. hold							
1.	Újszentiván	2936	2306	2700	-	3200	542	-	223	2177
	Ferencszállás	62	-	2000	-	3200	-	-	-	2125
	Gyála	9673	2253	2544	50	3200	510	-	324	2093
	Perjámos	10944	2284	2303	480	3094	871	600	584	2039
2.	Józseffalva	6609	2058	2579	230	3200	1042	-	380	1900
	Németszentmiklós	5444	1864	2254	649	3074	202	600	500	1883
	Szerbszentpéter	9767	1932	1437	687	3103	599	-	-	1810
	Nagycsanád	14430	2011	3679	771	3200	743	-	528	1792
	Szőreg	7949	1808	2424	482	3137	657	-	482	1767
	Óbéb	10520	1823	2230	-	3014	642	-	475	1760
	Kübekháza	3611	1739	2654	-	3174	739	1050	-	1721
	Nagyszentmiklós	17690	1703	2049	424	3055	242	600	425	1690
	Kiszombor	10327	1631	2469	1100	2400	969	-	312	1683
	Szerb-Padé	2422	1976	1940	-	3167	344	-	-	1662
	Magyarmajdány	1235	1618	2700	-	3200	540	-	-	1622
3.	Ócsanád	4045	1682	2838	788	3200	690	-	-	1575
	Óbesenyő	14702	1554	1820	753	2950	787	-	-	1557
	Szanád	8052	1681	2372	427	2622	558	-	380	1548
	Egyházaskér	1133	1554	2000	-	2400	540	-	-	1544
	Feketető	3501	1700	2000	693	3200	500	-	-	1542
	Oroszlámos	11472	1872	2577	560	2866	573	-	560	1529
	Csóka	10806	1658	2588	783	3192	683	3200	471	1527
4.	Ószentiván	4198	1552	2484	-	3200	706	-	150	1485
	Sárafalva	13156	1420	2238	616	3200	1041	600	-	1430
	Törökkanizsa	15535	1652	2227	469	3092	278	1740	330	1408
	Porgány	6062	1400	2311	-	3165	687	-	330	1400
	Egres	10019	1487	1375	392	2965	784	-	342	1390
	Magyarkeresztúr	1140	1379	2000	-	1600	-	-	400	1382
	Valkány	23528	1270	2309	721	2887	557	-	560	1281
	Ókeresztúr	10184	1683	1343	519	2606	434	-	150	1246
	Tiszaszentmiklós	11848	1432	2858	684	3163	355	1800	400	1231
	Deszk	10212	1493	2310	-	2850	312	1365	427	1219
	Klárafalva	863	1304	2000	560	1600	531	-	380	1186
Térvár	376	1270	2000	-	1600	686	-	-	1179	
Keglevichháza	2070	1111	950	-	2342	291	-	-	1149	
5.	Magyarpadé	11153	1428	2028	950	3124	399	-	130	1090
	Rabé	476	1100	-	-	3200	353	-	-	1069
	Bolgártelep	1979	1018	-	-	2400	311	-	-	1012
	Hódegyháza	3721	779	1800	574	2400	441	-	-	706
-	Átlag (Marosszög)	-	1657	2286	607	2940	527	1812	485	1539
-	Átlag (Torontál vm.)	-	1805	2181	638	3024	554	1338	408	1606

Forrás: Az 1909. évi felmérés adatai alapján saját szerkesztés

ÖSSZEGZÉS

A természeti erőforrások értékelése, a tájpotenciál használatának átalakulása, a társadalmi-gazdasági tér textúrájának változása, a sokszínű népesség gazdasági tevékenysége, a mennyiségi és minőségi változások elemzése alapján feltártam és bemutattam, hogy e kedvezőtlen ökológiai és ökonómiai adottságokkal rendelkező, mindig is belső perifériának számító területen hogyan próbálta az ember a természeti tér-gazdaság-társadalom összefüggés rendszerében megteremteni az élet- és munkafeltételeket. A környezetátalakítás és gazdálkodás folyamatát elemezve és összehasonlítva megállapítható, hogy a korábbiakhoz képest nagymértékben homogenizálódott és egyszerűsödött e geomorfológiai mikro-formákban gazdag mezotáj mezőgazdasági térszerkezete, a gazdálkodás jellege, s a földhasznosítási formák tipizálása alapján a marosszögi kultúrtáj különböző mikrorégiói különíthetők el. A Marosszög lokális gazdasági életterei (pl. a löszterasz szigeteken elhelyezkedő lokális életkamrák stb.) és települései sem voltak homogén egységek, hanem a termelés (környezetgazdálkodás) belső törvényei szerint formálódó strukturális egységek. A polikultúrás gazdálkodás ellenére azonban a Marosszög mezőgazdasági élete olyan mértékű fejlődésen ment keresztül, amely a 20. sz. elejére túllépett a gyarapodó népesség alapvető igényeinek kielégítésén, s a Bánság egyik legfontosabb árutermelő körzetévé fejlődött.

IRODALOM

- BÍRÓ M. - MOLNÁR ZS. (2009): Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In. Kázmér M. (szerk.): Környezettörténet. Hantken Kiadó, Budapest. pp. 169-201.
- DÖMSÖDI J. (1993): Az aranykoronától az aranykoronáig. Magyar Mezőgazdaság. 48. (4).
- ENYEDI GY. (1996): Bevezető. Tér és Társadalom 10. évf. 1. pp. 1-4.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Bp. p. 212.
- FRISNYÁK S. (1995): Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. In: Tájak és tevékenységi formák. pp. 141-159.
- GLASER L. (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények 4. pp. 297-307.
- KEVEINÉ BÁRÁNY I. (2006): Talajföldrajz. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, p. 146.
- KISS M. H. (1940): Kiszombor története. Csanád vármegyei Könyvtár 35. Makó, p. 166
- KÓKAI S. (2021): A Marosszög történeti földrajza. Tóth Könyvkiadó Kft. Nyíregyháza-Kiszombor. p. 294.
- LÓCZY D. (2002): Tájértékelés. földértékelés. Pécs, Dialóg-Campus Kiadó. p. 306.

R. VÁRKONYI Á. /szerk./ (2000): Táj és történelem - Tanulmányok a történeti ökológia világából. Osiris Kiadó, Budapest, p. 370.

A szegedi kataszteri kerület átnézeti térképe (Csongrád, Csanád, Torontál, Bács-Bodrog). Adatbázis helye: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, /jelzet: B IX a 1401–2599/ Magyarország megyetérképek.

Torontál vármegye adóközsegeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. törvénycikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Budapest, 1914.

47/2017 (IX. 29) FM rendelet 3. melléklete. Az egyes becselőjárások, illetve osztályozási vidékek művelési áganként megállapított minőségi osztályaihoz rendelt kataszteri tiszta jövedelem (AK/hektár)

ÉLETKAMRÁK A KÖZÉP-TISZAVIDÉKEN

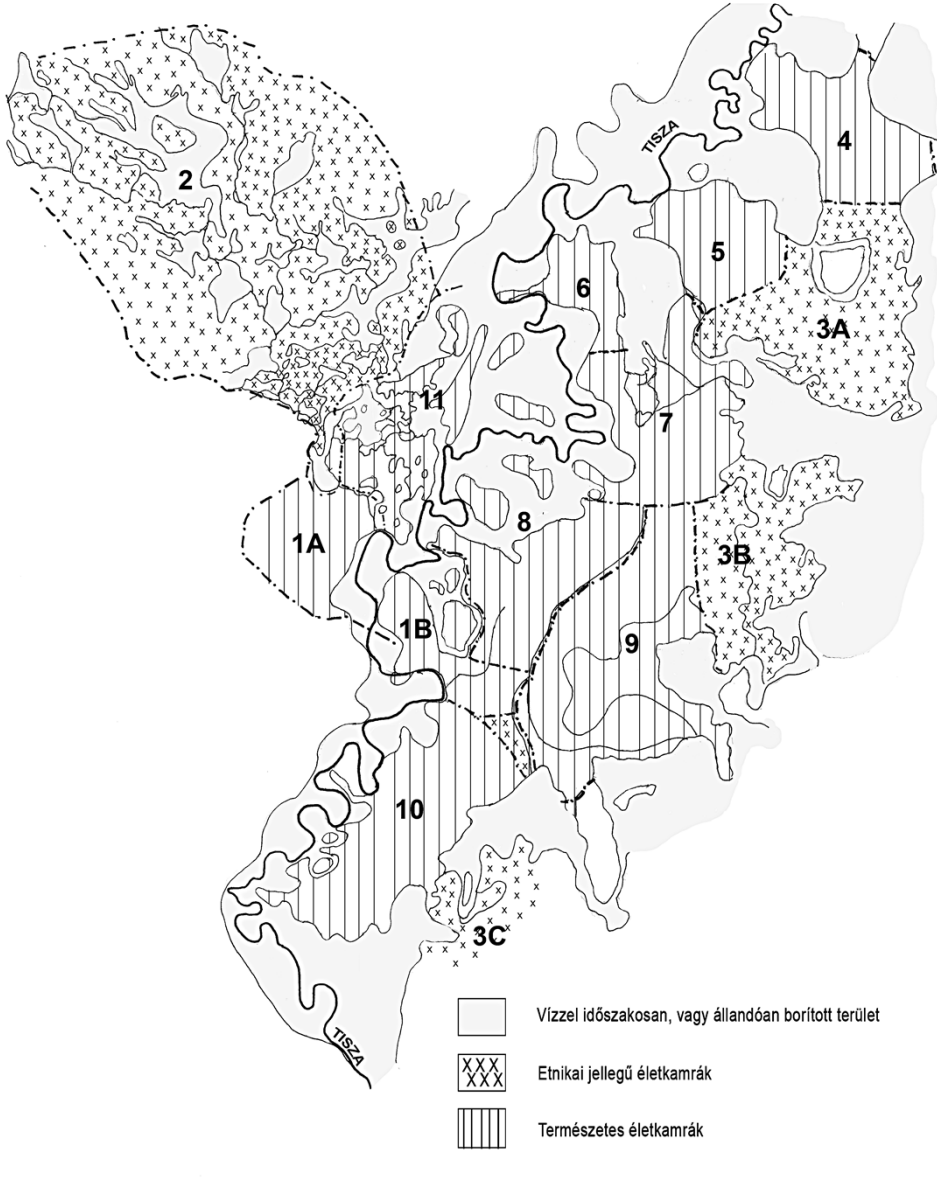
VERESEGYHÁZI BÉLA

LIFE CHAMBERS ON THE MIDDLE-TISZA REGION

The Middle-Tisza region is the ideal field for the life chamber-theory used and created by Glaser L. and Frisnyák S.. The rivers, brooks and bogs, which divided and connected the particular regions (flood free areas), separated the land into 11 life chambers in the 800 years before the river regulation. The land management networks were barely working, or were not working at all, and even the county organization prevailed just in a mosaic-like form, six county covered the land. At the time of the existence of the Ottoman Hungary, the Turkish reorganized the regions connections too, with their network based on tax collection. The landscape loosely connected to the land organization of the Hungarian state, except one region, the life chamber of Jászság. The life chamber of Szolnok, the life chamber of Túr, and the life chamber of Fegyvernek only partially connected into the division of labor, the villages of the other life chambers lived for centuries from the energy of their internal connections. This situation is due to fact, that the Middle-Tisza region, with other regions of the Great Hungarian Plain, can be interpreted as peripherals, with a little amount of energy from the area, low population density, and it could not even take advantage of this little gift, in addition to these, their long distance connections were weak or they did not have at all. The regions products could not be sold in the other parts of the country, and the internal relations could not develop, because of the bad road conditions and the economical monotony. The only acceptable route was the Tisza, on which took place the salt-transportation in accordance with the national demand. The situation written above, favored the evolution and the lifestyle of the independent life chambers, which used their internal sources, and even though they started to develop slowly, the ottoman conquest interrupted and transformed them, and as a result of the hungarian border castles fights with the Turkish and Tatarian armies, they impoverished and in the end, they perished in the 17. century. A new kind of development could only begin after the liberation of the country, which completed after the regulation of waters.

Életkamrák

- 1.A. Szolnoki, 1.B. Varsányi-Kengyeli, 2. Jászsági, 3.A. Nagykunsági (Karcagi),
 3.B. Nagykunsági (Kisújszállás-Túrkevei), 3.C. Nagykunsági (Kunszentmártoni),
 4. Tiszafüredi, 5. Abádi, 6. Roff-Gyendai, 7. Fegyvernek-Kunhegyesi,
 8. Balatonszentmiklósi, 9. (Mező)Túri, 10. Tiszazugi, 11. Szög-Kőteleki

1. ábra. Életkamrák a Közép-Tiszavidéken a XI-XVIII. század között

BEVEZETÉS

„Az ember és a földrajzi környezet kapcsolatában a tájalkotó faktorok közül a víznek volt döntő jelentősége. A folyó- és állóvizek, a lápok és mocsarak befolyásolták a tájhasználatot, vagyis a gazdasági élet szerkezetét, a termelés földrajzi tagolódását, a településhálózatot, a gyepük és a védelmi centrumok (vízi és mocsárvárak) térbeli rendszerét. Az ősi vízrajzi hálózat az egyes történelmi periódusokban – a társadalom fejlettségétől, termelési kultúrájától függően – más és más módon hatott az életformára, a gazdasági tájhasznosításra. Az ember és a víz állandóan változó kapcsolatrendszerében a *racionalitás* érvényesült, ami a *működőképes* struktúrában nyilvánult meg”.¹

Frisnyák Sándor ezen gondolatából táplálkozik ez a dolgozat, amelyben a következőkben a Közép-Tiszavidéknek azt a szakaszát vizsgáljuk meg, amely a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén fekszik. Ennek a vidéknek a Tiszaszabályozás és az azzal párhuzamosan elvégzett mocsárlecsapolások előtti korszaka – nagyjából az államalapítástól Mária Terézia Urbáriumáig – a maga teljességében igazolja a fenti sorokat. A vízrajzilag különösen tagolt terület egészének élete és gazdálkodása – igaz, más és más megjelenési formában és az egymásra ható erők változó intenzitásában – mintegy mozaikszerűen jelenik meg előttünk. A folyóvizek, a mocsarak és a tavak nem csak elválasztották az árvízmentes szinteket, de össze is kötötték őket. Glaser L., Frisnyák S. *kamráknak, életkamráknak* nevezték el ezeket az emberi tevékenységnek színterül szolgáló árvízmentes területeket, amelyek Frisnyák S. szerint „természeti és gazdasági térszerkezeti egységek... ezeket a vízhálózat kapcsolja gazdasági egységbe...”²

AZ ÉLETKAMRÁK KÖZÖS VONÁSAI

Mielőtt az egyes életkamrák vázlatos jellemzéséhez fogunk, vegyük szemügyre azok közös vonásait. A Közép-Tiszavidék egésze vagy a fő folyóval, a Tiszával, vagy a kisebb folyókkal, erekkel, így a Zagyvával, a Tarnával, a Körössel, a Berettyóval, a Hortobággal, illetve azok mocsaraival közvetlenül érintkezik. Még a Szolnoki-lőszőshát falvai is, a Tisza és a Körös közötti termékeny síkon, azon erek mellé telepedtek, amelyek a két folyót összekötik: Büdös, Héka (Kis-Nagy), Legény, Bodzás, Áts erek. Ezek a ma már valóban erek a folyószabályozás előtti időkben jóval szélesebbek voltak – mint ma a Kakat Kunhegyes–Fegyvernek térségében –, és megfelelő mennyiségű vizet szállítottak az év szinte egészében.

¹ Frisnyák S. 1995. 141.

² Glaser L. 1939. 9. és Frisnyák S. 2016. 106.

A mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területének 25-35%-a volt egész évben vagy időszakosan víz alatt. Ennek egyik oka a „kis jégkorszak” csapadékosabb éghajlata, a másik pedig a természetesen kialakult partmagasság. Huszár Mátyás 1822-24-es adataiból Dóka Klára állított össze egy igen hasznos táblázatot, amely ezt szemlélteti. Az adatok szerint megállapítható, hogy árvizek idején a Tisza egész hosszában a vízszint meghaladta a partok magasságát, azaz bárhol kiáradhatott. Voltak azonban olyan helyek, a fokok, ahol elsősorban kiömlhetett a víz az árterekre, így az viszonylag „szabályozottan” árasztotta el a szokásos területeket. A középvíz idején csak egy-két ilyen hely volt, mint például Fokorú mellett, ahonnan a Besenyszög környéki mocsarak táplálóztak.³

Ilyen volt a helyzet a Berettyó-Körös vízrendszerben, a Sárréteken is. Különbség csak a méreteken volt, a Tisza akár két méterrel magasabban áradhatott a partok magasságánál, a Körösök völgyében ez az érték 60 centiméter volt. Huszár Mátyás mintegy mellékesen jegyezte meg, hogy a tiszai árvizek fele maradt a folyómederben, a másik fele pedig a lapályra ömlött.

A népszerűség az árterek szélén, az ármentes szinten építette fel hajlékait, s mind a két térszintet igyekezett kihasználni. Az állandóan víz alatt álló területeket elsősorban a halászatra és a fogszolgáltatás révén halfogásra használta. A nád, a gyékény, a sás és a faféleségek használata a paraszti élet mindennapjaihoz tartoztak.⁴ Az időszakosan elöntött területek növényei, a víz visszahúzódása után ottrekedt állatok szintén felhasználhatók voltak akár az ember, akár háziállatai számára. A felszáradt területeket legeltetni is lehetett. A disznók hasznosították legjobban ezt a térszintet, de az eredeti magyar szarvasmarhafajta sem betegedett meg a különböző mételyektől, férgectől sem. Dóka Klára hivatkozik tanulmányában Andrásfalvy Bertalanra, amikor ezt írja: „A XVIII. század végéig a lakosság az ártér hasznosításából, halászatból, vadászatból, az ártéri erdők jövedelméből, a magasabb területeken állattenyésztésből élt. A földművelés, kertgazdálkodás legfeljebb kiegészítő szerepet játszott.”⁵ Ezért nem lepődik meg a kutató, amikor a defterekből és a dézsmajegyzékekből az tűnik ki, hogy abból a gabonamennyiségből, amit megtermelt a jobbágy, a különböző adók és ajándékok után annyi marad, hogy „az éhenhaláshoz is kevésnek”⁶ látszik, a nép pedig helyben él tovább. Az adatok azt mutatják, hogy a gabonához felszántott terület az összterület 3-10%-ánál nem több ezekben az időkben. 10% fölé csak Jászberény esetében ment az érték.⁷

³ Dóka K. 1982. 303.

⁴ Andrásfalvy B. 1973. 34.

⁵ Dóka K. 1982. 303.

⁶ Dávid G. 2005. 103.

⁷ Kocsis Gy. 2005. 103. 18. táblázat

Ugyancsak fontos közös vonása a területnek, hogy igen kis létszámú a népessége. A számítások még abban az esetben is becsléseken alapulnak, ha – mint a defterekben és a dézsmajegyzékekben láthatjuk – felmérésen alapultak. A gondokról Kubinyi A., Káldy-Nagy Gy. és Dávid G. és a népességszámmal valamilyen módon foglalkozó más kutatók is írtak, de ahogyan Kubinyi A. írta, a „történeti kutatás nem nélkülözheti a demográfiai adatokat.”⁸

Bagi G. fél évezredre számolta ki/becsülte meg a Közép-Tisza vidékének népességét. Szerinte a XI. században 8410-16 820 fő, 1495 körül 35 000 lélek élhetett tájunkon. Kubinyi A. 1495 tájára 14-17 ezres külső-szolnoki jobbágysággal (7-8 fő négyzetkilométerenként), s a Jászkunság egészére 20-23 ezer főt adott meg (3,7-4,2), amiből a jászok és a nagykunok is nagyjából 4-7 ezer fő körül lehettek.⁹

A török hódoltság viszonylag békés időszakában, az 1560-as, 1570-es évek idején, az idevonatkozó defterek alapján mintegy 20 000 jobbágy élt a Közép-Tiszavidéken. A XVII. században a népesség nagyobb hányada eltűnt, elpusztult vagy elfutott. Az ország török alóli felszabadulása és a Rákóczi-szabadságharc után lassan és bizonytalanul indult meg a terület újratelepülése, illetve -telepítése. Soós I. azt írja: „Az új lakosság jelentős része most sem lesz egyszerre állandó lakos. Aki termékenyebb tájakat keres, meg a szökött jobbágy, aki régi földesura elől menekül, minden pillanatban készen áll arra, hogy továbbvándoroljon...”¹⁰ Mutatja ezt az ideiglenességet az a tény is is, amely 14 Tisza-táji település lakóhely-statisztikájából derül ki: 749 lakóhely közül 484 kunyhó vagy verem, s a maradék csak a ház. A lakóhelyek 65%-a tehát igencsak ideiglenes „építmény”. Az 1720-28 közötti időszakban a Közép-Tiszavidék 56 lakott településén 16-17 ezer ember élt. A század végén 1782/87-es népszámlálás viszont már 114 715 lakost regisztrált ugyanazon a területen.

Annak, hogy dolgozatunk éppen a XVIII. század harmincas éveiiig terjedő időszakot vizsgálja, éppen ez a népességszámban tapasztalható hatalmas ugrás az egyik oka. A másik ok a gazdaság kiépítését célzó központi és megyei szintű tervek kidolgozása és ennek alapján a kisebb-nagyobb vízépítési munkálatok beindítása (a jászsági, nagykunsági rendezések és a Mirhó-gát körüli munkálatok). Az a véleményünk, hogy az eddigi életkamrák további fennmaradásának feltételei gyökeresen megváltoztak, annak ellenére, hogy az áttörés csak a XIX. század közepén, a Tisza és mellékvizei szabályozásával, valamint a vasúthálózat kiépítésével valósult meg.

⁸ Dávid G. 2005. 13-50, Káldy-Nagy Gy. 1985. 11., Kubinyi A. 1997. 108.

⁹ Bagi G. 2009.1-9., Kubinyi A. 1997. 109-110.

¹⁰ Soós I. 1958. 5.

A vizsgált területet a következő egységekre osztottuk fel (lásd a térképen is):

- 1/ A Szolnok–Varsány–Kengyel életkamra
- 2/ A Jászsági életkamra
- 3/ A Nagykun életkamra
- 4/ A Tiszafüredi életkamra
- 5/ Az Abádi életkamra
- 6/ A Tiszaroffi életkamra
- 7/ A Fegyvernek–Kunhegyesi életkamra
- 8/ A Balaszentmiklósi életkamra (Törökszentmiklós)
- 9/ A Mezőtúri életkamra
- 10/ A Tiszazugi életkamra
- 11/ A Besenyszög–Kőteleki életkamra

AZ ÉLETKAMRÁK RÖVID JELLEMZÉSE

1. A Szolnok–Varsány–Kengyeli életkamra

(Települései: Szolnok, Tiszavárkony, Tiszavarsány, Kengyel, Szanda, Derzsi, Nénye, Paládics)

A Tisza és a Zagyva találkozásánál alakult ki a legrégebb életkamra, amelynek nyugatra nyitott a határa, délen a Tisza Varsány–Vezevény közötti kanyarulata, keletre pedig az ősi Tisza-meder a Kengyel-morotva (tó) keleti ága övezte. Északra a Zagyva, illetve a Tisza szandai szakasza határolta, de ez a része szinte állandóan víz alatt volt. A szandai réten ugyan időről-időre igyekeztek használható utat létesíteni, fahidakkal, töltéssel, de vizsgált időszakunkban e terjedelmes mocsár mindvégig akadályozta Szolnok megközelítését. Ennek ellenére Szolnok, kiváló földrajzi helyzete miatt, újra-meg újra feléledt, s valamilyen központi szerepet, változó intenzitással ugyan, de játszott a Közép-Tiszavidék életében. A XI. században várispánság és vármegye-központ, amely ugyan nem volt nagy megye, és kezdetben a szolgálonépek falvai övezték. Amikor az igazgatási központ jellege gyengült, maga a település is visszasüllyedt a falvak közé, de Szűcs J. szerint „homályos pont... a régi ispáni „*váraljai*” település esetében ... afféle népesebb hospes településekre, vásárhelyekre lehet gondolnunk, amilyen sok van az országban”¹¹

¹¹ Szűcs J. 1993. 273.

Bár Kengyel is XI. századi település, de Varsánnyal együtt a XIV. század végén emelkedik fel, s Mohácsig mezővárosként léteztek Szolnokkal együtt. A mezővárosoknak ilyen tömörülése ilyen kis helyen nagy energiákat sejtet. Tény, hogy az Anjouk alatt a só szállítása és raktározása eddig nem látott erőre kapott, s Szolnok és Tiszavárkony ki is vette belőle a részét. Kengyel és főként Varsány az európai gazdasági fellendülésnek a népességszám-növekedéséből profitáltak. A Tisza–Maros–Körös-köz hatalmas legelőiről szarvasmarhák tízezrei indultak Észak-Itália és Dél-Németország felé, egyik útvonaluk éppen (Mező)Túr–Varsány között szelte át megyénket. Olyan kifizetődő és erőteljes volt ez a szarvasmarhaexport, hogy egészen a 15 éves háborúig folytatták, s a török sem gátolta ezt a számára is jövedelmező kereskedelmet. A túri és varsányi földesúri családok támogatták a népessé váló mezővárosaikat, s ezen az úton haladt Szolnok is, amelyet a XV. század második felében a Pálóciak kezdtek el azzal a céllal fejleszteni, hogy uradalmi tömbjük déli részének központja legyen.¹²

A történelem azonban keresztülhúzta a számításait. 1526 és 1541 után a török kiterjesztette hatalmát, s ennek folyamán elfoglalta a frissen felhúzott szolnoki várat is, melyben aztán egészen kiűzetéséig berendezkedett. Szolnok alkalmas volt a Tiszántúl egy részének őrzésére is, szandzsák-központ lett, állandó és népes katonasággal, és délszláv–török–magyar vegyes lakossággal. Megmaradt a város és környékének központi szerepe, a szolnoki, varsányi sóraktárak változó, olykor nagy forgalmat bonyolítottak le, Varsány kikötője pedig a török naszádok révje volt. 1573-74-ben és 1575-76-ban a szolnoki, varsányi és vezsényi kikötők összes jövedelme 292-275 ezer akcséra rúgott.¹³ A bevételek 32-67%–a sókereskedelmi jövedelemből származott. Megmaradt tehát ennek az életkamrának az ereje, de nem csak a magyarokat, hanem a hódítókat is szolgáltatta. Kengyel mezővárosa teljesen délszlávva lett.

A szolnoki életkamrát nem a gabonatermelése és az állattartása tette jelentőssé, bár Varsányból származó tőzséreket felsoroltak a váci és érsekújvári dokumentumok.¹⁴ A gabonatermelésre kevés adatunk van. 1548-ból származik az első értesülés török forrásból, amely szerint 72 család 405 mázsa búzát termelt meg, ami 5,62 mázsa átlagot jelentett. 1591-92-ben már csak 12 magyar család volt Szolnokon, akiknek a termelése túlzónak tűnik (53,4 q/család); bizonyára a szolnoki délszláv lakosság termelése is jelentkezik ebben az adatban. A többi településen is jelentős számban laktak még 1548-ban: Várkonyban 69 nős férfi, Nénén 25 család, Varsányban 1498-as az első népességi adat, amely szerint 86 család élt ott. 1537-ben 74, 1571-ben 100, 1591/92-ben 76 család alkotta a mezőváros közösségét. Varsány gabonatermelésben az életkamra élenjárója volt,

¹² Kertész R. 2015. 245-292.

¹³ Velics A.-Kammerer E. 1886-1896. 460, ill. 497-499.

¹⁴ Kocsis Gy. 1986.25-52.

1591/92-ben 24,5-es átlaggal nem csak a saját szükségleteit fedezhette, de feleslegét el is adhatta. Kengyel mezővárosa ugyancsak sok búzát és árpat termelt még 1591/92-ben is, amikor már csak korábbi népességének fele élt ott (28 család). A búzatermesztés mellett a zab, árpa termelése jelentősebb állattenyésztésre utal a két bal parti mezővárosban. Természetes, de fontos volt még a települések halászata. Ugyancsak török adatok szerint minden települése fizetett haltizedet. A tiszai fahídon és a két szolnoki réven, de a kisebb réveken keresztül is állatok sokasága kelt át nyugati irányba.¹⁵

A XVII. század a pusztulás kora volt e tájon. A kis életkamra is többször került a harcok sűrűjébe, így nem meglepő, hogy a XVIII. század elején újra kellett kezdeni a visszaköltözőknek az alapoktól. Az 1720-as évek végén Szolnokon 33 ház, 32 kunyhó és 14 verem szolgált a népesség szálláshelyeül. Varsány és Kengyel viszont nem éledt újjá, Várkonyba is csak nehezen tért vissza az élet.

2. A jázsági életkamra

(Települései: Berény, Alsószentgyörgy, Apáti, Ágó, Árokszállás, Boldogháza, Dósa, Felsőszentgyörgy, Fényszaru, Kisér, Ladány, Mihálytelke, Négyszállás)

A jázsági a térség gazdaságilag legjelentősebb életkamrája volt a vizsgált időszakban. Bár a Zagyva és a Tarna, keletre a Tisza elhagyott és élő medrei, a tájat beszövő mocsarak itt is nagy területet borítottak el vízzel, ezek az árterek vízszintesen tagoltabbak, közöttük több járható és mezőgazdaságilag művelhető föld terült el. A török adatok tanúsága szerint a Közép-Tiszavidéken a Jázságban volt a legnagyobb a megművelt földek aránya: Jászberényben 10% fölött, a többi jász helység esetében 2-8% között.¹⁶

A gazdaság relatív fejlettségének több oka is volt. A jázsági életkamra észak felé nyitott a Hevesi-síkra, viszonylag közel volt a Pest–Hatvan–Gyöngyös–Eger–Miskolc–Kassa országos főútvonal, amely keletre a kezdetektől az egyetlen fontos kereskedelmi út volt. Nyugaton a Zagyva, délen a Zagyva, a Hajta és a Tápió jelezte a határt, keletre viszont a Tisza és a Zagyva–Tarna vízrendszere igencsak felmérhetetlenné tette a települések külsőségének helyét. A jászok, letelepítésük után, kiváltságaik birtokában hamar beilleszkedtek a Magyar Királyság gazdasági rendjébe. A XIV-XV. században belső rétegződésük a következőképpen alakult: „közrendű jászok, akik nem függenek jobbágy módjára a kapitánytól”¹⁷, a kapitányok csoportja, s az ezekből kiemelkedett, birtokadományt nyert országos nemesek.

Más életkamrákhoz hasonlóan a jázsági kamra településeit jellemző adatok is a török hódítás idejéből származnak, a népesség számának kiinduló adata

¹⁵ Vass E. 5-80

¹⁶ Kocsis Gy. 2005. 103. 18. táblázat

¹⁷ Kocsis Gy. 2005. 17.

azonban az 1495-ből származik, amelyet Kubinyi A. közölt, s Kocsis Gy. is elfogadott, és ennek alapján ők 8903-ra teszik a Jászság népességének lélekszámát.¹⁸ A törökök az 1540-es évek elején terjesztették ki hatalmukat erre a vidékre, s az 1550-re datált, majd ma 1546-ra tett defterben már számba vették a Jászságot is, amelyet a kezdetektől szultáni khász birtokként kezeltek, szemben például a Nagykunssággal, amelynek településeit több náhijébe osztották. Bizonyára sokat nyomott a latban a Jászság (jászsági életkamra) gazdasági helyzete, összetartó képessége.

A népesség számát figyelemmel kísérhetjük a különböző török összeírások alapján, amelyek a családfők számát közlik. Eszerint 1546-ban 735 háne (3675 lakos), 1559-ben 1293 háne (6465 lakos) 1562-ben 936 háne (4680 fő), 1570-ben 1033 háne (5165 fő) lakott az ekkoriban még Jászfényszarut kivéve teljesen lakott Jászságban. A XVII. század vérzivataros időszakát Boldogháza, Borsóhalma, Jászágó és Négyszállás nem élte túl, s az 1699-es Pentz-féle összeírás 1155 családot talált helyben (5775 vagy 6930 fő).¹⁹

Cseh G. szerint „valójában azonban sokkal többen élhettek itt, hiszen a gazdák jó része béreseket, cselédeket, gulyásokat, kanászokat, pásztorokat és egyéb ... segítő személyeket foglalkoztattak...”²⁰ 1713-ban 1105 gazdát vettek lajstromba, félszázzal kevesebbet, mint 14 évvel korábban. Ez a nagy életkamra, mint már utaltunk rá, gazdasági szempontból igen értékes volt a török számára, de 1596-ig az egri vár is keményen beszedte a járandóságait; erre a vár iratanyaga mellett a jászberényiek panaszlevelei is bizonyosságul szolgálnak.

Mindkét fél hatalmaskodásaival is számolniuk kellett, de Kecskeméthez, Ceglédhez és Nagyköröshöz hasonlóan a berényiek is állták a sarat.²¹

A gazdaság alapja a gabona termesztése és az állattartás volt. A gabonatermelés nagyságát tekintve Jászberény, Jászárokszállás és Jászkisér emelkedett ki, a többi település nagyjából az egyharmadát adta az összes búzának és kevertnek. Ezek a kisebb falvak nem különböztek jelentősen a többi életkamra településeitől, aminek az a magyarázata, hogy sem a földrajzi környezet, sem lakóik száma nem engedte meg a nagyobb vetésterületet. Minden életkamrára jellemző volt a hódoltság korában az, hogy a kisebb települések lakói az éppen elégséges mennyiséget termelték meg, a hiányokat a természetes, a lápos környezetből kiaknázható élelmiszer-alapanyagokkal pótolták. Az említett három nagy búzatermelő település határának nagy része alkalmas volt a szinte korlátlan (korokban ez nem jelentett azonban végtelen lehetőséget) vetésterület megművelésére. Különösen Jászberény élhetett a lehetőséggel, s az egész

¹⁸ Bagi G. 2009. 7-8., Kubinyi A. 1997. 109.

¹⁹ Cseh G. 2017. 14.

²⁰ Cseh G. 2017. 15.

²¹ Botka J. 1988 és Hegyi K. 1988

vidéken náluk volt a legtöbb bevetett föld (1570-ben 4149 kh), majdnem a fele az egész jázsági életkamra termőterületének (8671 kh). Nagy volt a különbség a bevetett terület százalékos részesedését tekintve is a települések között: Jászberénynek 10,48%, Alsószentgyörgynek 2,13%, Ladánynak 2,18% volt.²² A jázsági életkamra gabonafeleslege könnyen értékesíthető volt, akár Egerben, Gyöngyösön vagy Hatvanban, akár Nagykőrösön.

A XVI. század második feléből fennmaradt adatok alapján más gazdasági ágazatoknál jobban megismerhetjük a szarvasmarha, ló és juh exportját. Jászberény mind az 1560-as, mind az 1580-as években az alföldi marhakereskedelem egyik meghatározó mezővárosa volt, az elsők között szerepelt. Vácnál 3540, Érsekújvárnál 2212 szarvasmarhát, 2204 juhot és 103 lovat hajtottak idevaló tözsérek a hatvanas években, húsz évvel később ugyan már kevesebbet, de még mindig jelentős mennyiséget, 1586-ban 417-et, 1587/88-ban 1750-et. Jászberény mellett Jászapátiból 49 lovat (1561), Jászfelsőszentgyörgyről 353 marhát és 350 juhot (1563), Jászágóról 1586-88-ban 1266 marhát vittek át a vámon. A század nyolcvanas éveiben a szekerezésből is kivette részét a Jázság: Jászberényből 80 kocsi, Jászkisérről 1 kocsi haladt át a vámon.²³

Ez a két gazdasági ág a Jászberényt, Jászágót és Jászárokszállást körülvevő nagy, vízmentes térszínnek köszönhette virágzását, valamint annak, hogy a nagyobb népességű települések lakossága igen szorgalmasan élt és dolgozott. A jász életkamra lakossága a békésebb időszakban kitartott szülőhelyén, a 17. század zavaros eseményei is helyel-közzel helyben marasztalta az embereket. A XVII. századi újratelepülés adatait elemezve a kutatók megállapítása szerint a Jász Kerület népességének 45%-a helyben lakó gazda volt, 55%-ot tett ki a beköltözők aránya. Ez mind a Nagykun, mind a Kiskun területek idevágó adatainál kedvezőbb volt.²⁴

3. A nagykun életkamra

A jázságihoz hasonlóan etnikai-közigazgatási egység, amelynek az a sajátossága, hogy a mocsarak három részre tagolták. A Tiszától távol, de a Tisza kiöntései és a fokokból kiinduló kisebb-nagyobb vízhozamú ágai hozták létre ezeket a lápos, alig járható vidékeket. Keleten az Árkus és a Hortobágy, középen az Oktalan–Üllő-lapos rendszer, nyugatra a Mírhó–Gyolcs-mocsár–Kakat vízrendszer, amely Bánhalma vidékétől keletre beletorkollott a Kara János mocsárba, amely a Kis- és Nagy-Sárréttel alkotott egységes lápot. A nagykun életkamra nyugatra nyitott, a Büdös-ér lehetett a határ Kuncsorba térségében. Az

²² Kocsis Gy. 2005. 103. 18. tábl.

²³ Kocsis Gy. 1986. 25-52

²⁴ Cseh G. 2017. 18, Kiss J. 1979. 20-21., Fodor F. 1942. 167.

életkamra a kolbáz-széki kunok XIII. századi letelepítése után Külső-Szolnok és Heves vármegyék rovására terjeszkedni próbált ezen a termékeny, száraz vidéken, de ez a területfoglalás a megyék ellenállása nyomán megállt. Megmaradt viszont a Kunszentmárton központú nagykun rész a Nagy-Körös partjainál, amely területileg ezután is különálló egység maradt. Ez a kunszentmártoni vidék annyiban különbözött a karcag-kolbászi és kisújszállás-marjalakai két egységtől, hogy nagyobb gabonatermelésre alkalmas területe volt, s a török hódoltság idején területileg a gyulai szandzsákhöz sorolták.

A fentieknek megfelelően a három rész települései a következők. A karcag-kolbászi rész: Karczagújszállás, Kolbászszállás, Madaras, Asszonyszállás, Kápolnás, Orgondaszentmiklós, Magyarszállás, Bucsa, Ködszállás, Fábiánszállás. A kisújszállás-marjalakai rész: Kisújszállás, Marjalaka, Kis- és Nagyturgony, Móric, Mórickaba, Túrkeve, Túrkeddi, Túrpásztó, Póhamara. Utóbbi négy település közjogi állása sokszor változott a századok folyamán, Mezőtúrhoz való közelségük miatt természetföldrajzilag is átmenetinek tarthatjuk besorolásukat.

A kunszentmártoni részhez Bábocka, Mesterszállás, Homokszállás, Telekszállás és Öcsöd, Túrpásztó sorolható.

A nagykun életkamrát jóval zártabb egységnek tekintjük, mint a jázságit. A szakirodalomban vita folyt és folyik arról, hogy hogyan kapcsolódik be ez az etnikailag egységes, privilegizált terület a Közép-Tiszavidék egyébként is gazdaságilag fejletlen, belső perifériaként jellemezhető vidékének életébe.²⁵ Az bizonyos, hogy a Pestről Szolnokon át Fegyvernek felé vezető út a Kakaton átlépve Bánhalmánál tovább is folytatódik keletre. Az egyik vélemény szerint az út Madarason és Nagyivánon át kapcsolódik a Debrecen–Poroszló közötti forgalmasabb kereskedelmi útra, ez a mi álláspontunk is. A másik vélekedés szerint az út Bánhalma–Kenderes–Kisújszállás–Karcag, (Püspök)Ladány és Szoboszló érintésével ért el Debrecenbe. Ennek az elképzelésnek az a hátulütője, hogy több olyan széles mocsáron kellett volna átkelni, amelyek legfeljebb lovas vagy gyalogos közlekedés képzelhető el, s az is rendkívüli körülmények között. A XVIII. század közepéig azonban a parasztok ökrös szekerekkel közlekedtek, s nem tettek másként a kereskedők sem, akiknek megrakott szekerei így sem mindig értek el rendeltetési helyükre. Még a XIX. századi Átány parasztja is azt mondta, hogy ahol egy lovat akarnak eltartani, ott helyette három ökröt is fel lehet nevelni.²⁶

Az árterek hasznosításáról éppen a Nagykunokból tudunk meg a legtöbbet, Györffy István és Szűcs Sándor jóvoltából.²⁷ Ezt ehelyütt nem is részletezzük.

²⁵ Beluszky P. 2001. 58-60.

²⁶ Fél E. – Hofer T. 1997. 135.

²⁷ Györffy I. 1922 és Szűcs S. 1992 kötetei

Érdemes viszont a mezőgazdaság két területéről, a gabonatermesztésről és az állattartásról néhány szót szólni. Kevés adatunk van erre vonatkozóan, de Gyárfás I., Botka J., Pálóczi Horváth A., Selmeczi L., Sugár I. munkái és az 1591/92-es defter alapján a XVI. században már kapunk valamelyes képet a mezőgazdaság helyzetéről.²⁸

A Szolnok elfoglalása utáni időkben több portyázás is elérte és megfélemlítette a Nagykunság népét. Az addig folytatott gazdálkodás adataink alapján rendkívül célszerűvé vált, mint a többi életkamrában is. A megtermelt mennyiségek általában a lakosság igényeinek szűkös kielégítésére szorítkoztak, adóik lefizetése után sok esetben alig maradt gabonájuk. Nyilván más, természeti forrásokból pótolták a hiányt. Az egri várhoz, a törökhöz adóztak, s utóbbinak a mértéke mintegy ötszöröse volt a magyar adó mértékének. Nem látszik valószínűnek, hogy felesleg maradjon ezek után. A kunszentmártoni vidéken azonban más volt a helyzet. Itt, a legnagyobb létszámú nagykun településen bőségesen maradt gabona, s ráadásul úgy néz ki, hogy Bábocka és Öcsöd vidékén is kunszentmártoniak gazdálkodtak, legalábbis részben. Erre az egy jobbágyra jutó megművelt terület nagyságából lehet következtetni. Úgy néz ki, számításaink szerint, hogy egy ember 5-8 holdat tudott megművelni a korabeli technikával, s a 20 mázsán felüli termés már meghaladta az egyéni földhasználat nagyságát. Hasonló lehetett a helyzet Karcag esetében is, ahol a századvégi defter szerint búzát alig termeltek, viszont az úgynevezett kevert – elsősorban állatok számára felhasznált – gabonát sokat. Ugyanakkor a körülötte lévő településeken, Asszonyszálláson, Kápolnáson, Magyarszálláson oly nagy volt a búza mennyisége, hogy azt csak úgy lehetett megtermelni, hogy karcagi gazdák is birtokolhattak és művelhettek ott földeket.

Ami a korabeli állattartást illeti, a birka minden háztartás környékén jellemző volt, adatok hiányában azonban elég nehéz a több juhot is tartó gazdák számát meghatározni. A szarvasmarha tartására részint a legelőgazdálkodásra utaló gyér adatokból, a felszántott területek nagyságából és az adóba leadott vaj mennyiségéből lehet következtetni. Ugyancsak árulkodó adat lehet a váci és érsekújvári adatok vizsgálata, melyekben a nagykun életkamrából csak Kuncsorba neve szerepel, 1588-ból 183 marha vámoltatásával. Amint azt az ezzel a témával foglalkozó szerzők megjegyezték, a vámjegyzékekben a hajtó tózsér lakhelyét jelölték meg, de számos adat van arra, hogy egy-egy debreceni, túri vagy berényi hajtó más területekről is vásárolt állatokat, s ezeket az ő neve és származási helye alapján lehet azonosítani.²⁹

²⁸ Ágoston G. 1988 és 1989, Bayerle G. 1998, Botka J. 1988, Gyárfás I. 1870-85., Györffy L., 1958, Káldy-Nagy Gy. 1985, Pálóczi Horváth A. 2016, Selmeczi L. 2011, Sugár I. 1977

²⁹ Káldy-Nagy Gy. 1968. 27-97., Kocsis Gy. 1986. 25-52.

Az életkamra népessége az 1495-ös adatok alapján 5-6 ezerre tehető³⁰, az 1570-es évek elején 800 körül volt a családfők száma, 1577-ben viszont csak 562, 1591/92-ben 566. Ötös szorzószámmal 4000 körül lehettek a békésebb időkben, 1594/95-ben viszont az egri vár utolsó számadása a meginduló 15 éves háború hatását mutatja: három év alatt a Nagykunság népességének 30%-a elvándorolt. A XVII. század hadi eseményei olyannyira elnéptelentették a nagykun életkamrát, hogy 1699-ben csak Karcagot és Madarast jegyezték fel lakott helyként, egyébként elpusztult a vidék. 1725-ben Karcag, Kunhegyes, Kunszentmárton, Túrkeve, Kunmadaras és Kisújszállás 15 éven felüli férfiainak száma összességében 923 volt. A Nagykunság osztozott a Jászság és a Kiskunság sorsában, s csak a „redemptio” után indult meg a nagyobb arányú fejlődés. Az életkamra kis falvai csak földrajzi neveken maradtak fenn, a táj elnyerte a máig is jellemző, nagyhatárú mezővárosias formáját.

4. A tiszafüredi életkamra

A tiszafüredi életkamrát északról a Tisza, keletről Szabolcs vármegye és az Árkus mocsarai, nyugatról az Igari-tó-, Örsi-tó, Oktalan, vizei és mocsarai, délről pedig a Nagykunság határolta. Települései: Tiszafüred, Tiszaörvény, Domaháza, Tiszaszőlős, Tiszaigar, Tiszaörs, Nagyiván.

Az életkamra a mai megye északkeleti részét foglalja el, tengelyét a Debrecen–Poroszló–Heves–Gyöngyös kereskedelmi útvonal alkotta, amelyen a középkorban közepesen élénk forgalom lehetett Nagyvárad (a települések ehhez a püspökséghez is tartoztak egy időben) és Erdély felé. Valószínű, hogy (Mező)Túr–Fegyvernek–Bánhalma–Madaras felől, vagy fordítva, a túri vásárok felé is eléggé jelentős forgalom lehetett alkalomadtán. Különösen Örvény és Füred számára volt fontos a közlekedés biztosítása, amint erre középkori adatok is mutatnak. Az örvényi és poroszlói vám azonban a török korban kereskedelmi forgalmat nemigen bonyolított le, adatok nem szólnak erről. A török hódoltság előtti évtizedekben a gabonatermesztés és az állattartás (különösen a juhé) is hozzájárult ahhoz, hogy Tiszafüred a mezővárossá válás határára érkezett. Nagyiván búzatermesztése volt a legnagyobb mértékű, lakóinak több mint fele módos paraszt volt.

A XVI. században a viszonylag védett életkamra mindvégig kétfelé adózott, 80-120 között volt családfőinek száma. A kezdetben (1548) kielégítő termelési adatokkal rendelkező terület népessége nem csak megfoghatkozott, hanem el is szegényedett. A török előtti dézsmaszedők még 48 gazdag parasztot találtak itt, ám 1583-ban már csak kettő élt a térségben. Erre az életkamrára is jellemző N. Kiss I. kissevesi járásra adott jellemzése: „...a kissevesi járásban erős a jobbágyság fluktuációja. 1579-ben 1576-hoz képest ... a járás népességének

³⁰ Bagi G. 2009. 9., Kubinyi A. 1997. 109.

59%-a újonnan bevándoroltakból állt. Az eredeti (törzslakosság) mintegy fele elpusztul vagy megszökik 3 éven belül.”³¹ Akik maradtak, elsősorban szegény parasztok, zsellérek. Az állattartásra a birka tenyésztése jellemző, bár a hódoltság korai időszakának nagyállat-tartását tiszaszőlősi adat valószínűsíti: 1560-63 között innen 138 szarvasmarhát tereltek a váci vámra. A XVII. században csak életnyomok mutatnak arra, hogy időnként és alkalmilag meg-meghúzzák itt magukat az emberek. A XVIII. század elején hasonló a helyzet, mint a térség más tájain is, Tiszafüred azonban valamivel hamarabb éled, 1728-ban már 44 ház, 46 kunyhó és 50 verem szolgál a 157 családfő számára (a fele földnélküli zsellér).

5. Az abádi életkamra

Nevezhetnénk akár a tiszafüredi ikerkamrájának is, mert tőle nyugatra az Oktalan–Üllő mocsarak választják el utóbbtól. Tiszaderzs és Tiszaszentimre e mocsarak által körülvéve akár egyikhez, akár másikhoz is tartozhatott. Északon a Tisza, nyugaton a Mirhó–Gyolcs–Kakat határolta, délen pedig Tomaj és Kunhegyes vidékén talán ez utóbbi nagykun kötődésével magyarázhatjuk az elhatárolást. Községei: Abád, Szalók, Tiszaderzs, Szentimre, Szentgyörgy, Taskony. Ennek a kamrának a tengelye az abádi révhez vezető ősi út, amelyet Anonymus államalapítás előttinek tartott.³² A réven átvezető észak-déli irányú út forgalma a középkor első évszázadaiban nagyobb lehetett, mint a tiszaozvény–poroszlói révé, mert az Árpád-kori páli vásárok és az ugyanolyan réginek tekinthető fegyverneki vámhely szabályzata ezt sugallja. A tatárjárás után ugyan csökkent a jelentősége, de a XIV. században lefolytatott per az abádi rév visszaállításáért³³ azt mutatja, hogy az új gazdasági viszonyok között fontossá vált a hely. A XVI. században a török hódítók számára már nem volt fontos az üzemeltetése, magyar birtokosai elmenekültek, az életkamra elveszítette ezt a fontos utat.

A hódoltsági időszak első félszáz évében hasonló elszegényedési utat járt be ez a terület is, mint a vidék más életkamrái. A búzatermelés csökkenésével, a földtelen parasztok számának szaporodásával, az állatállomány visszaesésével felértékelődtek az ártér „adományai”. A Tisza mellett mindvégig jelentős lehetett a fokgazdálkodás, amelynek nyomai a XVIII. századi térképeken is láthatók. A parasztság számára itt is minimálisra redukálódott a gazdag parasztoké, megnőtt a „kereszténypénzes” és zsellér jobbágycsoport aránya. Bár a török adószedők még 1591/92-ben is jelentős népeiséget találtak, s aránytalanul nagy adót igyekeztek rájuk kivetni, ez nem volt reális, és a népesség a háborús borzalmak elől – bár ezt a vidéket inkább csak közvetve érintette – elmenekült.

³¹ N. Kiss I. 1960. 985.

³² Benedek Gy. - Zádorné Zsoldos M. 1998. 153-154.

³³ A per rövid összefoglalása: Weisz B. 2013. 49-50.

A XVII. század itt is a vegetálás időszaka volt, ahonnan ráadásul nemigen lehet megfelelő adatokhoz sem jutni. Az 1700-as évek elején a többi településhez hasonlóan az abádi életkamra falvai is lassan keltek életre, lakosságuk könnyen továbbszivárgott, népességük a század első felében alig gyarapodott. Abádon és Szalókon 17-17 lakóhely, Derzsen 24, Szentimrén 34 házikó állt 1728-ban. Jellemző módon a védettebb helyek népesültek be előbb. A visszatelepedők szegények voltak, sok volt köztük a gyalogjobbágy, a földnélküli zsellér.

6. A tiszaroffi életkamra

A tiszaroffi életkamrát a Tisza félkörben öleli, északról és nyugatról. Keleten a Gyolcs-mocsár választotta el az abádi életkamrától, délen pedig Fegyvernek mezőváros határolta. Itt is található egy rév, a roffi, de fontossága sem a tiszafüredi, sem az abádi révével sem vetekedhetett. Miután a Tisza Roffot egy fél ellipszissel veszi körbe, északra és délre is volt átkelő, de mindkét irányban eléggé rosszak voltak a továbbjutás feltételei. Négy falu, Tiszaroff, Tiszabura, Tiszagyenda és Tiszabő alkotta az életkamrát. Bő, Gyenda és Roff lakossága a XVI. században nagyjából egy szinten mozgott, 20-40 családfő élt egy-egy faluban. Tiszabura viszont kisebb volt, valódi zsáktelepülés, viszont az abádi életkamra Derzséhez hasonlóan egyfajta menekülési lehetőség is volt más települések lakosai számára egy-egy meglepetésszerű török vagy magyar portyázó támadás során. A tiszaroffi életkamra gazdasága hasonló volt az előző két életkamráéhoz, de sem az állattartásban, sem a gabonatermelésben nem produkáltak különlegesen, hanem megelégedtek a túléléshez szükséges termékek előállításához. Fegyvernek közelsége azonban a két délebbi településre, Bőre és Gyendára hatott, valamivel népesebbek és tehetősebbek voltak az átlagnál, bizonyára többet is járhattak a fegyverneki sokadalmakba. A XVII. században védettsége révén valamivel több lakosa maradt, mint más életkamráknak. Az 1700-as években Tiszaroff gyorsan fejlődésnek indult, de Bura például csak az 1740-es évek elején népesült be, Gyenda pedig pusztán maradt, Fegyvernekhez hasonlóan.

7. Fegyvernek-kunhegyesi életkamra

A Fegyvernek-kunhegyesi hosszú évszázadokon keresztül az egyik legfontosabb életkamra volt, amelynek Fegyvernek, (Kun)Hegyes, Bánhalma és Kenderes voltak az állandó alkotórészei. Nyugatról a legvilágosabb a határvonala, ez a Tisza. Északon az abádi és a roffi életkamrák határolják, a közük ékelődött választóvonal a Gyolcs-mocsár és a Kakat folyása. Délen és keletre a kunsági területek és a Kara János mocsár határolták. Történészeink azt feltételezik, hogy a korai királyi ispáni várszervezethez tartozó fegyvernökök faluja lehetett, amely két évszázaddal később már nem erről, hanem a kereskedelmi szerepét bizonyító vámszabályáról lett az utókor számára

nevezetes.³⁴ A Büdös-éren – s nem a Tiszán – felállított vám az akkoriban fontos kelet-nyugati, illetve a délről (Mező)Túrról jövő út találkozásánál, térségünk legfontosabbnak tűnő gazdasági objektuma volt. Innen Abád és Roff felé, valamint Bánhalmán keresztül Madaras irányába lehetett eltérni, hogy Poroszlón keresztül északra, vagy keleti irányban Debrecenbe (vagy vissza) jussanak el a termékek. Ennek a kiváló földrajzi helyzetnek megfelelően települései (Fegyvernek, Kunhegyes, Tomajmonostora, Bánhalma és Kenderes) népesek voltak – kivéve Szakálost – a XV. század végén, s a hódoltsági időszakban elszenvedett veszteségeik ellenére jelentős mezőgazdasági tevékenységet is folytattak, és állattartásuk is kiemelkedett a környezetből, különösen az 1560-as években, amikor Fegyvernekről 527 szarvasmarhát hajtottak át a váci vámhelyen.

De 1586-ban is 160 ökröt jegyeztek be az elszámolási naplókba, Érsekújvárot³⁵, és a közeli kun település, Csorba legelőiről is 153-at hajtottak nyugat felé. A gabonatermelést a Szolnoki-löszöshát keleti részének szinte korlátlan mezői biztosították. Ennek ellenére nem emelkedtek ki, mert az állandó veszélyhelyzet, a fegyverneki vásárok csappanó látogatottsága nem kedveztek a távolsági kereskedelemnek.³⁶ A viszonylag kevés adat azt bizonyítja, hogy a parasztság életviszonyaiban még Fegyverneken belül is komoly eltérések voltak. 1548-ban még 63 gazdagparasztot vettek számba a dézsmaszedők, 1583-ban már csak 13-at jegyeztek fel. Ugyanez volt a helyzet a többi településen is. 1548-ban 247 családi gazdaság adózott, 1583-ban 157.

Bármennyire is nagy határai voltak a fegyverneki életkamra településeinek, mégis érintkeztek a mocsarakkal, így az ártéri gazdálkodás feltételei itt is adottak voltak. Különösen nagy szükség volt erre a XVII. században, amikor ez a nyitott életkamra a fő hadmozdulatokat kísérő rablócsapatok akcióradiuszába került. Megszűntek a folytatólagos életvitel lehetőségei, s az 1700-as évek elején pusztaság fogadta az arra látogatókat. Fegyvernek évszázadokra pusztasággá vált, és bár új földbirtokosai betelepítettek még német ajkú lakosokat is (Svábfalu), régi fényét nem tudta visszanyerni. Kunhegyes a nagykun közösséggel osztozott, és a redemptio után egyik oszlopos tagjává vált. Kenderes is visszanyerte lakosságát, Szakállas és Bánhalma viszont elvesztette azokat az energiáit, amelyek a középkori századokban éltették.

8. A balaszentmiklósi (törökszentmiklósi) életkamra

A balaszentmiklósi (törökszentmiklósi) életkamra besorolása egyike a legkritikusabbnak. Északon ugyan a Tisza és mocsárvilága határolta és ölelte körül (például Balát vagy Püspökít), nyugatra a Kengyeli-morotva, keletre pedig

³⁴ Veresegyházi B. 2018. 285., Weisz B. 2013. 155.

³⁵ Kocsis Gy. 25-52.

³⁶ Veresegyházi B. 2018. 286.

a Büdös-patak (ér) határolta, délen ugyanakkor a túri életkamra összeér a szentmiklósiival. Talán az a tény, hogy a túri kamra önállóan is teljes egységet képez, valamint Szenttamás szorosabb kötődése a tőle északra fekvő területekhez, valahol a két Pó és Szenttamás között lehet meghúzni a vonalat. Települései: Bala, Püspöki, Szajol, Tenyő, Szenttamás és Balaszentmiklós. A szolnoki életkamra mellett erről az életkamráról vannak legrégebbi adataink, Püspöki és Tenyőmonostora XI. századi létezésére. Püspökinél már ebben az időben rév állt, amely a kelet-nyugati irányú forgalmat segítette. Feltevések szerint a szandai mocsarakat megkerülve erre (is) vezethetett a Körös és Fegyvernek felé vezető utak közös szakasza, a szandai mocsáron való átkelés ugyanis még a XIX. században is kemény vállalkozás volt. Az életkamra központja Balaszentmiklós, amely már a késő középkorban is központi hely lehetett, bár hatása bizonyára nem terjedt környezete (életkamrája) területein túlra.³⁷ A XVI. században, a szolnoki vár eleste után hamar a török ellenőrzése alá került, s fel is építették Balaszentmiklóson a Szolnok elővárnak számító palánkot, amely azonban még ebben a században elvesztette jelentőségét. Népessége a török időszakban megcsappant, de a magyar adószedők még 1583-ban is 56 adóalanyt (családfőt) találtak. Szenttamás gabonatermelése és bizonyára jelentős állattartása révén találatott népes településnek, melynek sebezhetősége azért igen nagy volt, egy-egy portyázó csapat megjelenése után akár negyedére is csökkent a népessége. A balaszentmiklósi életkamra kétarcú, s ebben a szomszédos túri is hasonlít hozzá. A központtól északra elterülő mocsár védelmében Bala, Püspöki és Szajol kis népességű települései húzódtak meg, ahová – a korabeli dokumentumok tanulmányozása alapján mondhatjuk – a kor zavarosabb időszakaiban a nyitott területek jobbágysai is behúzódhattak. A XVII. század viszontagságai után sorsuk a többi településéhez hasonlóan alakult. Az akkor már Törökszentmiklósnak nevezett település viszonylag gyorsan benépesült, de nem maradt üresen Szajol és Püspöki sem. Bala és Szenttamás viszont nem épült újjá, önálló községként nem szerepelt.

9. A túri életkamra (Mezőtúr és vidéke)

A Körös–Berettyó vidékének életkamrája a megyehatár szélén. Délről és keletről a két folyó által kialakított és táplált mocsarak határolták, nyugatra a Nagykunság déli részei, valamint a békési települések külsőségei vették körül. Északra viszont nyitott volt, s az itt fekvő földek mind gabonatermelésre, mind külterjes állattartásra rendkívül alkalmasak voltak. Központja (Mező)Túr, amely érdekes módon Pallasz Athénéként, teljes fegyverzetében kerül elének a történelem homályából. A XIV-XV. századi fejlődés eredményeként mezővárosi rangot ért el Tiszavarsánnyal együtt. Ennek alapja az a kiváló kereskedelem-

³⁷ Veresegyházi B. 2018. 286.

földrajzi helyzet volt, amire már Szűcs J. is utalt, bár Túr nevének említése nélkül, amikor az Erdélyből a Sebes-Körös völgyében Váradon át vezető és Budára tartó kereskedelmi (só)útról írt.³⁸ Ez a kereskedelmi út teremtette meg a túri és varsányi sokadalmak (vásárok) lehetőségét, melyeknek oly nagy volt a vonzása, hogy Kassáról, Budáról, Váradról és a Maros környékéről is érkeztek eladók és vevők. Kubinyi A. a dolgozatunkban tárgyalta térségünk legerősebb mezővárosának sorolta rendszerében, melynek az egész tiszántúli részen erős kisugárzása volt.³⁹ Népességét 3000 fő körülre tette, s amennyiben fellelhető névsorait böngésszük, kereskedelme mellett kézműipara is jelentősnek tűnik. A hódoltság idején szultáni khász város volt, kiemelték tehát a többi település közül, bár utóbb a szolnoki szandzsák túri náhiájának központja is lett. Az 1591/92-es defter szerint 407 családfő élt akkoriban itt (ez mintegy 2000 lakost jelenthetett), heti- és országos vásár után fizetett illetéket, malmai, halászó helyei is jövedelmeztek. 292 750 akcsényi átalányt fizettek a kincstárba. Gabonatermeléséről nem sokat tudunk, az 1563-as dézsmajegyzék szerint a lakosok háromnegyede kereszténypénzes volt, aki földet művelt, az viszont olyan kevés termés után adózott, hogy az semmire sem lehetett elég. Annál fontosabbnak látszik a fennmaradt dokumentumok szerint az állattartás. Ha nem is érte el a jászberényi nagyságot, 1560-ban 217, 1563/64-ben 1612, 1586-ban 2482, 1587/88-ban 5311, túri hajtók által terelt szarvasmarhát vámostak el az érsekújvári hídnál.⁴⁰ 1586-ban 36, 1588-ban 46 alkalommal szekereztek át ugyanott túri tőzsérek. Az életkamrához tartozott Bánréve (nevéből adódóan révvel), Túrprésztó, amely 1548-ban még igen népes és gazdag falu, valamint Túrkevi, Túrkeddi, Póhamara falvak, amelyek ekkoriban még külső-szolnoki, majd hevesi falvak voltak, s csak a XVII. század kaotikus viszonyait követően kerültek át a Nagy-kunsághoz. Mind Túr határában, mind a többi településen fontos megélhetési forrás volt a halászat, akár az élővizekből, akár a defterekben is említett halastavakból.

10. A tiszazugi életkamra

A tiszazugi életkamra a túri és a kunszentmártoni kamráktól nyugatra, a szolnokitól délre terült el, ahol a Nagy-Körös a Tiszába torkollik, amely egy csúcsára állított háromszöget formáz. Északi része a Szolnoki-löszösháttal szomszédos, és különbözik a déli részétől, falvainak határa nagyobb, s bár a mocsaras részek itt sem kisebbek, de a szárazabb területekhez képest mégis annak tűnnek. Települései: Tiszaföldvár (ebben az időszakban Martfű pusztával együtt), Cibakháza, Nagyrév, Tiszainoka, Tizsakürt, Tizsaság és Tizsasáp, Tizsasap, Tizsaug, Csépa, Szelevény, Istvánháza, Gyalu. Az életkamra településeinek egy

³⁸ Szűcs J. 1993. 256.

³⁹ Kubinyi A. 2000.

⁴⁰ Kocsis Gy. 1986. 25-52.

részét már a XI. században is említették, korán lakott terület lett tehát, mintegy demonstrálva számunkra azt, hogy ezer évvel ezelőtt más szempontok szerint telepedtek le az emberek. A déli rész a két folyót kísérő mocsarak miatt egészen a XX. századig megtartotta archaikusabb jellegét, Tiszaföldvár és környéke viszont már a középkor végén bekapcsolódhatott a Közép-Tiszavidék kereskedelmébe. Mind a Duna-Tisza közére, mind a békési tájakra nyíltak átjárási lehetőségek, amelyekkel többé-kevésbé élhettek az itteni lakosok. Az egész vizsgált időszakra jellemző viszont az, hogy népessége a 2000-2500 főnél soha nem volt több, a fenti értéket is a vészterhesebb időszakokban érthette el, amikor más tájról ide menekültek az emberek. Gabonatermesztésre a föld 2-3%-át használták fel, állatok tartására ennek 3-5-szörösét. A török hódoltság idején az 1560-as és 1580-as években Földvárról, Inokáról és Kürtről hajtottak marhákat és lovakat a váci és érsekújvári vámhelyekhez.⁴¹ A magyar és török adójegyzékek szerint is minden falu adózott halászata után. Szabó Lászlónak a XIX. századi Tiszazugról írott könyvében színes képet kaphatunk a tiszazugi életformáról, amely még akkoriban is hasonlíthatott a kétszáz évvel korábbi időszak életéhez. A XVII. századot csak Tiszakürt vészelte át megszakítás nélkül, a többi falu kisebb-nagyobb időre lakatlanná vált. Míg a déli részen Sáp és Ság pusztult csak el, az északi részen Gyalu és Istvánháza módosabb települései váltak a pusztítás martalékaivá. Az 1700-as években lassú visszatelepülés, -telepítés indult meg, ami nem hozott gyökeres változást a lakosság korábbi életviszonyaiban, csak akkor lendült meg a gazdaság fejlődése, amikor a földesúri gazdaságok bekapcsolódtak a termelésbe.⁴²

11. A Besenyszög–Tizasüly–Kőtelki életkamra

Korszakunk egyik legjobban körülhatárolható életkamrája volt ez, amely Szolnoktól északra a Zagyva–Tarna rendszertől a Tiszáig tartott. Mindkét irányból ide gyűlt össze az áradások vize, sőt egyes helyeken, így Nagykörűnél és Fokorúnál még a közepes vízállásnál is utánpótlása volt a terület mocsarainak. A két végvonal között a Millér (Mélyér), Árpás-ér és a György-ér, valamint ezek mellékerei valóságos kusza hálózatot alkottak, így igen kevés volt a megművelhető föld csakúgy, mint a legeltetési lehetőség. A vizes legelőkön elsősorban juhokat tartottak. Települései: Szeg, Szentiván, Alcsi, Fokorú, Doba, Kőtelek, Nagykörű, Tizasüly és Kürt. A török hódoltság idejéből rendelkezünk népességadatokkal: 1546-ban 140 családfő, 1583-ban 171 gazda adózott. A nyugati részen, a Jászság felé Alattyán, Mizse és Szászberek népe élt. Ezek a falvak köztes, átmeneti települések voltak, eleinte népesebbek, majd a zavarosabb időkben bennük is megfogytakozott a lakosság létszáma. A népesség száma a

⁴¹ Kocsis Gy. 1986. 25-52.

⁴² Szabó L. 2011. 17.

hadi események függvényében mozgott, igen mozgékonyak voltak az emberek, hiszen közel voltak azért Szolnokhoz, a Zagyva völgyében pedig török és magyar fosztogató csapatok is rendszeresen megjelentek.

Alattján és Mizse kivételével a megtermelt gabona mennyisége éppen elegendőnek vagy elégtelennek mondható. Ezek a falvak az ártéri gazdálkodás tipikus terepének tekinthetők, még a tiszazugi falvaknál is jobban, mert a megközelítésük, kereskedési lehetőségük igen korlátozott volt. Esetleges feleslegeiket a szolnoki vár népessége bizonyára mohón vásárolta fel. A települések népességének és az azzal összefüggő gazdasági életének változatosságára Tizasüly a legjobb példa, amelybe a vész idején eredeti lakosságának a duplája is beköltözhetett, majd a nyugalmasabb időkben ismét kisebb lett az emberek száma, és ennek megfelelő lett a gazdaság teljesítőképessége is.

GONDOLATOK ÉS FELVETÉSEK AZ ÉLETKAMRÁK FELSOROLÁSA UTÁN

A közép-tiszai térség még eme rövid áttekintése – ennek megfelelően vázlatossága – is kérdéseket vet fel a földrajzi környezet és a rajta élő népesség kapcsolatáról. Számunkra az alapkérdés az: miért életkamra, miért nem településhálózat? Ezzel kapcsolatban Beluszky P-től idézek egy félmondatot: „a településtörténeti irodalom egyik közhelye, hogy az alföldi tájak „*faluhálózata*” a középkor folyamán nem különbözött az ország más tájainak településrendjétől.”⁴³ Gondolatmenetünk a „faluhálózaton” akadt meg, mint a jelek szerint a jeles szerző is, aki idézőjelbe tette ezt a fogalmat. A falvak sűrűségével nincs gond, Beluszky hivatkozásai és térségünkben Pálóczi Horváth A. munkája⁴⁴ is ezt igazolja. A hálózat feltételezi a kapcsolatokat a települések és a tájak, régiók között. Ennek erőssége tájanként és koronként változó volt, ezt igazolják a dolgozat korábbi sorai is. Ugyanakkor azt látjuk, hogy – vizsgált tájunkon különösen – a falvak csoportjai az őket szétválasztó természeti és társadalmi (privilegizált – megyei) erők miatt különálló részeket (nevezetesen életkamrákat) alkotnak. Ezek különböző mértékben kapcsolódnak a nagyobb egységekhez (megye, régió stb.). A Közép-Tiszavidék esetében külön súlyosbító tényezőként értékelhetjük a belső periféria-jelleg érvényesülését az ország munkamegosztásában. A terület nem kínált olyan előnyöket, eszközöket, termékeket az ország számára, amelynek felhasználása érdekében megérte volna erőfeszítéseket tenni a mindenkori hatalmi szervezet számára. Nem véletlen, hogy azok az életkamrák emelkedtek ki, amelyek ennek a természeti adottságoktól erősen sújtott tájnak a szélén, a nagyobb utak mentén helyezkedtek el (szolnoki, berényi életkamrák). A hátrányos helyzetet bizonyítja a helyben lakó

⁴³ Beluszky P. 2001. 48.

⁴⁴ Beluszki P. 2001 és Pálóczi Horváth A. 2016

népességre telepedő igazgatási struktúrák mozaikszerűsége is. A kunok és a jászok letelepítése csakis olyan vidékre történhetett, amelynek lakottsága csekély, megközelíthetősége problémás, kapcsolati energiái pedig nehezen kibontakoztathatók voltak. Amikor a Közép-Tiszavidék virágzott, azt két tényezőnek köszönhette a vidék: a tiszai sószállítás erőteljes megújulása a 14. században, és a szinte vele párhuzamosan kétszáz éven keresztül virágzó alföldi szarvasmarhaexport beindulása, amely szerencsésen átszelte a vidéket.

Mi lehetett tehát a további akadály a táj számára? Az Árpád-kor végén regenerálódó településrendszer egymagában véleményünk szerint nem volt elegendő a felvirágozásra. A 15. században a földesúri szándékok ugyan elindítottak egy felfelé vezetőnek vélt tendenciát, de a 16. század történelmi eseményei megszakították azt.

A kulcsot a *népesség* számában véljük felfedezni. A XV. század végéig lassú, visszaesésektől sem mentes növekedést feltételeznek a kutatók, majd becsült adatok, és a némi korrigálásra szoruló, de már adatokon alapuló számítások is azt mutatják, hogy 1495-1730 között a területen nagyjából ugyanannyian éltek – kivétel persze a XVII. század, melynek kataklizmái szinte eltüntették a népességet a Közép-Tiszavidékről. Tehát nagyjából ugyanazzal a 20-35 ezer fővel számolhatunk, 3-10 fős népsűrűséggel. A népesség 50-60%-a lehetett munkára fogható. A hódoltságkori defterek szerint mintegy 4000 családfő, ennek megfelelően ennyi paraszti gazdaság élt a területen. A 117 településen a mezővárosokkal együtt 33 családfő/település (165-190 fő), mezővárosok nélkül 23 családfő/település (116-145 fő) az átlag. A XV. század végén, a nagy háborúk előtt talán 20-25%-kal volt nagyobb a népesség. A XVII. század elejének lassú és bizonytalan népességvándorlása idején is ugyanennyi parasztsággal számolhatunk.

A parasztság belső vagyoni összetételére a Heves megyéhez csatolt ún. kishevesi járásból tudunk fél évszázadon át követhető adatokat elemezni⁴⁵: 1548-ban, a szolnoki vár elfoglalása előtt négy évvel a járás községeiben 181 kereszténypénzes (földnélküli), 77 zsellér, 191 pauper (szegény), 130 féltelkes, 231 gazdag paraszt, összesen 810 paraszti gazdaság volt. 1583-ban, az utolsó teljes dézsmajegyzék szerint 99 kereszténypénzes, 226 zsellér, 195 pauper, 73 féltelkes és 23 gazdag paraszt élt ugyanezekben a településeken (összesen 616 fő). A népesség 25%-kal kevesebb, a tehetősebb két réteg részesedése 45-ről 18%-ra esett, a teljesen elszegényedettek aránya 31-ről 51%-ra nőtt. Ezek az adatok azért fontosak, és támasztják alá mondandónkat, mert igazolják, hogy a térségben – a Jászságot kivéve – a munkaerő vonatkozásában nem volt meg a lehetőség a változtatásokra. Ha csekély volt a gazdálkodásra alkalmas munkaerő, csekély volt a termelés mennyisége is. Termelőeszközökkel és az azok mozgatására

⁴⁵ N. Kiss. I. 1960

alkalmas állatállománnyal (ökrök, lovak) csak a gazdagabb parasztok rendelkeztek, a szegényebbek csak hozzájuk dolgozhattak be. A XVIII. század elején Soós I. adatai alapján a szolnoki Tiszatájon a gazdák 4%-ának volt 6 ökre, 47%-ának 2-4 ökre (ők „cimborában” dolgoztak), és 49%-ot tett ki a gyalog jobbágyok és földnélküli zsellérek aránya.⁴⁶

Itt jutottunk el a *gazdálkodás és életmód* kontinuitásához. A falvak lakossága az egész vizsgált időszakban szinte hasonlóan élt, táplálkozott, nem sokat változhattak a felszerelései, az eszközrendszere. Ez a mozdulatlanság nem volt általános, a mezővárosok, az Alföld peremvidékei tudtak fejlődni. Önkormányzatuk (térsgünkben Jászberény, Mezőtúr esetében lehet ezek tevékenységét kimutatni), részben megmaradt közigazgatási önállóságuk (peremterületek) lehetővé tette a fejlődést még a zord időszakokban is. A vizektől szétszabdalt, uraitól, papjaitól, nemesi vármegyei tisztségviselőitől messzire került (mert ezek a Királyi Magyarország területére menekültek), magára maradt népesség az elemi egységekben, az „életkamrákban” találta meg a továbbélés lehetőségeit. Tette ezt úgy, hogy népessége még a jobb időszakokban is folyamatosan cserélődött, törzslakossága egyre fogyott⁴⁷, a XVII. században pedig szinte teljesen kipusztult, így aztán a zártabb életkamrák a menekülést és az élet továbbvitelét kínálták.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. (1973): A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. *Vízügyi Történeti Füzetek* 6.
- ÁGOSTON G. (1988): A szolnoki szandzsák 1591/92. évi összeírása I. *Zounuk* 3. 221-296.
- ÁGOSTON G. (1989): A szolnoki szandzsák 1591/92. évi összeírása II. *Zounuk* 4. 194-294.
- BAGI G. (2009): Megjegyzések Jász-Nagykun-Szolnok megye területének népességszámához a honfoglalástól a török hódítás koráig. *Szolnoki Tud. Közlemények* XIII. 1-9.
- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Pécs, Dialóg Campus
- BENEDEK GY. - ZÁDORNÉ ZSOLDOS M. (1998): Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075-1526. *J-Nk-Sz Megyei Levéltár Közleményei*
- BOTKA J. (1988): Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI-XVIII. századi történetéhez. *SZML Füzetek*. 181-237.
- CSEH G. (2017): A Pentz-féle összeírásról. In: *A Jászkunság 1699-ben*. Szerk.: Szakál Aurél

⁴⁶ Soós I. 1958. 7.

⁴⁷ N. Kiss I. 961-987.

- DÁVID G. (2005): Békéscsaba története a török korban. In: Pasák és bégek uralma alatt. Bp. pp. 97-183.
- DÓKA K. (1982): Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. In: Agrártörténeti Szemle 1982. pp. 277-303.
- DÓKA K. (1997): Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18-19. században. Békés MLT
- DUNKA S. - FEJÉR L. - PAPP F. (2003): A Közép-Tiszántúl vízügyi története. Vízügyi. Tört. Füz. 16.
- FÉL E. - HOFER T. (1997): Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp. Balassi
- FODOR F. (1942): A Jászság életrajza. Bp.
- FRISNYÁK S. (1995): Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. In: Tájak és tevékenységi formák. pp. 141-159.
- FRISNYÁK S. (2016): Egy felvidéki életkamra: Abaúj-Torna vármegye regionális szerkezete. 1785-1920. Történeti Földrajzi Közlemények 2016.2. 106-120.
- GLASER L. (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények 4. pp. 297-307.
- GYÁRFÁS I. (1870-1885): A jászkunok története. I-IV. Kecskemét
- GYÖRFFY I. (1922): Nagykunsgái krónika
- GYÖRFFY L. (1956): Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása). Jászkunsgái Füzetek 4. Szolnok
- HEGYI K. (1988): Jászberény török levelei. SZML Füzetek, pp. 7-180.
- KÁLDY-NAGY GY. (1968): Statisztikai adatok a török hódoltság terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560-64-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965/66. pp. 27-97.
- KÁLDY-NAGY GY. (1985): A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Bp. Pest MLT
- KÁROLYI ZS. - NEMES G. (1975): Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Bp. Vízügyi Történeti Füzetek 1975.
- KERTÉSZ R. (2015): A középkori Szolnok és méltatlanul elfeledett földesura: Pálóci Imre. Szolnok, TISICUM XXIV. 245-292
- KOCSIS GY. (1986): Szolnok megyei települések állatkereskedelme és „szekerezése” a XVI. század második felében. In: Zounok 1. 25-52.
- KOCSIS GY. (2005): A Jászság társadalma, népessége és gazdálkodása a XVI-XVII. században. Bp.
- KUBINYI A. (1997): A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: Magyarország történeti demográfiája. Millecentenáriumi Előadások. pp. 93-110.
- KUBINYI A. (2000): Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-Alföldi Évszázadok 14. Szeged

- KUBINYI A. (2004): Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: Történelmi Szemle XLXI. 1-30.
- N. KISS I. (1960): 16. századi dézsmajegyzékek. Bp.
- Pálóczi Horváth A. (2016): A Nagykunság térségének településviszonyai a X-XI. században TISICUM XXV. 149-264.
- RÁCZ L. (2016): Mi a kis jégkorszak? Történelmi Földrajzi Közlemények 2016/1. 15-46.
- SELMECZI L. (2011): A Nagykunság és Karcag a középkorban. In: Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében. Szerk.: Bartha Júlia, pp. 22-42.
- SOMOGYI S. (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai (16-19. század). Történelmi Földrajzi Tanulmányok, pp.1-31.
- SOÓS I. (1958): A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon. Damjanich Múzeum
- Sugár I. (1977): Az egri vár 1594/95-évi számadása. Archivum, pp. 5-48.
- SÜLI-ZAKAR I. - CSÜLLÖG G. (2000): Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. In: Az Alföld történelmi földrajza. Nyíregyháza, pp. 199-219.
- SZABÓ L. (2011): Legenda és valóság. TISZAZUG. Szolnok, Damjanich Múzeum
- SZŰCS J. (1993): Az utolsó Árpádok. Bp. História Könyvtár
- SZŰCS S. (1992): A régi Sárrét világa. Fekete Sas (utánnomás)
- VASS E. (1979): A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged. pp. 5-80.
- VERESEGYHÁZI B. (2018 A): A mai Jász-Nagykun-Szolnok megye középkori úthálózata. Tört. Földr. Közlemények 2018/1. pp. 1-11.
- VERESEGYHÁZI B. (2018 B): A Nagykunság népessége a 16. században. Tört. Földr. Közl. 2018/2. pp. 48-58.
- VERESEGYHÁZI B. (2018 C): Jász-Nagykun-Szolnok megye középkor végi központi helyei. TISICUM XXVI. 281-292.
- WEISZ B. (2013): A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Bp. MTA BKTI

A SZATMÁRI FOLYAMMÉRNÖKI HIVATAL TEVÉKENYSÉGE ÉS SZEREPE A FELSŐ-TISZA-VIDÉK VÍZVISZONYAINAK ÁTALAKÍTÁSÁBAN (1871-1920)

KONECSNY KÁROLY

ACTIVITIES AND ROLE OF THE SZATMÁR OFFICE OF RIVER ENGINEERING IN THE TRANSFORMATION OF HYDROLOGIC CONDITIONS IN THE UPPER TISZA REGION (1871-1920)

Prior to the engineering works, there were unfavorable hydrologic conditions in the Upper Tisza Valley with regular floods causing significant damage. In the the second half of the 19th century and in the first half of the twentieth century, the territorial branches of state water management organisations and the river engineering offices played a decisive role in the construction of the defining facilities of the river regulation, flood protection and inland water protection systems of the Tisza River. The Szatmár River Engineering Office was established on the Upper Tisza in 1871, and its seat was in Szatmárnémeti until 1920 (between 1878 and 1888 it operated temporarily in Vásárosnamény). The Office was initially managed by the Ministry of Public Works and Transport, then from 1889 by the Ministry of Agriculture and the National Construction Directorate established within the Ministry. Its staff typically consisted of 3 to 5 highly trained engineers and auxiliary staff, whose work was led by an office director. The river engineering office prepared hydrographic surveys, detailed river regulation and flood relief plans, supervised the activities of water companies, provided expert opinions to the administrative authorities, and supervised the state of river sections and dams. As a result of this work, by the end of World War I, the regulation of the Tisza, Szamos, Kraszna and Túr rivers was completed, and the flood protection system was established. As a result of his work, by the end of World War I, the regulation of the Tisza, Szamos, Kraszna and Túr rivers was completed, and the flood protection system was established. In Bereg county, Szamos-Krasznaköz (Ecsediláp) and Tisza-Szamosköz, inland drainage systems with related structures (sluices, water management works, pumping stations, bridges) were built.

1. BEVEZETÉS

A vízi munkálatok elvégzése előtt a Felső-Tisza völgyében kedvezőtlen vízviszonyok voltak, rendszeresek voltak a jelentős kárt okozó elöntések. A XIX. század második felében és a XX. század első felében a Tisza folyó folyószabályozási, árvízvédelmi és belvízvédelmi rendszer meghatározó létesítményeinek kiépítésében, meghatározó szerepe volt az állami vízügyi szervezetek területi kirendeltségeinek, a folyammérnöki hivataloknak hivataloknak. A Felső-Tiszán 1871-ben hozták létre a Szatmári Folyammérnöki Hivatalt. A Hivatal eleinte a Közmunka és Közlekedési Minisztérium, majd 1889-től a Földművelésügyi Minisztérium, irányításával működött. Személyzete jellemzően 3-5 kiváló szakmai felkészültséggel rendelkező mérnökből és kiegészítő személyzetből állt, akiknek munkáját egy hivatalfőnök vezette. A folyammérnöki hivatal készítette a vízrajzi felvételeket, a folyamszabályozási- és ármentesítési részletterveket, felügyelte a vizitársulatok tevékenységét, szakértői véleményt adott a közigazgatási hatóságoknak, felügyelte a folyószakaszok, gátak állapotát. Munkája eredményeként, az I. világháború végéig elkészült a Tisza, Szamos, Kraszna, Túr folyók mederszabályozása, árvízvédelmi rendszere. A Hivatal felügyelete alatt a Beregben, a Szamos-Kraszna-közben (Ecsediláp) és a Tisza-Szamosközben a vizitársulatok kiépítették a belvízelvezető csatornarendszereket a kapcsolódó műtárgyakkal.

2. A HIVATAL JOGELŐDJEI

A Felső-Tisza völgyének ősi állapotában - az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt - a folyóknak a kis esése miatt állandó lefolyási irányuk nem volt, bizonytalanul kanyarogtak, helyenként mocsárba vesző erekké váltak és a szélesen szétterült hordalékkúpjukon gyakran változtatták futásirányukat. Árvizes időszakokban nem tudták elvezetni a hatalmas víztömeget és kilépve medrükből nagy területeket elöntve, hetekig, hónapokig ottmaradtak. Ilyen körülmények között ellehetetlenült a mezőgazdaság biztonságos termelése, a közlekedési útvonalak kiépítése, a lakosság letelepedése (*Kormány Gy.* 1986).

Az 1833-1844 között készült Tisza-mappáció adatai szerint, összesítve a Bereg, Ugocea, Szatmár vármegyei folyószakaszokon az ártér határán belül 329 község húzódott, mindig víz alatt volt 60,7 ha, míg az árvízkor elborított földterület mintegy 297 ha-t tett ki (*Lászlóffy,* 1982).

Az 1846-ban megkezdett átfogó Tisza-szabályozás munkálatai keretében a folyószabályozást állami feladattá nyilvánították és erre állami támogatást biztosítottak. A munkálatokat így a térségben érdekelt helyi gazdálkodókat képviselő vizitársulatok és az állami hivatalok közösen végezték (*Ihrig D. et al.* 1973). Így a Tisza és ezen belül a felső-tiszai árvízvédelmi és belvízvédelmi

rendszer meghatározó létesítményeinek kiépítésében, a vízitársulatok mellett, meghatározó szerepe volt az itt működő területi kirendeltségeinek, a folyammérnöki hivataloknak és kultúrmérnöki hivataloknak.

Az 1846-tól létrehozott 8 tiszavölgyi vízszerkezet hivatala közül négy a Felső-Tiszán vagy legalább részben a Felső-Tiszán működött, ezek: Ugocsai (I.), Szatmári (II.), Beregi (III.), Zempléni (IV.). Az Ugocsai I. vízszerkezet a Tisza jobb partján, Nagyszőlőstől Váriig, innen a Borzsa balpartján felfelé a Beregszászi hegységig, a balparton Verőcztől a Batár folyóig tartott. A Szatmári II. vízszerkezet a Tisza balpartján a Batártól a Szamos beömléséig Vásárosnaményig, és a szabályozandó mellékfolyók közül hozzá tartoztak, a Túr, Szamos és Kraszna. A Beregi III. vízszerkezet a Tisza jobbarton a Borzsától, a balparton Vásárosnaménytől Csapig tartott, továbbá a jobbparti ártéren felnyúlt a Latorca mentén csaknem Munkácsig és a Szernye mocsárt is magában foglalta (*Kolossváy Ö.* 1905, *Babos Z. – Mayer L.* 1939, *Vízg. Adatgyűjtemény* 1959).

Az 1850. júniusi császári nyílt parancs a vízszerkezetek számát kettővel lecsökkentve 6 területi egységet hozott létre osztálymérnöki hivatal megnevezéssel. Az I. Osztálymérnöki Hivatalt a régi ugocsai-, szatmári- és beregi vízszerkezetekből alakították ki, a Tisza mentén Nagyszőlőstől Csapig tartott. Az osztálymérnökségek száma 1856. október 9-től további kettővel csökkent, megnevezésük folyamosztály lett. A Felső-Tiszán az 1. Folyamosztály lépett az I. Osztálymérnökség helyébe (*Kolossváy Ö.* 1905, *Schmidt E.* 1929).

1860-tól az 1. Folyamosztály Mérnöki Hivatala, Beregszász székhelyel működött és a Tisza Nagyszőlős és Csap közötti 193 647 m-es szakaszát felügyelte (*Vízg. Adatgyűjtemény* 1957).

Az 1867. évi kiegészítéstől, a Magyar Királyság Kormányán belül, a vízügyi munkák felsőszintű irányítása a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium hatáskörébe tartozott (*Dóka K.* 1978).

3. A SZATMÁRI M. KIR. FOLYAMMÉRNÖKI HIVATAL SZERVEZETE, SZÉKHELYE, MŰKÖDÉSI TERÜLETE, SZEMÉLYZETE

Szervezet és székhely

1871-ben a folyammérnökségekből létrehozták a folyammérnöki hivatalokat, melyek a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium alárendeltségébe tartoztak. A Tisza völgyében 7 folyammérnöki hivatal között volt a szatmárnémeti székhelyű Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal, melynek 1873-ig kirendeltsége működött Beregszászon.

A folyammérnöki hivatalok az állami kezelés alatt álló folyókon és folyószakaszokon előforduló vízügyi műszaki szolgálat, a vízjogi törvény végrehajtása körül felmerülő teendők, a folyamrendőri felügyelet ellátását végezték (*Pallas Nagy Lexikon*, 1894, *Révai Nagy Lexikona*, 1913). A hivatalok

élén a főnökök álltak, akik műszaki és irodai személyzettel rendelkeztek. Rajtuk kívül vízmesterek, folyamfelvigyázók, örök tartoztak a hivatalfőnök fennhatósága alá.

Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal székhelye 1878-ban Szatmárnémetiből Vásárosnaményba került áthelyezésre, ahol 1888-ig (11 éven át) működött.

Az 1879/34. tc. a vízszabályozó és ármentesítő társulatok felügyeletét - műszaki vonatkozásokban - a folyammérnöki hivatalok hatáskörébe utalta. Ők terjesztették fel a minisztériumba a társulati jegyzőkönyveket, felügyelték a társulati védművek állapotát, a tervek időbeni végrehajtását, részt vettek a társulatok ülésein (Pólya 1880, in: Dóka 1981). A hivatalfőnökök miniszteri biztosi tisztségben látták el ezen teendőiket.

1889-től a vízügyek felsőszintű irányítását a M. Kir. Közmunka és Közlekedési Minisztériumtól a M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium vette át (Faragó 1902, in: Dóka Kl. 1981). Az Országos Vízépítészeti és Talajjavítási Hivatal utódjaként létrehozták az Országos Vízépítési Igazgatóságot, melynek feladata volt az állami vízimunkák, a víztársulatok ellenőrzése, a kultúrmérnöki tevékenység irányítása (Dóka K. 1978).

1889-ben a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal székhelye már ismét Szatmárnémetiben található. A *Szamos* 1907. október 13-i számában megjelent versenytárgyalási hirdetésben közölte a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal székhelyének címét, ami akkor Szatmárnémeti régi főterén, a Deák tér 19/a (korábban Piactér, ma Piața Libertății/Szabadság tér) volt.

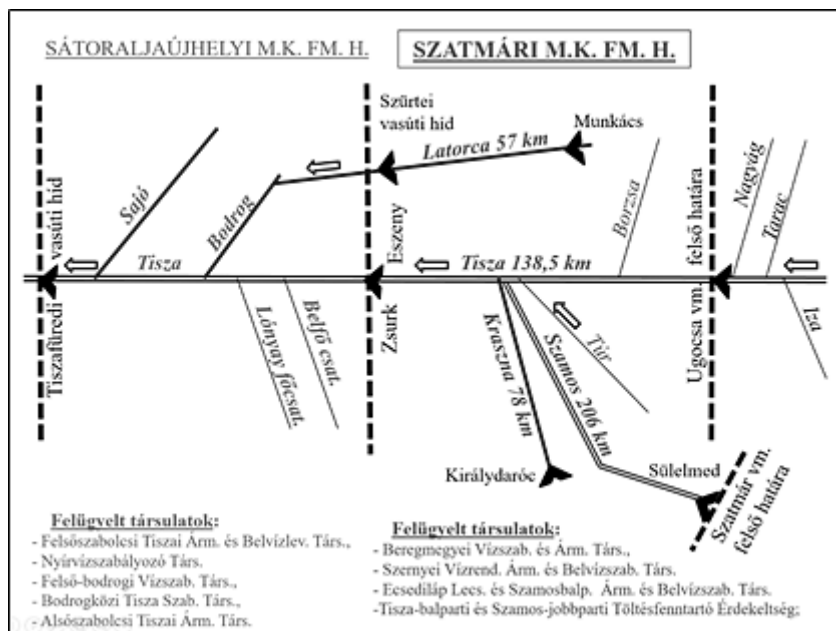
A trianoni határváltozást követően megszűnt a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal működése, a hivatalfőnök és a műszaki személyzet egy része elhagyta Szatmárnémetit. A Hivatal 1920-tól, ideiglenesen Vásárosnaményba, majd 1921-től Nyíregyházára tette át székhelyét.

Működési terület

A XIX.-XX. század fordulóján a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal területi illetékessége a Felső-Tisza Eszeny-Zsurk feletti szakaszára, a Szamos és Kraszna folyók alsó-, Szatmár, Bereg, Ugocsa megyei szakaszára terjedt ki. A felügyelete alatti társulatok együttes ártere 259 560 kat. holdat (1050 km²) tett ki, védőtöltéseik hossza 420 km, a csatornáké 649 km volt.

Szatmárvármegye Hivatalos Lapja 1905. március 23-i számában közölte, mely területek tartoztak a Szatmári Folyammérnöki Hivatal hatáskörébe: 1.) A Tisza folyó Ugocsa vármegye felső [Nagyág torkolat] határától Eszeny-Zsurkig, 138,5 km-en; 2.) A Szamos Szatmár vármegye felső határától [Cikói szoros, Sülelmed/Ulmeni alatt] a torkolatig, 206 km-en; 3.) A Kraszna a királydaróczi [Craidorolt] hídtól a torkolatig, 78 km-en; 4.) A Latorca a munkácsi hídtól a szürtei [Szjurte] vasúti hídig 57 km-en; 5.) Azok a vízfolyások és csatornák

egészben vagy részben, melyek fenntartása a Hivatal felügyelete alatt álló társulat feladatát képezi; 6.) Beregmegyei Vízzabályozó és Ármentesítő Társulat; 7.) Szatmármegyei Tisza-balparti Töltésfenntartó Érdekeltség; 8.) Szatmármegyei Szamos-jobbparti Töltésfenntartó Érdekeltség; 9.) Ecsedi-láp Lecsapoló és Szamos-balparti Ármentesítő és Belvízzabályozó Társulat; 10.) Szernyei Vízrendező, Ármentesítő és Belvízzabályozó Társulat. 1914. évi megalakulásától a Tisza-Szamosközi Ármentesítő és Belvízzabályozó Társulat is a Hivatal felügyelete alá tartozott.

1. ábra Sematikus ábra a felső-tiszai folyammérnöki hivatalok 1912. évi illetékességi területéről

A Hivatal az említett folyókon létesült szabályozási művek, töltések építését, fejlesztését és karbantartását felügyelte, továbbá a térség mocsarainak lecsapolásával is foglalkozott.

1912-ben a Földművelésügyi Minisztérium 105.967/1912. FM. számú rendelete aktualizálta a 28 folyammérnöki hivatal működési területét és a felügyeletük alá tartozó társulatokat. Ekkor a Szatmárnémeti M. Kir. Folyammérnöki Hivatal illetékességi területe és a felügyelt érdekeltségek és víztársulatok köre gyakorlatilag nem változott (1. ábra).

A hivatalfőnökök és a mérnök munkatársak

A Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal első vezetője (1871-től) *Kiszely Károly* m. királyi főmérnök volt, miközben 1871-1875 között a Szatmárnémeti székhelyű Hivatal Beregszászi Kirendeltségét *Csánk Nándor* m. kir. mérnök vezette (ez takarékosági okokból 1875-ben megszűnt).

A Hivatal székhelyének Vásárosnaményba való költözésével *Wallandt Ernő* m. kir. főmérnök, későbbi országos középítési felügyelő (1878-1880) lett a hivatalfőnök, akit 1880-ban *Némethy János* m. kir. folyammérnök váltotta. A Szatmárnémetibe visszaköltözött Hivatalt továbbra is *Némethy János* (1888-1898) vezette, akit a vezetői teendők ellátásában *Nyárády László* (1899-1910), *Hegedeős (Hegedüs) Miklós* (1910-1912), *György Lajos* (1912-1913), végül *Kövessy Győző* (1913-1920) követett (Magyarország tiszti cím- és névtára 1888-1920, Konecsny 2018). A leghosszabb ideig 18 évig, *Némethy János* volt hivatalfőnök és *Nyárády László* 12 évig látta el ezt a tisztséget, másrészt *György Lajos* csupán egy évig (1912 július - 1913 augusztus) volt hivatalfőnök.

A Hivatalnál beosztott mérnökként dolgoztak, az első szatmári időszakban (1871-1878): *Bucz Károly*, *Száz Géza*, *Kovács Lajos*; majd Vásárosnaményban: *Hirschfeld (Hajós) Sámuel* (1883-1886), *Nyárády László* (1884-1898), *Mangold János* (1885-1886), *Vályi Béla* (1888-1889); végül a második Szatmárnémeti-i időszakban: *Nyárády László* (1884-1898), *Vályi Béla* (1889-1895), *Kövessy Győző* (1890-1912), *Tóth Sándor* (1895-1900), *Gillyén József* (1896-1903), *Finta Lajos* (1900-1904), *Katona Sándor* (1900-1920), *Osztrovszky István* (1905-1907), *Félegyházi Pál* (1905-1907), *Fésös Albert* (1907-1918), *Tüskés József* (1918-1920), *Puskás Rezső* (1920) (*Konecsny K.* 2018).

Az 1871-1920 közötti időszakban a Hivatal műszaki alkalmazottainak összlétszáma 2 fő (1879) és 7 fő (1898) között változott. Ezzel a létszámmal a folyammérnöki hivatalok között a szatmári átlagos méretűnek számított. Csak két nagyobb hivatalnál dolgoztak többen (Szeged 9 fő, Budapest 8 fő), de inkább az 1-3 fős műszaki személyzet volt a jellemző (Magyarország tiszti cím- és névtára 1888-1920, F. M. 1898, in: *Dóka K.* 1981, *Konecsny K.* 2018).

4. A FELSŐ-TISZA-VIDÉK VÍZVISZONYAINAK ÁTALAKÍTÁSA

A Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal az illetékessége alá tartozó folyószakaszokon (Tisza, Szamos, Kraszna, Latorca), valamint a kapcsolódó árvízi és belvízi öblözetekben (Bereg, Szamos-Krasznaköz, Tisza-Szamosköz), a vízviszonyok javítása céljából vízrajzi felvételeket, folyamszabályozási- és ármentesítési-, lecsapolási és belvízrendezési-, továbbá a vízhasznosítási terveket készített. Az említett folyókon szabályozási műveket tervezett, valamint a társulati töltések építését, fejlesztését és karbantartását, a mocsarak lecsapolását felügyelte. A folyammérnökök adtak felvilágosítást, műszaki megoldási

javaslatokat a vizitársulatoknak, és a vízügyi hatóságnak, ügyeltek a folyószakaszok, gátak állapotára. A védgátak állapotát évenként legalább kétszer ellenőrizték. A gátak állapotáról szóló mérnöki jelentést a miniszternek terjesztették fel (Fejér L. 1997).

Az 1871-1920. közötti években a Hivatal tervei, illetve felügyelete alatt megvalósult legjelentősebb művek közé tartoztak: a Tiszán és a Szamoson már korábban megkezdett mederszabályozási, partbiztosítási, árvízmentesítési munkálatok folytatása, a Beregi árvízvédelmi és belvízvédelmi rendszer kiépítése, a Kraszna új medrének és az Ecsediláp belvízszabályozó rendszer kiépítése, a Tisza-Szamosköz árvíz- és belvízmentesítésével kapcsolatos munkák megkezdése, továbbá a munkálatokhoz szükséges vízrajzi és geodéziai adatbázis létrehozása-kibővítése.

Az 1914:XXXVIII. tc. az addig állami szabályozás alá nem eső folyók kártételei ellen teljesítendő munkákról és e munkákhoz nyújtandó segélyekről rendelkezett. „...Az engedélyezett 60 millió korona összegből az 1914/15. költségvetési évtől kezdve bezárólag az 1933/34. költségvetési évig, tehát húsz éven keresztül évenként 3 millió korona vehető igénybe (...) Az ennek a törvénynek alapján engedélyezett kölcsönnel végrehajtandó munkálat foganatosítói lehetnek egyesek, érdekeltségek, községek, mint jogi személyek, ..., vízrendező társulatok (...)”. E törvény térségbeli végrehajtásában jelentős szerep jutott a Hivatalnak, de megvalósítását megakadályozta az I. világháború. Nem csupán a húsz évre tervezett nagyarányú fejlesztés maradt el, hanem a folyamatban lévő munkálatokat is abbahagyták (Fejér L. 1997).

4.1. Folyószabályozás

Folyószabályozási művek a Felső-Tisza szatmári szakaszán

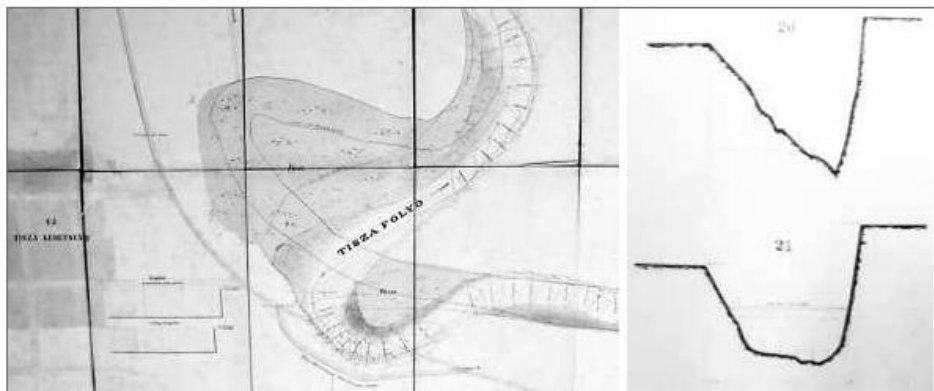
A Tiszavölgyi Társulat 1846. évi megalakulása után, a Felső-Tiszán 1852-től 1875-ig a Felső-Tiszán Záhony-Tiszabecs között 28 átvágás készült el (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959). A Tiszabecs-Vásárosnamény közötti folyószakaszon 14 átvágásból 4-et, a Vásárosnamény-Záhony közötti folyószakaszon készült 14 átvágásból 2 átvágást kellett mélyíteni (Fehér B. 1973).

A Tisza folyó az átvágások és a szabályozás hatására jelentősen lerövidült. 1852-ig a Vásárosnamény-Tiszaújlak szakasz hossza 85 km volt, 1897 után ugyanezen szakasz hossza 60,6 km-re csökkent, a rövidülés tehát 24,4 km (28,7%) volt. A folyó esése nőtt, 1855 előtt Vásárosnamény és Tivadar között 11,8 cm/km, Tivadar és Vári között 10,6 cm/km, Vári és Tiszaújlak 30,4 cm/km volt, 1897 után ezek az értékek 14,9 cm/km, 18,6 cm/km, 34,9 cm/km. Így az átmetszések révén a Felső-Tiszán sikerült elérni a szabályozás célját, az árvizek gyorsabb levezetését (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959). Az esés növelésével nagyobb lett a folyó mederképző hatása, ami a meder mélyülésében, a parti

erózióban és a kanyarvándorlásban mutatkozott meg. A szabályozás utáni medermélyülést mutatja, hogy az 1842-ben meghatározott „0” vízszinthez képest ugyanazon vízhozam egyes szakaszokon 2-3 m-el alacsonyabb szinten folyt le a mederben (Fehér B. 1973).

A Tiszán Tizzaszalkánál 1852-ben 142 m hosszban, 15,3 m fenékszélességgel, „0” víz magasságában, végeztek medervágást és ezzel a folyó 3 km hosszú kanyarulata került kiiktatásra. A folyó életébe történt itteni beavatkozás iskolapéldája egy kanyarulat átvágás utáni visszafejlődésének. A mederátvágáson 1890-1914 között, partvédelmi műveket építettek, illetve felújítottak, kiegészítettek partvédműveket. Az 1920-as években Tizzaszalka községnél a folyó az árvízvédelmi töltést veszélyeztette, majd további 4 évtized múlva a meder visszakerült az átvágás előtti állapotába. Ismét túlfellett kanyar alakult ki, akadályt képezve az árvíz-, hordalék- és jég levonulásának. Ezt a potenciális veszélyt újabb átvágással lehetett megszüntetni, amire 1973-1975 között került sor, újabb 450 m-es hosszú átvágással, az 1852. évivel azonos helyen (Vízgazd. Adatgyűjtemény, 1959).

Szintén a korai szabályozási munkák között volt a Tiszán Tivadarnál, 1854-ben épült 7/1 számú átvágás, majd 1856-ban a 7/2. számú átvágás. A jobbparton a 1896-1905. között a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal építette ki a Tivadari partbiztosítást. A partvédmű 800 m hosszban rözszerű és köterítési formájában létesült. Tivadar alatt 1915 után építettek partvédművet rakatos rözszerű és rézsű köburkolat formájában (Vízgazd. Adatgyűjtemény, 1959).

2. ábra Részlet a tiszakerecsenyi alsó kanyartöltéssel szembeni Tizzaszakasz helyzetrajzából (bal) és az alsó kanyar két keresztmetsvénye (jobb) 1886-ban
(Forrás: FTV Vízügyi Tört. Gyűjt.)

1886-ban szeptemberben a Vásárosnaményi M. Kir. Folyammérnöki Hivatal tervet készített a Tisza tiszakerecsenyi alsó kanyartöltéssel szembeni

folyószakaszra, helyzetrajzzal, keresztszelvényekkel (2. ábra). A terven szerepel *Némethy János* m. kir. mérnök hivatalfőnök és *Nyárády László* m. kir. segédmérnök aláírása, továbbá bélyegző jelzi, hogy a tervet tárgyalta a Közmunka és Közlekedési M. Kir. Minisztérium Műszaki Tanácsa is. 1915 után megépült meg itt egy 2 310 m hosszú partvédelmi mű, kőterítés és kődeponia (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

1. táblázat A felső-tiszai kanyarulat átvágások helye és fő adatai 1897-ig

S.sz.	Szakasz			
	Száma és neve	Hossza (km)	Építési költség	Rövidülés (%)
1.	10. Panyolai	0,569	36.563 K 58 f	14
2.	9. Gulácsi	0,501	23.824 K 68 f	12
3.	7/2. Tivadari	0,427	20.864 K 48 f	14
4.	7/1. Nagyari	0,246	12.397 K 88 f	14
5.	6/2 Tarpai	0,237	12.604 K 58 f	17
6.	6/1. Csekei	0,569	41.433 K 34 f	17
7.	5. Csekei	0,645	17.912 K 64 f	25
8.	2/II. Csekei	1,323	62.299 K 44 f	50
9.	2/I. Halábori	1,050	54.511 K 42 f	20
10.	1. Várii	1,135	34.854 K 68 f	33
11.	10/I számú Olcsva-apáti	-	61.957 K 58 f	

(*Nyárády L. 1908, in: Borovszky 1908 nyomán*)

Az 1891-től kiépített partvédő művek kivitelezésére jobbra olyan rendkívüli esetekben került csak sor, amikor azt alámosással fenyegetett töltések, vagy községek megvédése indokolta. A védekezési jelleggel, egyedülállóan épült partbiztosítások ideig-óráig állták az ostromot, de a legtöbb esetben végül elpusztultak és a veszélyeztetett töltésszakaszokat hátrább kellett helyezni. Így történt pl. Jánd, Tiszavid, Tizsakerecseny környékén is. Más esetekben a partvédőművek elérték ugyan a kívánt védelmi célt - bár ezt is csak sorozatos újjáépítés mellett - de utána a folyómeder vándorlása révén a nagy költséggel beépített értékes kő- és rőzseanyag beiszapolódott és ezt követően rendeltetés nélkül hevert az iszapréteg alatt, míg a lejjebb csúszott kanyarulatban újabb bevédetlen partszakaszokat támadt a folyó sodrása (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

2. táblázat A Felső-Tisza szatmári szakaszán 1893-1907 között épített partvédő művek

S.sz.	Megnevezése	Építés ideje (év)	Költsége
1.	Tiszaújlaki híd-Tiszabecs között partbiztosító művek rőzséből és kőből	1898-1907	223.908 K 13 f
2.	Tiszaújlaki partbiztosító mű	1901-1904	28.513 K 30 f
3.	Milotai partbiztosító mű	1902-1903	4.133 K 54 f
4.	Cseke-badalói partvédő mű	1900-1905	112.253 K 83 f
5.	Tivadari partvédők	1896-1905	74.582 K 22 f
6.	Kisari partvédők	1893-1899	60.089 K 24 f
7.	Jándi felső partvidék	1895-1902	60.675 K 86 f
8.	Szamosstorkolat fölötti szakasz rendezésére párhuzamművek	1899-1904	81.330 K 60 f
9.	Gergelyi szakadó part biztosítása	1897-1904	38. 576 K 16 f

(Nyárády L. 1908, in: Borovszky S. 1908 nyomán)

Az 1890/1891 években felvett meder keresztszelvények adatai alapján állapították meg a folyószabályozás szempontjából kedvező és kedvezőtlen fejlődésű szakaszokat. A Felső-Tiszán ilyen szakasz volt, a IX, X., XI. és XII. átvágás. Kedvező fejlődésű szakasznak minősítették a Tiszabökény-Vári közötti XII-ik és a Mezővári-Vásárosnamény közötti XI-ik szakaszt. Kedvezőtlen fejlődésű volt a Vásárosnamény-Csap közötti X-ik szakasz. Az átvágások következtében a Tiszabökény-Mezővári közötti XII-ik szakaszon a keresztszelvény területek, a középmedlységek, és a „0” víz alatti legnagyobb mélységek és a mederszélességek is nőttek. A X-ik szakaszon az átvágások után a keresztszelvény területek és szélességek nőttek, a középmedlységek csökkentek, és csökkent a „0” víz alatti legnagyobb mélységek átlaga is, tehát a mederfejlődés ezen a szakaszon sem volt kedvező.

Az I. világháború alatt és az azt követő években – fenntartás hiányában és a medervándorlások következtében – a partvédőművek nagyobb részt megsemmisültek vagy feliszapolódtak.

Folyószabályozási művek a Szamoson

Boros Frigyes mérnök 1853-ban elkészítette a Szamosnak Ilobától a torkolatig terjedő szakaszára vonatkozó szabályozási tervét, mely Szatmár felett 14, Szatmár alatt 25 darab átvágást tervezett létesíteni. Az 1855-ben alakult Szamos-szabályozó Társulat a műszaki beavatkozásokat 1858-1860 között

elvégezte. A valójában kiépített és ki is képződött átvágások száma, Szatmár alatt 11 darab lett, 5 960 m hosszban. Ezeken túl a Társulat kiásatott további 7 átvágást, 12 800 m hosszban, melyek nem képződtek ki (Nyárády L. 1908, in: Borovszky S. 1908).

1871-től a Szamos mederszabályozását a Szatmári- majd a Vásárosnaményi M. Kir. Folyammérnöki Hivatal folytatta. *Kiszely Károly* királyi főmérnök, a M. Kir. Szatmárnémeti Folyammérnöki Hivatal főnöke, 1872-ben megtervezte több szamosi kanyar átmetszését. Az 1873-1876. években a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal építteti ki a XVII/1. és XVII/2. sz. átvágásokat. A Vásárosnaményi M. Kir. Folyammérnöki Hivatal 1885-ben elkészítette a Szamos folyó mindkét partján elterülő területre (Ecsediláp és Tisza-Szamosköz) az általános szabályozási tervet (mederszabályozás, ármentesítés, belvízrendezés). Ennek alapján, állami finanszírozással kiépítették az Olcsavítikai 1300 m hosszú átvágást. 1890-ben megvalósult a Szamos új torkolati szakasza is, mintegy 1300 m hosszban, így már a Szamos nem Jánd községgel szemközt, hanem 2 kilométerrel lejjebb, Gergelyugornyánál torkolt a Tiszába (Nyárády L. 1908, *Hoszták F.* 2005).

3. ábra A Szamoson a Nábrádi szakadó jobbpart biztosításának terve (Szatmár, 1891)
(FTV Vízügyi Tört. Gyűjt.)

A Szamoson a legrégebbi partvédelmi műtárgyat a Nábrád község feletti jobbparton 1868-tól kezdődően építették ki (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959). Itt a későbbiekben is szükség volt műszaki beavatkozásokra. A Szatmárnémeti M. Kir. Folyammérnöki Hivatal 1891. szeptember 16-án elkészítette a 750 m hosszú

Nábrádi szakadó jobbpart biztosításának tervét (3. ábra), mely alapján, 1892 őszén megépült 5 sarkantyú. Ezek rövidesen megrongálódtak, és 1893. februárban elkészítették a sarkantyúk helyreállítási tervét. A részletes tervrajz tartalmazta a sarkantyúk alaprajzát (felülnézetből), hossz-szelvényét, és a sarkantyú 3 metszetében készült kereszt-szelvény rajzokat méretekkel együtt. A tervrajzokat a Hivatal részéről *Némethy János* m. kir. főmérnök és *Kövessy Győző* munkavezető m. kir. segédmérnök írta alá, és az 1893. február 16-án és 1894. március 21-én végzett felülvizsgálaton látta *Paksy József* miniszteri főmérnök, vízépítészeti kerületi felügyelő. Az 1895. évi XLVIII. törvénycikk alapján nyert hitelből 1899-ben és 1901-ben építették meg a Nábrádi partbiztosítást (Nyárády L. 1908, in: Borovszky S. 1908 adatai alapján in: Konecsny K. 2016). A partbiztosítási építkezésekre 53 619 Koronát költöttek. Az 1908 évi XLIX. t. c. az u.n. vízi beruházási törvénycikk alapján 1914-ig elkészült a Nábrád község belsősege melletti újabb partvédőmű (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal a Szamos folyón szükségessé újabb mederrendezési munkálatok terveit készítette el, és azokat 1893 szeptemberében felterjesztette jóváhagyásra a Cégénymatolcsi átvágás állami költségen való kivitelezését, ekkor a kisajátítás folyamatban volt (*Kvassay J. – Paksy J.* 1898).

Az 1895. évi hitelből 1901-ben készült el az újra ásott Cégénymatolcsi átvágás végleges formájában, amely egy hosszú kanyarulatosorozatot iktatott ki. Szatmár vármegye monográfiája szerint: „A 7650 m. hosszú cégény-matolcsi átvágásnak 1896. évi augusztus hó 30-án (elvágtott kanyarulat hossza 25·5 km.) és a 2500 m. hosszú sályi átvágásnak (elvágtott kanyarulat hossza 6·5 km.) 1901. évi augusztus hó 13-án történt megnyitásával, úgy nemkülönben a többi kis átvágás kiépítésével a meder olyan rendezést nyert, hogy jégtorlódások keletkezésére okot szolgáltató éles görbületek nincsenek, a meder emésztőképessége pedig annyira megnövekedett, hogy tömegére nézve a korábbi s hozzá jelentékeny részében a partokon és töltéseken az ártérbe ki is ömlött nagyobb árvizeket meghaladó 1902. évi árvíz már az előzőknél alacsonyabb víztükör mellett folyt le.” (Nyárády L. 1908, in: Borovszky S. 1908).

A szabályozási munkákra az 1895. évi XLVIII. t. c. biztosított hitelt. Szatmárnémeti és a torkolat között még 9 átmetszés készült (Vízgazd. Adatgyűjtemény, 1959). A munkálatok 1896-ban kezdődtek meg és 1909-ben fejeződtek be, és a belterületi szakaszok védelmére több helyen partvédőmű épült.

1896-ban megkezdték a X. számú tunyogi és a XI. számú kéri átmetszéseket, melyek 1897-re készültek el. Ez utóbbiakat a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal saját kivitelezésében végezte el (*Kvassay J. – Paksy J.* 1898, *Hoszták F.* 2005).

**3. táblázat Átvágások Szamoson az 1895. évi XLVIII. törvénycikkkel nyert
hitelből építettek**

S. sz.	Az átvágás (Szatmár alatti szakasz) megnevezése	Építési ideje	Költsége
1.	VI. sz. Sályii	1900-1901	692 702 K 90 f
2.	VII. sz. Porcsalmi	1901-1902	797 563 K 61 f
3.	VIII/1. sz. Rápolti,	1901-1902	
4.	VIII/2. sz. Cégénydányádi átvágás	1901-1902	
5.	IX. sz. Cégény-matolcsi átvágás	1895-1896	1 562 588 K 96 f
6.	X. sz. Tunyogi és XI. sz. Kéri átvágás	1896-1897	192 166 K 24 f
7.	XIII/1. sz. Kérsemjéni átvágás	1901	162 128 K 68 f
8.	XIII/2. sz. Szamosszegi átvágás	1897	65 575 K 94 f
Összesen:		1895-1902	3 472 722 K 00 f

(Nyárády L. 1908, in: Borovszky S. 1908 adatai alapján in: Konecsny K. 2016)

1897-ben megépült a szamosi a XIII² Kérsemjéni átmetszés. Angyalos és Cégény között három kanyar átvágására is sor került 1898-ban, és a töltést a mederből kikerülő anyagból építették meg. A kivitelezést nagymértékben hátráltatták a kisajátításokkal járó jogi problémák, költségek (Körösmezei A. 2013).

A Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatalnál, Gillyén József m. kir. mérnök, 1899. szeptember 23-án elkészítette a Szamos Ilobai partvédezet tervét, majd 1902-ben a Latorcza folyó Oroszvég község belsőségét érintő szakasz helyzetrajzát.

A Szamos alsó, Csengertől a torkolatig tartó szakaszán összesen 22 átmetszés készült, 26 km hosszban, így ezen folyószakasz hossza 52 km-re csökkent. Közülük a leghosszabb a Cégény-Tunyogmatolcsi átvágás (8 km), ennek holt kanyarja mintegy 25 km hosszú (Vízgazd. Adatgyűjtemény, 1959). A folyószabályozási munkálatok 1907-ben is folytatódtak. A Szamos 1907. október 13-i száma, mely a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal - a Tisza egy szakaszára kiírt partvédelmi mű kialakításáról szóló - *versenytergyalási hirdetésnyét közölte: „...hogy a Tisza folyó 700 km.-rénél, Jánd község határában lévő partvédő mű kiegészítéséhez szükséges anyagoknak, nevezetesen: a) 2600 köbméter nyers fűzfa-rőzse és b) 260 köbméter terméskő szállításának biztosítása céljából 1907. évi november hó 4-ik napján d. e. 10 órakor hivatalos helyiségében (Deák-tér 19/a szám) zárt ajánlati versenytergyalást tart...”*

A belsőségek védelmére további partbiztosítások tervei is elkészültek és 1909-ig részben végrehajtásra is kerültek, így pl. a szamosangyalosi a tatárfalvai, a cégényi, a VIII/2 átvágásbeli a nábrádi, a kérésmejéni, a szamoskéri, a panyolai, a szamosszegi és az olcsvaapáti partvédőművek.

4. táblázat Mederszabályozási művek a Szamoson Csenger alatt az 1895. évi törvénycikkkel nyert hitelből

S. sz.	A szabályozási mű megnevezése	Építési ideje	Költsége
1.	Angyalosi partvédő mű	1897-98, 1900-01	11 539 K 82 f
2.	Tatárfalvai partvédő mű	1906	25 309 K 02 f
3.	Cégényi művek	1896-97, 1901-02	37 001 K 01 f
4.	VIII 2. sz. átvágásbeli partvédő mű	1906, 1891-92, 1894	4 663 K 31 f
5.	Nábrádi művek	1899, 1901	53 619 K 28 f
6.	Kéri és kérésmejéni partvédő művek	1897, 1899, 1900, 1901, 1903	111 393 K 79 f
7.	Panyolai művek	1895-96, 1898, 1900	32 430 K 06 f
8.	Szamosszegi művek	1901-1904	11 917 K 93 f
9.	Olcsvaapáti művek	1895-96, 1900, 1902	59 432 K 98 f

(Nyárády L. 1908, in: Borovszky S. 1908 nyomán, in: Konecsny K. 2016)

Szamosszeg határában a Szamos balpartján a Mákhely dűlőben végeztek partbiztosítási munkákat. A társulati jegyzőkönyv szerint: „Ez vitathatatlanul a legveszélyesebb hely az egész Szamos mentén. Már az 1900-as években folytak itt partbiztosítási munkálatok, amikor a Folyammérnöki Hivatal 6 nagy sarkantyút épített a folyóba. Ezek a sarkantyúk az idők folyamán elfajultak és többé nem feleltek meg a céljuknak.” (Körösmezei A. 2013). Ezt követően itt 1912-től kezdett az Ecsediláp Leccapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat partbiztosítást építeni.

Az első világháború alatt a Szamoson csupán fenntartási munkák folytak. Az 1919 évi árvíz Szamosbecsnél, Szamoskér és Olcsvaapáti községek belsőségeinél a partokban súlyos rongálódásokat okozott, ami sürgős beavatkozást kívánt. Az akkori rendkívül súlyos viszonyok ellenére - kő hiányában - főleg rőzseművekkel sikerült a veszélyeztetett partokat megkötni. Az első világháború előtt épült partvédőművek egy része nyomtalanul elpusztult, vagy eliszapolódott (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

4.2. Árvízmentesítés

Az árvízmentesítési munkák a Felső-Tiszán a XVIII. század második felétől kezdődtek. a Szamos jobb partján (Berence-Szamosályi) és a Tisza bal partján (Tiszabecs-Szatmárcseke), majd 1829-től Beregi Tisza jobb partján és a Borzsa

torkolati szakaszán létesültek védművek. 1853-1866 között a Beregi Tisza jobb partján (Mezővári-Csap) épültek töltések. 1876-ig a Borzsa-Tisza töltés teljes hosszában kiépült Csapig és a Latorcán megkezdett építkezéssel együtt a kiépített töltésvonal hossza elérte a 94,55 km-t (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

Az 1881. évi árvíz után a Kormány elrendelte a beregi Tisza-menti gátaknak az 1881. évi vízszint felett 0,50 méterrel való magasztását, mely munkálatok kivitelezését a Vásárosnaményi M. Kir. Királyi Folyammérnöki Hivatalra bízta, és e célra a Beregmezei Ármentesítő Társulat terhére a Hivatal rendelkezésére kiutaltak 20 000 forintot. A tervet a Közmunka- és Közlekedési Minisztérium az 1882. március 19-i rendelete fogadta el (Kész P. 2011).

A 1888. évi nagy árvíz után a beregi Tisza töltést sapkázással magasztották a 0-51 323 m szelvények között, a mértékadóul elfogadott 1888 évi árvízszint fölé 1,0 m-el. A védvonal Benétől kezdve Mezőváriig a Borzsa jobb partján, onnan Jándig, majd folytatólag Csapig északi irányban. Ásvány és Nagylucska között kelet-nyugati irányú védtöltés épült a Latorca bal partján. Az 1898-ig elkészült töltések vonalozásában a kiépítést követő évtizedekben változás nem történt, mindössze néhány töltésáthelyezésre volt szükség a partszakadások miatt (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A Tisza szatmári balparti töltése az I. világháború végéig nem volt végig kiépítve, az árvizek a hézagokon ömlöttek ki, és ha történt is töltésszakadás, az itt kiömlő árvíz a nyitott helyeken, illetőleg kiágazó medrekén kiömlő árvizek tömegéhez képest, kisebb tömegű volt.

A Szamos mentén voltak ugyan töltések, de ezek méretei nem voltak megfelelőek, ezért a nagyobb árvizek levonulása idején számos töltésszakadás következett be. A Szamos jobbparti töltésén 1864-1896 között összességében 105 töltésszakadás, a balparti töltésén 59 töltésszakadást jegyeztek fel, melyek jelentős károkat okoztak a védművekben, valamint a mezőgazdaságban, közlekedésben, és a települések épület- és úthálózatában. Például az 1876 februári árhullám idején a balparton 14 helyen, a jobbparton 41 helyen, 1881 márciusában a balparton 17 helyen összesen 1162 m hosszban, a jobbparton 4 helyen volt töltésszakadás összesen 1068 m hosszban. 1888 márciusában a jobbparton 13 helyen (Dara, Komlódtótfalu, Szamosbecs, Csegöld, Hermánszeg, Majtis, Szamosújlak, Gyügye, Cégénydányád, Fülöpös, Fülöpösdaróc, Géberjén, Panyola), összesen 1135 m hosszban, a balparton 4 helyen (Sályi, Rápolt, Ökörítő, Szamosszeg) összesen 256 m hosszban következett be töltésszakadás (Nyárády L. 1908, in: Borovszky S. szerk. 1908).

A Szamos mellett 1890-ben mindkét parton Szatmárnémetitől Panyoláig már 154 km hosszban állottak fenn megyei gátak, míg a Szatmár megyei Tisza szakaszon Tiszabecs és Vitka között 46 km-es gyöngye védővonal húzódott. Panyolától a Szamos torkolatáig nem volt töltés, így a Szamos árvizei szabadon

járták be az árteret egészen a Tiszáig, illetve a nyírségi dombokig. A községek itt körtöltésekkel védekeztek (*Babos Z. – Mayer L. 1939*).

Az 1892-ben alakult Tisza balparti Töltésfenntartó Érdekeltség 12 év alatt az akkor meglévő 77 km szakaszosan kiépített töltéseket összekötötte és egységesítette, így ezek összefüggő, de gyenge, nyárigátszerű védelmet képeztek. Az 1895-ben megkezdett nagyarányú munkálatok során az új Szamos balparti töltésnél kevés módosítással megtartották a régi nyomvonalat. A Szamoson Szatmárnémeti és Olcsva között a töltés a Szatmárnémeti vasúti hídfeljáróból indult ki és Csenger, Szamosangyalos, Rápolc, Matolcs és Szamoskér belsősegeit érintve Szamosszeg határán áthaladva Olcsvát északról megkerülve kötött a Kraszna jobb parti töltésébe. A töltés teljes hossza 62 580 fm lett. A kiépített töltés az 1888. évi tényleges árvízszinthez képest Szatmárnál 88 cm, Nábrádnál 174 cm, Vásárosnaménynál 144 cm biztonságot nyújtott. A töltés 3,0 m-es koronával mentett oldali padkával épült meg (Vízgazd. Adatgyűjtemény, 1959). *Szatmár vármegye* monográfiájának szerzői megállapították, hogy a munkálatok befejezését követően a balparton 1893, a jobbparton 1896 után töltésszakadás nem történt. A Szamoson „...*Udvaritól Szatmár-Németi határának felső végéig 7-1 km. hosszú végleges méretű, Szatmár-Németi határának alsó részétől Panyola község belsőségének éjszaki végéig pedig 49 km. hosszú töltés áll fenn, a mely utóbbiból 30 km. hosszú szakasz már végleges méretű* (Nyárády L. 1908, in: *Borovszky S. szerk. 1908*).

1898 végére a Szamos bal parti töltésének kiépítésével egyidőben megépítettek két nagyobb és egy kisebb műtárgyat. A 2 065 m szelvényben Olcsva község határában az Északi csatorna torkolatánál egy 2x1,40 m átmérőjű, 3,20 m³/s vízszállítóképeségű beton csőzilipet, a tunyogi határban a 17 436 m szelvényében egy kétszer 2,70 nyílású boltozott zsilip épült (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959, Körösmezei A. 2013).

A Tisza Balparti Ártéri Érdekeltség Szatmárcseke község határában, a 2^{II} számú átvágás mentén lévő védtöltés 1899-ben egyre közelebb került a partvonalhoz veszélyeztetve annak állékonyságát. A veszély elhárítása céljából, *Kövessy Győző* m. kir. mérnök a Szatmárnémeti M. Kir. Folyammérnöki Hivatal szakembere 1899. augusztus hónapban tervet készített a töltés Tisza tengelyétől 250 m-re való áthelyezésére. A munka kivitelezésére 1902. évben került sor.

Szatmárnémeti város árvízvédelmének biztosítására 1900-1905-ben 13,1 km hosszú védővonalat emeltek a Szamos mentén (*Babos Z. – Mayer L. 1939*).

Az árvizek levonulása idején a védekezést a Hivatal mérnökei irányították. A Szamos című lap 1904. február 11-én, „*Árvízvédelem*” címen arról számolt be, hogy: „*a földművelésügyi miniszter az esetleg bekövetkező árvízveszély esetére a Szamos-jobbparti és Tisza-balparti érdekeltség védtöltéseinek védelmére a szatmári m kir. folyammérnöki hivataltól Katona Sándor, Kövessy Győző, Finta Lajos kir. mérnököket és Kovács István napidíjas mérnököt rendelte ki.*”

1907-ben a Szatmárnémeti M. Kir. Folyammérnöki Hivatalnál, „*A Tisza-Szamosközi Vízrendezés*” című tervdokumentáció keretében elkészült a Tisza balparti töltés, valamint a Szamos jobbparti töltés helyszínrajza és hossz-szelvénye.

Az 1895-1898 között kiépített Kraszna csatorna menti töltések építésekor mértékadó árvízszintnek a vásárosnaményi Kraszna hídnál feltételezett 960 cm-es tiszai vízállás és a torkolatnál 182,9 m³ vízhozam figyelembevételével számított duzzasztott vízszintet vették. Ez a vízszint az 1907 évi árvízkor alacsonynak bizonyult. Ekkor balparti kaplonyi körgátat és a jobb parton 800 m hosszban ugyancsak a kaplonyi szakaszt erősíteni kellett. Gilvácson a töltést 400 m-rel meghosszabbították, az ágerdőmajori töltést 987 m-rel kellett nyújtani (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A Szamos további szabályozási munkálataira a minisztérium az *1895. évi XLVIII. törvénycikk* alapján biztosított hitelt az *Ecsedi-láp Leccsapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat*nak, ami a töltések kiépítésére és további kilenc átmetszésre nyújtott forrást (Körösmezei A. 2013). A munkálatok 1896-ban kezdődtek meg és 1909-ben fejeződtek be.

Szatmár Vármegye Alispáni Hivatala, azaz a térség vízügyi hatósága 1912. április 29-én engedélyokiratot adott ki a Tiszabalparti Töltésfenntartó Érdekeltség részére arra, hogy Tiszabecs község belsősége és a Tiszabecs-milotai határvonal között fekvő régi Tiszabalparti töltés helyett hátrább eső nyomon, 3 m széles koronájú, 1 386 m hosszú új töltést építsen.

Az Ecsediláp Leccsapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat 1913-ban kiadott „*Gátvédelmi szabályzata*” szerint, a védvonalak hossza a Szamoson 85,76 km, a Krasznán 69,54 km, a Sósptak-Homoród-Balkány csatorna balparti töltés hossza 29,60 km, a Keleti csatorna mindkét töltésének hossza 52,31 km volt.

Az árvízmentesítési munkálatok előkészítése a világháború idején sem álltak le teljesen. A Szatmárnémeti M. Kir. Folyammérnöki Hivatal 1916. július 11-én elkészítette a „*Szamos folyón az 1913. júliusban és 1915. decemberben jelentkezett árvizek*” hossz-szelvényét Krassótól a torkolatig.

Az 1919. évi nagy árvíz után a magassági és keresztmetszelméret megváltoztatása nélkül töltésáthelyezést kellett végezni a Szamoson Szamoskér belsőségében 200 m, a Szamoszeg határában 100 m hosszban (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

Ugyancsak az 1919 évi árvízkor a Kraszna az árvízszintje Ópályitól felfelé meghaladta a mértékadó vízszintet, így ettől kezdve ezt a nagyvizet tekintették mértékadónak. A jobb parti töltésen a négy szakaszon a hiányzó 1,0 m-es biztonság volt helyreállítandó, illetve két szakaszon a tözeges altalajú töltést agyagéveléssel és külső padkával erősítették. A bal parton emelni kellett az ópályi körgátat és két végén 780 m-el összesen 3 880 m hosszúságúra építették ki. Az

ágerdei körtöltést 50 cm-rel magasították. Három helyen, összesen 300 m hosszban töltésáthelyezésekre került sor.

4.3. A Bereg vízviszonyainak átalakítása

A Beregi öblözetben a rendszeres árvédelmi munkák 1846-ban indultak meg, amikor az ár- és belvízjárta terület érdekeltjei megalakították a Beregmegyei Ármentesítő Társulatot. Ekkor Mezővári és Csap között egy 62 km-es szakadozott elhanyagolt állapotú védővonal volt (*Babos Z. – Mayer L. 1939*), amit 1867-re 79,5 km-re bővítettek ki (*Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959*).

Az elvégzett töltésépítési munkákat követően a Beregben rövidesen jelentkeztek a belvízi problémák (*Kész P. 2011*). A belvízrendezési munkálatok egységes tervek alapján a Szernye vidékre, valamint a Latorca menti területekre is kiterjedtek.

1879-ben a Közmunka és Közlekedésügyi miniszter 19.770 számú rendeletével utasította a Vásárosnaményi Folyammérnöki Hivatalt a beregi ártér belvízszabályozási tervének elkészítésére. 1883-ban a hivatalvezető, *Wallandt Ernő* m. kir. főmérnök a tartányziliprendszer elvei alapján készített csatornázási tervet, amit a Társulat elfogadott. A tervezet az árterület régi természetes medreit két külön rendszerbe (Szipa-Csaronda és a Csaronda főcsatornák) foglalta és mindkét rendszert egy-egy zsilippel vezette a Tisza folyóba.

A Vásárosnaményi Folyammérnöki Hivatal tervei alapján 1881-1896. között építették ki a Szipa és Csaronda rendszereket. A munkákat a Beregvármegyei Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat végezte. A csatornák méretezéséül akkor elfogadott értékek növelése azóta sem vált szükségessé. A Szipa tiszaszalkai torkolatnál 233 km² vízgyűjtőről 11,6 m³/s a lefolyásra kerülő vízhozam. Az 1884-1885 években az ártér belvízeinek levezetésére két zsilip épült a tiszai védtöltésbe, mindkettő boltozott zsilip volt, a tiszaszalkai a 28 337 m szelvényben 2,50 m, az eszenyi 3,0 m nyílású (*1-2. fénykép*). A Borzsa töltésben a Vérke élővízzel való ellátására egy 2x1,75 m nyílású ikerzilip készült, amin keresztül egy 34 m hosszú keresztgát duzzasztja be a Borzsa vizét a Vérkébe. A Latorca töltésében az ágteleki határban a Lónya-eszenyi csatorna torkolatánál egy 2,0 m nyílású boltozott zsilip és e felett 8 km-re a dobronyi határban egy 1,0 m átmérőjű csőzilip épült (*Holl Gy. – Hunyady B. 1896, Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959*).

1890. évben fejezték be a Szipa rendszer építését, majd a Csaronda rendszerben folytatták a munkát a főcsatornán. A Szipa és Csaronda csatornarendszer összekötésével a belvizeket a Tisza magas vízállásai idején az Abogya medren át a Latorcába tervezték vezetni. A két főcsatorna rendszert a Csarondának a Szipa-Csarondáig való meghosszabbításával összekötötték. A Csarondát - tekintettel arra, hogy a Latorca árvizei 3,5 m-rel mélyebbek a Tisza árvizeinél - nyíltan vezették be a Latorcába. A Csarodának a Szipa- Csarondából

való kitorkolásánál osztó zsilipet terveztek. A Szipa-Csaronda csatornát az osztózsilipen át a Tiszai Szipa zsilipig Szipa csatornának, az osztózsiliptől kiinduló csatornát Csarondának, vagy Szipa-Csaronda összekötő Csarondának nevezték.

1 - 2. fénykép A Tiszaszalkai zsilip Tisza felőli nézete (bal) és az Eszenyi zsilip a mentett oldalról (jobb)
(Fotó: Pokorny T. mérnök)

3. fénykép A Vámosatyai osztózsilip
(Fotó: FETIVIZIG 2000)

1892-ben a Csaronda főcsatorna és a Szipa főcsatorna csatlakozásánál épült a Vámosatyai osztózsilip (3. fénykép). Az osztóműtárgy háromnyílású, támfalrendszerű acéltáblás elzárással épült, a Szipa-főcsatorna 2+680 fm szelvényében, annak jobbpártján, a Csaronda főcsatorna kiágazásánál. A zsilip nyílásmérete 3,0x3,0x2,0 m, nyílások között 0,45 m-es pillérekkel. A zsiliptáblák

mozgatására kétfogas-létrás felhúzó szerkezet szolgál, melyet acélszerkezetű kezelőhidról kézzel lehet működtetni. A műtárgy feladata, hogy a Szipán érkező vizeket kizárja a Csaronda-főcsatornából, illetve vízmegosztást lehessen végezni a Szipa-főcsatorna és a Csaronda-főcsatorna között.

A Csaronda főcsatorna az osztózsiliptől északra a régi Csaronda mederből - amelyben a Tiszából párhuzamosan haladt északnak - a nagyobb kanyarulatokat átmetszve Eszenyig és itt a zsilipen át jutott a Tiszába (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

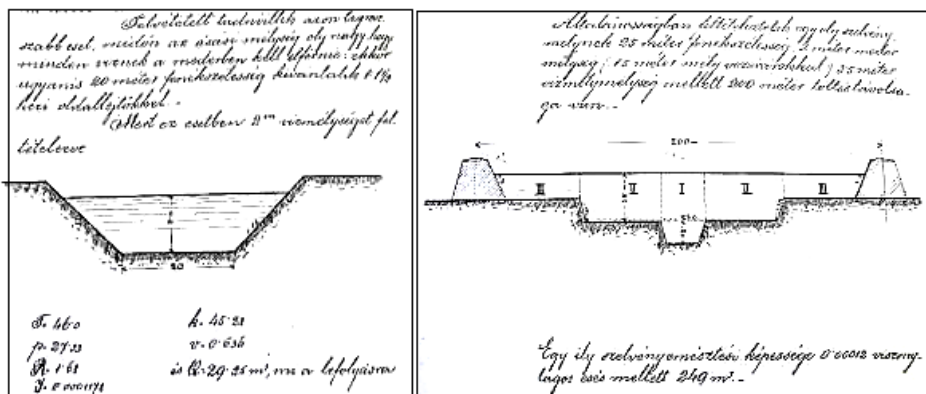
1896-ban a belvízrendezés gerincét szolgáló hálózat elkészült, a műtárgyakkal együtt. A fő műtárgyak: Tizzaszalkai Szipa zsilip, a Vámosatyai osztózsilip, a Makócsa csatorna Ugornyai tiltója és a Szipa mellett 3, a Makócsa mellett 5, a Csaronda mellett 4, csőtíltó. Továbbá az Eszenyi tiszai zsilip, az Eszeny-nagylónyai csatorna Latorca zsilipje, ugyan ezen csatornák az Alsó és Felső Szernye csatornák alatti 2 bújtatója, a Borzsa és a Vérke duzzasztója, a Vérke és a Dédai-Micz tápszilipje, a Felsőszernye gáti és botrágyi tiltója, valamint 108 csőtíltó a depóniákban építve Eszenyi tiszai zsilip (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A csatornarendszer a beregi belvizeket hatékonyan levezette, azonban a csatornák mérete jellemzően kicsi volt (Hunyady B. et al. 1896). Miután a Szernyei Érdekeltség 1898-ban kivált a beregi társulattól, megépítette a Magasparti csatornát, mellyel az addig egységes rendszert ketté vágta. Így a beregi öblözet területe 850 km²-re, vízgyűjtőterülete 990 km²-re csökkent (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959). 1913-ig a Beregben 288 439 m hosszú társulati csatornahálózata épült ki, melyen 34 zsilip, 45 híd és 5 csatornaörház épült meg (Vályi B. 1916). Az I. világháború utáni trianoni határ a belvízrendszert kettévágta. A csatornahálózattól 91 km maradt magyar területen. A Társulat összterületéből 44,4% a magyar, és 55,6% a csehszlovák államhoz került (Tellyesniczky J. 1928).

4.4. Az Ecsedi-láp vízviszonyainak átalakítása

Az Ecsediláp lecsapolására már a XIX. század első felében is több elképzelés született. Az egyik szerint a Krasznát a régi medrén keresztül az Érbe, majd a Berettyóba vezették volna, mely terv ellen az Érmellékiek tiltakoztak (Varga Á. 1870). Másik elképzelés szerint a Nyírségen át a Tiszába vezették volna, de a Nyírségi dombok tövét övező hosszú meder túlságosan költséges volt. Egy keleti vagy egy nyugati csatorna ásását is javasolták. *Kecskési Károly* a Tizzaszabályozás későbbi főmérnöke 1847-ben kidolgozta a keleti csatornára vonatkozó Kismajténytől Csengerbagos felé vezető változatot, melyben az új meder a Homoródot felvéve Szamosangyalos mellett ömlött volna a Szamosba. *Boros Frigyes* mérnök 1853-ban készült tervében, a Kraszna Szamosályi alatt torkolt volna Szamosba (*Cirbusz G.* 1899).

A Szamos-Krasznaköz ármentesítésére és vízrendezésére irányuló törekvésben az 1881-ben bekövetkezett szamosi árvíz után történt előrehaladás. Az érdekeltség sürgetésére a közmunka-és közlekedésügyi miniszter 1882. március hó 6-án 13.135 szám alatt kelt rendeletével tervezet elkészítésével bízta meg a Vásárosnaményi M. Kir. Folyammérnöki Hivatalt.

4. ábra Két szövegközi műszaki rajz a vízhozamok számítására vonatkozóan az Ecsediláp lecsapolási tervezetének műszaki leírása című tanulmányban
(Forrás: FTV Vízügyi Tört. Gyűjt.)

A láp lecsapolására vonatkozó 520/1885. számú *A Szatmármegyei vizek szabályozási tervezete – Belvízvezetés – Ecsediláp lecsapolás* című tervcsomagot a Vásárosnaményi M. Kir. Folyammérnöki Hivatal mérnökei készítették el 1884-1885-ben. A tervcsomagot mely több tucat egyenként is vastag aktakötegekből áll, *Hirschfeld (Hajós) Sámuel* kir. mérnök és *Némethy János* kir. folyammérnök, hivatalfőnök dolgozták ki. A terv részét képezi a „XXXVII. Az ecsedi láp lecsapolási tervezetének műszaki leírása” című kézírásos szöveg, mely 15 fejezetben, 190 oldalon foglalja össze az elvégzendő munkálatokkal kapcsolatos fő műszaki számításokat, megoldásokat. Tartalmazza Szatmármegye vízrajzi leírását, az Ecsedilápot tápláló folyók elvezetésére vonatkozó tervet, a vízhozam számításokat (4. ábra), a Kraszna elvezetésének 3 lehetséges módozatát, a Nyírvizeket elvezető nyugati övcsatorna tervét, a nyírvízi folyások levezetését, a láp vizeinek és a belvizeknek a levezetését, a műtárgyak műszaki jellemzőit, a Szamos szabályozására és töltésezésére vonatkozó tervezetet, a szabályozási munkálatok végrehajtásának legcélszerűbb sorrendjét, a költségek fedezésére vonatkozó javaslatot. A terveket a Közmunka és Közlekedésügyi M. Kir. Minisztérium Műszaki Tanácsa IV./10. 886 726/85 szám alatt tárgyalta.

Az érdekeltség által 1888. április 12-én megalakított Szamos jobbparti és Kraszna Homoród Szabályozási Társulat a tervet túlságosan költségesnek találta és erre való tekintettel feloszlott, illetve két részre szakadt. A továbbiakban a Szamosbalparti Érdekeltség töltésfenntartó munkáit a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal és a vízügyi hatósági hatáskörrel is rendelkező Szatmár vármegye alispánjának felügyelete alatt szándékozta végezni (Kolossváry Ö. 1905).

Az 1888. évi nagy árvizek kártételeinek hatására ismét napirendre került a szabályozás. A Szatmárnémeti M. Kir. Folyammérnöki Hivatal (*Nyárády László, Némethy János* hivatalfőnök), 1893. április hónapban állította össze a „*Szatmármegyei Szamos balparti Vizek Szabályozási tervezete – A Kismajtény – Ecsed – györteleki Lápi belvízcsatorna hosszszelvénye és szabvány keresztzelvényei*” című tervdokumentációt. Majd 1893. augusztus 26-án elkészítette „*A szatmármegyei szamosbalparti vizek módosított szabályozási tervzetének műszaki leírása*” című 118 oldalas kézírásos dokumentumot, melynek 3 fő fejezete: I.) Külvizek szabályozása (Kraszna, Sós-patak, Homoród, Balkány, 13 Nyíri folyás); II.) Belvizek levezetése; III.) Ármentesítés (Szamos balparti töltés megépítése-erősítése). A terv a külvizektől mentesített belvízárteret két vízrendszerre osztotta: a déli rendszer vízgyűjtőterülete 661 km², az északi rendszerre 84 km². A déli rendszer főcsatornája a Lápi csatorna, melynek a Nagykároly-Szatmárnémeti út és a régi Krasznameger keresztvezésénél volt a kezdete és Györteleknél érte el a Cégény-Matolcsi Szamos holtágat, és a Tunyogi zsilipen át érte el a Szamost. Mellécsatornája a Keleti csatorna, amely Szatmárzsadány alatt a Homoród hídjától indul és Pusztalaknál torkollik a Nagyvájásba. Az északi rendszer főcsatornáját, az Északi csatornát az öblözet legmélyebb vonalában kívánták építeni és Olcsva alatt torkollik a Szamosba. A torkolathoz zsilipet és szivattyútelepet terveztek (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A módosított tervek műszaki leírásában a külvizek (Balkány patak, Homoród patak, Sós patak, Kraszna folyó, keletnyírségi vizek) szabályozásánál figyelembe vették az 1888, 1891 és 1892 évi nagy árhullámok vízállás adatait, és az 1891, 1892-ben végzett sebesség és vízhozam („*víz hordata*”) mérések eredményeit. A vízhozamméréseket a Krasznán a királydaróci hídnál, a Sós-patakon az Erdőd-géresi úti hídnál, a Homoródon a hiripi hídnál, és a Balkányon szintén a hiripi hídnál végezték.

1894. augusztus 9-én megalakult az „*Ecsediláp Leccapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat*”, mely a Hivatal - Földművelésügyi Minisztérium által módosított - műszaki terve alapján kezdte meg tevékenységét.

A láp leccapolásában 39 község, 2 város (Szatmár, Nagykároly) és 98 magánbirtokos volt érdekelve. A legnagyobb területtel, 16 350 holddal a *gróf*

Károlyi család rendelkezett, de többek között birtokosok volt Szatmár- (5600 h) és Nagykároly (246) városa, a Nagykárolyi Főgimnázium, a Szatmári Jezsuiták is (*Cirbusz G.* 1899).

Szatmár vármegye alispánja 1894. évi október hó 24-én 17.886. szám alatt hozott határozatában az engedélyt megadta, hogy a Társulat a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal által készített tervek alapján a nyugati Kraszna-elvezető-csatornát, a Soóspatak-Homoród-Balkány-elvezető-csatornát, a Nyíri dombok északkeleti oldaláról az Ecsedi-láp felé lefutó Nyíri folyások alsó szakaszainak rendezési munkáit, a lápi belvízlevezető-csatornákat és a Szamos-balparti töltéseket Szatmártól az olcsvai körtöltésig, a tervezett hidakkal, zsilipekkel és egyéb műtárgyakkal együtt a megadott feltételek figyelembe vételével kiépíthesse.

**4. fénykép A Kraszna csatorna építésének kezdése Mérkvállajnál
1895-ben**

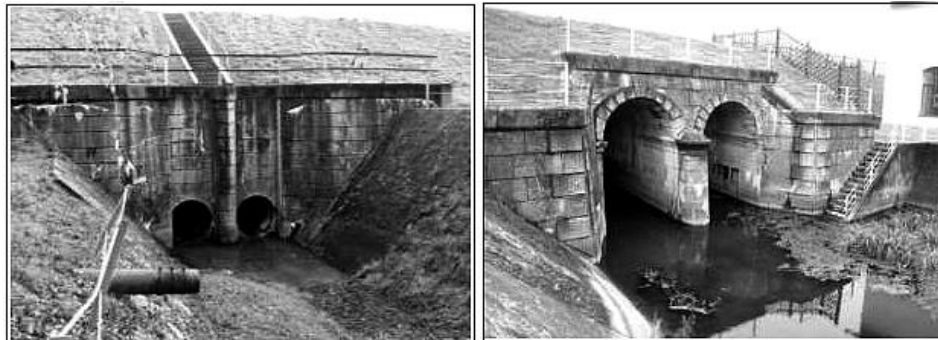
(Fotó: FTV Vízügyi Tört. Gyűjtem.) (a képen lévő személyek balról-jobbra: Fogarassy Károly mérnök, Németh Lajos gátbiztos, Péchy László igazgató-főmérnök, Finta Lajos, Gillyén József, Timon Béla, Bertalan Lajos, Némethy János, Nyárády László, Tóth Sándor, Kövessy Győző, egy vállalati mérnök, ismeretlen)

A földművelésügyi miniszter, 1895. január 11-én 79.570-894. szám alatt kiadott rendeletével a határozatot módosítva, a munkálatok sorrendjét a következőképpen állapította meg: 1.) a Kraszna-levezető-csatorna és a Soóspatak-, Homoród- és Balkány-elvezető-csatorna kiépítése; 2.) A belvízcsatornák kiépítése; 3.) a Szamos-balparti töltések kiépítése (*Kvassay J. – Paksy J.* 1898).

Az Ecsediláp Leccapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat *gróf Károlyi Tibor* elnök vezetésével 1895. május 1-én kezdte el a munkát 2000 munkással (*Cirbusz G.* 1899). A nagyberuházást a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal felügyelete mellett végezték, a műszaki irányító *Péchy László* társulati igazgató-főmérnök volt.

Az építkezést döntően társulati kezelésben hajtották végre. Csak a Kraszna-csatorna egy szakaszát és a hidak építését adták ki külső vállalkozóknak. A Kraszna-csatorna ezen szakaszán a földkiemelést - az akkor korszerű - Excavateur kotrógépekkel végezték (*Kvassay J. – Paksy J.* 1898).

1895-1898 között a torkolatig teljesen új nyomvonalon megépítették a 66 km hosszú Kraszna csatornát, amely megkerülte az Ecsedi-lápot és már nem a Szamosba, hanem Vásárosnaménynál közvetlenül a Tiszába torkolt. Újjáépült a 36 km hosszú Lápi-főcsatorna és a közel 9 km hosszú Nagyvájas. Összekötötték a Lápi-főcsatornát az új Krasznával, megépítették a Keleti-övecsatornát az Északi és Lápi-főcsatornával összekötő Nagy-vájás csatornát. A Kraszna jobb parti 64 570 m hosszú töltése Gilvácsnál kezdődött és Olcsva nyugati szélén kötött be a Szamos balparti töltésébe. A Kraszna bal parton a terepi adottságok miatt csak a veszélyeztetett belterületek és egyes értékesebb területek védelmére épültek körgátak, valamint 9 kisebb csőzilip biztosította a mentett területről a belvizek leeresztését.

5-6. fénykép Az 1898-ban épült Olcsvai zsilip (bal) és Nagyecsedli zsilip jelenlegi képe (jobb) felől nézve

(Fotó: *Konecsny K.* 2016)

Az 1898. február hónapban elkészült vízelétesítmények ünnepélyes átadására 1898. március 20-án került sor, *gróf Károlyi Tibor* társulati elnök, *Nemeskéri Kiss Pál* államtitkár, valamint a Társulat és a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal műszaki karának jelenlétében. Ekkor átvágták azt a keskeny földbordát, amely az akkor már elkészült csatornát a régi medertől még elválasztotta (*Nyarády L.* 1908, in: *Borovszky S.* szerk. 1908).

A láp területén tervezett 3 nagy zsilip (Olcsvai, Tunyogi, Ecsedi) terveit tanulmány alakjában 1897. december 1-én 1520. sz. alatt terjesztették fel a földművelésügyi miniszterhez. Majd elkészültek a részletes tervek, melyeknek elfogadásáról a Szatmárnémeti M. Kir. Folyammérnöki Hivatal véleményezése után, a Társulat 1898. májusában döntött és a vízügyi hatósági jogkörököt ellátó Szatmár vármegyei Alispáni Hivataltól ideiglenes építési engedélyt szerzett be. Ezt követően a Földművelésügyi M. Kir. Minisztérium 1898. június 5-i határozatával az Olcsvai és a Nagyecsed-i zsilipek terveit csekély módosításokkal jóváhagyta, a Tunyogi zsilip nyílásának méretét megnövelte.

5. táblázat Az Ecsediláp területén épített zsilipek adatai

Műtárgy megnevezése	Helye	Kivitelezés időszaka		Méret (m)	Kivitelező	
		Alapozás kezdete	Víznyomás próba bef.		Építkezés	Vasszerkezet
Olcsvai kettős csőzilip	Szamos	1898.08.05	1899.01.19	2x1,40	Melocco L. Betonépítő	SCHLICK Rt.
Tunyogi boltozott zs.	Szamos holtmedre	1898.08.09	1899.01.21	2x2,70	Melocco L. Betonépítő	
Nagyecsed-i boltozott zs.	Kraszna j.p. – Ecsedi összekötő cs.	1898.09.03	1899.01.26.	2x2,50	Melocco L. Betonépítő	SCHLICK Rt.
Pusztalaki tiltó	Nagyvájás cs.	1916	1916	3x2		
Tagyi táblás zs.	Keleti cs.	1913	1913	2x2		

A belvizek hatékonyabb eltávolítására belvízi szivattyútelepeket is terveztek. 1898. április 29-én a NICHOLSON Gépgyár Rt. Budapest készítette „Az olcsvai zsilip melletti szivattyú telep tervezete az ecsedi-láp lecsapoló és szamos balparti ármentesítő belvív szabályozó társulat részére – Nagykárolyban” című tervet, a gépház alaprajzával és hosszmetézetével, a szivattyú helyével, valamint a kémény és a szénraktár körvonalaival.

Az építés során a tervtől két lényeges eltérés történt. Az eredetileg a Szamos töltésbe tervezett Tunyogi 2x3,5 m nyílású és az Olcsvai 2x1,4 m átmérőjű csőzilipen kívül (5. fénykép) még egy harmadik 2x2,50 m nyílású zsilipet építettek Nagyecsednél a Kraszna töltésébe (6. fénykép). Ez abból a célból készült, hogy a déli rendszer vize a Lápi csatorna 25+820 m szelvényétől induló Ecsedi összekötő csatornán át a Kraszna-ba legyen vezethető, amikor a Tunyogi zsilipet a Szamos nagyvízállása miatt hosszú ideig zárva kell tartani. A műtárgyak építését a Melocco L. Betonépítő vállalat végezte a zsilipek vasszerkezetét a SCHLICK Vasöntöde és Gépgyár Budapest szállította, szerelte és helyezte üzembe. A 3 helyszínen a kivitelezési munkák egyidejűleg és gyorsan, mintegy

fél év alatt készültek el. A másik eltérés az Északi főcsatorna kezdőpontjának és torkolatának áthelyezése volt. A csatornát, amely eredetileg az Ecsedi tóból indult volna, a Nagyvájás és az Ecsedi összekötő csatorna találkozási pontjánál lévő csőtöltőn át indították. Továbbá a torkolati szakaszt nem vezették be a régi Krasznamezterbe, hanem a Szamos és Kraszna töltéseit összekötő keresztgát mellett vezették a Szamos töltésébe épített zsiliphez (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

Az Ecsediláp Leccapoló és Szamosbalparti Ármentesítő Belvízszabályozó Társulat és a SCHLICK féle Vasöntöde és Gépgyár Rt-vel 1898. június 7-én kötött vállalkozói szerződést a szivattyútelep gépészeti berendezéseinek és a hozzátartozó összes szerelvények szállítására. A szivattyútelep épületeinek kivitelezését a Melocco L. cég végezte a gépgyár tervei szerint. Az alapozást 1898. augusztus 11-én kezdték meg és a kivitelezés 1899 tavaszán fejeződött be. 1900. március 13-án a szivattyútelep mindkét szivattyú gépét és kazánját üzembe helyezték. A gépészeti berendezések felülvizsgálatát 1901. március 15-én végezték el, melyen a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal részéről *Nyarády László* főmérnök, miniszteri megbízott volt jelen. Az Északi főcsatorna torkolatánál megépített Olcsvai szivattyútelep, 3,8 m átlagos emelési magasságnál 3,00 m³/s víz átemelésére volt képes. A gőzüzemű szivattyútelep hét évtizeden át működött, gépeit 1972-ben szerelték le és bontották el gépházát (a kémény 1982-ig megmaradt).

A Társulat az Olcsva melletti elzáró Kraszna-holtmeder rendszeres kiürítése céljából egy kisebb teljesítményű szivattyútelepet létesített, melyet 1907-ben helyeztek üzembe.

6. táblázat Az Ecsedi-láp területén létesült szivattyútelepek adatai

Név	Hely	Kivitelezés időszaka		Kivitelező			Szivattyú (db)/vízhozam (m ³ /s)
		Alapozás kezdete	Víznyomás próba bef.	Gépház, kémény	Gőzgép, kazán	Szivattyú	
Olcsva I.	Északi cs. - Szamos tork.	1898. 08.11	1899. I.n.é.	Melocco L. Betonépítő	SCHLICK-NICHOLSON Rt.	SCHLICK-NICHOLSON Rt.	2 / 3,00
Majtényi	Kraszna jp. – Homoród cs.	1913. IV. n.é.	1914. I. n.é.		LANG L. Gépgyára Rt.	LANG L. Gépgyára Rt.	3 / 9,00
Nagyecsed	Kraszna jp. – Ecsedi cs.	1914. II. f.év.	2016. I. f.év.	Lenarduzzi J.	Budapesti Első Hazai Gépgyár Rt.	Ganz és Tsa. Danubius RT.	2 / 7,00
Olcsva II.*	Északi cs. - Kraszna holtmeder	1907. II. f.év.	1907. 11.29	Társulat - deszka motorszín	LANGEN & WOLF	SCHLICK-NICHOLSON Rt.	1 / 0,050

* *Olcsva II. benzinmotoros meghajtású esésnövelő szivattyú*

A főcsatornák, zsilipek és szivattyútelep megépítése után az öblözet belvízrendezése nagy vonalakban megoldottnak volt tekinthető. Hiányoztak még

a belvízmentesítést szolgáló másodrendű csatornák. Az 1900. szeptember 22-én készült „Az Ecsedi láp lecsapoló és Szamosbalparti ármentesítő és belvízlevezető társulat részletes belvízlevezetési tervezetének műleírása” című műszaki dokumentáció szerint - az ártér teljes mentesítése céljából - szükségesnek tartották 57 oldalcsatorna és vízlevezető árok kiépítését. Kötött talajoknál 36 l/s km², laza lápi talajoknál 26 l/s km² fajlagos vízzsálítással számoltak. Szatmár vármegye alispánja 9992/1901. számon 1901. május 1-én adta ki a másodrendű belvízcsatornának megépítését engedélyező I. fokú határozatot.

Az 1912-ig elkészült a Keleti csatorna hálózatában 30 másodrendű csatorna 189,3 km hosszban, a Lápi csatorna hálózatában 18 másodrendű csatorna 69,5 km hosszban, és az Északi csatorna hálózatában 5 másodrendű csatorna 21,7 km hosszban. Mindösszesen tehát 53 másodrendű csatornát építettek ki 280,5 km hosszúságban (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A belvízrendezési művek kiépítése nyomán csökkent a belvízzel elöntött terület nagysága, gyakorisága, időtartama. Az elvégzett munkálatok eredményességét tükrözi a lápmedence területhasználatának átalakulása, az, hogy a települések határában a szántó területi részesedése 1865-től 1913-ig 34,8%-ról 83,7%-ra növekedett (Frisnyák S. 2018). Azonban a másodrendű csatornahálózat kiépítése után nőtt a levezetett vízmennyiség és a főcsatornák nem bírták a mellékcsatornák által szállított vizet terepszint alatt szállítani (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

7. táblázat A Szamos-Krasznaközi belvízcsatornák adatai 1900. évben

Csatorna neve	Vízgyűjtő (km ²)	Hossz (km)	Esés (cm/km)	Fenékesés (m)	Fenék szélesség (m)	Rézsű	Kiemelt föld mennyiség (m ³)
Lápi	197,9	25,8	16	2,5-3,0	2,5-3,0	1:1,5	*199 567
Tyukodi-vájás	59,1	9,9	50-27	1,0-1,5	1,0-1,5	1:1,5	32 540
Ecsedi összekötő	257,0	1,6	65	4,0	4,0	1:1,5	132 202
Keleti	417,0	41,1	25-15	2,5-4,0	2,5-4,0	1:1,5	797 950
Nagyvájás	674,0	8,7	-	3,0-5,0	3,0-5,0	1:1,5	
Holt-Szamos (Pusztalak-Tunyog)	703,0	(11,0)	-	-		-	
Északi	120,0	29,2	16	1,0	1,0	1:1,5	139 837
Összesen	823,0	116,3	-	-		-	1 302 096

*Benne van a Nagyvájás csatorna földmunkája is. (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959)

1912-ben a Keleti csatornán 1,0 m-el magasabb víz érkezett a tervezettnél és a csatorna menti területek víz alá kerültek. A gondok megoldására a Társulatnál 1912. novemberében újabb tervek készültek a Keleti csatorna vízzáró művére és párhuzamos árkára.

1913-ban a Keleti csatorna és a Nagykároly-Szatmárnémeti út keresztezésénél megépült a 2x2,0 m nyílású Tagyi tiltó (7. fénykép), továbbá a tiltó felett a Keleti csatornából kiágazva az úttal párhuzamos a Krasznáig terjedő Majtényi összekötő csatorna (2,6 km hosszban, 4,0 m fenékszélességgel). Megépült még a csatorna torkolatánál a 3x1,0 átmérőjű csőzilip és a zsilip mellett 3 egyenként 3,00 m³/s összesen 9,00 m³/s teljesítménnyel a Kismajtényi szivattyútelep (8. fénykép). Ezen építkezésekkel egyidőben a Tagyi zsilip feletti csatornaszakaszt bővítették és a csatornát 2000 m-el meghosszabbították. A Tagyi zsilip keleti csatornarendszere 447 km²-es vízgyűjtőt úgy osztotta meg, hogy a zsilip feletti részre 200 km² a zsilip alatti részre 247 km² vízgyűjtő jutott (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

7-8. fénykép A Kismajtényi régi gőzüzemű szivattyútelep épülete (bal), a Tagyi zsilip (jobb)

(Fotó: Konecsny K. 2018)

1914-ig a három főgyűjtő belvívicsatornához (Északi főcsatorna, Keleti övcsatorna és Lápi főcsatorna) 263 km mellékcatorna-hálózat épült.

Az 1914-ben létesített Kismajtényi szivattyútelep a Kraszna 51+50 töltésszelvényében maximális vízállásnál 9,00 m³/s (a Felső-Tisza-vidék legnagyobb átemelő képességgel rendelkező belvízi szivattyútelepe). A LANG L. Gépgyára Rt. Budapest által gyártott 3 szivattyú gépegység vízszintes tengelyű centrifugális szerkezetű gőzüzemű csigaházaz gépekkel rendelkezett. A 3

szivattyút külön gőzgép hajtotta. A kazánt és meghajtógépeket ugyancsak a LANG L. Gépgyára Rt. Budapest gyártotta (Józsa I. 2006). 1914 év végéig a szivattyútelep összes munkálatai elkészültek.

Tekintettel arra, hogy a Tagyhoz érkező maximális vízhozam 22,0 m³/s körül volt, amiből a Kismajtényi szivattyútelep csak 9,00 m³-t tudott áttemelni, felmerült a szivattyútelep teljesítőképességének 12,0 m³/s-ra való bővítésének igénye (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

Az 1914 évi tavaszi belvizek levezetésénél - a magas Kraszna vízállás miatt - az Ecsedi zsilipet két hétig kellett zárva tartani. A Lápon, főleg a Lápi csatorna vízgyűjtőjén 40 000 k. hold került belvízborítás alá. A gondok kezelése céljából a keleti rendszert a Lápi rendszertől Pusztalaknál a Nagyvájásba, - közvetlenül a Keleti csatornának a Nagyvájásba torkolása felett – épített 3,0 m-es nyílású tiltóval, a Pusztalaki zsilippel szétválasztották. Továbbá a gondok megoldására 1914-ben Nagyecsedben, a zsilip mellé újabb szivattyútelep felépítését tűzték ki célul. A Társulat a gépészeti berendezésekre vonatkozóan a Budapesti Első Hazai Gépgyár Rt. ajánlatát fogadta el a gőzgépek és kazánok szállítására, míg a vízszintes tengelyű centrifugál szivattyúkat a Ganz és Társa Danubius cégtől kívánták beszerezni. Az épületek kivitelezését *Lenarduzzi János* olasz származású építési vállalkozó nyerte el. Az építkezést 1914. őszén kezdték. Az Ecsedi összekötő csatornát végig, a Lápi főcsatornát a 8,7 km szelvényig mélyítették és szélesítették, a csatorna alacsony jobb parti depóniát az 1914-es vízszint fölé emelték (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959). A Nagyecsed szivattyútelep az I. világháború idején épült és 1916. évi üzembehelyezését követően hat évtizeden át működött, 1985-ben üzemelt utoljára, 1987-től ipartörténeti emlékké nyilvánították.

9-10. fénykép A Nagyecsed szivattyútelep épülete 1917-ben (bal) (Forrás: FTV Vízügyi Tört. Gyűjt.), a GANZ szivattyú (jobb) (Fotó: Konecsny K. 2016)

1916. tavaszán a Nagyecsedei gőzüzemű szivattyúteleppel egyidőben elkészült a Pusztalaki tiltó kapu a felhúzó szerkezetekkel együtt. Elkészítették a Kismajtényi szivattyútelep negyedik gépegységgel való kiegészítésének tervét, azonban világháborús gazdasági nehézségek miatt a szivattyútelep tervezett bővítése elmaradt.

A zsilipek és a szivattyútelepek, megépítésével az addigi 3 vízgyűjtőterület 4 részre tagolódott: 1.) A Majtényi szivattyútelep és Tagyi zsiliphez tartozó Felső Keleti; 2.) A Tunyogi zsilip és Tunyog-Cégényi Holt-Szamos tározó medencéhez tartozó Alsó Keleti; 3.) A Nagyecsedei zsilip és szivattyútelephez tartozó Lápi csatorna; 4.) Az Olcsvai zsilip és szivattyútelephez tartozó Északi csatorna vízgyűjtő területére.

Az I. világháború végéig végrehajtott vízimunkák teljesen átalakították a volt lápi területeket, azok jó részét felszántották és mezőgazdasági művelés alá vonták. 1920-ban a 72 800 kat. holdas magyar árterületből 56 000 k. hold volt felszántva, 12 000 kat. hold volt rét és legelő, a többi pedig út, csatorna, belsőség és kistrészen nádas. Ekkor már a volt láp minden községébe út vezetett és három vasútvonal szelte át (*Rittinger P.* 1960).

Az 1919 tavaszán - a román megszállás bekövetkezése után egy héttel - a Krasznán levonult rendkívül árvíz idején a gilvácsi töltés-kikötésen felül a mentett árterre behatolt víz elöntötte a Kismajtényi szivattyútelepet is. Így itt a folyamatban lévő szivattyúzást leállították (*Péchy L.* 1933).

1920-tól, a trianoni döntés következtében a 828 km² társulati árter ketté lett vágva. A felső, Romániához csatolt terület 409,7 km²-t (49,4%), míg az alsó magyar rész 418,9 km²-t (50,6%), tett ki. Magyar oldalon maradtak a Tunyogi, Olcsvai és Nagyecsedei, [Pusztalaki] zsilipek, valamint az utóbbi kettőnél lévő szivattyútelep. A Majtényi zsilip és szivattyútelep és a Tagyi zsilip román területre került (*Rittinger P.* 1960).

4.5. A Tisza-Szamosköz vízviszonyainak átalakításának megkezdése

Az 1846-ban megkezdett Tiszaszabályozási munkákból a Tisza-Szamosköz gyakorlatilag kimaradt. Elképzelések ugyan születtek a Tisza-Szamosköz vízrendezésre is, de ezek között nem volt megfelelő műszaki terv.

A Tisza mentén ekkor még nem voltak összefüggő töltések, szakadásaikat nem tartották számon. Az I. világháború kitöréséig, csupán a korábbi gyenge méretű védgát maradt meg Tiszabecstől Kisar határának alsó végéig. Panyolától lefelé a Szamos, Kisar alatt a Tisza árvizei továbbra is szabadon léphettek ki az árterületre. Nyitva volt a Szamoson a Gyügyei holtmeder, a Tiszán a Nagyari Túrág, torkolata. A Tisza ugocsai szakaszán nem volt töltés, a kilépő árvíz a Batár-völgyébe, majd abból a Túr völgyébe ömlött át és végig seperte továbbra is a vidéket.

A Vásárosnaményi M. Kir. Folyammérnöki Hivatal a *Tisza-Szamosköz általános vízrendezésére* 1885-ben készített tervet, mely a Túr, Túrca és Batár medrének szabályozása és töltések építés mellett a szükséges belvízrendezési munkálatokat is tartalmazta, de az előirányzott magas költségek miatt az érdekeltség nem vállalta, hogy társulattá alakuljon és megkezdje a tervezet végrehajtását (Nyárády L. 1908 in: Borovszky S. szerk. 1908, Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A Földművelésügyi Miniszter 1895 júniusában utasítást adott a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatalnak a Tisza-Szamosköz vízrendezési terveinek elkészítésére. A 1907-ben terjesztette fel a 3 változatban elkészült tervet. A három alternatívában a tiszai és szamosi töltések nyomvonala és keresztmetszetének mértéke azonos volt, lényeges eltérés a külvizeknek, a Batár, Hódos, Túrca és Túr patakok árvizének elvezetési módjában mutatkozott. Az I. Tervezet szerint, a Hódos, Turca és Túr vizeit egy 28,4 km hosszú Szamosi Túr-csatorna szállította volna Kiskolossal szemben a Szamosba, melynek jobb parti töltése innen indult ki. A Batár vizeit 9,8 km hosszú külön csatornával Péterfalvánál vezették volna a Tiszába, melynek balparti töltése itt kezdődött. A Batár csatorna feletti ugocsai tiszai ártér nyílt maradt volna. A II. Tervezetnek megfelelően a Hódos, Turca, Túr és Batár vizeinek közös elvezetését egy az előző Batár-csatornával azonos nyomvonalon a Tiszába vezetett 33,0 km hosszú övcsatornával oldották volna meg. Az ugocsai tiszai ártér felső része ebben az esetben is nyitva maradt volna. A III. Tervezet a Túr árvizeinek tározását és egyenletes leeresztését egy völgyzárógáttal tervezte megoldani (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A Szatmárnémeti M. Kir. Folyammérnöki Hivatal Nyárády László kir. főmérnök irányításával, 1907 májusában készült tervét a kor jeles vízügyi szakemberei a M. Kir. Országos Vízépítési Igazgatóság Vízrajzi Osztályán véleményezték, köztük, Bogdánfy Ödön és Viczián Ede mérnökök.

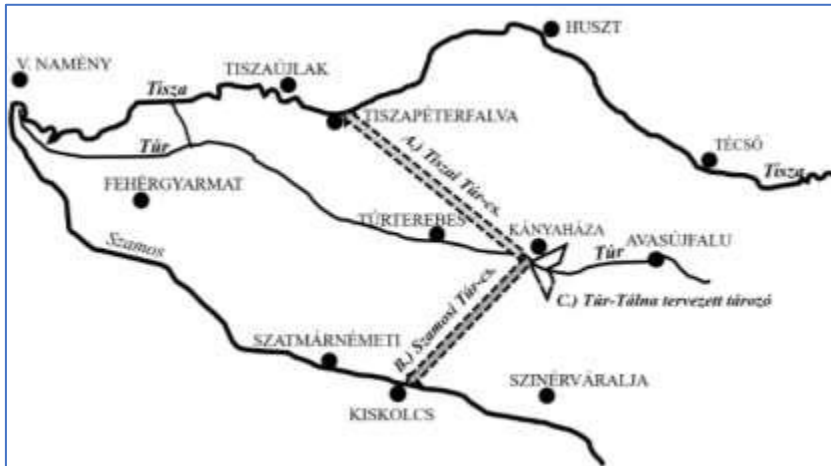
A terv III. alternatíváját, mely a Túron építendő víztározó megvalósítását Viczián Ede véleményezte. 1907. december 21-én kelt feljegyzésében a Folyammérnöki Hivatal számítását túlzottnak tartotta abban a vonatkozásban, hogy 250 millió m³ tározását követelné meg a Túr árvize. Számításai szerint, a Túr szabályozásához elég 60-80 millió m³ tározótér megépítése. A műszaki véleményéhez csatolt helyszínrajzon megjelölte a Somoshegy-Deszkáslap magaslatokat összekötő völgyzárógát és a tározó helyét, és az innen 5 km távolságra építendő vízerőtelep és üzemvíz-csatorna nyomvonalát. A pénzügyi számításokat is tartalmazó műszaki véleménye a vázlatrajzokkal együtt megtalálható a Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság Vízügyi Történeti Gyűjteményében.

A minisztériumi terv jóváhagyást követően Kövessy Győző kir. főmérnök 1912-ben „A Tisza-Szamosköz vízrendezési tervezetének ismertetése” címen összefoglalta az érdekeltség számára a külvizek elvezetésére a Szatmárnémeti M.

Kir. Folyammérnöki Hivatal által kidolgozott három tervváltozat előnyeit és hátrányait. Megállapította, hogy a korábban készült tervek hiányossága az volt, hogy a Túr és Batár csatornák töltései mögött összegyűlő belvizek levezetéséről nem gondoskodtak. Olyan megoldást kellett tehát keresni, mely az árvizek kizárása mellett a Túr völgyébe jutó összes belvíz szabad lefolyását kártétel nélkül biztosítja. Álláspontja szerint ilyen volt a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal által 1907-ben készített terv (5. ábra). Ennek I. változata szerint, a külvizeket két csatornán vezették volna el: 1.) A Batár levezetésére egy Szőlősgyulánál kezdődő 20,8 km hosszú, Tivadarfalvánál Tiszába ömlő csatorna; 2.) A két Hodos, Turc patak, és a Túr folyó vizeinek levezetésére a Türçi hegytől, majd a Ravaszos és Rákta éren, továbbá a Gombás erdőn és Eteny nevű Holt-Szamos felső ágán építendő 28,5 km hosszú csatornán a Szamosba. A II. változat az összes külvizet egy csatornán, a Tútból vezette ki, a Sárközi erdőből kiindulva, majd utolsó szakaszán az I. tervváltozat Batár csatornájának nyomvonalán haladt volna 32 km hosszan a Tivadarfalváig a tiszai torkolatig. A III. változat a Túr felső szakaszán építendő tározó, öntözővíz biztosításával. *Kövessy Győző* a tározót nem ajánlotta megvalósítani. Megállapította, hogy önmagában a külvizek elvezetése, belvízrendezés nélkül nem lehet hatékony. A belvizek levezetésére 3 főcsatornát terveztek: 1.) Szamos-Türkői főcsatornát (45 km) a Rákta értől a Szamos Gyügyei szelvényig (szabad bevezetéssel); 2.) Túr völgyi főcsatornát Sonkád Haláborszegi Holt-Tiszáig; 3.) Tisza-Szamoszugi főcsatornát a Túr medre Sonkádtól (Olcsvaapátnál zsilip), valamint a Cserpatag Nagyar nyomvonalon. Fontos megállapítása volt, hogy a munkálatok gyakorlati végrehajtása, költségeinek biztosítása kizárólag társulattá alakulás útján hajtható végre.

A súlyos károkat okozó 1912. és 1913. évi nagy árvizeket követően a társulattá alakulást megszavazta az érdekeltségi közgyűlés és így 1914. január 11-én a Szamosjobb és Tiszabalparti Érdekeltség jogutódjaként báró *Kende Zsigmond* elnöklésével létrejött a Tisza-Szamosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat. A határozati javaslat szerint: „...a Tisza-Szamos-köz egységes ármentesítésére, az ártérre ömlő külvizeknek. a Túr, Batár, Turc, stb. folyók szabályozására és a belvizek levezetésére a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal által készített a m. kir. földművelésügyi miniszter 66.616/1912. számú rendeletével elbírált azon terv alapján, mely szerint az ártérre ömlő összes külvizek egy csatornán a Tiszába vezetessenek, ...”. Tehát a Társulat a Folyammérnöki Hivatal tervei közül annak a változatnak a megvalósítását határozta el, amely szerint a Tisza és Szamos töltéseinek teljes értékű kiépítésén kívül, a Hodos, Turc, Túr és Batár külvizei egy 33,0 km hosszú övcsatornába gyűjtve vezette be a Tiszába (II. Tervezet) (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A Társulat *Nyarády László* miniszteri osztálytanácsost, vízépítési kerületi felügyelőt hívta meg a Társulat igazgató-főmérnöki tisztségébe. Munkáját segítette, hogy a Szatmári M. Kir. Folyammérnöki Hivatal vezetőjeként 1907-ben, *Kövessy Győző* kir. főmérnökkel együtt készítette el a Tisza-Szamosköz belvízrendezési tervét.

5. ábra A külvizek szabályozásának alternatívái az 1907. évi tervben
(Konecsny 2021)

A munkálatok a Tiszai-Túr csatorna alsó szakaszának építésével elkezdődött, de az 1914 júliusában kitört I. világháború, a mozgósítás megnehezítette a munkálatok előrehaladását. Ilyen körülmények között egyes előmunkálatok és a már megkezdett töltésépítés folytatása mellett, a belvízszabályozási munkák közül csak a Szatmárcseke-Túristvándi másodrendű csatorna építésére került sor az 1914. év során.

Tekintettel a munkaerőhiányra a m. kir. földművelésügyi miniszter kezdeményezésére a cs. és kir. hadügyminiszter 1915. január 29-én a megkezdett munkálatainak folytatására 4 000 orosz hadifogoly átadásáról intézkedett. A hadifoglyokat a Tiszai-Túr csatorna építkezéseinél foglalkoztatták, a kézi erővel kiásandó 13 m fenékszélességű, 28 m felső szélességű és 5,5 m mélységű csatorna nyomvonala mellett - az Ugocsa vármegyei - Tiszacsoma és Tiszapéterfalva között (Fejér L. 2010). A munkálatoknak hadifoglyokkal történt végrehajtása lassú és költséges volt. 1917-ben a hadifoglyok a Túr-csatorna 0-4260 m között, a Tivadarfalva és a Tiszapéterfalva határbeli töltéseken, illetőleg a panyolai-olcsvaapáti töltéseken a Panyola-olcsvaapáti és Szamoszeg határbeli szakaszokon, valamint a Gőgő-Szenke csatornán dolgoztak. A hadifoglyok azonban a Túr-csatornánál 1917. december 27-től a földmunkavégzést nem teljesítették.

Az I. világháború végén, a kivitelezés gyakorlatilag leállt, mivel 1918. október végén kitört az őszirózsás forradalom, majd kikiáltották a Tánácsköztársaságot, illetve 1919 áprilisában a román hadsereg megszállta a Tiszántúlt benne a Társulat teljes működési területével.

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés által új országhatárokat állapítottak meg, a Szatmárnémeti székhelyű M. Kir. Folyammérnöki Hivatal megszűnt és a Tisza-Szamosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat működési területe három ország (Magyarország 56%, Románia 34%, Csehszlovákia 10%) területére osztdott, ellehetetlenülve a vízügyek egységes kezelése (Vízgazd. Adatgyűjtemény 1959).

A háborús évek alatt megépített Tiszai Túr-csatorna legalsó 4,5 km hosszú szakasza Csehszlovákiához került, a Túr felső folyása Romániához. A csehszlovák és a román vízügyi szervek nem voltak érdekelve a csatorna eredeti tervek szerinti kiépítésében. Ezért a magyar társulati résznek módosított tervek alapján egyedül kellett kiépíteni: a Szamos-, Tisza- és Batármenti töltéseket, gondoskodnia kellett a Túr megfelelő szabályozásáról a magyar területen, és be kellett fejeznie a szükséges belvízcsatorna rendszer kiépítését (*Tellyesniczky J.* 1928).

IRODALOM

- BABOS Z. – MAYER L. (1939): Az ármentesítések, belvízrendezések és lecsapolások fejlődése Magyarországon. (Első rész). – Vízügyi Közlemények, 21. évfolyam, 1. szám
- BOROVSKY S. (1908): Szatmár vármegye monográfiája. – In: Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). Apollo Irodalmi társaság. Budapest.
- CIRBUSZ G. (1899): Az Ecsediláp lecsapolása. – Földrajzi Közlemények. IV. füzet. pp. 97-122.
- DÓKA K. (1978): Az Országos Vízügyi Levéltár iratainak alapleltára. – VIZDOK Budapest.
- DÓKA K. (1981): A Folyammérnöki Hivatalok Története. – Vízügyi Közlemények. 1981. 63. évf. 4. füzet
- FEHÉR B. (1973): Folyószabályozás múltja, jelene, jövője. I-III. rész. Felső-Tisza Híradó 1973/2-4. sz.
- FEJÉR L. szerk. (1997): Árvizek és belvizek szorításában... A vízkárelhárítás jogi szabályozásának fejlődése, különös tekintettel a védekezés szervezeti oldalára. – Vízügyi Történeti Füzetek 15. Budapest.
- FEJÉR L. szerk. (2010): A vízitársulatok 200 éve. Vízgazdálkodási Társulatok Országos Szövetsége. p. 256.

- FRISNYÁK S. (2018): Az Ecsedi-láp tájhasználat-változás a 19. században. – Történeti Földrajzi Közlemények. 3-4- sz. pp. 128-140.
- HOLL GY. – HUNYADY B. (1896): Beregmegyei Folyamszabályozási és Ármentesítési Társulat Ismertetése. – Kézirat. Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Történeti Gyűjtemény, p. 59.
- HOSZTÁK F. (2005): Árvízvédelmi művek fejlesztése a Szamos folyón napjainkig. – Felső-Tisza Híradó Különszám az MHT XXIII. Vándorgyűlésére július 3. sz.
- HUNYADY B. – JÁSZAY J. – HOLL GY. (1896): A Beregvármegyei Vízsabályozó és Ármentesítő Társulat ismertetése. – Beregszász, 1896. február hó. Kézirat - Felső-Tiszai Vízügyi Történeti Gyűjtemény.
- IHRIG D. – KÁROLYI Z. – KÁROLYI ZS. – VÁZSONYI Á. (1973): A magyar vízsabályozás története. Szerk.: Ihrig Dénes. – OVH-VIZDOK, p. 398.
- JÓZSA I. (2006): A hazai belvízvédelemben 2000-ben még megtalálható csigaházaz szivattyúval felszerelt régi gépházak a VIZIG-ek irányításában. – Kézirat. p. 31.
- KÉSZ P. (2011): Folyószabályozás Bereg vármegyében (1846-1914). – Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. 19. sz. Szerk. Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza. 367 p.
<http://www.szabarchiv.hu/drupal/kiadvanyok/evkonyvek.pdf>
- KOLOSSVÁRY Ö. (1905): Magyarország mederrendező és árvédelmi munkálatainak fejlődése 1899-ig. – Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt. Budapest. p. 201.
- KONECSNY K. (2016): Folyószabályozás, töltésépítés, vízrendezés, vízműtárgyak. – In: A Történeti Szatmár vármegye I. Szerk. Takács Péter. Kölcsey Társaság.
- KONECSNY K. (2018): A Felső-Tisza-vidéki folyammérnöki hivatalok (1871-1948). – MHT XXXVI. Vándorgyűlés Gyula
<http://hidrologia.hu/vandorgyules/36/>.
- KONECSNY K. (2021): A Tisza-Szamosköz vízrendezési munkái a XIX. század végén és a XX. század elején (1885-1920). – MHT XXXIX. Online Vándorgyűlése. <http://hidrologia.hu/vandorgyules>
- KORMÁNY GY. (1986): A Tisza szabályozása. Szabolcs-Szatmári Szemle. 4. sz. pp. 512-524.
http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/63_SzabolcsSzatmariSzemle_1986_4_dz_512_524.pdf
- KÖRÖSMEZEI A. (2013): A Szamos szabályozása a XVIII. században, a XIX. század végén és a XX. században, különös tekintettel a Szatmárnémeti alatti szakaszra. – MHT XXXI. Országos Vándorgyűlés. 8 p.
- KVASSAY J. – PAKSY J. (1898): *A Földművelésügyi M. Kir. Ministerium Vízügyi Műszaki Nagy Tanács által 1897. évi február hó 25-én d.u. 4 órakor tartott*

ülés Jegyzőkönyve. – Vízügyi Közlemények XIII. füzet. Kiadja a Földművelésügyi M. Kir. Minister. Pátria Rt. Nyomdája.

LÁSZLÓFFY W. (1982), A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a Tisza vízrendszerében. – Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 610.

PÉCHY L. (1933): Az Ecsedi-láp szabályozásának története Trianonig (1784-1923). – Nyomtatott kiadvány. pp. 188-208

RITTINGER P. (1960): Az Ecsediláp lecsapolásának története. – Kézirat. Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Történeti Gyűjtemény.

SCHMIDT E. (1929): A vízszabályozás fejlődése és jelen állása Magyarországon. – Vízügyi Közlemények. 11. évf. 1. füzet. pp. 1-92.

TELLYESNICZKY J. (1928): A trianoni határ által megcsonkított vízitársulatok műszaki helyzete. – Vízügyi Közlemények. 10. évf. 1. füzet.

VÁLYI B. 1916: A vízi társulatokra vonatkozó statisztikai adatok. – A m. kir. földművelésügyi minisztérium kiadványai. 5. sz.

VITUKI – Nyíregyházi VIZIG 1959: Nyíregyházi Vízügyi Igazgatóság. Vízgazdálkodási Adatgyűjtemény. – Nyíregyháza-Budapest (kézirat). I.-V. kötetek. Szerk.: Vázsonyi Ádám. VITUKI-Nyíregyházi VIZIG.

*** 1873-1920: Magyarország tiszti cím- és névtára. – Orsz. m. kir. Statisztikai Hivatal. Budapest.

https://adplus.arcanum.hu/hu/view/TisztiCimtar_1873/?pg=0&layout=s

*** 1894: Pallas nagy Lexikona, VI. kötet, Elektromos hal – Fék. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. p. 803.

*** 1898: *A Földművelésügyi M. Kir. Minister 1896. évi, a törvényhozás elé terjesztése a vízügyekről. – Vízügyi Közlemények XIII. füzet. Kiadja a Földművelésügyi M. Kir. Minister. Pátria Rt. Nyomdája.*

*** 1913: Révai nagy Lexikona, 7. kötet, Etelka – Földöv. Révai testvérek Irodalmi Intézet Rt. p. 779.

ADALÉKOK A 17–18. SZÁZADI MOSON VÁRMEGYE ETNIKAI- FELEKEZETI VISZONYAIHOZ ÉS TANÍTÓINAK TÖRTÉNETÉHEZ

GULYÁS KRISTÓF:

ADDITIVES TO THE ETHNIC-DENOMINATIONAL CONDITIONS OF MOSON COUNTY IN THE 17–18TH CENTURY WITH THE CONNECTIONS OF ITS TEACHERS

The aim of this study is to characterize the ethnic and denominational conditions in Moson county during the 17-18th centuries through the historical records of the county's teachers. Examining the records on county teachers, we find not only examples of armed conversion, but also a limited effect of the Catholic renewal and reform. However, the role of the local population in this renewal is only partial; the large number of teachers with imperial origin made a significant contribution to ensuring that the German settlements also had a sufficient number of schoolmasters. The teachers from the Holy Roman Empire could thus play a similar role as imperial priests in diocese Győr. In contrast to the latter, the number of imperial teachers showed an increasing trend throughout the period under study, while that of the imperial clergy was unbalanced. The county's network of Catholic schools and teachers covered its territory as early as the end of the 17th century, so the population had – at least in principle – the opportunity to acquire the necessary knowledge. This coverage is partly due to the fact that by the 18-19th century, a significant part of the county's population could read and write. Finally, the lack of Protestant teachers since the 1680s presents us, that in addition to the physical fulfillment and spiritual renewal, the Catholic Church monopolized the roles of the local intellectual elite. The founding of the gymnasium of the Order of Poor Clerics Regular of the Mother of God of the Pious Schools in Magyaróvár (1739) can also be attributed to the last moment of occupation of space in the local spiritual-intellectual life.

BEVEZETÉS

Tanulmányomban a Moson vármegyében tevékenykedő 17–18. századi tanítók etnikumát, nyelvtudását és képzettségét igyekszem bemutatni, figyelembe

véve és felhasználva a korábbi kutatások eredményeit.¹ Ezenkívül rámutatok a Nyugat-Magyarországon zajló katolikus expanzió hatására, melyet a vármegyei belüli felekezetek területi elhelyezkedésére gyakorolt, valamint a vármegyei katolikus tanítóinak származási adataiból levonható kapcsolatokra is. Kutatómunkám során 140 tanítót vontam vizsgálat alá; az így létrejövő adatbázist öt Győrött őrzött Canonica Visitatio adatai alapján állítottam össze.² Bevezetőként ki kell emelnem két, a kutatás eredményeinek értékelése szempontjából fontos megállapítást:

1. A katolikus szellemi reform és megújulás során a helyi falusi-városi szellemi elitre, a papságra és a tanítókra jelentős szerep hárult. Felelősségük nem volt csekély, egyéni működésüktől is függött, hogy a fizikai és jogi eszközökkel elvégzett térítéseket szellemi kiteljesedés, de legalábbis megerősödés kövesse kistérségi és települési szinten is. A magyar katolikus egyház vezetőinek figyelmét sem kerülte el a tanítók és papok jelenlétének fontossága. Az Oláh Miklós esztergomi érsek (élt: 1493–1568, érsek: 1553–1568) által összehívott nagyszombati zsinat (1560) elrendelte,³ hogy minden plébániának tanítót kell alkalmaznia, hogy a tanulókat „hitbeli, erkölcsi és állapotbeli ismeretek elemeire megtanítsa.”⁴ A tanítók nemcsak a tanításnak szentelték figyelmüket: elsődleges feladatuk a vizsgált korszakban inkább a vallási élet szervezésében való részvétel volt.⁵ Műveltségükre utal az ezredforduló óta egyre nagyobb mennyiségben feldolgozott, általuk írt kézirat.⁶

¹ E tanulmány a XXXV. OTDK Humán Tagozat Kora újkori magyar és egyetemes történelem szekciójában 2021. április 15-én bemutatott dolgozat (Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, témavezető: Medgyesy S. Norbert) egyik fejezetének bővített változata. A kérdéses dolgozat címe Katolikus expanzió Bécs előterében – Moson vármegye, 1659–1713, melyet Medgyesy S. Norbert habilitált docens témavezetésével nyújtottam be.

² Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. (továbbiakban: GYEL) Visitatio Canonica 6. kötet (1659. év, Mosoni főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1659); GYEL Visitatio Canonica 8. kötet (1663. év, Mosoni, soproni és locsmáncsi főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1663); GYEL Visitatio Canonica 12. kötet (1680. év, Mosoni főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1680); GYEL Visitatio Canonica 14. kötet (1696. év, Mosoni főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1696); valamint GYEL Visitatio Canonica 21. kötet (1713. év, Mosoni főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1713).

³ Oláh Miklós reformtörekvéseivel kapcsolatban lásd: FAZEKAS I. (2003).

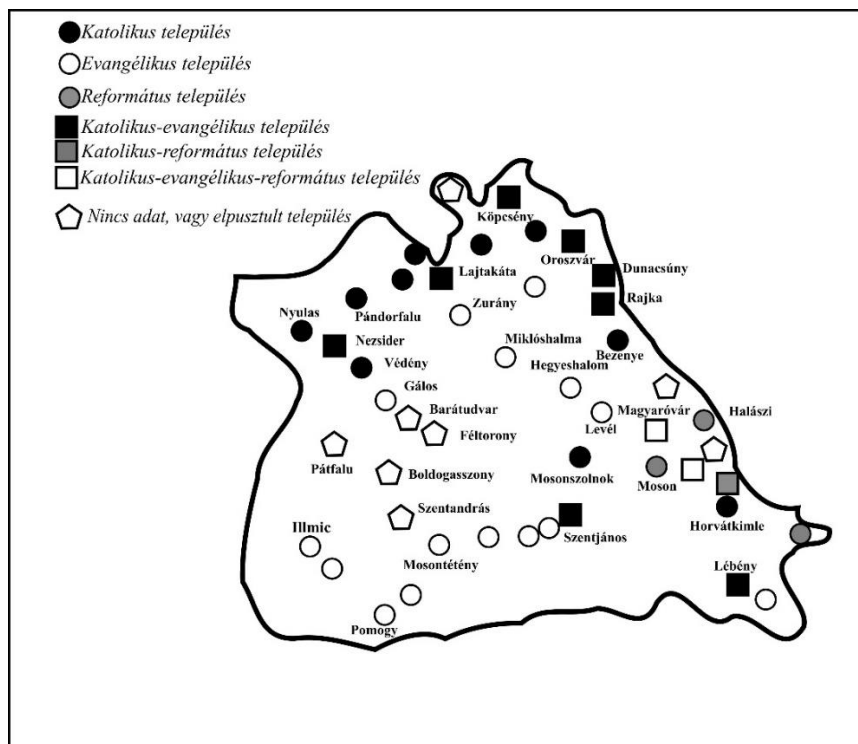
⁴ MÉSZÁROS I. (2000), 96.

⁵ Tanítókkal kapcsolatban lásd továbbá: MÉSZÁROS I. (1972), 17–21., MÉSZÁROS I. (1981), 416–417, 424., MÉSZÁROS I. (1995), 5–19., 31–33, 40–41., és MÉSZÁROS I. (1996), 18–19.

⁶ Lásd: MEDGYESY S. N. (2016).

2. A katolikus kántortanítók létszámának növekedése elsősorban következménye, nem pedig okozója volt a vármegyében végbemenő katolikus térfoglalásnak.⁷

3. Moson vármegye elhelyezkedésével és történetével kapcsolatban figyelembe kell vennünk négy város: Bécs és Győr kiemelkedő,⁸ valamint Pozsony és Sopron korlátozott, de mégis meghatározó hatását, annak történetére.⁹

1. térkép: Moson vármegye felekezeti állapota 1659-ben

(Hiányzó települések: Arak, Feketeerdő, Máriakálnok, Mosonszentmiklós, Mecsér, Németjárfalu, Mosonújfalú, Pusztasomorja és Szentpéter)

Forrás: CV Moson 1659, valamint Fazekas István 2014-ben megjelent tanulmánykötetében található térkép alapján készítette a szerző 2021-ben.

⁷ MÉSZÁROS I. (1976). 324-326.

⁸ Bécs hatásával kapcsolatban lásd: THULLNER I. (2018), 86–116. Győr hatásával kapcsolatban lásd: HALLER J. (1998), 82.

⁹ Pozsony és Magyaróvár kapcsolataival lásd továbbá: H. NÉMETH I. (2018), 60. 171–190. Különös tekintettel: 171–174. Az artikuláris helyként is funkcionáló Sopron hatásával kapcsolatban lásd: PAYR S. (1924), 555. és CV Moson 1680, 49–51.

MOSON VÁRMEGYE ANYAEGYHÁZAI ÉS FILIÁI

A vármegyei katolikus tanítókkal kapcsolatos vizsgálódásaimat egy jól adatolható jelenségéből indítottam, az anyaegyházak és filiák számának alakulásából. Az 1659-es vizitáció szerint a vármegyében 14 darab ténylegesen működő katolikus plébánia van, melyek összesen 27 település katolikus lakosságát szolgálták ki (1. táblázat). Ezek eloszlása nem egyenletes: a vármegye északi, horvátok által lakott részén több plébániát találunk, melyek nem, vagy csak 1-1 filiával rendelkeztek (2. térkép). A vármegye déli részén rosszabb volt a helyzet. Az óvári plébániát a helyi lakosokon kívül öt másik település, Halászi, Kálnok, Moson, Szentjános, Mosonszolnok katolikus lakossága kereste fel rendszeresen.¹⁰ Több településen egyáltalán nem lakott katolikus lakosság: a Tószög térsége, valamint a vármegye középső része (Miklóshalma, Hegyeshalom, Levél) fehér foltok voltak a katolikus egyház számára (1-2. térkép). A településeket magyar nevükön tüntettem fel. A névazonosítást Lelkes György: *Magyar helységnév azonosító szótár* segítségével végeztem el.)

A helyi katolikus arányán először Esterházy Pál beavatkozása javított: az általa irányított fegyveres térítés hatására 1661-ben két új plébánia került megszervezésre (Illmic és Pomogy), melyekhez egy-egy filia is tartozott (Bánfalva és Valla).¹¹ A következő plébánia Halásziiban létesült az 1660-as években.¹² Mégis, vármegyei szinten jelentős átalakulást csak az 1670-es évek hoztak. Akkor Kollonich Lipót bécsújhelyi,¹³ Széchényi György győri,¹⁴ és Széchényi Pál pécsi püspökök,¹⁵ valamint Zichy István és Esterházy Pál irányításával több új plébánia felállítására, illetve protestáns templomok elvételére is sor került. Széchényi Pál működött közre Meccsér templomának protestánsoktól való elvételében és felszentelésében.¹⁶ 1678-ban ő szentelte fel Szentpéter falu új templomát, mely Szentjános filiája volt.¹⁷ Széchényi György 1669-ben Oroszváron, 1674-ben Kálnokon szentelt fel új templomot, részt vett a

¹⁰ CV Moson 1659, 52–54., 55–57. ill. 66–68.

¹¹ FAZEKAS I. (2014a), 210.

¹² Az 1680-as vizitáció szerint Moson és Kálnok egyaránt Halászi filiáivá váltak. Az új plébánia létrehozását Kollonichhoz kötik. Lásd: CV Moson 1680

¹³ életútjával és működésével kapcsolatban lásd: VARGA J. J. (1998). 770–776..

¹⁴ életével kapcsolatban lásd: MOHL A. (1933), 1–45.

¹⁵ Lásd: TAKÁCS Emma: Széchényi Pál. In: DIÓS István (főszerk.): Magyar Katolikus Lexikon, Szent István Társulat, Budapest, 1993–2010. (Online verzió) <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sz%C3%A9ch%C3%A9nyi.html> (utolsó megtekintés: 2021.01.09.).

¹⁶ CV Moson 1680, 3–4.

¹⁷ CV Moson 1680, 63.

magyaróvári protestáns templom elvételeiben.¹⁸ Kollonich Lipóthoz köthető Halászi, Lébény (1674), Gálos, Németjárfalu, Zurány és Miklósfalva templomain protestánsoktól való elvétele.¹⁹ Ezenkívül jogfosztásra is sor került: a vármegyei protestáns lakosságot az 1681-es soproni országgyűlésen meghozott törvények és a vármegyei jogalkotás is negatívan érintette.²⁰

Ki kell emelnem Esterházy Pál nádor boldogasszonyi alapítását is. Amellett, hogy Boldogasszony települést újratelepítette, ferences rendi kolostort hozott létre, mely a vármegye legnagyobb hatású búcsújárárhelye lett. A nádort nemcsak Mária-tisztelete vezette;²¹ a boldogasszonyi kegyképhez különösen szoros személyes kapcsolat fűzte.²²

A plébániai hálózat ily mértékű kiteljesedése, valamint a protestáns plébániák felszámolásával a katolikus vallás a vármegyében hegemon szereplővé vált (3. térkép). Az 1713-as vizitáció szerint a vármegyében 31 plébániaként funkcionáló egyházközség és 10 filia található (1. táblázat). Fazekas István kutatásai azonban arra mutattak rá, hogy az egyházközségek megnövekedett száma óriási terhet jelentett a győri egyházmegyének; nem állt rendelkezésre

¹⁸ CV Moson 1713, 10. A magyaróvári protestáns lakosságot katolizálásra való felszólító királyi rendelettel valamint templomelvételekkel kapcsolatban lásd továbbá: THULLNER I. (2018), 105., valamint BÉL M. (2013), 22.

¹⁹ CV Moson 1680, 5. (Lébény), 13. (Halászi) ill. CV Moson 1713, 18–19. (Németjárfalu), 60. (Gálos), 89 (Miklósfalva) és 91. (Zurány).

²⁰ A soproni országgyűlésen meghozott 1681/XXV. tv. rögzítette a földesurak kegyúri joghatóságát (a törvény magyarra fordított szövegét lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=68100026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D22>), míg az 1681/XXVI. tv. a protestáns templomok építését és a szabad vallásgyakorlatot az „artikuláris helyekre” korlátozta (a törvény magyarra fordított szövegét lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=68100026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D22>) (Utolsó megtekintés: 2021.03.31.) Moson vármegyében ilyen települést nem jelöltek ki. Emellett a vármegyei közgyűlés 1682. szeptember 30-án kitiltotta a protestáns prédikátorokat a vármegye területéről. Magyar Nemzeti Levéltár Győr–Moson–Sopron Megyei Győri Levéltára, Mosonmagyaróvári fióklevéltára IV.A.502.a/1 Nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek 1668–1692. 1682. évi szeptember 30-i ülés 56. számú napirendi pont.

²¹ Máriacell hatásával, Esterházy Pál kegyességével és Mária-tiszteletével kapcsolatban lásd: TÜSKÉS G. (1993), 211–216., FAZEKAS I. (2014b), 262–266., BÁLINT S.–BARNA G. (1994), 124–128.

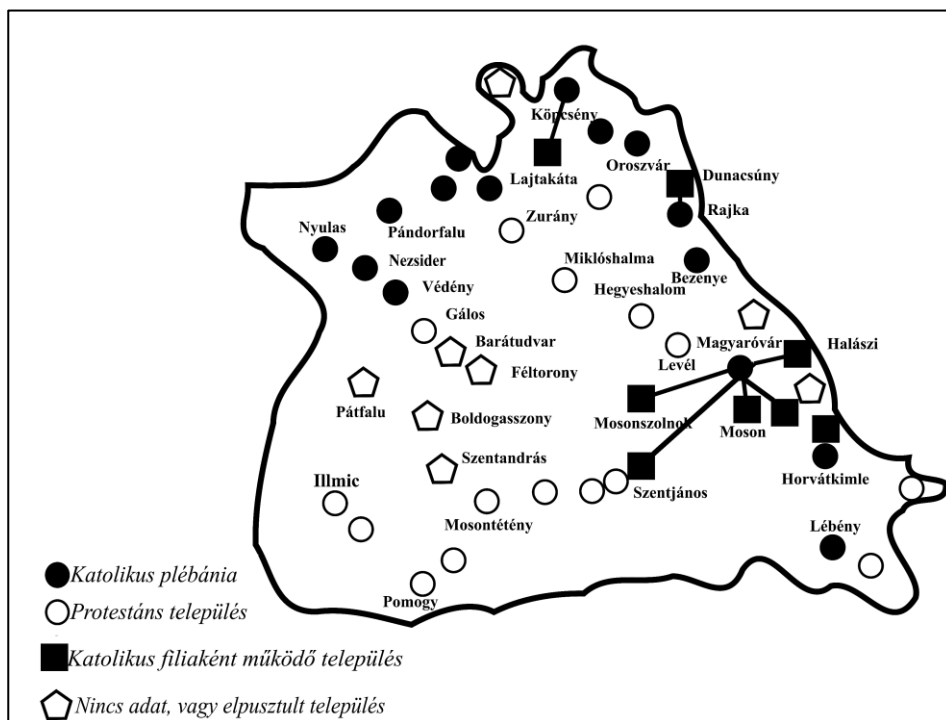
²² A boldogasszonyi kegykép édesanyjává volt. Lásd: ESTERHÁZY P. (1696), 66–69. Boldogasszony szerepének részletes bemutatásától itt eltekintenek. A búcsújárárhely történetét először KÓSA Eugenius dolgozta fel (f544–551). A búcsújárárhelyre vonatkozó legfontosabb szakirodalmak: TÜSKÉS G. (1993), különös tekintettel: 75–77., 234., 250., 331., 346., BÁLINT S.–BARNA G. (1994), 95–98., 114–117., SILL A. (2005), 208.

elegendő katolikus pap.²³ Részben emiatt is volt fontos, hogy ha pap nem is, azonban kántortanító minél több községben legyen.

1. táblázat. A plébániai hálózat fejlődése

Összeírás éve	Plébánia	Filia
1659	14	13
1663	16	15
1680	25	12
1696	26	15
1713	31	10

Forrás: CV Moson 1659, CV Moson 1663, CV Moson 1680, CV Moson 1696 és CV Moson 1713 alapján készítette a szerző 2020-ban.

2. térkép: Katolikus plébániák és filiák a vármegyében 1659-ben.

Forrás: CV Moson 1659, valamint Fazekas István 2014-ben megjelent tanulmánykötetében található térkép alapján készítette a szerző 2021-ben.

²³ FAZEKAS I. (2014c), 72.

KÁNTORTANÍTÓK A VÁRMEGYE TERÜLETÉN ²⁴

Összevetve a későbbi vizitációk adataival, 1659-ben a katolikus kántortanítók tekintetében a vármegye rossz állapotban volt.²⁵ A vizitátor mindössze 13 olyan személyt jegyzett le, akiről egyértelműen megállapítható volt, hogy katolikus vallású, közülük 10-nek ismert a neve (a tanítók nevét betűhíven írtam át és teszem közzé). Számos fontos településen súlyos problémák merültek fel: Oroszváron tanító ugyan volt, de nincs iskola,²⁶ Köpcsényben azonban „sem iskola, sem tanító” nem volt.²⁷ A magyaróvári horvát származású katolikus tanítóról „gonosz és bűnös” jellemzés született.²⁸ Szintén magas a nem katolikus tanítók száma a vármegyében: számuk 10 és 16 között mozgott. Pontos számuk nehezen meghatározható, mivel a vizitátor gyakran nem jegyezte be a tanító vallását. Emiatt csak következtetni lehet rá, hogy egyes falvakban és mezővárosokban (figyelembe véve a település népességének felekezeti adatait) milyen vallású volt a tanító.

Mindez nem kedvezett a katolikus iskolaügynek. A helyzet különösen súlyos volt a vármegye nyugati részén, ahol a korabeli német lakosság a lutheri tanok mellett köteleződött el, valamint a Szigetköz környezetében, ahol a református vallásnak voltak szilárd pozíciói (Moson, Halászi, Magyarakimle és Mecsér települések esetében). Több településen (Rajkán, Magyaróváron, Zurányban, Lébényben) kellett a katolikus tanítónak megosztotnia a protestáns tanítókkal a diákságon és a bevételeken.²⁹

Ami a protestáns iskolamestereket és prédikátorokat illeti, megállapítható, hogy a protestáns települések kiterjedt, már-már nemzetközinek mondható kapcsolatokkal rendelkeztek. A fent említett Gálos prédikátora, Joannes Hayburn a csehországi Iglából (mai nevén Jihlava) származott; a mezővárosban működő

²⁴ A korszak Moson vármegyei tanítóival kapcsolatban Haller János csak rövid összefoglalót ad a korszak iskolamestereiről. Név szerint csak 9-et említ: Simon Claint, Joannes Claint, Mihal Fabiant, Thomas Rott-ot, Mihal Martinidest, Georgius Parmant, Paulus Fuxot, Franciscus Herbarthot, és Andreas Rosingert. Haller művének és érdeklődésének középpontjában sokkal inkább állt a 19. század, melyről sokkal részletesebb leírást ad. Lásd: HALLER J. (1998), 142–143. Szintén ki kell emelnem Mészáros Istvánnak a Soproni Szemlében megjelentetett 1977-es tanulmányát, melyben Sopron és Moson vármegyei tanítókkal kapcsolatban tett számos fontos megállapítást, elsősorban az 1680-as és az 1696-os vizitációkban feljegyzett tanítókkal kapcsolatban.

²⁵ Ez szigorúan a későbbi Moson vármegyei vizitációk adataira értendő. Országos viszonylatban a Moson vármegyében átlagon felülinek mondható a kántortanítók létszáma. Lásd: TÓTH I. Gy. (1996), 11–12., valamint 51–54.

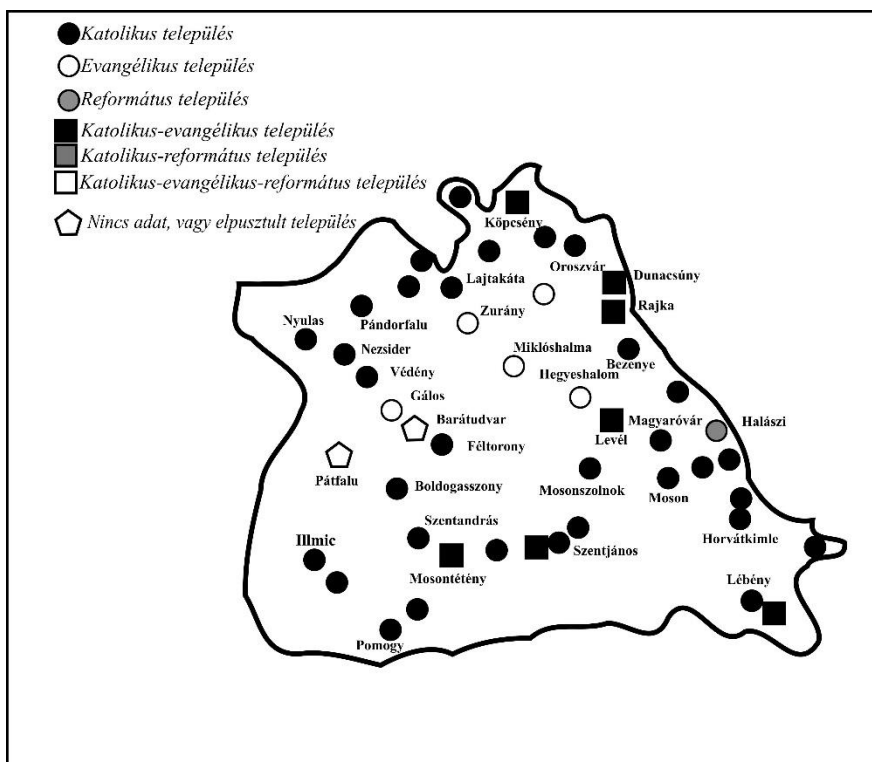
²⁶ CV Moson 1659, 14.

²⁷ CV Moson 1659, 17.

²⁸ CV Moson 1659, 60.

²⁹ CV Moson 1659, 9–10. (Rajka), 60. (Magyaróvár), 65. (Zurány), ill. 71–72 (Lébény).

tanító Simon Clain Erdélyből érkezett.³⁰ A pomogyi tanító, Joannes Clain (aki feltehetőleg Simon Clain testvére) szintén erdélyi származású volt.³¹ Moson vármegyén kívülről érkezett katolikus tanítót csak egyet jegyzett fel a vizitátor: a lengyel Jacobus Moveczki, aki a Szepességből érkezett Rajkára.³² A vármegye területén tevékenykedő tanítók pontos származási helyét, valamint számukat az 1659-es és az 1663-as vizitáció alapján megállapítani nem lehetett.

3. térkép: Moson vármegye felekezeti állapota 1713-ban

Forrás: CV Moson 1713, valamint Fazekas István 2014-ben megjelent tanulmánykötetében található térkép alapján készítette a szerző 2021-ben.

A katolikus iskolaügy helyzete még az Esterházy Pál által 1661-ben megkezdett és irányított térítéseknek köszönhetően sem javult jelentősen: az általa birtokolt települések közül egyedül Illmicen találunk katolikus tanítót

³⁰ CV Moson 1659, 45.

³¹ CV Moson 1659, 49.

³² CV Moson 1659, 9.

Martinus Lieb személyében.³³ A többi településen vagy megmaradt a tanító személye (mint Pomogy és Tétény esetében),³⁴ vagy nem jegyezték fel nevét (mint Mosonbánfalva esetében).³⁵ Vármegyei szinten is csak kisebb eredményeket tudott feljegyezni a vizitátor: Rajka és Zurány települések esetében a protestáns tanító elhagyta a települést, míg Szentjánoson az evangélikus tanítót katolikus váltotta.³⁶ igaz a valós eredmények megállapítását nehezíti a két vizitáció között eltelt rövid idő és az 1663-as jegyzőkönyv töredékessége.

2. táblázat: Moson vármegyei katolikus tanítók származási helye

Év	Etnikum	Vár- megyei	Vármegyén kívül születettek származási helye					NA.
			Magyar- ország	Bécs	Alsó- Ausztria	Más Habsburg tartomány	HRR	
1680	Magyar		3					2
	Horvát	5			1			2
	Német	4	2	2	4			1
	Cseh					2		
	Egyéb		1					
	NA.	3	1					2
1696	Magyar	3	4					2
	Horvát	5			1			2
	Német	1	1	2		1		6
	Cseh					2		
	Egyéb					1		
	NA.		1			1		4
1713	Magyar	1	1					4
	Horvát	3			3			1
	Német	1	1	1	3	1	1	11
	Cseh					1		
	Egyéb							
	NA.		1					1

Forrás: CV Moson 1680, CV Moson 1696, CV Moson 1713 adatai alapján szerkesztette a szerző 2020-ban.

Az 1680-as vizitáció már sokkal több eredményt mutat: a tizenhét évnyi, politikailag támogatott expanzió és térítés komoly előrelépést jelentett a katolikus iskolaügynek is. A vizitátor 42 településen összesen 35 katolikus tanítót írt össze, ami jelentős növekedés az előző vizitációkhoz képest (2. táblázat). Harmincnégy

³³ CV Moson 1663, 34.

³⁴ CV Moson 1663, 36–37. ill. 37–38.

³⁵ CV Moson 1663, 35–36.

³⁶ CV Moson 1663 13., 39. ill. 49.

településen szolgált iskolamester; egy településen, Magyaróváron szolgált kettő (egyik a magyar, másik a német lakosságot tanította).³⁷ Protestáns tanító már nem volt a vármegyében, ami a katolikus egyház befolyásának növekedését mutatja. Megváltozott a katolikus tanítók származási köre is; tizenötörről állapítható meg ez egyértelműen, hogy a vármegyén kívülről származott. Ekkora már a tanítók közül felekezetén is látszódott a katolikus expanzió eredményessége; a tanítók közül hárman (Georgium Venzus, Tétény tanítója; Matthias Grosz, 31 éves, Tarcsa tanítója; Georgius Pikler, 43 éves, Szentjános tanítója) voltak áttértek.³⁸

Az 1696-os vizitációs jegyzőkönyv további katolikus kibontakozásról tudósít: 36 településen 37 tanító teljesített szolgálatot. Közülük kilencen származnak a vármegyén belülről, tizennégyen születtek a vármegyé területén kívül, illetve tizenhat tanító származási helye nem megállapítható. A vármegyén kívül született személyek között továbbra is nagy azok száma (nyolc személy, közülük ketten Bécsből, ketten Ausztriából, ketten Csehországból, egy-egy személy pedig Tirolból és Krajnából), akik a Lajtán túlról származtak (2. táblázat). Az 1713-as vizitációs jegyzőkönyv szerint 35 tanító szolgált a vármegyében – öt helyi és tizenkettő vármegyén kívüli származású, tizenhét személy születési helyét pedig nem jegyezték fel. Közülük hat magyar, tizenkilenc német, hét horvát származású, egy személy született cseh földön, kettőről nincs adat (2. táblázat).

MÍ AZ, AMIT EBBŐL AZ ADATHALMAZBÓL MEG LEHET ÁLLAPÍTANI?

1. Szembeötlő, hogy 1696-ban összeírt, a vármegyéből származó tanítók jelentős része, négy fő származott a Zichy-család uradalmi központjából, Oroszvárról. Mindez felveti az egykori vármegyei főispán, Zichy István és fia, Zichy Ádám esetleges szerepét a vármegyei tanítók képzése, esetleges patronálásának kérdésében. Sajnálatos, hogy nem ismerjük az 1670–1680-as években Oroszváron tevékenykedő tanító (vagy tanítók) nevét, mely megmutatná, hogy ki lehetett a feljegyzettek mestere.³⁹
2. Számos érdekes összefüggés mutatkozik a tanítók etnikuma és származási helyük között. Amíg a horvát származású tanítók többsége a vármegyén belülről származik, a német és magyar tanítók többsége azon kívül született. Mindezek alapján élénk (elsősorban gazdasági és kulturális) kapcsolatot feltételezhetünk a vármegye németajkú települései és Alsó-Ausztria (ideértve Bécsset is) között, mely a 18. századra fokozatosan teljesebbé ki. Hasonló, bár (elsősorban földrajzi okokból) kevésbé intenzív kapcsolatot feltételezhetünk a

³⁷ Erre Mészáros István is felfigyelt. Lásd: MÉSZÁROS (1976), 323.

³⁸ Még érdekesebb, hogy közülük ketten is az óvári uradalomhoz tartozó Szentpéter községből származtak. Lásd: CV Moson 1680, 62. és 67.

³⁹ Az 1696-ban összeírt, Oroszvárról elszármazott tanítók életkorát tekintve a jelzett évtizedekben tanulhattak a mezőváros iskolájában.

Szigetköz magyarlakta települései és a Dunától északra elterülő vármegyék között; Pozsonnyal, Nyitrával és Komárommal (2. táblázat).

3. Több, a tanítókra vonatkozó adat is a németiség térnyerését támasztja alá. Ezt elsősorban létszámuk fokozatos növekedése mutatja. A bizonyítottan német tanítók száma 1680-ban még tizenhárom volt; ez a szám 1713-ra elérte a tizenkilencet, ami 68%-os növekedést jelent. A magyar és horvát tanítók számát viszonylagos stagnálás jellemzi; a bizonyítottan magyar származású tanítók létszáma ötről hétre emelkedett, míg a horvátoké nyolcra hétre süllyedt (2. táblázat).
4. Más is alátámasztja a németiség előre törését – ez pedig az iskolamesterek nyelvtudásának alakulása. A németek nyelvtudásáról általánosságban elmondható, hogy szerényebb volt horvát és magyar társaikénál. Míg a német tanítók legfeljebb latinul tanultak meg, magyar és horvát társaikra jellemző volt, hogy anyanyelvükön kívül legalább a német nyelvet ismerik. Ez a tény arra utal, hogy a német nyelv fontosabb volt a többi nyelvnél. Nyelvtudás tekintetben a horvát iskolamestereket tekinthetjük követendő példaképnek: mindegyik tudott németül, de többen közülük bírták a magyar és a latin nyelv ismeretét is.⁴⁰ Ezzel kapcsolatban kiemelendő, hogy a horvát tanítók jelentős része négy településről érkezett: Köpcsényből, Oroszvárról, Bezenyéről és Horvátjárfaluról. Ezek egymáshoz való közelsége, valamint a két mezőváros vegyes etnikai összetétele (mindkét településen jelen voltak magyarok, németek és horvátok is) azt feltételezi, hogy ezt a tudásukat szűkebb pátriájukból hozhatták magukkal.⁴¹

ÖSSZEGRZÉS

Összegzésképpen négy megállapítást tennék:

1. A vármegyei tanítókra vonatkozó adatokat vizsgálva nemcsak a fegyveres térítésekre találunk példát, de összevetve a győri jezsuita gimnázium diákságának adattárával, kirajzolódik a katolikus szellemi megújulás, reform korlátozott hatása is. E tanulmány szerzője eddig hat katolikus tanítóról tudta egyértelműen megállapítani, hogy a győri jezsuiták gimnáziumában tanult: Georgius Magyariról (Bezenye, CV Moson 1713), Pázmány Györgyről (Védény, CV Moson 1659), Georgius Clemensről (Tétény, CV Moson 1713), Adamus Karnerről (Szentpéter, CV Moson 1696), Georgius Hermonról (Magyaróvár, CV Moson 1696) és Gabriel Sehyről (Pándorfalu, CV Moson

⁴⁰ Például: Georgius Sarsich (CV Moson 1659, 60–61.), Valentinus Millner (CV Moson 1713, 22.), Simon Petray (CV Moson 1696, 47., és CV Moson 1713, 30.), Stephanus Rath (CV Moson 1713, 32.) és Nicolaus Mikovicz (CV Moson 1696 34–35.).

⁴¹ Például Petrus Struklich (CV Moson 1696, 50–51.), Simon Petray (CV Moson 1696, 47., és CV Moson 1713, 30.) is.

1696 és 1713). Utóbbi személyt Mészáros István is kiemelte, mint kitűnő képességű tanítót.⁴²

2. Ebben a megújulásban a vármegyei lakosság szerepe csak részleges; a jelentős létszámban érkező, birodalmi származású tanítók jelentős mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a német települések számára is legyen elégséges létszámú ludi magister. A birodalmi származású tanítók így hasonló szerepet játszhattak, mint az egyházmegye területén működő birodalmi papok. Utóbbiakkal ellentétben a birodalmi származású tanítók száma a vizsgált korszakban végig emelkedő tendenciát mutatott, míg a birodalmi papságé kiegyensúlyozatlan volt.⁴³
3. A vármegyei katolikus tanítói hálózat már a 17. század végén lefedte annak területét, így a lakosságnak (legalábbis elviekben) volt lehetősége a szükséges iskolai ismeretek elsajátítására.⁴⁴ Részben ennek a lefedettségnek tudható be, hogy a 18–19. századra a vármegye lakosságának jelentős része már tudott írni és olvasni.⁴⁵
4. A protestáns tanítók 1680-as évektől tapasztalt hiánya azt mutatja, hogy – fizikai kiteljesedése és szellemi megújulása mellett – a katolikus egyház monopolizálta a helyi értelmiség szerepköröket. A szellemi életben történő térfoglalás mozzanatának tudható be a piarista gimnázium 1739. évi megalapítása is. Erre utal a gimnázium alapítólevelének szövege is, mely kiemeli a katolikus gimnázium alapításának szükségességét is.⁴⁶

⁴² MÉSZÁROS I. (1977) 323. A jezsuita gimnázium tanulóinak névsorát lásd: FAZEKAS I et al. (2020)

⁴³ Részletesen lásd: FAZEKAS I. (2014d), 125.

⁴⁴ Bizonyíthatóan 13 kántortanító foglalkozott gyermekek oktatásával. Pontos számadatok hiányában Bél Mátyás leírására hagyatkozhatunk. Bél szerint a németek „nagy gondot fordítanak arra, hogy gyermekeiknek a falusi élethez szükséges műveltséget megadják [...] ritka az a módosabb parasztember, aki ne tudna olvasni és körülményeihez szabottan írni.” BÉL M. (2013) 55. Mihály Ferenc a kötethez írt előszavában ugyanezt feltételezi a magyarokról és a horvátokról is. lásd: Uo. 30-31. A kántortanító, mint foglalkozás meghatározásának problematikájával kapcsolatban lásd: TÓTH I. Gy. 1996, 11-12., dunántúli kitekintéssel: 51–54.

⁴⁵ BENDA Kálmán ennek okát elsősorban a vármegye és Bécs kapcsolatában vélte felfedezni. vö.: BENDA K. (1977), 129. valamint 132. A 19. századi adatok alakulásával kapcsolatban lásd: HORVÁTH G. K. (2010), 134–145., különös tekintettel: 134., ill. 136–137.

⁴⁶ „[...] Zsidanics István [...] nem kevés lelki fájdalommal látta, hogy mind a városban, mind a várossal szomszédos falvakban sok ifjú él, akiknek tanulmányi vágyaik kielégítésére távolabbi iskolákba menni nincs lehetőségük, így iskola híján vagy tudatlanul nőnek fel, vagy pedig akatolikus iskolába kényszerülnek [...]”. Közli: MIHÁLY F. (1989), 13.

FORRÁSJEGYZÉK

1. CV Moson 1659 = Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. *Visitatio canonica*. 6. kötet (1659. év, Mosoni főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*. II. Eisenstadt, 1967.
2. CV Moson 1663 = Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. *Visitatio canonica*. 8. kötet (1663. év, Mosoni, soproni és locsmánci főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*. III. Eisenstadt, 1968.
3. CV Moson 1680 = Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. *Visitatio canonica*. 12. kötet (1680. év, Mosoni főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*. IV. Eisenstadt, 1969.
4. CV Moson 1696 = Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. *Visitatio canonica*. 14. kötet (1696. év, Mosoni főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*. IV. Eisenstadt, 1969.
5. CV Moson 1713 = Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. *Visitatio canonica*. 21. kötet (1713. év, Mosoni főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem Jahre 1713*.
6. Magyar Nemzeti Levéltár Győr–Moson–Sopron Megyei Győri Levéltára, Mosonmagyaróvári fióklevéltára IV.A.502.a/1 Nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek 1668–1692. 1682. évi szeptember 30. 56. számú napirendi pont. KÓSA Eugenius: *Antiquarii S. Mariae in Hungaria Ord. Min. S. P. N. Francisci Strict. Observantiae Collectanea, quorum partes: prima: Provinciam ipsam, altera modernos Conventus, tertia abalienatos et desolatos exhibent ab anno 1206. ad annum usque 1774*. Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Budapest

IRODALOM

- BÁLINT S. – BARNA G. (1994): *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Budapest, 1994. p. 384
- BÉL MÁTYÁS: *Az újabbkori Magyarország földrajzi – történelmi ismertetése. Moson vármegye*. Latinból fordította és az előszót írta: Mihály Ferenc. Mosonvármegyei Lap és Könyvkiadó, Mosonmagyaróvár, 2013. p. 131.
- FAZEKAS I. (2003): *Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között*. In: *Történelmi Szemle*, XLV (2003) 1–2: pp. 139–153.

- FAZEKAS I. (2014/a): Adalékok a fraknói grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. In: Fazekas István: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014. pp. 196–215.
- Fazekas I. (2014/b): Máriacell és a magyar nemesség a barokk korban. (2014/b) In: Fazekas István: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014. pp. 257–276.
- FAZEKAS I. (2014/c): A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. In: Fazekas István: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014. pp. 69–115.
- FAZEKAS I. (2014/d): Birodalmi származású papok működése a győri egyházmegyében a XVII. században. (2014/d) In: Fazekas István: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014. pp. 116–129.
- FAZEKAS I. – KÁDÁR ZS. – KÖKÉNYESI ZS. (2020): A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773). I-II. kötet. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, Budapest, 2020. p. 1112.
- HALLER J. (1998): Moson vármegye történelmi földrajza (1941). Mosoni Polgári Kör, Mosonmagyaróvári Múzeumbarátok Egylete, Mosonmagyaróvári Múzeum Alapítvány, 1998. p. 318.
- H. NÉMETH I. (2018): Pozsony centrális szerepköreinek hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban. In: Történelmi Szemle, 60, 2018, pp. 171–199.
- HORVÁTH G. K. (2010): A paraszti írni-olvasni tudás és Moson vármegye oktatási reformjai az 1830–40-es években. In: Korall – Társadalomtörténeti folyóirat. 2010, 40., pp. 134–145.
- LELKES GY. (2011): Magyar helységnév-azonosító szótár. Argumentum, Budapest, 2011. p. 1048.
- MEDGYESY S. N. (2016): Kisiskolák, tanítómesterek és kéziratos énekeskönyvek a 18. századi győri egyházmegyében. In: Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.): Primus inter omnes. pp. 383–408.
- MÉSZÁROS I. (1972): Népoktatásunk 1553–1777 között. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. p. 275.
- MÉSZÁROS I. (1976): Népoktatás Nyugat-Magyarországon a XVII. században. In: Soproni Szemle, 1976, pp. 306–328.
- MÉSZÁROS I. (1981): Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. p. 671.
- MÉSZÁROS I. (1995): Magyar iskolatípusok 996–1990. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1995. (A Magyar Neveléstörténet Forrásai, VI.) p. 177.

- MÉSZÁROS I. szerk. (1996): A magyar nevelés-és iskolatörténet kronológiája, 1996–1996. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996. p. 316.
- MÉSZÁROS I. (2000): A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Szent István Társulat, Budapest, 2000. p. 346.
- MIHÁLY F. – SZAKÁLY F. – SZIRÁNYI P. (1989): A 250 éves mosonmagyaróvári gimnázium története. Hazafias Népfrent Mosonmagyaróvári Bizottsága – Mosonmagyaróvári Múzeumbartok Egylete, Mosonmagyaróvár, 1989. p. 276.
- MOHL A. (1933): Győregyházmegei neves papok. Győregyházmegei alap nyomdája, Győr, 1933. p. 357.
- MONOK I. (1994): Esterházy Pál: Az egész világon levő csudálatos boldogságos szűz képeinek röviden föltett eredeti. (Nagyszombat, 1690.), hasonmás kiadás, KNAPP Éva, TŰSKÉS Gábor és GALAVICS Géza tanulmányával, Kiadja: Balassi Kiadó-MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1994. Bibliotheca Hungarica Antiqua, 30. p. 217.
- PAYR S. (1924): A dunántúli evangélikus egyházkerület története I. Székely és Társa könyvnyomda, Sopron, 1924. p. 954.
- SILL A. F. (2005): A Marianus rendtartomány kolostorainak újjáépítése és benépesítése a katolikus restauráció idején. In: Őze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert (szerk.): A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára I–II. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar–Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Piliscsaba–Budapest, 2005, pp. 202–215.
- TAKÁCS E. (2010): Széchényi Pál. In: DIÓS István (főszerk.): Magyar Katolikus Lexikon, Szent István Társulat, Budapest, 1993-2010. Online verzió. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sz%C3%A9ch%C3%A9nyi.html>(utolsó megtéktetés: 2021.01.09.)
- THULLNER I. (2018): Moháctól a Rákóczi szabadságharc végéig. In: Böröndi Lajos (szerk.): Mosonmagyaróvár. Mosonvármegye Lap-és Könyvkiadó, Feketeerdő, 2018. pp. 86–116.
- TÓTH I. GY. (1996): Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. p. 339.
- TŰSKÉS G. (1993): Búcsújárás a barokk kori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. p. 468.
- VARGA J. J. (1998): Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk" A bíborosérsek egyházzpolitikájának változatai. In: A magyar művelődés és a kereszténység II. Budapest–Szeged 1998 pp.770–776

A MAGYAR BÉKEDELEGÁCIÓ VÁLASZJEGYZÉKEI (1920. FEBRUÁRJA)

GULYÁS LÁSZLÓ

PEACE STATEMENTS OF HUNGARIAN PEACE DELEGATION (FEBRUARY OF 1920)

In our paper we show and analyse the so-called peace statements. These were submitted by peace delegation led by Apponyi Albert on 12th and 20th of february in 1920, to Parisian peace conference. The goal of statements were to change seriously the text of Hungarian peace-plan (for example ordering referendum) given by peace conference on 15th of january in 1920.

BEVEZETÉS

1920. január 15-én Párizsban a békekonferencia átadta a magyar békeszerződés tervezetét az Apponyi Albert által vezetett magyar delegációnak. A békekonferencia elnöke - Clemenceau - a válaszra 15 napos határidőt adott.¹ Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a magyaroknak január végén kellett volna a válaszjegyzékeket átadnia. Apponyi utasítására azonban Praznovszky Iván a válaszjegyzékek átnyújtására február 12-ig haladékot kért és kapott.²

1920. február 12-én a magyar delegáció átadta a magyar válaszjegyzékek egy részét, de nem az összest. A még hátralévő jegyzékek átadására Apponyi egy kísérőlevélben két hét haladékot kért a konferenciától, de csak 8 napot kapott. Végül a „maradék” válaszjegyzékek benyújtása 1920. február 20-án került sor.

Végül összesen az alábbi anyagok kerültek átadásra februárban: egy ún. C” kísérőjegyzék, 18 darab válaszjegyzék, továbbá ezekhez 84 darab mellékletet csatoltak.³ Mivel 20 előzetes jegyzék (I-IX. jegyzékek, és X-XX. jegyzékek) már

¹ Galántai József (1990): A trianoni békekötés 1920. Gondolat Kiadó. Budapest. 90. old.

² Galántai (1990) 98. old.

³ A február 12-én és február 20-án benyújtott jegyzékek és mellékleteik listáját közli Zeidler Miklós (2017): A magyar békeküldöttség naplója. Neully – Versailles – Budapest. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Történettudományi Intézet. Budapest.

korábban átadásra került,⁴ a válaszigyzékek sorszámozása XXI-gyel kezdődött. A válaszigyzékeket az alábbi sorszámozással és címekkel látták el:⁵

„C kísérőjegyzék”

XXI. jegyzék: A nemzetek szövetségéről

XXII. jegyzék: Magyarország határaitól

XXIII. jegyzék: A kisebbségekről

XXIV. jegyzék: A honpolgárságról

XXV. jegyzék: A hadifoglyokról

XXVI. jegyzék: Büntető határozmányok

XXVII. jegyzék: Gazdaságforgalmi kérdések

XXVIII. jegyzék: A magyar mükincsekről

XXIX. jegyzék: A jóvátételi és pénzügyi határozmányokról

XXX. jegyzék: Katonai válaszigyzék

XXXI. jegyzék: A haditengerészetről

XXXII. jegyzék: Magyarország vízügyi egységéről

XXXIII. jegyzék: Mezőgazdasági kérdések

XXXIV. jegyzék: Munka (13. rész)

XXXV. jegyzék: A légi közlekedésre vonatkozó jegyzék

XXXVI. jegyzék: A hadifoglyokról

XXXVII. jegyzék: Jogi kérdések

XXXVIII. jegyzék: A hadifoglyokról

Mint a felsorolásból látható, a magyar delegáció számos különféle kérdésben – pl. a hadifoglyokkal három jegyzék is foglalkozott – fogalmazott meg

⁴ Ezeket az ún. előzetes jegyzékeket” kettő kisebb csoportba sorolhatók: Azok az „előzetes jegyzékek”, melyeket a magyar delegáció a békefeltételek átvétele napján – azaz január 15-én – reggel 9 órakor adott át az antantnak (I-IX. jegyzékek). Azok az „előzetes jegyzékek”, amelyeket a Párizsban maradt küldöttség, január 15-e után nyújtott át az antantnak X-XX. jegyzékek).

⁵ A jegyzékeket közli: A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben. 1920 januáriu-s-márciu-s havában. Magyar Királyi Külügyminisztérium. Hornyánszky Viktor M. Kir. Udv. Könyvnyomdája. I. kötet, II. kötet; III/a kötet; III/b kötet. A továbbiakban MTB (1920) jelzettel hivatkozunk ezen kötetekre.

válaszjegyzékeket.⁶ Terjedelmi korlátaink miatt nincs lehetőségünk arra, hogy valamennyi válaszjegyzéket ismertessük. Ezért a fentebbi felsorolásból három fontos anyagot választottunk ki. Egyrészt a „C kísérőjegyzéket”, másrészt a XXII. jegyzéket (Magyarország határaitól), harmadrészt a XXXII. jegyzéket (Magyarország vízügyi egységéről).

1. A „C KÍSÉRŐJEGYZÉK”

„C kísérőjegyzéket”⁷ azért tartjuk fontosnak, mert mintegy megadja a többi válaszjegyzék alapját. A kísérőjegyzék bevezető része Apponyi 1920. január 16-i beszédének⁸ számos elemét újra leírta, megismételtem úgymint: az új államok „*tákolmányok*”, „*faji szempontból keverték*”, *határaik mesterségesek*”, határaik jól működő gazdasági kapcsolatokat vágnak ketté, „*az uralmat a műveletlenebb fajok fogják átvenni*”. Majd gondolatmenetét így folytatta: Magyarországot oly módon osztották fel, hogy lakosságának akaratát nem kérték ki, a lakosság egy részét átteszik „*egyik országból a másikba, mint akarat nélküli marhacsordát*”. A népszavazás volna az az eszköz, amelynek alkalmazásával meg lehetne állapítani „*a népek akaratát*.” Ezért népszavazást kellene rendezni, melynek eredményét a magyar állam elismeri. Ha ily módon „*nem magyar polgárok*” kerülnének a magyar állam keretei közé, azok széleskörű jogokat (például művelődési önkormányzat) kapnának.

A kísérőjegyzék Erdély esetében egy speciális megoldást javasolt: Erdély teljes egészében maradjon a magyar állam része és azon belül kapjon autonómiát. Ezen javaslat után közvetlenül a kísérőjegyzék még egyszer kijelentette, hogy az összes elszakítandó területre népszavazást kér! Meg kell állapítanunk, hogy ez a két javaslat ellentétes egymással.

Itt kell felhívni a figyelmet, hogy néhány mondattal később a jegyzék egy igen érdekes, látszólag „technikai jellegű” lebonyolítási mód bevezetését javasolta. Fontossága miatt szó szerint idézzük: „*A népszavazásnak alávetett terület határán vagy ettől a határtól legfeljebb 20 kilométerre fekvő városok mindig független népszavazási vidékek lesznek.*”⁹

⁶ Az összes jegyzéket, melléleteivel együtt közli MBT (1920) II. kötet 7-485. old.

⁷ Teljes szövegét közli MBT (1920) II. kötet 1-6. old

⁸ A január 16-i beszéd elemzését lásd Gulyás László (2015): A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 16-i beszéde. Történeti Földrajzi Közlemények. 3. évfolyam 1. szám 2015/1. szám 151-164. old.

⁹ MBT (1920) II. kötet 1-6. old.

Ez a mondat azt a ténylegesen fennálló szituációt akarta kihasználni, hogy számos, határhoz közel fekvő magyar többségű város azért került a másik állam keretei közé, mert az őt körülvevő vidéken – az adott város körüli falvakban – az adott idegen állam népessége képezett többséget. A mondat következménye egy ténylegesen lebonyolított népszavazás esetén: ha a magyar többségű város a Magyarországhoz történő tartozásra szavaz, mint független népszavazási terület (talán helyesebb volna önálló népszavazási területet írni – szerk.), akkor azt a várost vissza kell adni Magyarországnak.

A „C-jegyzék” egy másik pontja ismét visszatért a más államok keretei közé került, határhoz közel fekvő magyar többségű városok, illetve magyar többségű területek problematikájára. Ezeket a városokat és a magyar lakosság %-os arányát a jegyzék felsorolta. A jegyzék szövege alapján készítettük el az alábbi táblázatot:

A város neve	A határ neve	A magyarság %-os aránya
Pozsony	csehszlovák-magyar	• 82,5%
Kassa	csehszlovák-magyar	• 82,6%
Komárom	csehszlovák-magyar	x 82,6%
Nagyvárad	román-magyar	x 91,1%
Szatmárnémeti	román-magyar	x 94,9%
Arad	román-magyar	x 73,9%
Temesvár	román-magyar	• 82,6%
Szabadka	jugoszláv-magyar	• 82,6%
Zenta	jugoszláv-magyar	x 91,8%

Megjegyzés: a jegyzék készítői bizonyos városok esetén (ezeket jelöltük a táblázatban •-tal) a magyarsághoz hozzáadták a németeket is. Mondván, biztosak lehetünk abban, hogy egy népszavazás esetén a németység a magyar államhoz történő csatlakozás mellett dönt. Más városok esetén csak a magyarok arányát jelölték (ezeket jelöltük x-szel).

A jegyzék az egy tömbben – de a magyar-román határtól távol – élő székelyekre is kitért. Létszámukat 510 ezer főben határozta meg, majd kijelentette, hogy a székely tömböt egy vegyes lakosságú korridor létesítésével – ebbe beletartozott volna Kolozsvár is – szintén Magyarországhoz lehetne csatolni.

A jegyzék befejező részében azt fejtegette, hogy a nemzeti kisebbség (magyarok Romániában, románok Magyarországon) védelmére biztosítékokat kell adni.

Véleményünk szerint a „C-kísérőlevél” érvelése és javaslatai több helyen is ellentmondanak egymásnak. A legnagyobb ellentmondást ott látjuk, hogy a teljes elszakítandó területre kért népszavazást (ez az integritás koncepciója), de a határmenti városokat külön kívánta kezelni (ez a nemzeti elv koncepciója).

A jegyzék Erdély egészének Magyarországnál történő hagyása mellett érvel, és ennek a területnek autonómiát ígért. Ezzel párhuzamosan a jegyzékben burkolt formában felmerült Erdély esetleges megosztása, legalábbis a Székelyföldnek korridorral az anyaországhoz csatolásából ez olvasható ki.

2. A XXII. JEGYZÉK, „MAGYARORSZÁG HATÁRAIRÓL”

A rendkívül terjedelmes – nyomtatásban 21 A/4-es oldal – jegyzék bevezető része azt fejtegeti, hogy az antant vezetői rendszeresen azt hangoztatták, hogy a határok meghúzásakor a nemzetiségi elvet és az ezzel szorosan összefonódó önrendelkezési elvet alkalmazták. A magyar állam területi sértetlenségének fenntartása mindkét elvnek megfelel. Ha az önrendelkezési elvet nézzük, akkor kijelenthető, hogy: „... a Magyarországon élő nemzetiségek túlnyomó többsége nem akar ettől az országtól, ősi egységes hazájától elszakadni...”¹⁰

A jegyzék azt fejtegette, hogy harmadik rendező elvként megjelent a békekonferencia munkája során a történelmi elv. Sőt az ilyen jellegű érvek nagy szerepet kaptak a határok megállapításakor: „A régi Lengyelország és Csehország feltámasztása a történelmi jog alapján történt.”¹¹ Csehország mindenütt megtartotta történelmi határait. Elzász-Lotaringia visszacsatolása esetében is a történelmi jogot alkalmazták. Ezért a békekonferenciának respektálnia kell az 1000 éves magyar történelmi jogot. „A mi országunk területére senki másnak történelmi joga nincs.”¹² Ezért minden olyan területre, amelyre szomszédaink igényt tartanak, követeljük a népszavazást. Ezt a békekonferenciának kell elrendelnie.

„A nekünk kiszabott határ nem a történelmi jog alapján állapított meg, sőt minden tekintetben ellentmond neki. Sőt nem is néprajzi alapon. Ez a határ a

¹⁰ MBT (1920) II. kötet 11. old.

¹¹ Uo.

¹² MBT (1920) II. kötet 12. old.

hódító népek határa, elsősorban stratégiai határ."¹³ A magyar határok stratégiai alapon történő meghúzása legmarkánsabban a csehszlovák-magyar határ dunai szakaszán látszik, ahol stratégiai megfontolások miatt a csehszlovák államhoz csatolták a szinmagyar Csallóközt. De a csehszlovák-magyar határ többi részét is úgy húzták meg, hogy nem vették figyelembe egy-egy terület gazdasági összetartozását, csupán a csehek gazdasági igényeinek kielégítésére törekedtek. Így elvágták „... a hegyet a síkságtól és az egymást természetesen kiegészítő tájakat egymástól, elvágja legfőbb kétvágányú vasútvonalunkat a Budapest és Pozsony-Bécsi vonalat, Magyarország legfőbb összeköttetését a külvilággal...”¹⁴ A memorandum ezen a ponton tucatnyi példát sorol fel arra vonatkozóan, hogy a jugoszláv-magyar és a román-magyar határ esetében milyen gazdasági problémákat okoz a határvonal futása.¹⁵

A gazdasági problémák ismertetését ezen a ponton azzal egészíti ki a jegyzék, hogy a magyar kultúra értékes emlékei – az építészet által létrehozott értékek, könyvtárak, levéltárak, műkincsek, etc. – a Felvidék és Erdély elcsatolásával idegen uralom alá kerülnek. Ez azért is jelentős kár, mert az Alföldön a magyar kultúra nagy részét a török hódítók megsemmisítették.

A kultúrára vonatkozó bekezdések után a jegyzék ismét visszatért a határok részletes bírálatához. Sorra vette Magyarország leendő határait és mindegyik határszakasz esetében részletes érvelést adott arra vonatkozóan, hogy az adott szakaszt miért nem tudja elfogadni.¹⁶ Ezt az alábbi szerkezetben tette:

A magyar-csehszlovák határ problémái

Erről kijelentette, hogy: „*A 'Cseh-Szlovák' állam kijelölt határa minden, de minden elvnek ellentmond, amit a Szövetséges és Társult Hatalmak felállítottak.*”¹⁷ A csehszlovák-magyar határ esetében kihangsúlyozta, hogy a nemzetiségi elv megsértése miatt nagyszámú magyar került a csehszlovák állam keretei közé. Ezek létszáma csak a Csallóköz esetében 470 ezer fő. A jegyzék egy másik helyen¹⁸ a csehszlovák állam keretei közé került magyarok számát 850 ezer főre becsülte. Egy-egy bekezdésben külön kitér Pozsony (78 ezer főnyi lakosságából csak 11 ezer a szlovák, a többi magyar és német) és Kassa (44 ezer

¹³ MBT (1920) II. kötet 13. old.

¹⁴ MBT (1920) II. kötet 14. old.

¹⁵ MBT (1920) II. kötet 14-15. old.

¹⁶ Teljes szövegét közli: MTB (1920) II. kötet 11-28. old.

¹⁷ MBT (1920) II. kötet 17. old.

¹⁸ MBT (1920) II. kötet 14-15. old.

lakosából csak 6 ezer szlovák) nemzetiségi összetételére. A kisebb elcsatolt városokról pedig így írt: „*S mindezek a városok színmagyar területen fekszenek, amely a nagy kompakt összefüggő magyar nyelvterülethez tartozik.*”¹⁹

Pozsonyról kijelentette, hogy gazdasági szempontból rendkívül fontos Magyarország számára: egyrészt, mint ipari központ, másrészt, mint Magyarország nyugati kapuja (kikötő és vasúti vonal). A memorandum hosszasan fejtegette, hogy a csehszlovák-magyar határ tönkreteszi a magyar ipar egy jelentős részét. „*Megfosztanak bennünket fémiparunk 80, üvegiparunk 70, vegyi iparunk 65, pamutiparunk 72,5%-ától. Ezek az iparok, amelyeknek a régi magyar állam keretében Felső-Magyarország volt a természetes központjuk, halálra ítéltettek.*”²⁰ Csehországnak nincs szüksége ezekre a gyárakra, hiszen Csehországban nagyszámú gyár működik ezekben az iparágakban. „*Ezenkívül elvesztjük 55,2%-át dohánygyárainknak... ezek a gyárak is feleslegesek a cseheknek, mert a dohányültetvények az Alföldön vannak.*”²¹ Ezt követően a memorandum felsorolta azokat az iparági veszteségeket – szövőgyárak, zománcédénygyártás, bőripar –, melyek a Felvidék elcsatolása miatt érik a magyar ipart.

Ezt követően arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar-csehszlovák határ egy ponton mindössze 30 km-re húzódik Budapeستől. Pedig a békekonzferencia azért adott oda bizonyos részeket Nyugat-Magyarországból, mert ezek nélkül Bécs 40 km-re lett volna a magyar-osztrák határtól.

A memorandum azt kijelentette, hogy a magyar-csehszlovák határt nyelvi/nemzetiségi határként kellett volna meghúzni, illetve alkalmazni kellett volna az önrendelkezési elvet. De nem így történt. Ráadásul a megállapított határ közlekedési problémákat is szült: nyugat-kelet irányban csak egyetlen egy vasútvonal – a Kassa-Oderberg – köti össze a csehszlovák állam nyugati részeit a keleti részekkel.

¹⁹ MBT (1920) II. kötet 14-15. old.

²⁰ MBT (1920) II. kötet 20. old.

²¹ Uo.

Kárpátalja elcsatolása²²

Erről kijelentette, hogy: „*A Legfőbb Tanács, ha az eléje terjesztett nagy néprajzi térképünket, ha mindjárt csak, mint demográfiai térképet tanulmányozta volna, világosan láthatta volna, hogy a ruthén hegyvidék teljesen és tökéletesen csak az Alföldtől függ. Demográfiailag az Alföldön eloszló magyar népességnek néhány nyúlványa folytatása a ruthének által lakott völgyeknek. A magyarság a hegyek lábáig lakja ezt a földet, a nyolc fő völgy az ruthén, de mindegyik torkolatában egy-egy magyar város van.*”²³ Ezen magyar városok közül a három legnagyobbat, lakosságsszámmal és azon belül a magyar lakosság arányával a jegyzék meg is nevezett az alábbi módon: Ungvár 16919 lakos, ebből 80,3% magyar, Munkács 17 275 lakos, ebből 73,5% magyar, Beregszász 12 933 lakos, ebből 96,2% magyar.

A jegyzék azt jósolta, hogy ha Kárpátalját a csehszlovák államhoz fogják csatolni, annak „*eredménye az lenne, hogy a ruthén nép tönkre menne, azaz vagy éhen halna vagy kivándorolna.*”²⁴ Hiszen a területen az erdőségek dominálnak, illetve rendkívül kevés a művelhető földterület. Ezért a rutén természetes életmódja az, hogy „*télen famunkát vállal, nyáron lemegey élelmiszerért aratni az Alföldre. Ha ettől el lesz vágva, nem élhet meg.*”²⁵ A rutén nem ipari munkás - jelenti ki a jegyzék –, ezért ha a csehek ide ipari munkahelyeket fognak telepíteni, a ruténok ki fognak vándorolni. Ezután a jegyzék történelmi-politikai érveket sorolt fel: azt fejtegette, hogy a ruténok mindig teljes egyetértésben éltek a magyarokkal, illetve emlékeztetett arra, hogy Magyarország a ruténeknek teljes

²² A kérdéskörrel lásd Gulyás László (2009): Kárpátalja történetének főbb vonásai 1918 előtt. In. Baranyi Béla szerk. (2009): Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. Dialóg-Campus. Budapest-Pécs. 65-75. old. Továbbá Gulyás László (2016/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 3. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián különös tekintettel a magyar békelegáció álláspontjára. Történelmi Földrajzi Közlemények. 2016/3-4. szám 139-149. old. illetve Gulyás László (2018/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 4. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián: a csehszlovák álláspont. Történelmi Földrajzi Közlemények. 2018/1. szám 111-119. old. Továbbá Gulyás László (2018/b): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 5. A magyar állam és az Északkelet-Felvidékért (Kárpátalja) zajló geopolitikai játszma 1918-1919. In. Pénzes János szerk. (2018): Falu-város-periféria: határon innen és túl. Didakt Kft Kiadó. Debrecen. 161-166. old. Lásd még Botlik József szerk. (2000): Egestas Subcarpathica. Hatodik Síp. Budapest.

²³ MBT (1920) II. kötet 18. old.

²⁴ MBT (1920) II. kötet 19. old.

²⁵ U.o.

önkormányzatot adott. Mindezek miatt az antantnak engedélyeznie kell Kárpátalján a népszavazást. Ráadásul – fejezi be a jegyzék az érvek sorát – a magyar-lengyel határ csak úgy valósulhat meg, ha Kárpátalja Magyarországnál marad. A magyar-lengyel határ fontosságáról az alábbiakat írja a jegyzék: „*Európára nézve is fontos, hogy összeérjen a két védőbástya – mármint Magyarország és Lengyelország –, amely a Keletnek oly sok pusztító áradata ellen védelmezte Európát, összeérjen akkor, amikor talán mindezeknél veszesebb vihar szele közeleg.*”²⁶ Egyértelmű, hogy ezzel a kissé terjedelmes mondattal a magyar politikusok a bolsevik veszélyre utaltak.

Magyar-román határ

Erről kijelentette, hogy: „... ez a határ félredob minden elvet, a nyers erőn kívül.”²⁷ A határvonal kijelölése során csak a nemzetiségi elvet vették figyelembe. Pedig a határvonal mentén számos esetben a románság alig érte el az abszolút többséget. Összességében „... a románoknak ítélt területen 53,2% oláh, 32,5% magyar, 10,6% német, 1,9% szláv és 1,8% egyéb nemzetiség élt.”²⁸ Ezt azzal egészítette ki a memorandum, hogy 500 000 székely egy tömbben él. Mindezek miatt a békekonferenciának el kell rendelni a népszavazást.

Hasonlóan a magyar-csehszlovák határ bírálatához, a memorandum a magyar-román határ esetében is részletesen bemutatta, hogy a határvonal melyik iparágban, milyen nagyságú ipari kapacitást – például a gyapjú ipar 89,6%-át – csatol el Magyarországtól.

Szintén hasonlóan a magyar-csehszlovák határ bírálatához, a memorandum ezen része foglalkozik a határvonal mentén fekvő városokkal. Mind a magyar államnál maradt városok (Debrecen, Békéscsaba, Gyula) esetében, mind a román államhoz került városok (Nagyvárad, Arad) esetében gazdasági hanyatlás jósolt. Ezt az alábbi módon magyarázta meg: Ezek a városok az ún. „vásárvonal” mentén fekszenek. Ezen a vásárvonalon folyt (1918 előtt- a szerk.) a hegyvidék termékeinek és a magyar Alföld termékeinek a kicserélése. A magyar-román határ ezt a jól működő gazdasági-kereskedelmi kooperációt vágja szét. Például Debrecen esetében a határ elszakítja a várostól keletre fekvő területeket, míg Nagyvárad esetében a nyugatra fekvő területeket. Hogyan képzelhető el ezen városok gazdasági fennmaradása? – teszi fel a kérdést a memorandum.

²⁶ Uo.

²⁷ MBT (1920) II. kötet 20. old.

²⁸ MBT (1920) II. kötet 20. old.

Végkövetkeztetésként a memorandum a magyar-román határ vonatkozásában leszögezte, hogy: „... *be kell tartani a határmentén lakó nép gazdasági érdekeivel korrigált nyelvhatárt...*”²⁹

A Bánság megosztásának kérdése³⁰

Erről kijelentette, hogy: „*A Bánság teljes és szétválaszthatatlan egység.*” Majd a jegyzék az fejtegette, hogy számos várost – például Szeged – gazdaságilag tönkretesz az új határ. Szintén nagyon fontos az alábbi kijelentés: „*De nemcsak városokat tesz tönkre az új határ, gazdasági szférájuk kettévágásával, kereskedelmi útvonalaik megbénításával, hanem egész országrészek szerves életét is megsemmisíti.*”³¹

Külön felhívja a figyelmet Szeged városára, melyhez néhány bánsági községet csatoltak. „*Szeged is ki van téve a tönkremenésnek, úgy mint Debrecen. Sőt még jobban, egyrészt mert, elszakítja (mármint a magyar-román határ – G.L.) tőle a legközelebbi, a város mindennapi életébe kapcsolódó községeket (pl. Horgos), másrészt, mert ez a város az egész Délvidéknek (Bánság, Bácska, Marosszög³²) fő városa, amelynek gazdasági szférája leterjed a Dunáig.*”³³

A magyar jugoszláv határ délvidéki szakasza

Erről kijelentette, hogy: „*Szóval az új határ Jugoszláviának északon mindenütt természetellenes határt ad. És miért? Az önrendelkezési, vagy a nemzetiségi jog alapján?*”³⁴ A kérdésre a jegyzék az alábbi választ adta: „*A nemzetiségi jog alapján nem! ... az önrendelkezési jog alapján pedig a vegyes*

²⁹ MBT (1920) II. kötet 21. old.

³⁰ A témakörben alapműnek tekintjük az alábbi könyvet. Kókai Sándor (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza. Fontos szempontokat mutat be az alábbi két tanulmány, Csüllög Gábor (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám 29-37. old. Kókai Sándor (2014): Trianon hatása a Bánság városhálózatára. Közép-Európai Közlemények 2014/2. szám 181-193. old.

³¹ MBT (1920) II. kötet 22. old.

³² A terület történetének legújabb feldolgozása Kókai Sándor (2021): A Marosszög történeti földrajza (1718-1918). MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Nyíregyháza-Kiszombor.

³³ MBT (1920) II. kötet 21. old.

³⁴ MBT (1920) II. kötet 23. old.

területeket meg kell kérdezni, hogy hova akarnak tartozni. Ennek elrendelésére felszólítjuk a magas Békekonferenciát!”³⁵

A magyar jugoszláv határ horvátországi szakasza

Erről kijelentette, hogy: „*A Dráva határ Horvátországtól választ el. Ez a határ, mint olyan megfelel, hiszen etnográfiai határ is.*”³⁶

Fiume kérdése³⁷

Erről kijelentette, hogy: „*Fiumének a magyar államtól történő elszakítása is egyike azoknak a tényeknek, amelyek senkinek sem használnak és elsősorban az illető hely lakosságának ártanak, s legfeljebb valamely ország presztízsének kielégítésére szolgálnak. Fiume csak, mint a magyar állam kikötője nőtt nagygyá és csak, mint ilyen maradhat virágzó.*”³⁸ Ezen kijelentés alátámasztására a szöveg három érvet sorolt fel.

Egyrészt azt állította, hogy Fiume, mint kikötő csak azután virágzott fel, miután Magyarországhoz csatolták. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy Fiume Magyarország természetes hinterlandja. Így az ország és a kikötő egymásra van utalva.

Másrészt Magyarország 1918-ig hatalmas összegeket költött mind arra a vasútvonalra, amely Fiumével összeköti, mind magára a kikötőre. A jegyzék az alábbi konkrét összegeket nevezi meg: a horvát-szlavón területen futó vasútvonalra 150 millió korona, a Fiume területén lévő vasúti berendezésekre 50 millió korona, magára a kikötőre 60 millió korona, míg a hajózó társaságokat évente 5-6 millió koronával szubvencionálta.

Harmadrészt Fiume gazdasága 1868 után – ekkor vette a magyar állam ismét birtokba – gyors fejlődésnek indult. Ezt jól mutatja, hogy 1868-ban a kikötő éves áruforgalmának értéke 23 millió korona, míg 1913-ban már 478 millió korona

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ A kérdéskörrel lásd továbbá Gulyás László-Bali Lóránt (2011): The Fiume question 1918-1920. *Öt Kontinens*. 2011/1. szám 143-150. old, illetve Gulyás László-Bali Lóránt (2012): Ten years from the history of Fiume, 1914-1924. *The Twentieth Century*. 2012/2. 41-52. old. Továbbá Gulyás László (2016/b): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1. Fiume-kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar béke delegáció álláspontjára. In. Tamás János-Popp József szerk. (2016): *A kapocs*. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem. Debrecen. 156-163. old.

³⁸ MBT (1920) II. kötet 23. old.

volt. Magyarország külkereskedelmi forgalmából Fiume a behozatalban 28%-kal, a kivitelben 40%-kal részesedett. Ezt a gazdasági jövőt sem Jugoszlávia, sem Olaszország nem fogja biztosítani Fiumének. Hiszen Olaszország szempontjából Fiume jelentéktelen kikötő, különösen a jobb fekvésű Trieszt árnyékában. Míg Jugoszláviának szintén sokkal több és jobb kikötője van.

Ezen érvek után a jegyzék Fiumével foglalkozó része az alábbi mondattal zárul: *„Ezért Fiume lakosságának érdekében sem mondhat le Magyarország önként Fiume birtokáról.”*³⁹

Nyugat-Magyarország kérdése

Erről kijelentette, hogy: *„Ez a terület nem ősi német föld, a megszálló magyaroknak joga az ősi. A szerződések, amelyekkel ezeknek a területeknek egyes részei osztrák főuraknak vagy fejedelmeknek elzalogosítottak, magán jogi természetűek voltak és soha nem foglaltak magukban államjogi lemondást.”*⁴⁰

Az elcsatolásra kijelölt terület nem tudja Bécs városát ellátni élelmiszerrel,⁴¹ mert a mezőgazdasági terményeket maga is keletről (értsd Alföld) szerzi be. A terület ipari is tönkre fog menni, mert az osztrákok anyacégek be fogják zárni az itt működő fióktelepeiket. Veszélybe kerülnek a cukorgyárak is, mivel a működésükhöz szükséges répa a magyar oldalon marad.

Maga Sopron városa is – amely a közvetítő kereskedelem központja – tönkre fog menni. Ráadásul a magyar oldalon maradt városok – Kőszeg és Szombathely – gazdaságilag kilátástalan helyzetbe kerülnek, mert gazdasági hátországuk az osztrák államhoz kerül.

A Nyugat-Magyarországgal foglalkozó rész is a szokásos befejezéssel zárult: a békekonferencia ezen a területen is rendelje el a népszavazást.

Miután a jegyzék a fentebb bemutatott módon végigvette, hogy a magyar félnek milyen konkrét problémái vannak az egyes határszakaszokkal, visszatért néhány gazdasági kérdésre, úgymint:

- Ismertette a határok meghúzásának következtében létrejövő vízügyi problémákat (vízszabályozás, zsilipek, gátak, árterületek).⁴² Ezeket a

³⁹ Uo.

⁴⁰ MBT (1920) II. kötet 24. old.

⁴¹ A békekonferencia pontosan Bécs élelmiszerrel történő ellátása miatt döntött az elcsatolás mellett.

⁴² A vízügyek jelentőségére a trianoni határok vonatkozásában lásd a legújabb feldolgozást, Fejér László (2020): A trianoni békeszerződés és a hazai vízügyi politika új

magyar delegáció olyan fontosnak tartotta, hogy erről a témáról egy önálló válaszejegyzéket is benyújtott. Ez volt a XXXII. jegyzék, mely a „Magyarország vízügyi egységéről” címet kapta (elemzését lásd a következő alfejezetben – a szerk.).

- A határmenti községek problémáival, például amikor a község a határ egyik oldalán maradt, míg földjei, legelői, erdei a határ másik oldalára kerültek.
- A határok által levágott/átvágott vasúti szárnyvonalak kérdésével.

A jegyzék utolsó része visszatért a népszavazás kérdésköréhez. A békeszerződés-tervezet szövegének megváltoztatását javasolta. Egyrészt kérte a népszavazás elrendelését (27. cikkely), kijelentve, hogy Magyarország előre elfogadja a népszavazás eredményét. Másrészt pedig a népszavazás konkrét lebonyolítására tett javaslatokat, úgymint: a népszavazási kerületek kialakításának módja (28. cikkely), a népszavazásra jogosultak körének meghatározása (29. cikkely), a népszavazásra kijelölt területek idegen megszállásának (értsd: román, szerb, cseh) megszüntetésére, illetve egy semleges megszállás (értsd: francia, brit) elrendelésére.

3. A XXXII. JEGYZÉK, „MAGYARORSZÁG VÍZÜGYI EGYSÉGÉRŐL”

A jegyzék⁴³ érvelése az alábbi módon kezdődött: „A nekünk átadott Békeszerződés cikkei nem veszik figyelembe Magyarország vízhálózatának sajátos viszonyait és egységességét, és nem nyújtanak elég biztosítékot a Magyarország politikai egységének szétagolásából várható árvízveszedelmek, a vízállásjelentés és a hajózás biztonsága szempontjából. Nem számolnak ezek a cikkek a Közép-Duna és a Tisza medencéjére háruló óriási gazdasági hátrányokkal sem, amelyek minden államra nézve lehetetlenné fogják tenni a vízhálózatnak a kihasználását, a hajózás fejlesztését, az öntözést és a vízi erők kihasználását.”⁴⁴

Majd a jegyzék leszögezte, hogy: „Magyarországnak van a kontinensen a legélesebben körülhatárolt földrajzi és vízrajzi egysége.”⁴⁵ Ezen felvezetés után a jegyzék részletesen ismertette azokat a problémákat – árvízveszély

helyzete. In: Barna Attila szerk. (2020): Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriuma. Ludovika Egyetemi Kiadó. Budapest. 279-294. old.

⁴³ Teljes szövegét közli MBT (1920) II. kötet 350-354. old.

⁴⁴ MBT (1920) II. kötet 350. old.

⁴⁵ U.o.

megnövekedése, a hajózás ellehetetlenülése, öntözés lehetőségeinek beszűkülése, vízi energia felhasználásának megnehezülése–, melyek a tervezett határok életbelépése esetén be fognak következni Ezen jegyzék legfontosabb üzenete az antant békecsinálói felé az volt, hogy a Kárpát-medence vízügyi egységet képez, melyet, ha határokkal szétszabdálnak, komoly vízügyi problémákat okoznak.

A XXXII. jegyzék 4. melléklete⁴⁶ – mely a „*Árvíznövekedés a Tisza völgyében*” címet kapta – azt fejtegette, hogy a Tiszán lezúduló árvizek magassága az utóbbi 80 évben folyamatosan emelkedett. Ennek egyik oka a folyamszabályozás (a rövidebb folyón gyorsabban vonulnak le az árhullámok), míg a másik ok a hegyvidéki vízgyűjtő területeken (azaz a Kárpátalján) történő erdőirtások. A nagy terjedelmű erdőterületek kivágását a magyar állam „*törvényhozásilag mindig szabályozni, mérsékelni törekedett. Az erdőirtásokat mérsékelő magyar törvények nélkül a Tisza vízgyűjtő területének nagy része a mostaninál sokkal sivárabb, letaroltabb képet mutatna és az árvizek vészes növekedése még gonoszabb arányokat ölthetne.*”⁴⁷

Ezek után a jegyzék az alábbi megoldásokat kínálta: „*1. Óvni kell a vízgyűjtő hegyi vidékeit, kímélni a meglévő erdőket, eltiltani a tarvágást; a kopárokat ültetéssel mentjük meg az elkarsztosodástól és megkötjük, befásítjuk a vízmosásokat. 2. Alkalmas völgyekben tározómedencékkal fogjuk fel a mellékfolyók, a hegyi patakok árvizeit.*”⁴⁸

A jegyzék Kárpátalja példáján mutatta be az egységes vízgazdálkodás működését az alábbi módon: Ha Kárpátalját elcsatolják Magyarországtól, akkor vajon a ruténok „*Fogják-e kímélni az erdőket az Alföld kedvéért? Építenek-e majd völgyzáró gátakat, hogy az Alföldre rá ne zúduljanak az árvizek*”⁴⁹ – tette fel a kérdés. Majd az alábbi választ adta: „*Minderre habozás nélkül nem-mel válaszolhatunk.*”⁵⁰ A ruténok – folytatódott a jegyzék gondolatmenete – „*elsősorban ahhoz a kincshez nyúlnak majd, amit legközelebb érnek: az erdőhöz, amelynek vágásával mindig is szívesen foglalkoztak! Az erdőirtás túlzásba vitelétől ezideig a magyar törvény távoltartotta őket. A tar hegyekről rohanva jönne majd az ár és vele jönne a lemosott talaj; ott már nem is épülhet völgyzáró*

⁴⁶ Teljes szövegét közli MBT (1920) II. kötet 357-359. old.

⁴⁷ MBT (1920) II. kötet 357. old.

⁴⁸ U.o.

⁴⁹ MBT (1920) II. kötet 358. old.

⁵⁰ U.o.

gát, ahol a medencét betölti az alázúduló hordalék. A Tisza medrét, hullámterét elárasztaná az iszap és a torlódó árvizek túlcsapnának a gátakon."⁵¹

A fenti következmények elkerülése érdekében a jegyzék azt javasolta az antant döntéshozóinak, hogy „*a Tisza vízgyűjtő-területének egységes erdőgazdaságáról és vízgazdaságáról bölcsen gondoskodjék.*”⁵² Nyilvánvaló, hogy a bölcsesség magyar szempontból azt jelentette volna, hogy Kárpátalját a magyar állam keretei között hagyják. Jól tudjuk, hogy nem ezt történt, Kárpátalja a csehszlovák államhoz került.

A XXXII. jegyzék 4/a melléklete⁵³ – mely a „*Tisza folyamrendszere*” címet kapta – további vízügyi érveket sorakoztatott fel. Azt magyarázta el, hogy miért fontos, hogy a Tisza folyó a forrásvidéktől a torkolatig egységes vízügyi irányítás alá essék. A legfontosabb érv így hangzott: „*Ha a Tisza és mellékfolyóinak felsőbb, erdős szakaszai mentén rendszertelen erdőgazdálkodást üznek, a vízmosások megkötésére kellő gondot nem fordítanak: rövid idő alatt a folyók középső és alsó szakaszain – hiába minden szabályozás – kikerülhetetlenül bekövetkeznek a zavarok a mederviszonyok és az árvízlefolyás szempontjából.*”⁵⁴

Azaz, ha Kárpátalja – amely a Tisza felső szakaszának vízgyűjtő területe – más államhoz kerül, akkor a magyar államnak komoly problémái lesznek az árvizekkel a Tisza nála maradó középső szakaszán. Ráadásul – folytatódik a gondolatmenet – a békekonferencia a Tisza alsó szakaszát (beleértve a titeli torkolást is) a jugoszláv államhoz akarja csatolni. A Tisza felső, illetve alsó szakaszának elcsatolásával a magyar vízügy (értsd árvízvédelem, folyamszabályozás, öntözés, hajózás) teljesen ki lesz szolgáltatva a szomszédos idegen államok jó- vagy rosszakaratának.

Ezután mondja ki a melléklet a végkövetkeztetést: „*Ha országhatár osztja ketté az ilyen területeket (értsd az adott folyó teljes területét az eredéstől a torkolásig - G.L.), az érdekelt szomszédos államok tökéletes megértő jóakarata nélkül a vízi kérdések kielégítő megoldása tisztára lehetetlen. A Tisza folyó vízrendszerére vonatkozólag az előzőekben általánosan kifejtettek amellet érvelnek, hogy Magyarország közgazdasága érdekében biztosítanunk kell ennek*

⁵¹ U.o.

⁵² U.o.

⁵³ Teljes szövegét közli: MBT (1920) II. kötet 360-362. old.

⁵⁴ U.o.

a vízrendszernek az egységességét. A Tisza vízgyűjtő-területét tehát minden megcsorbítás ellen meg kell védenünk.”⁵⁵

Gyakorlatilag a fenti mondat azt jelentette, hogy a fentebb bemutatott 4/a melléklet vízügyi érvekre hivatkozva azt javasolta a békekonferencia döntéshozóinak, hogy a Tisza felső szakaszát (Kárpátalja) ne csatolják a csehszlovák államhoz, illetve a Tisza alsó szakaszát ne adják oda a jugoszláv államnak.

4. ÖSSZEGRZÉS

Kijelenthetjük, hogy a válaszjegyzékek – hasonlóan a korábban átnyújtott előzetes jegyzékekhez – egy rendkívül széleskörű érvrendszert vonultattak fel annak érdekében, hogy a január 15-én átadott magyar béketervezet szövegén a békekonferencia változtatásokat hajtson végre. Ezen magyar törekvések azonban eredménytelenek maradtak: a január 15-én átadott békeszerződés-tervezet és a június 6-án átadott végleges békeszerződés szövege között minimális – főként technikai jellegű – különbségek voltak. Azaz a válaszjegyzékek nem érték el céljukat.

Ennek ellenére az összes jegyzéket (előzetes jegyzékek és válaszjegyzékek) – továbbá Apponyi január 16-i beszédét – fontosnak tartjuk, mert a magyar revíziós gondolat elméleti alapvetésévé váltak, és így egyértelműen meghatározták a Horthy-korszak revíziós külpolitikáját.

IRODALOM

- BOTLIK J. szerk. (2000): *Egestas Subcarpathica*. Hatodik Síp. Budapest.
- CSÜLLÖG G. (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. *Közép-Európai Közlemények* 2010/2. szám 29-37. old.
- FEJÉR L. (2020): A trianoni békeszerződés és a hazai vízügyi politika új helyzete. In: Barna Attila szerk. (2020): *Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriuma*ra. Ludovika Egyetemi Kiadó. Budapest. 279-294. old.
- GALÁNTAI J. (1990): *A trianoni békekötés 1920*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- GULYÁS L. (2009): Kárpátalja történetének főbb vonásai 1918 előtt. In: Baranyi Béla szerk. (2009): *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói* 11. Dialóg-Campus. Budapest-Pécs. 65-75. old.
- GULYÁS L.-BALI L. (2011): *The Fiume question 1918-1920*. *Öt Kontinens*. 2011/1. szám 143-150. old.

⁵⁵ U.o.

- GULYÁS L.-BALIL (2012): Ten years from the history of Fiume, 1914-1924. The Twentieth Century. 2012/2. 41-52. old.
- GULYÁS L. (2016/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 3. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián különös tekintettel a magyar békedelegáció álláspontjára. Történeti Földrajzi Közlemények. 2016/3-4. szám 139-149. old.
- GULYÁS L. (2015): A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 16-i beszéde. Történeti Földrajzi Közlemények. 3. évfolyam 1. szám 2015/1. szám 151-164. old.
- GULYÁS L. (2016/b): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1. Fiume-kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar békedelegáció álláspontjára. In: Tamás János-Popp József szerk. (2016): A kapocs. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem. Debrecen. 156-163. old.
- GULYÁS L. (2018/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 4. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián: a csehszlovák álláspont. Történeti Földrajzi Közlemények. 2018/1. szám 111-119. old.
- GULYÁS L. (2018/b): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 5. A magyar állam és az Északkelet-Felvidékért (Kárpátalja) zajló geopolitikai játszma 1918-1919. In: Péntes János szerk. (2018): Falu-város-periféria: határon innen és túl. Didakt Kft Kiadó. Debrecen. 161-166. old.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza.
- KÓKAI S. (2014): Trianon hatása a Bánság városhálózatára. Közép-Európai Közlemények 2014/2. szám 181-193. old.
- KÓKAI S. (2021): A Marosszög történeti földrajza (1718-1918). MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Nyíregyháza-Kiszombor.
- MACMILLAN, M. (2005): Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia. Gabo. Budapest.
- ZEIDLER M. (2017): A magyar békeküldöttség naplója. Neuilly – Versailles – Budapest. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Történettudományi Intézet. Budapest.
- A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben. 1920 januárius-március havában.* Magyar Királyi Külügyminisztérium. Hornyánszky Viktor M. Kir. Udv. Könyvnyomdája. I. kötet, II. kötet; III/a kötet; III/b kötet.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

TANK ÉS TOLL ECSETVONÁSOK NAGY MIKLÓS MIHÁLY SZAKMAI PORTRÉJÁN

DÖVÉNYI ZOLTÁN

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Azt mindannyian tudjuk, hogy a történeti földrajzhoz több irányból és úton is el lehet jutni. Aki ennek a szakterületnek a kutatója kíván lenni, az általában rendelkezik történelem és/vagy földrajzos végzettséggel. A leginkább kedvező helyzetben azok látszanak lenni, akik mindkét szakot abszolvták és esetleg még azt is mondhatják magukról, hogy történészek között ők a legjobb földrajzosok, a geográfusok között pedig a legjobb historikusok...

De mit teygen az, akinek nincs sem földrajzos, sem pedig történészi diplomája, aktuális iskolai végzettsége harcokszó tiszt és általános gépész üzemmérnök? És amikor más fiatal emberek éppen azt keresgélnek, hogy milyen kutatási témába vágjanak bele, akkor hősünk még egy T-55 típusú harckocsi lövegtornyából szemléli a világot.

Ha a helyzet reménytelen lenne, akkor ezt az írást itt be is lehetne fejezni. De nem az, mert ekkor beúszik a képbe egy régóta ismert kategória, a „tudós katona”. A tudománytörténet lapjain sűrűn előfordulnak olyan tudósok, akik egyenruhában, vagy azt letéve alkottak maradandót a tudomány valamelyik területén. Ezek közül néhányuk munkásságával Nagy Miklós Mihály is foglalkozott, ide tartozik például Clausewitz (*Nagy M. M. 2017a, 2017b*), Haushofer (*Nagy M. M.-Dövényi Z. 2020a*), a magyarok közül pedig Perjés Géza (*Nagy M. M. 2007a*).

A fentiekből következik, hogy a magam részéről Nagy Miklós Mihályt a tudós katonák közé sorolom még akkor is, ha közel másfél évtizede már nem visel egyenruhát. Az egyént azonban – megítélésem szerint – elsősorban nem az uniformis teszi katonává, hanem a mentalitás, a külső és belső tartás. Nagy Miklós Mihály ezekkel a jellemvonásokkal ma is rendelkezik, jóllehet ruhatárában ma már nincs egyetlen kincstári ruhadarab sem, az is igaz viszont, hogy ereklyeként őrizi katonai pályafutása néhány emblemikus darabját (például harckocsizó mikádó, surranó stb.).

Ez a katonás fegyelem tükröződik többek között abban is, ahogy kezeli a Magyar Tudományos Művek Tárát. Vagyunk azért néhányan, akik némi

trihánysággal töltik fel anyagaikat az MTMT-be, Nagy Miklós Mihály azonban bizonyosan nem tartozik közéjük: ő gondosan beviszi a rendszerbe minden megmozdulását, a tudományos és ismeretterjesztő írásait, előadásait, médiaszerepléseit, bárhol is történtek azok. Így nem meglepő, hogy az MTMT-ben a neve alatt regisztrált közel hatszáz tétel összesen 95 (!) nyomtatott oldalt tesz ki!

Ennek nagy előnye, hogy az eddigi munkásságát technikai szempontból könnyű számba venni: ami nem szerepel az MTMT-anyagában, az nem is létezik és ebben teljesen biztosak is lehetünk. Ha Nagy Miklós Mihály tudományos teljesítményét próbáljuk görcső alá tenni, akkor az ilyen mankóra nagy szükség is van, enélkül szerteágazó kutatási területeit nehezen lehetne áttekinteni. Még a történeti földrajzi munkálkodását sem egyszerű lehatárolni, mert meglehetősen sok a határterületi munka, ezeket lehet több kutatási irányhoz is sorolni.

AZ ÚTKERESÉS ÉVEI

Az elég hamar kiderült, hogy Nagy Miklós Mihály szeret írni. Ezt bizonyítja, hogy középiskolásként négy írása is megjelent a gimnázium Fehér Holló⁵⁶ című diáklapjában. Az első zsenjét 17 évesen, 1978-ban publikálta. Ezt azért érdemes megjegyezni, mert a következő munkája 1992-ben látott napvilágot, tehát 13 (!) év kiesett, ami nyilván magyarázatra szorul. Első hallásra talán nehezen tűnik hihetőnek, de úgy gondolom, hogy ebben az időszakban Nagy Miklós Mihály nem volt olyan szellemi közegben, ami különösebben inspirálta volna az írásra, illetve a publikálásra.

Ezeket az éveket jórészt a „sereg” vitte el. Először 1981-1985 között Szentendrén a Kossuth Lajos Katonai Főiskolán tanult, ahol Kazai Barna vezérőrnagy, a főiskola parancsnoka, vagy olyan oktatók, mint Sajtos László alezredes („Tankos Laci”) nem neveltek naplopókat, így a kiképzés alatt nem nagyon volt lehetőség holmi önképzőköri tevékenységre. Mivel harckocsizó tisztként végzett, a folytatás eléggé kiszámítható volt: a Magyar Néphadsereg akkor hadrendben álló valamelyik harckocsi-ezredéhez vezethetett az út. Szóba jöhetett Abasár, Kalocsa, Szabadszállás, Nagyatád, Tata és Tapolca is, de a gép végül Rétságot dobta ki neki.

Így az 1985-1990 közötti évek Rétságon teltek el, egyre magasabb beosztásokban, de az írásra itt sem nagyon volt lehetőség.⁵⁷ Ez a szomorú állapot akkor változott meg, amikor 1990-ben felvételt nyert a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiára és ezzel kiszabadult a dandárparancsnok, Borszéki alezredes

⁵⁶ A lap címe a megjelenés gyakoriságára, pontosabban ritkaságára utal.

⁵⁷ E sorok írója 1967/68-ban egyetemi előfelvéttként 11 hónapot szolgált egy másik páncélos alakulatnál (MN 1541 Kalocsa). Nem emlékszik rá, hogy akár egyetlen használható sort is leírt volna ebben az időszakban...

vasmarkából. Rétság azonban hagyott benne némi nyomot, mert később egy kisebb tanulmányt szentelt a városkának (*Nagy M. M.* 2001a).

A katonai akadémia a világon mindenütt más minőséget jelent, mint a csapattiszteket képző katonai iskolák. Aki ide bekerült, az előtt megnyílt az út, hogy bekerüljön a katonai elitbe. Itt már sokat számított a szellemi teljesítőképesség, az akadémia elvégzésére csak annak volt esélye, aki az elméleti képzés terén is megállta a helyét. Ebben a szellemi közegben Nagy Miklós Mihály ismét kézbe vette a tollat, elkezdett publikálni, amit azóta sem hagyott abba.

Első, ujjgyakorlatnak tekinthető közleményei alapvetően katonai, hadtudományi témakörben készültek, ami nem meglepő egy katonai akadémiaán. Amire viszont mindenképpen érdemes felfigyelni, hogy már ekkor jelennek meg katonaföldrajzi írásai, ami egyértelműen jelzi a geográfia felé fordulását (*Nagy M. M.* 1992, 1993). Azt is érdemes megjegyezni, hogy az említett 1993-as tanulmányában már ott vannak azok a gondolatok, amelyekre alapozva jut majd el kandidátusi értekezéséhez.

1993-ban kiváló minősítéssel fejezi be az akadémiát, ezzel már okleveles hadműveleti-harcászati képesítésű tiszt lett. Ezzel a diplomával már éppen megcélozhatott volna valami kényelmes irodai beosztást, például a honvédelmi minisztériumban, ami kétségkívül nagy előrelépés lett volna a komfortosnak nem nagyon nevezhető harckocsizás képest. Nagy Miklós Mihály azonban nem ilyen karrierre vágyott, érdeklődését egyre inkább a tudományos pályafutás keltette fel. Ehhez nagy lehetőséget adott, hogy 1993-1996 között az MTA tudományos ösztöndíjasaként alapvetően kandidátusi értekezése megírásával foglalkozhatott. Publikációs aktivitásának egyik csúcspontja erre az aspiránsi időszakra esik, ami egyértelműen mutatja, hogy jól sáfárgodott a lehetőségekkel.

Az aspirantúra éve alatt már egyértelműen látszott Nagy Miklós Mihály szakmai érdeklődésének kiszélesedése. Ebben az időszakban kezdett alaposabban foglalkozni a geográfia több szakterületével, melyek közül leginkább a katonaföldrajzot érdemes kiemelni (*Nagy M. M.* 1994a, Siposné, *Kecskeméthy K.-Nagy M. M.* 1995). Az utóbbi tanulmány szakmai jelentőségét az is mutatja, hogy ez Nagy Miklós Mihály legtöbbet hivatkozott írása (*Sipos A. M.* 2021). Általában a geográfia iránti érdeklődésének fokozódását jelzi az is, hogy a Hadtudományi Lexikonban (Szabó J. 1995) számos földrajzi címszó az Ő tollal került ki. Más megközelítésben jelenik meg a hadtudomány és a földrajz a geostratégia esetében, amely kutatási területtel szintén intenzíven és eredményesen foglalkozott ebben az időszakban, elméleti (*Nagy M. M.* 1994b) és főleg gyakorlati megközelítésben (pl. *Nagy M. M.-Siposné, Kecskeméthy K.-Tiner T.* 1995, *Nagy M. M.-Siposné, Kecskeméthy K.* 1996a, 1996b, 1996c). Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy már ekkor is érdeklődött kutatási területe német aspektusai iránt (*Nagy M. M.* 1996).

Az aspirantúra időszakában Nagy Miklós Mihály nem csak sokat publikált, hanem megírta kandidátusi értekezését is, amit 1997-ben sikeresen meg is védett. Nem meglepő módon a disszertáció hadtudomány, katonaföldrajz szakterületen készült, de inkább az utóbbi irányban ázott mélyebbre, amit a címe is elárul: Dinamikus katonaföldrajz (A katonaföldrajz dinamikus szemléletének problémái). A kandidátusi értekezés nem csak színvonalával és elmélyültségével tűnt ki a szokványos disszertációk közül, hanem terjedelmével is: 298 oldalt teleírni – ráadásul színvonalasan – mindenképpen megsüvegezendő teljesítmény! Érdekességként az is megemlíthető, hogy Nagy Miklós Mihály az utolsók között szerzett kandidátusi fokozatot, mivel a tudományos minősítés rendszerének átalakítása következtében ez a szint megszűnt és helyét a PhD-fokozat vette át. Legalábbis formailag...

ÚJ IDŐK, ÚJ TÉMÁK

A hadtudományok kandidátusaként már megnyílt előtte az egyetemi oktatói pálya és 1996-2007 között rövid ideig adjunktusként, majd docensként oktatott a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen. Ebben a bő egy évtizedben idejét már meg kellett osztania az oktatás és a kutatás között. Ez meg is látszik publikációs teljesítményén, már ami a darabszámot illeti.

Oktatói pályafutása alatt érzékelhetően átalakult a kutatott témák köre, eddig nem vagy alig művelt irányok kerültek a középpontba. Kétségtől ilyen volt a katonai utazástörténet, ami Nagy Miklós Mihály fellépése előtt ugyancsak fehér folt volt a szakterületen belül. Itt már nem elégedhetett meg hosszabb-rövidebb tanulmányokkal, a téma igényelte terjedelmesebb munkák, magyarul könyvek megírását. Nagy Miklós Mihály ezt meg is tette és több könyvet szentelt a magyar katonai utazásoknak (*Nagy M. M.* 2001b, 2003, 2007b). Ilyen irányú kutatásait később is folytatta és újabb írásokkal gyarapította az ilyen irányú ismereteket (pl. *Nagy M. M.* 2009).

Az egyetemen töltött bő évtized alatt kezdett erőteljesebben foglalkozni a geopolitikával és ennek hadtudományi kapcsolataival és aspektusaival. Tulajdonképpen ebben az időszakban kezdődött meg Nagy Miklós Mihály „hosszú menetelése” azon kutatási irányokban, ahol a szakmai termést éppen most kezdte el betakarítani. A témának több tanulmányt is szentelt (*Nagy M. M.* 1999, 2004a). Ebből a vonulatból azonban egy könyv kívánkozik kiemelésre, amiben Nagy Miklós Mihály kis magyar hadelmélet címszó alatt áttekintette a hadügy, a hadelmélet, a földrajz és a geopolitika kapcsolatrendszerét (*Nagy M. M.* 2006). A mű a szerteágazó téma olyan összefoglalása, ahol a Szerző tanúbizonyságot adott esetenként egymástól eléggé távol eső szakterületeken szerzett elmélyült ismereteiről. Különösebb kockázat nélkül kijelenthető, hogy ilyen összefoglaló munka megírására Nagy Miklós Mihályon kívül más aligha

lett volna képes. A könyvet a szakma is jól és elismeréssel fogadta, amit az is mutat, hogy ez a második legtöbbet hivatkozott munkája (*Sipos A. M.* 2021). Sok más minden mellett ebből az időszakból még egy kutatási témájára érdemes figyelni, ez pedig a magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. A történet egy konferencia előadással indult, ebből lett egy tanulmány (Nagy M. M. 2004), és az egésze a koronát egy évtizeddel később egy PhD-értekezéssel tette fel. De erről majd később.

Látszólag minden sínen volt és jó irányba haladt, amikor egyetemi pályafutása váratlanul megtört: 2007. december 31-én, 46 évesen nyugállományba helyezték. Ekkor már docens és alezredes, ahogy az egy katonai egyetemen szokás. Ezzel természetesen új periódus kezdődött tudományos pályafutásában is.⁵⁸

EGY KITELJESDŐ ÉLETMŰ

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mit kezdett Nagy Miklós Mihály a hirtelen rászakadt szabadsággal és rengeteg szabad idővel? Hát nem azt, amire általában gondolna az ember. Ő ugyanis már 2008-ban jelentkezett a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskolájába és szeptemberben már meg is kezdte doktori tanulmányait. Hogy mi szüksége volt egy kandidátusnak egy PhD-fokozatra, arra később még visszatérünk.

Azt azonban már most szükséges rögzíteni, hogy 2015-ben sikeresen, summa cum laude minősítéssel védte meg értekezését Magyarország hadtörténeti földrajzáról, és ezzel megszerezte a PhD-fokozatot a földtudományok szakterületen. Ez a disszertációja hat oldallal rövidebb (mindössze 292 gépelt oldal) lett ugyan, mint a kandidátusi munkája, de hát ez „csak” a PhD-fokozatért készült (*Nagy M. M.* 2014).

A doktori értekezés elkészítésének éve alatt azonban nem csak a disszertációjához kapcsolódó kutatásokkal foglalkozott, hanem ekkor kulminált tudományos ismeretterjesztő tevékenysége is, amiről Sipos Anna Magdolna adott alapos áttekintést (*Sipos A. M.* 2021). A disszertációs időszak után viszont az ilyen irányú tevékenysége – egyetlen évet leszámítva – erősen visszaesett, a laudált ismét a tudományos munkák megírására koncentrált. Megítélésünk szerint ebben szerepet játszhatott az is, hogy elindultak olyan folyóiratok, amelyeknek profilja jól illett Nagy Miklós Mihály kutatási témáihoz. Itt leginkább a 2008-ban alapított Közép-Európai Közlemények, a Történeti Földrajzi Közlemények (2013) és a Geopolitikai Szemle (2019) érdemel kiemelt említést. Korábban ugyanis meglehetősen kevés olyan nívós folyóirat volt, ahol tanulmányait

⁵⁸ E sorok írója kívülről úgy látja, hogy kevés emberrel tettek olyan jót, mint Nagy Miklós Mihállyal korai nyugállományba helyezésével. Ezzel ugyanis megszabadult az egyetem sok nyűgétől, a felkészületlen hallgatóktól és még sok mindentől. Nyugdíjasként már tehetette azt, amit a legjobban kedvel: reggeltől estig a Széchényi Könyvtárban ülni és kutatni.

publikálhatta. Az említett periodikák jelentőségét jól mutatja, hogy a Közép-Európai Közleményekben 26, a Történeti Földrajzi Közleményekben pedig 23 írása jelent meg 2021 tavaszáig (Sipos A. M. 2021). A kapcsolat azonban fordítva is működött: egy induló folyóiratnak szüksége van „húzónevekre”, azaz elismert szaktekintélyekre, akik tanulmányaikkal legitimálják az új periodikát.

Az új publikációs lehetőségek megnyílásával érzékelhetően megnőtt az ünnepest érdekklödése a történeti földrajz iránt. Mivel a Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottságának egyik alapítója volt 2015-ben, ez tulajdonképpen elvárható is volt. Arra sajnos nincs lehetőség, hogy Nagy Miklós Mihály ilyen irányú munkálkodását részletesen elemezzük, de annyit mindenképpen érdemes rögzíteni, hogy történeti földrajzi kutatásaival „szabadon szárnyalt” térben és időben is. Ezt mutatja, hogy tanulmányt szentelt az I. és a II. világháborúnak (Nagy M. M. 2014b, 2017c, 2017d), de visszanyúlt a hódoltság koráig is (Nagy M. M. 2016a). Értekezett Köztes-Európáról (Nagy M. M. 2015), de egész Európáról is (Nagy M. M. 2014c), és írt tanulmányt a politikai földrajz és a történeti földrajz kapcsolatáról (Nagy M. M. 2016b).

A tanulmányok egyértelműen jelzik, hogy a laudált a történeti földrajz szinte bármelyik területén képes felbukkanni és színvonalas tanulmányt írni. Nagy Miklós Mihály azonban már régóta azon a szakmai szinten áll, hogy elvárhatjuk tőle a nagyobb terjedelmű, összefoglaló munkák megírását is. Nem különösebben meglepő, hogy ennek az elvárásnak is eleget tett, méghozzá egy sajátos műfajú kiadvánnyal. A mű címe nem bonyolult: Magyarország az első világháborúban. Ennek alapján joggal gondolhatunk egy történeti munkára, főleg, hogy ilyen címmel korábban már jelent meg könyv a témáról (Galántai J. 1964). Itt azonban igazából az alcím az érdekes: Térképek történelmi áttekintéssel, tehát a kulcsszó a térképek. Ebből következik, hogy itt nem egy szokványos történelmi vagy hadtörténeti áttekintésről van szó. Ebben a kérdésben a szerző nem is hagyja kétségek között hánykolódní az olvasót, mert a bevezetőben határozottan rögzíti, hogy itt alapvetően a földrajzi megközelítés dominál: „A térképlapok és magyarázószövegek általi bemutatás mellett szól, hogy egyes történelmi eseményeknél és folyamatoknál a geográfiai és kartográfiai megjelenítés többet mondhat minden történelmi szakmunkánál.” (Nagy M. M. 2014d, p. 10.). Többet is mondott, s ezt bizonyára mindenki észre is vette, aki ezt az úttörő jellegű kiadványt kézbe vette.

Annak ellenére, hogy Nagy Miklós Mihály napjainkig publikál történeti földrajzi tanulmányokat, az utóbbi néhány évben azonban figyelme jelentős részben a geopolitika és a politikai földrajz felé fordult, ezen belül is alapvetően a klasszikus német geopolitika irányába. A súlypont áthelyeződését jól jelzi, hogy 2019 óta gyors egymásutánban öt tanulmányt (pl. Nagy M. M. 2019, Nagy M. M.-Dövényi Z. 2020a, 2020b) is publikált, legutóbb pedig társszerzőkkel egy tanulmánykötetet is kiadott (Dövényi Z.-Nagy M. M.-Perényi B. 2021). És ez a

geopolitikai vonal korántsem zárult le, a közeljövőben újabb publikációk várhatók a laudálttól ebben az irányban. De az is biztos, hogy történeti földrajzot sem fogja cserben hagyni...

SZUBJEKTÍV BEFEJEZÉS

Az ehhez hasonló írásokban az elején szokták feltenni azt a kérdést, hogy a laudáció szerzője mikor is találkozott először a laudálttal? Ez a kérdés most a végére került, de az eredmény ugyanaz, mintha az elején tűnődtem volna rajta: hát, nem tudom... Ameddig öregedő memóriám elhord visszafelé a múltba, az 2008 tavasza, amikor Nagy Miklós Mihály jelentkezni készült a Földtudományok Doktori Iskolába Pécsre és ehhez kellett egy témavezető is. A sors kifürkészhetetlen akaratából rám esett a választása, amit így utólag is köszönök. Azt azért megkérdeztem tőle, hogy mi szüksége van a PhD-fokozatra, ha már kandidátus? Így akar bekerülni az „elől doktor hátul doktor” kategóriába? Ilyen ambíciói természetesen nem voltak, de azt elmondta, hogy 1997-ben alapító tagja volt a Magyar Földrajzi Társaság Biztonságföldrajzi és Geopolitikai Szakosztályának és azóta folyamatosan ennek titkára is, ezért kötelességének érzi, hogy földrajzból is legyen tudományos fokozata. Ez így mindjárt másként hangzott.

Az már az elején is látszott, hogy különösebb kockázatot nem vállalok a témavezetéssel: Nagy Miklós Mihály akkor már ismert és befutott kutató volt, kandidátusi fokozattal, komoly publikációs teljesítménnyel. Így a legtöbb doktorandusztól eltérően őt nem kellett kézen fogva vezetni a tudományos kutatás rejtelmeiben. A laudált magától is tette a dolgát, parancskihirdetésekre nem volt szükség – hogy katonásan fogalmazzak. Időről-időre persze váltottunk szót a disszertációról, de ezek nem a szokványos konzultációk voltak, hanem olyan szakmai beszélgetések, amelyekből gyaníthatóan én profitáltam többet.

Azután elkészült az értekezés első változata, aminek terjedelme meghaladta a háromszáz oldalt. A Doktori Iskola íratlan szabálya szerint nem illet túllépnit a 150 oldalt. A dolgozatot elolvasva világos lett, hogy ehhez a munkához nagyobb rövidítési szándékkal hozzányúlni isten elleni véték lenne, mert az úgy jó, ahogy van. Kisebb kihúzásokat javasoltam, így legalább 300 oldal alá került a terjedelem. A védésen nem is volt probléma, de a Kari Doktori és Habilitációs Bizottság ülése nem ígérkezett könnyűnek. Elsősorban azért nem, mert egy természettudományi karon voltunk, ahol a „kemény” természettudományok képviselői hozzászórtak ahhoz, hogy az ő szakterületükön leginkább 70-80 oldalas dolgozatok vannak. Erre előjön egy társadalomföldrajzos, akinek közel 300 oldalas disszertációjának súlya alatt kezdett meghajolni az asztal lapja... Szóval a dolgozat elfogadtatása nem ígérkezett könnyűnek, s ahogy azt egy klasszikus írta, a teremben „komor, zendülésre hajló hangulat uralkodott.” És ekkor váratlan dolog történt: elsőként egy kémikus kért szót és elmondta, hogy

kíváncsiságból elolvasta a disszertáció egyik fejezetét, ami nagyon tetszett neki és ha lett volna ideje, akkor az egészet elolvasta volna. Ezek után már senkinek sem volt kérdése és hozzászólása. A kémikus megérdemli, hogy megörökítsük a nevét: Kollár László professzor úrról van szó.

Nagy Miklós Mihály időnként meg tudja lepni az embert váratlan ötleteivel. Ilyen volt az is, amikor néhány éve felvetette, hogy írjunk egy könyvet a klasszikus német geopolitikáról. Jómagam addig érdemben sohasem foglalkoztam ezzel a kétségkívül érdekes témával, ezért csak annyit tudtam mondani, hogy a nulláról indulva évek kellene, hogy valami komolyabb eredményt érjünk el. És ekkor jött a meglepetés: az ünnepelt közölte, hogy ő már évek óta készít fordításokat a téma német nyelvű szakirodalmából. Ennek alátámasztására el is küldött egy többoldalas jegyzéket, amiből kitűnt, hogy már közel 800 (!) oldalnyi fordítást készített el. Erre már lehetett támaszkodni és elkezdeni a publikálást. Mondanom sem kell, hogy a korábban már említett írásainkban nem az enyém az oroszlanrész...

Ha akár egy évszázaddal ezelőtt is valaki megérte a hatvanadik életévét, akkor már nyugodtan számvetést készíthetett, mert nagy valószínűséggel addigi életművéhez már nem sokat tehetett hozzá. Most szerencsére más a helyzet, egy hatvan éves tudós ember előtt még ott van az élet, nagy lehetőségei vannak életműve kibővítésére.

Tisztelt Alezredes Úr, Kedves Miklós! Amit eddig alkottál a tudományban és ezen belül a történeti földrajzban, az valóban imponáló. Amit szűk három évtized alatt tudományos eredményként elének tártál, arra sokaknak fél évszázad sem lenne elég. De azért ne bízd el Magad, most sem a láblógatás évei következnek, hanem az alkotás további időszak. Ehhez kívánunk mindent, ami ehhez szükséges!

IRODALOM

- DÖVÉNYI Z.-NAGY M. M. PERÉNYI B. (2021): Legitim geopolitika. Tanulmányok a klasszikus német geopolitikáról. Budapest, Pallas Athéné Könyvkiadó, 136 p.
- GALÁNTAI J. (1964): Magyarország az első világháborúban. Budapest, Gondolat Kiadó, 380 p.
- NAGY M. M. (1992): A Nógrádi-medence katonaföldrajzi értékelése. Hallgatói Közlemények: A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Tudományos Lapja 41:38, pp. 25-65.
- NAGY M. M. (1993): A dinamikus gazdaságföldrajz katonaföldrajzi vonatkozásai. Hallgatói Közlemények: A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Tudományos Lapja 42, pp. 3-22.

- NAGY M. M. (1994a): Dinamikus katonaföldrajz. Új Honvédségi Szemle: A Magyar Honvédség központi folyóirata (1991-2007) 48:8 pp. 15-19.
- NAGY M. M. (1994b): A geostratégia fogalmának értelmezése. Kézirat, 26 p.
- NAGY M. M. (1996): A mai német geostratégia szakirodalmá. Hadtudomány 5:3 pp. 104-114.
- NAGY M. M. (1999): Geopolitika és hadtudomány. Magyar Tudomány 44:7 pp. 769-778.
- NAGY M. M. (2001a): Kisváros, kis történelem (Jegyzetek Végh József Rétság című művéhez). Társadalom és Honvédelem 5:1 pp. 213-220.
- NAGY M. M. (2001b): Magyar hadiutazók: Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből. Budapest, Kornétás Kiadó, 143 p.
- NAGY M. M. (2003): Boldog békeidők haditengerészei: A k.u.k. hadiflotta utazástörténete. Budapest, Kornétás Kiadó, 430 p.
- NAGY M. M. (2004a): A védelem földrajza. Új Honvédségi Szemle 58:5 pp. 14-24.
- NAGY M. M. (2004b): A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. In: FRISNYÁK S.-CSIHÁK GY. (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében, 895-1920. Zürich-Nyíregyháza, Bessenyei Kiadó, pp. 3-15.
- Nagy M. M. (2007a): Akciórádiusz és a magyar táj. AETAS 21:4 pp. 97-115.
- NAGY M. M. (2007b): Világjáró magyar katonák: Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből. Magyar hadiutazók II. Budapest, Zrínyi Kiadó, 272 p.
- NAGY M. M. (2009): A magyar hadiutazás története. Budapest, Zrínyi Kiadó, 280 p.
- NAGY M. M. (2014a): Magyarország hadtörténelmi földrajza (A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai). Pécs, PhD-értekezés, 292 p.
- NAGY M. M. (2014b): Az első világháború a térben. Közép-Európai Közlemények 7:1 pp. 62-70.
- NAGY M. M. (2014c): Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században. Történelmi Földrajzi Közlemények 2:1-2 pp. 197-210.
- NAGY M. M. (2014d): Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel. Budapest, Kárpátia Stúdió, 136 p.
- NAGY M. M. (2015): Államterek és Köztes-Európa. Közép-Európai Közlemények 8:2 pp. 49-61.
- NAGY M. M. (2016a): A hódoltság határvidék kérdéséhez. Történelmi Földrajzi Közlemények 4:3-4 pp. 30-46.
- NAGY M. M. (2016b): Politikai képletek a történelmi földrajzban: A politikai földrajz és a történelmi földrajz kapcsolatáról. Történelmi Földrajzi Közlemények 4:1 pp. 1-14.
- NAGY M. M. (2017a): Clausewitz és a történelmi földrajz. Történelmi Földrajzi Közlemények 5:1 pp. 17-32.

- NAGY M. M. (2017b): Interpretáció Clausewitz fő művének nyolcadik könyvéhez. *Hadtudományi Szemle* 10:1 pp. 98-112.
- NAGY M. M. (2017c): Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajzi helyzete a Nagy Háború előestéjén. *Közép-Európai Közlemények* 10:1 pp. 140-154.
- NAGY M. M. (2017d): A kényszerpálya geográfiája (Magyarország hadba lépésének földrajzi kérdései a második világháborúban). *Történeti Földrajzi Közlemények* 5:3-4 pp. 245-263.
- NAGY M. M. (2019): A klasszikus geopolitikáról. *Geopolitikai Szemle* 1:1 pp. 149-165.
- NAGY M. M.-DÖVÉNYI Z. (2020a): Legitim geopolitika vagy nagyhatalmi ideológia? 150 éve született Karl Haushofer. *Földrajzi Közlemények* 144:2 pp. 221-234.
- NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. (2020b): Clausewitz és a legitim német geopolitika. *Hadtudományi Szemle* 13:3 pp. 45-58.
- NAGY M. M.-SIPOSNÉ, KECSKEMÉTHY K. (1996a): A magyar geostratégia. *Új Honvédségi Szemle: a Magyar Honvédség központi folyóirata (1991-2007)* 50:3 pp. 6-14.
- NAGY M. M.-SIPOSNÉ, KECSKEMÉTHY K. (1996b): A délszláv térség geopolitikai, geostratégiai helyzete a 20. században. *Kézirat*, 13 p.
- NAGY M. M.-SIPOSNÉ, KECSKEMÉTHY K. (1996c): Az angolszász geostratégia. *Hadtudomány* 6:3 pp. 118-122.
- NAGY M. M.-SIPOSNÉ, KECSKEMÉTHY K.-TINER T. (1995): Hazánk geostratégiai helyzete, közlekedés- és településhálózata. *Akadémiai Közlemények (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia)*, pp. 149-175.
- SIPOS A. M. (2021): A tridiszciplinaritás hálójában. Nagy Miklós Mihály szerzői profilja publikációi és citációi tükrében. *Történeti Földrajzi Közlemények* 9:3 pp. 275-296
- SIPOSNÉ, KECSKEMÉTHY K.-NAGY M. M. (1995): A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói. *Földrajzi Értesítő* 44:1-2 pp.71-89.
- SZABÓ J. szerk. (1995): *Hadtudományi Lexikon A-ZS: 1-2. kötet*. Budapest, *Hadtudományi Társaság*.

A TRIDISZCIPLINARITÁS HÁLÓJÁBAN NAGY MIKLÓS MIHÁLY SZERZŐI PROFILJA PUBLIKÁCIÓI ÉS CITÁCIÓI TÜKRÉBEN

SIPOS ANNA MAGDOLNA

ENTANGLED IN THE NET OF TRIDISCIPLINARITY MIKLÓS MIHÁLY NAGY'S AUTHOR PROFILE BASED ON HIS PUBLICATIONS AND CITATIONS

The present study compiles Nagy's profile of publications, citations, and impact factor based on the available bibliometric data on his academic research; it also interprets these data and the academic work and draws conclusions using this information. Applying the practices and methods of science metrics, the study analyzes two primary factors in Nagy's academic work – the number of publications and of citations – which govern the organization of the information. Those two main chapters are further broken down into smaller units according to further considerations. In the case of publications, these units are organized by factors of chronology, publication type, the titles of periodicals, and co-author cooperation. Even more aspects are considered when analyzing citations: chronological data on citations, Nagy's most cited works, data on authors most often citing Nagy's works, information on publications in which the citations appear, and works with the greatest impact factor. As the third component of the study, Nagy's work in science education is presented. Data suggests that during his education and academic career, Nagy has accumulated an extraordinary amount of information and knowledge, which integrate military theory, military science, geography and history, leading to unique research topics, special aspects and approaches, as well as to research findings.

*„Aki hagyja, hogy megszelídítsék,
az a sírás kockázatát is vállalja vele.”
(Antoine de Saint-Exupéry: A kis herceg 25. fejezet)*

1. BEVEZETÉS

Írásomnak nem célja NAGY MIKLÓS MIHÁLY eddigi szakmai, tudományos tevékenységének tartalmi értékelése, erre – diszciplináris hozzáértés hiányában – nem vállalkozhattam. A feladatot majd elvégzi DÖVÉNYI ZOLTÁN professzor úr, aki szerzőnk professzionális laudációját készíti. Munkámban arra vállalkozom, hogy a rendelkezésre álló bibliometriai számsorok alapján összeállítsam szerzőnk tudományos kutatásaival kapcsolatos publikációs és citációs, hivatkozási szerzői profilját, és az adatok, valamint az eddigi tudományos életút tükrözése alapján értelmezéseket, következtetéseket végezzek. S, ha ennek ellenére esetenként szakmai kérdések is szóba kerülnek, az nem a véletlen műve: a tudományos eredmények és eredményesség mérésében a szimbólumok szintjére lecsupaszított számjegyek önmagukban nem sokat mondanak. Azok mögött mindig jelen van, ezért meg kell szólaltatni a profil alapjául választott auktort, az általa létrehozott alkotásokat, továbbá a művelt kutatási terület, vagy területek diszciplináris sajátosságait. Csak közösen adhatnak értelmezhetőséget.

A szerzői profilok szerkesztése a tudománymetria módszertanában az újabb eljárások közé tartozik, és eredeti céljuk szerint a kutatók webes láthatóságot szolgálják. Kialakulásukban jelentős szerepet játszott az egyéni tudományos teljesítményt, a szerzői életutat fókuszba állító szemléletmód erősödése, valamint a közösségi alkalmazás lehetőségeit megnyitó web 2.0 technológia megjelenése, majd a tudományos közéletben is rohamos gyorsaságú terjedése, népszerűvé válása. Ma már számos ilyen tartalmú nemzetközi kezdeményezés működik, szükségességüket és életképességüket éppen számosságuk, továbbá használóik mennyisége igazolja. A marketing fogásként is alkalmazott, önbevalláson alapuló, ezért óvatosan kezelendő adatok szerint a használók száma a különböző szolgáltatóknál nagyon eltérő lehet: néhány milliótól a százmilliós nagyságrendig terjedhet. A tudósokról megrajzolt, általában nyilvánosan hozzáférhető profil a webes láthatóságon kívül többféle funkciót tölt be a kutatók életében és a tudományos közéletben, továbbá a releváns szakirodalom felderítésében, hozzáférésében. Mindezekben túl kiválóan alkalmasak arra, hogy a hagyományosan csak publikációik, valamint hivatkozásaik alapján bemutatott szerzőkről jóval árnyaltabb képet, finomabb rajzolatokat mutassanak. (*Sipos A. M. – Nagy M. M. – Bikádi K. 2018*) A NAGY MIKLÓS MIHÁLY közleményei és azok hivatkozásai, citációi bibliometriai adatainak összegyűjtésében, tudománymetriai elemzésében az általam használt, a hazai tudományos teljesítményeket nyilvántartó Magyar Tudományos Művek Tára (a továbbiakban MTMT) is a szerzői profilokra fókuszál. Ám a gyűjtőköre ma még többnyire figyelmen kívül hagyja a szerzői profilok nemzetközi modelljeinek azt a posztulátumát, amely szerint a kutatók webes láthatóságára összpontosítson; a hagyományos tudományos termékek gyűjtője és őrzője, amely jobb esetben

azokhoz ad netes elérhetőséget is. Ezért a szerzői profil megrajzolásánál a hagyományos megjelenésű közleményeken kívüli tételeket magam is kénytelen voltam mellőzni.

2. NAGY MIKLÓS MIHÁLY SZERZŐI PROFILJA

2.1. A szerzői profil készítésének módszertani kérdései

Követve a tudományometriában használatos gyakorlatokat és metódusokat, amelyeket a szerzői profilra orientálódott webes alkalmazások is használnak, NAGY MIKLÓS MIHÁLY eddigi tudományos munkásságában két elsődleges faktort vizsgálok, ennek megfelelően rendszereztem mondandómat: a publikációk és a hivatkozások mennyiségének alakulását. A két nagy fejezeten belül további szempontok mentén egyéb, főként kvalitatív differenciálásokat végzek majd. A publikációk esetében kronológiai, kiadvány-típusonkénti, a közlemények részére nyilvánosságot adó periodikák címei szerint, valamint társszerzői együttműködés alapján. A citációkat ennél több aspektusból tárgyalom: a hivatkozások megjelenésének kronológiai metszetében, kutatónk legtöbbet hivatkozott munkái, a NAGY MIKLÓS MIHÁLY műveire leggyakrabban hivatkozó szerzők adatai, a citációknak helyet adó kiadványok ismérvei, továbbá a legnagyobb hatást elérő munkák jegyzéke szerint. Szerzőnk esetében – harmadik komponensként – szükségesnek tartom bemutatni tudományos ismeretterjesztő, népszerűsítő tevékenységét is. Ennek oka egyrészt az, hogy laudáltunk eddigi életműve meglehetősen gazdag e téren, másrészt azért, mert ez a műfaj az utóbbi évtizedekben mintha elveszítette volna korábbi jelentőségét, művelése esetlegessé vált, ellaposodott. A tudományos eredmények népszerűsítését egyre kevesebben kultiválják, mind kevesebb tudós vállalkozik az igényes és tudományos igényű ismeretterjesztésre. A tudományos közéleten kívüliek számára a hírlapírók, pontosabban szólva az újságírók és egyéb média-szereplők tessék-lássék írásai, szereplései maradnak, amelyek gyakran mellőzik a legkisebb hozzáértést is, ám annál inkább bővelkednek a dilettantizmusban, a szenzációhajhászásban, a tudománytalanságban. Érdemesnek tartom itt megjegyezni azt, hogy a tudományos ismeretterjesztés mindig is a tudomány szereplőinek feladata volt, és ezt számtalan, magas tudományos reputációval rendelkező elődünk kiemelkedő színvonalon művelte: a nagy befogadóképességű előadótermeket tömegek töltötték meg egy-egy előadás, vagy előadássorozat alkalmával.

Köszöntött kutatónk közleményeit, hivatkozásait, amint azt fentebb már említettem, a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) rögzített adatok alapján, 2021 májusában gyűjtöttem össze, amelyek egy részét az adatbázisból – különböző szűrők használatával – automatikusan ki lehetett gyűjteni. Más részét azonban nem, így ezekben az esetekben maradt a manuális munka, a strigulázás. A kétféle metódus alkalmazásával szerzőnkről viszonylag differenciált képet

tudok bemutatni, de hozzá kell tenni, hogy teljes mélységű feldolgozásról ebben az esetben sem lehetett szó. A publikációk és a hivatkozások kategorizálásánál általánosságban az MTMT-s besorolásokat követtem, ahol attól eltértem, azt az adott helyen jelezni és indokolni fogom.

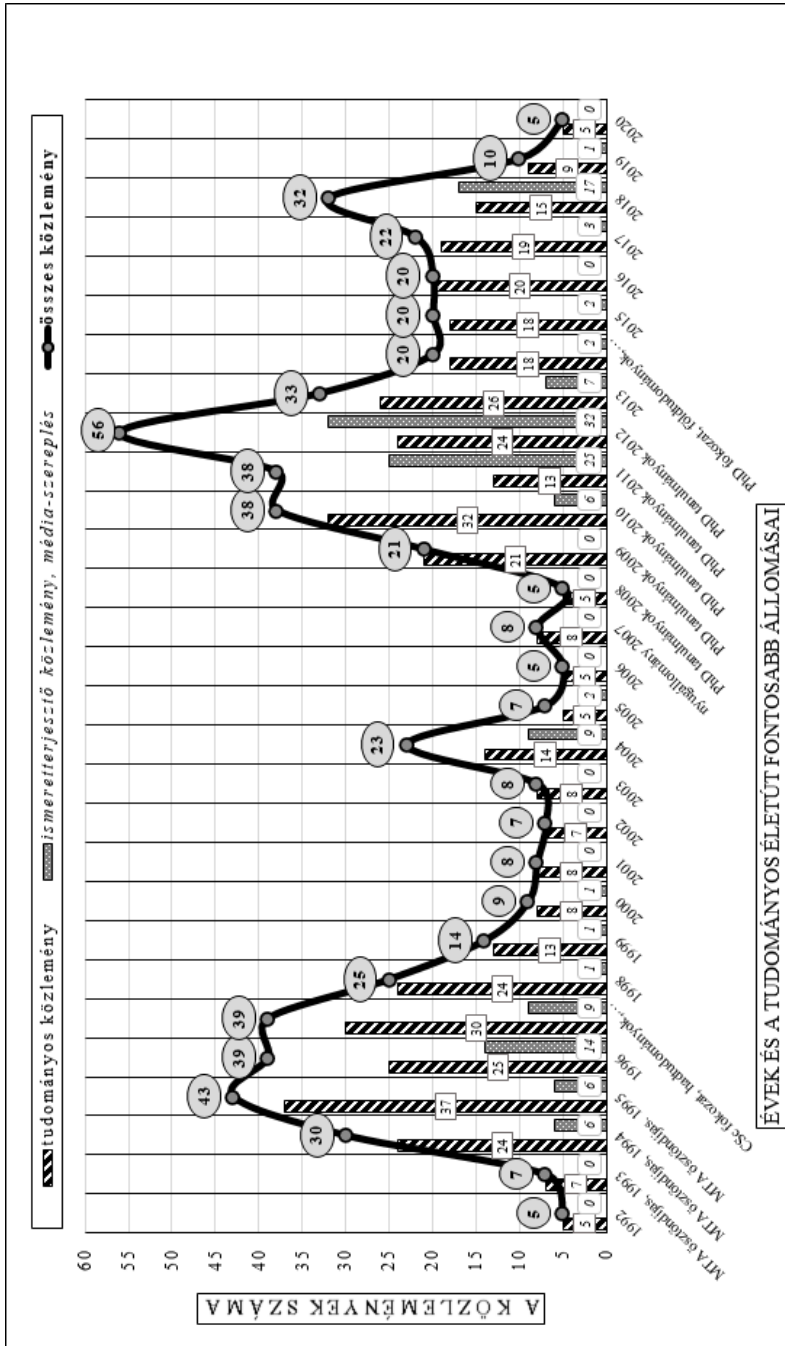
2.2. Nagy Miklós Mihály közleményeinek elemzése

2.2.1. A publikációk száma és évenkénti megoszlása

Az MTMT nyilvántartása szerint NAGY MIKLÓS MIHÁLY tudományos publikációs életútja 1992-től számítható. Ezt megelőzően, 1978 és 1979 között gimnáziumának diáklapjában, a Fehér Hollóban is jelent meg négy írása, ám azokat a számbavétel során – mint első szárnypróbálgatásokat és nem tudományos igényű műveket – mellőztem. Dolgozatomban az 1992 és 2020 közötti évek adatait gyűjtöttem össze, és ezek alapján végeztem az analízist. Számszerűen ez annyit jelent, hogy 29 esztendő 597 közleményével dolgoztam. Az eddigi tudományos életút során évente átlagosan több, mint 20 közleményt tudtam számbavenni, másként számolva, havonta mintegy másfél publikáció került ki szerzőnk keze alól. Kell-e, érdemes-e ezeket az átlagokat minősíteni? Írásom feltételezett olvasói számára nem szükséges bemutatni, hogy egy-egy mű megjelenéséig mennyi időt és energiát, munkát kell abba belefektetni, különösen akkor, ha nem csupán anya-, hanem más nyelvű, illetve primer forrásokból is dolgozunk. A közismerten hitelességért kiáltó „publikációs világrekorderek” teljesítményeitől, akiknél 5-7 naponkénti megjelenésről beszél a szakirodalom, ez a teljesítmény lényegesen elmarad ugyan, de valós teljesíthetőségekkel számolva feltétlenül figyelemre méltó mennyiségről, szorgalmas szerzői tevékenységről van szó. Az időtényező és az ahhoz kapcsolt, az eddigi életút legfontosabb eseményei mentén történő értékelések kiválóan alkalmasak arra, hogy a szerző általában hullámzó mennyiségi teljesítményét áttekintsük, értelmezzük, és az előre haladó kutatói karrier eseményeinek tükrében bemutassuk. Ebben az esetben is erre teszek kísérletet az MTMT adataira alapozott 1. számú diagram rajzolatait, továbbá néhány kiegészítő információt felhasználva. Amennyiben csak a számadatokat vesszük figyelembe, úgy azt láthatjuk, hogy szerzőnk írásainak mennyisége összességében meglehetősen változatos képet mutat: az egyik évben öt tétel, míg a másikban ennek több, mint tízszerese. A mennyiségi változások egy kutatói életút során teljesen természetesek; vannak olyan évek, időszakok, amik a felkészülésre, a tudás gyarapítására, a kutatásra összpontosítanak, majd e feltárások nyomán következik a közlemények megjelenésének szakasza. Ezeket a szakaszokat általában nem lehet mereven szétválasztani, de a hosszabb életciklusok elemzéseiben rendre tetten érhetők. Mindazonáltal a szerzői oldalról számos más tényező is befolyásolja a publikációs termékek mennyiségét: többek között a munkahelyi kötelezettségek, feladatok; egyéb szakmai, tudományos elfoglaltságok; a kutatás

metódusainak komplikációi, a közlemények terjedelme, műfaja; magánéleti események és nem utolsósorban a szerzői teljesítmény kapacitása. Van olyan tudós, aki könnyebben, gyorsabban, van, aki nehezkesebben és lassabban végez feladataival, könnyedebben, vagy nehezkesebben ír. Analízisem során ezeket az aspektusokat is érvényesítem majd. Külső tényezőként befolyásolják a kiadványok megjelenésének ütemét a publikációs fórumok szűkösebb, vagy bőségebb lehetőségei, szerkesztőségi átfutási idők, lektorálás és még számos más, a szerzőn kívüli tényező is.

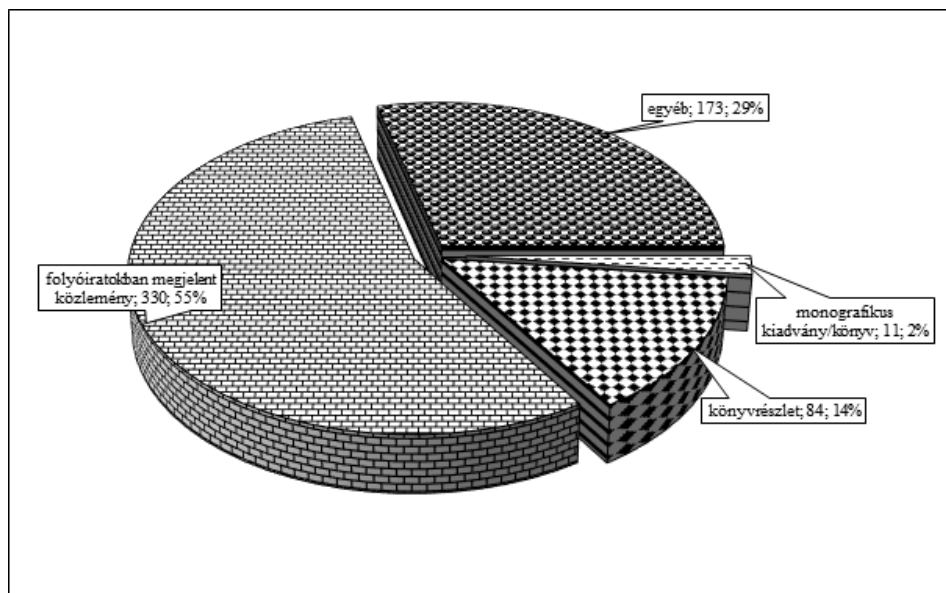
A számok tükrében NAGY MIKLÓS MIHÁLY mostanáig tartó publikációs ciklusának két kiugró intervalluma látható. Az első a hadtudományi kandidátusi cím megszerzésére irányuló 1993 és 1998 közötti, míg a második a földtudományi PhD fokozat aspirációjával töltött 2009 és 2014 közötti évek időszaka. A tudományos életút korrelációjában az első szakaszban egy fiatal, tehetséges, ambiciózus, szorgalmas, kezdő kutatóról van szó, míg a másodikban már egy érett, tudományos és szakmai szempontból ismert és elismert tudós életművének kiteljesedéséről beszélhetünk. Mindkét periódusban minden évben kiemelkedően magas a megjelent, tudományos igényű közlemények száma. Ugyancsak ebben a két időszakban éri el csúcspontját szerzőnk ismeretterjesztő munkája és média szereplése is. A diagram azt mutatja, mintha a két ciklus között alább hagyott volna a publikációs lelkesedés, legalábbis a számok ezt sugallják. Ám ebben csak látszólagos az igazság, mert amennyiben mélyebbre ásunk és egyéb szempontokat is vizsgálunk, úgy arra az eredményre jutunk, hogy az előző mondatunkat árnyalni szükséges. Ebben a tíz évben szerzőnknek 5 könyve jelent meg, ami a számok nyelvén ugyan csupán 5 tételt jelent, csak hogy a valódi teljesítmény szempontjából aligha mérhető össze egy folyóiratban megjelent publikáció egy könyv megírásával, közreadásával. A 2015. évet követően laudáltunk viszonylag egyenletes teljesítmény nyújt: évente húsz publikációs tétellel, majd 2019-ben és 2020-ban visszaesik a közlemények száma. Feltehetőleg manapság ismét a feltöltődés, a kutatás, az anyaggyűjtés ciklusában járunk, amelynek eredményei a következő évek publikációs termésében mutatkoznak majd meg.

I. diagram Nagy Miklós Mihály közleményeinek száma és évenkénti megoszlása 1992 és 2020 között a tudományos életű fontosabb állomásaival

Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztette a szerző

2.2.2. A publikációk műfaji megoszlása

2. diagram Nagy Miklós Mihály közleményeinek műfaji megoszlása 1992 és 2020 között

Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztette a szerző

NAGY MIKLÓS MIHÁLY közleményei műfaji megoszlásának eredményeit a 2. számú diagram szemlélteti. Tudománymetriai közhely, hogy a kutatók munkáinak többségét a periodikákban közölt művek teszik ki, és a legkisebb arányú részesedésük a monografikus, a könyv-jellegű kiadványoknak van. Ezek a tendenciák szerzőnk esetében is érvényesülnek, mert munkáinak több, mint fele, mintegy 55 százaléka a folyóirat-közlemény műfajában keletkezett, és mindössze 2 százalékkal részesednek a monografikus kiadványok. A műfaji megoszlás további analizésének eredményei azonban eltérnek az átlagos szerzői teljesítmény és az általános tudománymetriai mutatók mintázatától. Több szerző profil készítésének tapasztalata alapján azt mondhatom, hogy mindegyik szerzőnél fellelhető valami egyedi sajátosság, valami olyan, ami más szerzőknél nem érvényesül. A köszöntött személy esetében azonban két, igen markáns, sajátos attribútum is látható. Az egyik, az összes művekből második legnagyobb szeletben részesülő – jobb híján – egyéb kategóriába sorolt nyilvános megszólalások halmazának meglehetősen nagy (29%), aránya. A másik pedig a könyvrészletek mennyisége: 84 tétel (14%). Az első csoporthoz tartoznak az ismeretterjesztő tevékenységek, mint például az ilyen típusú előadások, hírlapokban, napilapokban történő megjelenések, továbbá a média-szereplések,

valamint az oktatást közvetlenül segítő tételek és a többi kategóriába be nem sorolható munkák. A 173 tétel, amely ezt a halmazt alkotja a szerzői profilok esetében megszokottnál lényegesen nagyobb; a tudományos közéletben manapság nem sokan vállalkoznak ilyen jellegű szereplésekre. (Ezek részletezőbb bemutatására dolgozatomban majd még visszatérek.) A könyvrészletek döntő volumenét a történeti földrajz kutatási területén az utóbbi években megszorodott Festschrift-kötetek, folyóiratszámok közreadása, továbbá a tanulmánykötetekben megjelent írások jelentik. (Sipos A. M. – Nagy M. M. 2018; Sipos A. M. – Nagy M. M. 2021)

2.2.3. A közlemények számára nyilvánosságot adó periodikák

A szaklapokban kiadott közlemények megjelenése két fél, a szerző és az időszaki kiadvány szerkesztőségének, kiadójának megegyezésén alapul. A kiadó a közreadás ideiglenes, vagy örökös jogát, és hangsúlyozandó, hogy nem a terméket, nem a szellemi tulajdont vásárolja meg. Jobb esetekben ezért fizet is a szerzőnek, bár a szerzői honorárium folyósítása manapság ritka, mint a fehér holló. S hogy hol jelenik meg egy tanulmány, mely periodika biztosít az írásnak nyilvánosságot, annak kiválasztása nem a véletlen műve, jóllehet esetenként az is közrejátszhat. Még az 1930-as években SAMUEL C. BRADFORD, matematikus-könyvtáros állapította meg a releváns tanulmányok folyóiratokban történő megjelenési szóródásának törvényszerűségeit, amelyet – annak ellenére, hogy időközben már jelentősen továbbfejlesztették az eredeti modellt – azóta is Bradford-féle, úgynevezett szóródási törvénynek nevezünk. Ennek lényege, hogy a témánk szempontjából releváns szakcikk a különböző forrásokban matematikai modellel leírható koncentrátsággal jelennek meg. Másként mondva: egy bizonyos téma szakirodalmának keresésekor a releváns cikkek nagy számban, gyakran és csekély számú folyóiratban, míg a továbbiak kis mennyiségben, ritkán, elszórtan és igen sokféle folyóiratban fordulnak elő. A pontos számok nyelvén szólva: a releváns publikációk egyharmadát néhány, adott szakterületi folyóiratban olvashatjuk; a második egyharmadát ötször ennyi folyóiratban, olyanokban, amelyek általában az adott témakör rokon-, illetve határterületein jelennek meg; a harmadik harmadot pedig – teljesen random szórtsággal – legalább huszonöt-ször ennyiben. Az első egyharmadba azok a folyóiratok tartoznak, amelyek közvetlenül az adott diszciplína, vagy kutatási terület művelésére vállalkoztak; ezeket a tárgykör magfolyóiratainak nevezzük. (Potter, W. G. 1981; Lawni, S. M. 1981) Ezt az alapvető tételt NAGY MIKLÓS MIHÁLY publikációs tevékenysége – már a címben is jelzett – meglehetősen összetett tárgyköri megoszlásának érthetősége, értelmezhetősége miatt szükséges volt itt rögzíteni. Szerzőnk munkái három, illetve négy fő szakterületet, valamint azok inter- és multidiszciplináris kapcsolatait kutatják, úgymint hadtudomány, történelem és földrajz, illetve a két utóbbi közös területét, a történeti földrajzot.

Ehhez igazodva, azoknak a szaklapoknak a tárgyköre, amelyben eddigi közleményei megjelentek nem egyetlen, hanem több, az előzőekben felsorolt kutatási szakterülethez kapcsolódnak és igen sokfélék. Összességében 60-féle szakfolyóiratban és hírlapban publikált 330 művet. Ezek között vannak olyanok, ahol nagy számban jelentek meg közleményei, és vannak olyanok is, ahol csupán egyetlen írása került napvilágra. A teljes listát itt nem áll módunkban bemutatni, csupán arra a 35-féle periodikára terjed ki az 1. számú táblázat, amelyben egynél több dolgozata kapott nyilvánosságot. A táblázat adatai igazolják szerzőnk hármas diszciplináris kötődését: legtöbb közleménye a hadtudományi, a történettudományi, továbbá a földrajztudományi magfolyóiratokban jelent meg. A többi közleménynek helyet adó egyéb periodikák tematikája igen színes, sokrétű: megjelennek még a pedagógia, a politikatudomány, a térképészet, a könyvtörténet, a kultúra, az irodalom kérdésköreivel foglalkozó kiadványok is.

1. táblázat Nagy Miklós Mihály publikációinak nyilvánosságot adó periodikák címe, fő tárgyköre és az azokban közzétett publikációk száma 1992 és 2020 között

Az adatok forrása: MTMT; szerkesztette a szerző

A periodika címe	A lapban megjelent közlemények száma	A lap fő tárgyköre(i)
Országhatár Magazin	47	határőrizet
Közép-Európai Közlemények	26	történelemtudomány, regionális tudomány, földrajztudomány
Új Honvédségi Szemle	26	hadtudomány
Történeti Földrajzi Közlemények	23	történeti földrajz
Nagy Magyarország	18	történelem
Nógrád megyei Hírlap	14	napilap
A Földrajz Tanítása	13	földrajz, pedagógia
Hadtudomány	12	hadtudomány
Kapu	10	kultúra, közélet
Történelem Portál	10	történelem
Földrajztanítás	9	földrajz, pedagógia
Hallgatói Közlemények	9	hadtudomány
Magyar Szemle	8	történelem, külpolitika, politikátörténet

A periodika címe	A lapban megjelent közlemények száma	A lap fő tárgyköre(i)
Társadalom és Honvédelem	7	hadtudomány
Földrajzi Értesítő	6	földrajz
Magyar Tudomány	6	tudomány
A Földgömb	5	földrajz, földtudományok
Földrajzi Közlemények	5	földrajz
Hegyesport és Turista Magazin	5	természetjárás, hegymászás
Térképész és Katonaföldrajzi Közlemények	5	hadtudomány, térképészet
Akadémiai Közlemények	4	hadtudomány
Hadtudományi Tájékoztató	4	hadtudomány
Könyvtári Levelező/lap	4	könyvtártudomány
Nemzetvédelmi Egyetemi Fórum	4	hadtudomány
Természet Világa	4	természet tudományok
Békés megyei Hírlap	3	napilap
Acta Scientiarum Socialium	2	történelem, pedagógia
Balkán Füzetek	2	földrajz
Évkönyv (Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság)	2	történelem, helytörténet
Hadtudományi Szemle	2	hadtudomány
Magyar Könyvszemle	2	könyv- és írástörténet
Magyar Napló	2	kultúra, irodalom, művészet
Múltunk	2	politikátörténet
Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei	2	történelem
Zborník Vojenkej Akadémie	2	hadtudomány

2.2.4. Tudományos ismeretterjesztő és népszerűsítő tevékenység

Írásom eddigi részeiben már többször felhívtam a figyelmet NAGY MIKLÓS MIHÁLY tudományos ismeretterjesztés, a történeti, a földrajzi, valamint a hadtudományi ismeretek népszerűsítése iránti elkötelezettségére. Az ilyen jellegű szereplések és írások adatait szerzőnk rögzítette az MTMT-ben, így lehetőség van azok részletező bemutatására. Az adatbázisban, az ottani kategorizálás

szerint összesen 140 ismeretterjesztő tétel található, és – amint ezt már korábban is írtam – ez az arány az eddigi munkásság összességéhez viszonyítva is kiemelkedő. A tudományos ismeretterjesztés, népszerűsítés fogalomkör alá soroltam a szakmai-tudományos berkeken kívüliek, sok esetben a határon túli magyarság számára tartott ismeretterjesztő előadásokat, a hírlapokban, magazin-típusú kiadványokban közzétett írásokat, publicisztikát, továbbá az elektronikus médiában látható szerepléseket. Ezek alapján készült a 2. számú táblázat, amelybe nem csupán a műfajokat és az alkalmakat, hanem a szereplések, műsorok jellegzetességeit, ismérveit is belefoglaltam. Amint az a táblázatból látható szerzőnk rendszeres szereplője a különböző televíziós csatornák ismeretterjesztő magazinjainak, továbbá szívesen fogott azért, hogy a nyomtatott magazinokban és napilapokban a laikusok számára is közérthetően interpretáljon különböző történelmi, földrajzi, politikai, tengerészeti-hajózási, irodalmi és hadtudományi kérdéseket.

2. táblázat Nagy Miklós Mihály tudományos ismeretterjesztő, népszerűsítő és média-szereplése 1992 és 2020 között

Az adatok forrása: MTMT; szerkesztette a szerző

Műfajok	Alkalmak száma	Jellegzetességek
Magazin jellegű kiadványokban	64	Nagy Magyarország, Történelemportál, Élet és Tudomány, földrajzi módszertani lapok, Országhatár Magazin etc.
Média megjelenések	50	Echo Tv-Időrosta, RTL-Klub-21. század, Múlt-kor etc.
Napilapokban	16	történelmi évfordulókhoz kapcsolódó írások
Ismeretterjesztő előadásokon	8	Nagyvárad, Topolya, Nagylózs, Magyar Térképbarátok Társulata, Keresztény Értelmiségiek Szövetsége etc.
Rövid hírek, tudósítások	2	kiadványokban

2.2.5. A társszerzős munkák

A tudományometriai eljárásokban egyre nagyobb szerepet kapnak azok az adatok, amelyek a tudományos együttműködést hivatottak bemutatni, legyenek azok akár intézményes, akár személyes kooperációk. A tudomány művelése integrációs és globalizálódó folyamatainak, valamint gyakran a nemzetközi körforgásba, közéletbe való beágyazódásának indikátorai ezek a – mai, divatos szóhasználattal élve – tudományos közösségi hálózatok, látható és láthatatlan kollégiumok. Egy szerző tudományos munkásságának mennyiségi és tartalmi

összetételét karakteresen jellemzik szakmai kapcsolatainak publikációkban is megnyilvánuló ismérvei. A következő részben ezeket a szempontokat vizsgáljuk. Ugyanakkor tudnunk kell azt is, hogy a tudományos együttműködési hajlam, illetve annak ellenkezője nem valamiféle értékmérő, hanem általában a szerzőre, a kutatási területre jellemző ismérv: van, aki szívesen dolgozik másokkal közösen, és vannak olyanok is, akik ezt kevésbé preferálják, vagy a kutatás olyan, ami nem kíván teamben végzett munkát és eredményközlést. Jóllehet az utóbbira világszerte egyre kevesebb példa akad. Mindazonáltal a nemzetközi publikációs tendenciák ellenkezőleg haladnak: mind több szerző jegyez egy-egy közleményt, ma már a százas nagyságrendű szerző közösségek sem ritkák. A kutatói-szerzői csoportok a Föld különböző égtájairól, kontinenseiről, országaiból verbuválódnak, és napjainkban ezekben a kutatói közösségekben tevékenykedők érik el a legnagyobb tudományos eredményeket, elismeréseket.

**3. táblázat Nagy Miklós Mihály szerzőtársai és közös publikációk adatai
1992 és 2020 között.**

Az adatok forrása: MTMT; szerkesztette a szerző

A szerzőtárs neve	A közös publikációk száma
Siposné Kecskeméthy Klára	88
Sipos Anna Magdolna	22
Gulyás László	4
Dövényi Zoltán	3
Holczer Ferenc	3
Csüllög Gábor	2
Lánszki János	2
Tiner Tibor	2
Hamberger Judit	2
Héjja István	2
Suba János	1
Szabó A. Ferenc	1
Kocsis Károly	1
Szternák György	1
Szilágyi Imre	1
Szél Tibor	1
Bozó Tibor	1
Gócze István	1
Bikádi Katalin	1

NAGY MIKLÓS MIHÁLY szerzőtársakkal való együttműködése az eddigi életrajzban eltérő intenzitást mutat. Szerzői pályája kezdetén igen jellemző, majd javarészből egyedül jegyzi a közleményeket. Összesen 19 szerzőtárs található a listán és 139 olyan közleménye jelent meg, amelyet egy, vagy több kutatóval közösen írtak. A szerzőtársak közül kiemelkedően magas számú közleményt hoztak létre SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRÁVAL. A vele közösen írt munkák aránya csaknem kétharmadát (63%) teszi ki a társ szerzős műveknek, és bőségesen vannak olyan auktorok is, akikkel egy-egy írás erejéig találtak egymásra. Amennyiben a társ szerzők által művelt kutatási terület szempontból vizsgáljuk ezeket az arányokat, úgy azt látjuk, hogy laudáltunk esetében a hármas kötődés itt is egyértelműen kimutatható. Az együttműködők közül heten a hadtudomány, hatan a geográfia és négyen pedig a történelemtudomány jeles művelői.

2.3. NAGY MIKLÓS MIHÁLY hivatkozásainak elemzése

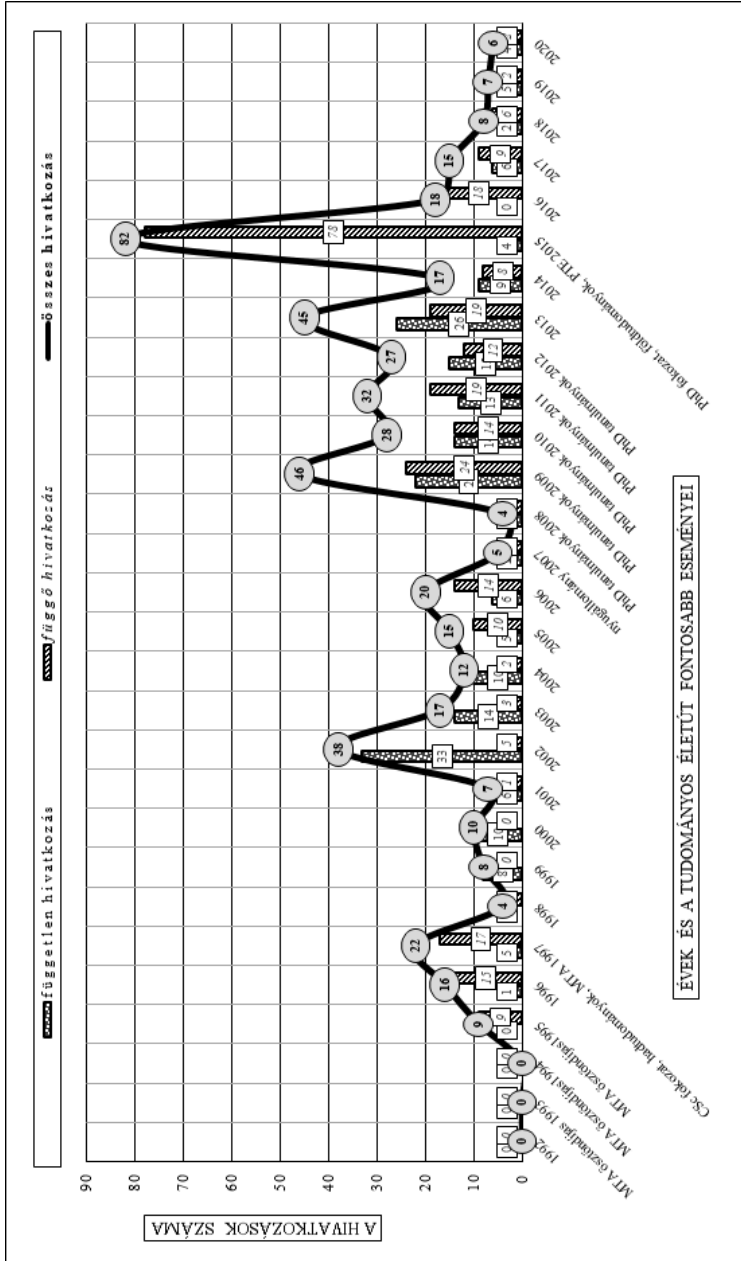
A hivatkozások számbavételénél hasonló metódust követtem, mint az MTMT gyakorlata: külön mutatom be függőket és a függetleneket, de az analízis során nem teszek majd közöttük különbséget. A hazai tudományos közélet gyakorlatában a citációs teljesítményeknél általában figyelmen kívül hagyják az önhivatkozásokat, és ebben eltérnek a nemzetközi gyakorlattól. Pedig az önhivatkozások a szerző koherens és folyamatos munkáját mutatják, hasznosságuk nem kérdőjelezhető meg. A szerzői önhivatkozás a tudományos kutatás lényegi és elemi terméke. Azt jelenti, hogy az adott közlemény egy szerves kutatási folyamat része. Ha ezek nem lennének, az azt az abszurd helyzetet jelentené, hogy a kutató valamennyi munkája teljesen független lenne az előzőktől, illetve a folytatásoktól. A helyzetet tovább komplikálja, hogy ha valaki sokat publikál, akkor – értelemszerűen – magas lehet az önhivatkozások száma, illetve módosítja azok és a más szerzőktől kapott citációk arányát. Hasonló a helyzet akkor is, ha valaki olyan témát kutat, amelyet rajta kívül senki, vagy igen kevesen művelnek. Ezért a tudományometriai adatokban az önidézetek sem nem értéktelenek, sem nem csökkentett értékűek és még kevésbé csupán érdektelen hiúsági mutatók. Ugyanakkor kétségtelen, hogy vannak szerzők, akik szívesen pörgetik, pörgetnék fel hivatkozásaikat ezzel a módszerrel. Mindazonáltal tudni kell azt is, hogy az önhivatkozások nem azt mutatják, mint a többi szerzőtől kapott idézetek, hanem mást, leginkább a szerző munkájának folytonosságát, folyamatosságát, előrehaladását, összefüggéseit. (Schubert A. 2016)

Szerzőnk első (ön)hivatkozásai 1995-ben készültek, és ennél a kategóriánál is 2020-ig történt az adatgyűjtés, ezért ebben az esetben 26 év 518 hivatkozásáról beszélünk. Az összes hivatkozások közül 222 tétel a független és 296 az úgynevezett függő hivatkozások száma, amibe nem csupán az

önhivatkozásokat, hanem a társszerzők hivatkozásait is beleszámolja az MTMT. Ez éves átlagban összesen mintegy 20 tétel – 8,6 független és 11,4 függő – hivatkozást jelent. Laudáltunk 453 tételt tartalmazó tudományos közleményéből 172 mű rendelkezik hivatkozással. A hivatkozások adatait és irányvonalait szemlélteti a 3. számú diagram.

2.3.1. A hivatkozások száma és évenkénti megoszlása

NAGY MIKLÓS MIHÁLY tudományos igényű közleményeinek megjelenéséhez képest három évvel később (1995) tűnnek fel az első hivatkozásai; ez közismert tudományometriai rutin, hiszen először meg kell születnie, be kell épülnie a tudományos gondolkodásba azoknak a műveknek, amelyekre a későbbiekben majd hivatkozni lehet. Az 3. számú diagram meglehetősen hektikus évenkénti eloszlást, rajzolatot mutat mind a hivatkozások típusában, mind pedig azok számában: a néhány tételtől a nyolcvan feletti értékekig mozog. Ez a citációs rendezetlenség, esetlegesség általános, de ezt a megállapítást ki kell egészíteni azzal, hogy bármely szerző esetében elegendően sok közleménynek kell ahhoz megjelenni, hogy a hivatkozások emelkedni tudjanak. A kaotikusnak tűnő vonulatok ellenére is megállapíthatók tendenciák. Az első hivatkozások önhivatkozások, és csak 1996-ban találkozunk az első olyan közleménnyel, amelyben szerzőnk munkáját mások is citálják. Majd 1999-ben, a kandidátusi fokozat megszerzését követően jelennek meg nagyobb számban a független hivatkozások. Az ezt követő ciklusban lassan ugyan, de egyenletesen növekszik az idegen hivatkozások aránya, majd 2002-ben eléri a pályakezdő kutató citálásának legmagasabb értékét. Ezzel párhuzamosan csökkent az önhivatkozások száma és aránya, egészen 2005-ig, ahol ismét megfordult a függő és a független hivatkozások viszonya. Ebben a szakaszban a hivatkozások döntően a hadtudományi tematikájú írásaira érkeztek. A napjainkig tartó tudományos életút legkiemelkedőbb ciklusa az az időszak, amikor friss nyugállományúként a PhD-tanulmányait, aspirantúráját folytatta a szerző: 2008 és 2015 között.

3. diagram Nagy Miklós Mihály munkái hivatkozásainak száma és évenkénti megoszlása 1992 és 2020 között a tudományos életű fontosabb állomásaival
 Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztette a szerző

A következő évben, 2016-ban az előző ciklus növekedési dinamikája megtörik, és visszaesik a kutatói pálya kezdeti nagyságrendjére. Ebben a periódusban lényegesen kevesebb a hadtudományi munkáinak citációja, és megszorodnak a történelmi és a földrajzi munkákra való hivatkozások. Amennyiben összehasonlítjuk a publikációs és a hivatkozási adatokat tartalmazó diagramok vonulatát, úgy azt látjuk, hogy azok – néhány kiugróan magas függő és független hivatkozásban gazdag évtől eltekintve – meglehetősen párhuzamosan futnak. Ennek okát elsődlegesen a már fentebb említett, a szakirodalmi források alapján ismert törvényszerűségben, publikációk és a függő hivatkozások magas számában kell keresnünk.

2.3.2. A legtöbb hivatkozást elért közlemények

Amint azt már korábban említettük, szerzőnk munkáinak 38 százaléka ért el a számszerűen kimutatható és nyilvántartott hivatkozást. Hangsúlyozni kell, hogy a számbavettekéről van szó, mert a hivatkozások természetéhez hozzátartozik, hogy teljes felderítésük csaknem lehetetlen feladat. A szerzői profilok dimenziójában ez viszonylag jó arány. Itt nincs módunk bemutatni a 172 hivatkozott mű teljességét, egyébként is az bármikor megtekinthető az MTMT felületén, ezért csak arra a 15 műre térek ki a 4. számú táblázatban, amelyek a legmagasabb hivatkozási indikátorokat mutatják. Tekintettel arra, hogy a leggyakrabban idézett művek között jelentős számban vannak társszerzősek, továbbá egyaránt találhatók közöttük periodikus és monografikus kiadványok is, külön feltüntettük a valamennyi szerző nevét, valamint az impresszum adatokat is.

A legtöbb hivatkozást elért munka, amelyet SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRÁVAL közösen írtak, és a Földrajzi Értesítő oldalain jelent meg, 1995-ben. Ez egy olyan írás, amely a katonaföldrajzi gondolat hazai újrafelfedezésének, a katonaföldrajz megújulásának, a nemzetközi sztenderdekhez történő felzárkózásának, 1989 utáni újraértelmezésének időszakában keletkezett és kulcsfontosságú kérdésekkel foglalkozik. A mű az azóta katonaföldrajzi témában keletkezett, készült írásokban megkerülhetetlenné vált, ugyanúgy, mint a többi, ezekben az években szerzőnk tolla alól kikerült közlemény. Ha megvizsgáljuk szerzőnk legtöbb hivatkozást elért munkáinak címeit, úgy azt látjuk, hogy a katonaföldrajz újrafelfedezésével, modern értelmezésével kapcsolatos munkák meglehetősen nagy hatást értek el. Ugyanez mondható el NAGY MIKLÓS MIHÁLY geopolitikával, geostratégiával, biztonságpolitikával, hadelmélettel és hadtudománnyal foglalkozó írásairól is. Mindazonáltal azt is látnunk kell, hogy csaknem valamennyi leggyakrabban idézet munkájában nyomatékosan megtalálható a geográfiai és a történelmi elem is.

4. táblázat Nagy Miklós Mihály és szerzőtársai leggyakrabban hivatkozott munkáinak adatai 1992 és 2020 között.

Az adatok forrása: MTMT; szerkesztette a szerző

Sor-szám	A mű címe	A szerzők neve	Kiadási év	Megjelenési adatok	A hivatkozások száma
1.	A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói	Siposné Kecskeméthy Klára, Nagy Miklós	1995	Földrajzi Értesítő	29
2.	Kis magyar hadelmélet: hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata	Nagy Miklós Mihály	2006	Bp.: Zrínyi Kiadó	18
3.	A katonai erőszak elmélete és a XX. század	Nagy Miklós Mihály	2004	Múltunk	16
4.	Az Osztrák-Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei	Nagy Miklós Mihály	2009	Közép-Európai Közlemények	13
5.	A katonaföldrajz helye és szerepe az ország védelmi felkészítésében	Lánszki János, Nagy Miklós Mihály, Siposné Kecskeméthy Klára	1995	Hadtudományi Tájékoztató	11
6.	A jugoszláv válság katonaföldrajzi háttere	Nagy Miklós Mihály, Siposné Kecskeméthy Klára, Szternák György	1995	Hadtudományi Tájékoztató	11
7.	A Magyar Szemle katonairója: Julier Ferenc	Nagy Miklós Mihály	1998	Magyar Szemle	11
8.	A török hódoltság mint földrajzi régió	Nagy Miklós Mihály	2008	Közép-Európai Közlemények	11
9.	Az önálló magyar katonaföldrajz-tudomány jeles művelője: Somogyi Endre	Siposné Kecskeméthy Klára, Nagy Miklós Mihály	1994	Hadtudományi Tájékoztató	10

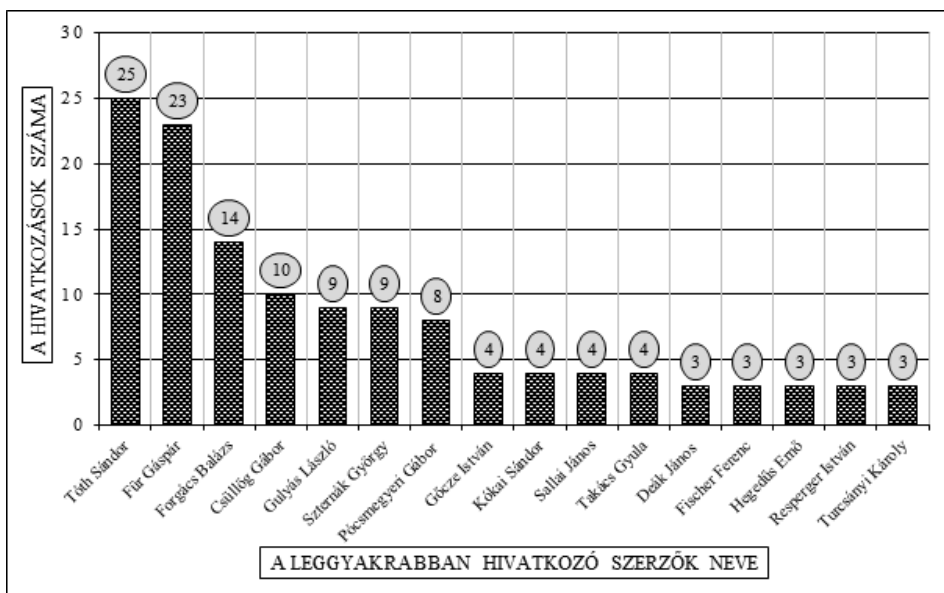
Sor- szám	A mű címe	A szerzők neve	Kiadási év	Megjelenési adatok	A hivatkozások száma
10.	Boldog békeidők haditengerészei: A k. u. k. hadiflotta utazástörténete	Nagy Miklós Mihály	2003	Bp.: Kornétás Kiadó	10
11.	Földrajz és biztonság	Nagy Miklós Mihály, Siposné Kecskeméthy Klára	1997	Földrajzi Közlemények	9
12.	Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel	Nagy Miklós Mihály	2014	Bp.: Kárpátia Kiadó	9
13.	Dinamikus katonaföldrajz. A katonaföldrajz dinamikus szemléletének problémái	Nagy Miklós Mihály	1997	Kandidátusi disszertáció: Kézirat	9
14.	Geográfia és hadelmélet	Nagy Miklós Mihály	2002	Földrajzi Értesítő	9
15.	Geopolitika és hadtudomány	Nagy Miklós Mihály	1999	Magyar Tudomány	9

Meglepő, hogy a legtöbb idézetet jelző munkák között – annak ellenére, hogy szerzőnk jelentős mennyiségben készített történeti földrajzi közleményt – pusztán két, kifejezetten történeti-földrajzi aspektusú munka szerepel. Feltehetőleg ebben közrejátszik többek között az időtényező, továbbá a történeti földrajzzal foglalkozó kutatók szerény száma, a kellő mértéknél alacsonyabb szintű beágyazódása a tudományos közéletbe, egymás munkái hivatkozásainak nem kellő mértékű preferálása, valamint az ilyen jellegű fórumok, szerveződések mérsékelt intézményesülése. A leggyakrabban hivatkozott tanulmányok nagyobb részét a hadtudományi és a geográfiai szaklapokban, magfolyóiratokban olvashatjuk, a többi pedig az ezekhez kapcsolódó határ- és rokonterületek periodikáiban. A két legtöbbet hivatkozott, monografikus kiadvány egyformán kapcsolódik a hadtudományhoz, a földrajzhoz és a történelemhez is. Ezek az adatok azt mutatják, hogy szerzőnk legnagyobb hatású munkái három irányban hasznosulnak; ismét igazoltnak látjuk a tridiszciplinaritást.

2.3.3. A NAGY MIKLÓS MIHÁLY munkáira hivatkozó kutatók

A kutatói életút karakteres jellemzője, hogy egy szerző megjelent közleményei hány tudós munkásságára hatottak, azok mely kutatási terület művelői, és személyek szerint kik azok, akik úgymond a legtöbbet merítették a

szakíró kutatónk tudásából, megosztott gondolataiból. A következőkben ezeket az adatokat és a hozzájuk fűzött gondolatokat fogalmazom meg. Ez esetben elemzésem csak a független hivatkozásokra terjed ki, a feltételek szerint itt csak ennek van értelme, és részletes analízist csupán azokról a személyekről mutatok majd, akik eddig a leggyakrabban citálták laudáltunk közleményeit. Az ön- és a függő hivatkozásokon kívül NAGY MIKLÓS MIHÁLY műveire összesen 72 szerző hivatkozott, ennyien merítettek az általa írt közleményekből. A 4. számú diagramon olvasható annak a 16 szerzőnek a neve, akik a legtöbb alkalommal használták fel laudáltunk publikációit, a többi 56 kutatót, akik mindannyian citálták ugyan NAGY MIKLÓS MIHÁLY írásait, ám kevesebbszer, mint az élbolyhoz tartozók, itt most nem nevesítettük. A legtöbbet hivatkozó TÓTH SÁNDOR kutatási területe kapcsolódik szerzőnk geopolitikai kutatásaihoz; innen eredeztethető a magas citációs szám. FÜR GÁSPÁR magas hivatkozási számát köszönthött szerzőnk katonaföldrajzi kutatásai indukálták. A harmadik legtöbbet citáló szerzőnek, FORGÁCS BALÁZS-nak a magyar katonai gondolkodás és a hadikultúrák témakörében végzett kutatásaira hatottak termékenyítően NAGY MIKLÓS MIHÁLY művei.

3. diagram Nagy Miklós Mihály munkáira leggyakrabban hivatkozó szerzők 1992 és 2020 között

Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztette a szerző

A további szerzők döntően katonaföldrajzi, geopolitikai, történelmi, földrajzi, hadelméleti és hadtudományi, biztonságpolitikai munkáik elkészítéséhez merítettek laudáltunk közleményeiből.

2.3.4. A NAGY MIKLÓS MIHÁLY munkáira hivatkozó közleményeknek publicitást adó folyóiratok

A tudománymetria hivatkozások, citációk egyik fontos reputációs mutatója, hogy az azok számára publicitást biztosító szakfolyóiratok milyen minősítéssel rendelkeznek. Mind a nemzetközi gyakorlatban – lásd quartiles besorolások –, mind az MTMT-ben – lásd A, B, C, D kategóriás folyóiratok – alkalmazzák a periodikákra vonatkozó, tudományos értékelésű kódokat. A különböző minősítési szaklapokban megjelenő citációk jelentősen befolyásolják a tudományos minősítési eljárások eredményességét. NAGY MIKLÓS MIHÁLY hivatkozásai analízisének utolsó részeként erről adok számszerű áttekintést és értelmezést az 5. számú táblázat segítségével.

5. táblázat Nagy Miklós Mihály munkáinak citációs eloszlása a legtöbb idéző szakfolyóiratokban a szaklapok akadémiai minősítésének tükrében, 1992 és 2020 között

Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztette a szerző

A folyóirat címe	A hivatkozások száma	MTA minősítések
Közép-Európai Közlemények	138	A, B, C
Honvédségi Szemle és előzményei	46	A, D
Hadtörténelmi Közlemények	21	A
Felderítő Szemle	16	A, B, C
Hadtudomány	14	A, C
Mediterrán és Balkán Fórum	9	B, D
Nemzetvédelmi Egyetemi Fórum	8	nem minősített
Hadtudományi Szemle	7	B, D
Földrajzi Értesítő	6	A
Földrajzi Közlemények	4	A, B, C
Kard és Toll	3	nem minősített
Társadalom és Honvédelem	3	A, C, D
Történelmi földrajzi közlemények	3	C
Academic and applied research in public management science	2	A
Aetas	2	A, B, C

A citációknak nyilvánosságot adó valamennyi szaklap bemutatása nem áll módunkban, ezért csupán a 15 legtöbb hivatkozást tartalmazó periodikákra térünk ki. A táblázatban közöljük az adott időszaki kiadványra vonatkozó, a Magyar Tudományos Akadémia különböző bizottságaiban készített minősítési besorolásait is. A többféle besorolási érték azért jelenik meg a táblázatban, mert a különböző bizottságok eltérő reputációs kódokat rendelhetnek egy adott folyóirathoz. Összességében azt mondhatjuk, hogy szerzőnk leggyakrabban citált munkáira a magas presztízű folyóiratokban történik hivatkozás. A 15 féle folyóiratból 13 tétel minősített lapban megjelenő közlemény, ezekből 3 tétel minden minősítő testületnél a legmagasabb besorolású, 7 pedig A-besorolást is kapott. A két nem minősített szaklap közül a Nemzetvédelmi Egyetemi Fórum 2007-ben megszűnt, így értelemszerűen nincs besorolása, a másik, a Kard és Toll, amely a hadtudományi doktoranduszok fóruma, eddig még nem kapott besorolást.

3. ÖSSZEGZÉS

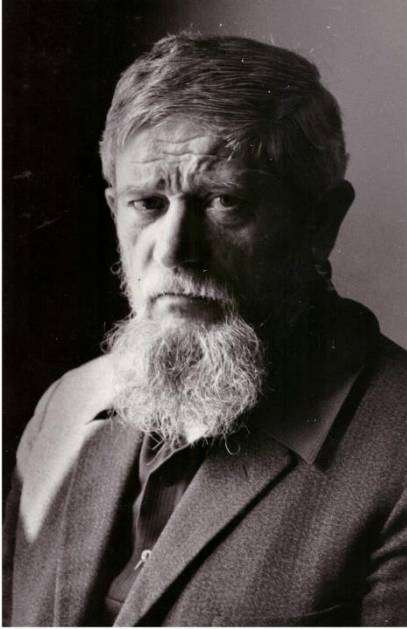
NAGY MIKLÓS MIHÁLY publikációinak és hivatkozásainak felsorakoztatásával, tudományometriai szempontú értékelésével nem csupán leíró adatbemutatót kívántam végezni. Szándékomban állt annak igazolása is, hogy laudáltunk tridiszciplináris kötődése, amelyet már a címben is nevesítettem, valós meritumon alapul. Hipotézisemet számos helyen igazolni tudtam a tudomány- és a bibliometriai adatok alkalmazásával és értelmezésével. Köszöntöttünk iskoláztatása révén, továbbá kutatói pályája során olyan ritkaságszámba menő tudást halmozott fel, amelyben úgy integrálódnak a hadelméleti és hadtudományi, valamint geográfiai és történelmi elemek, hogy abból egyedi kutatási témák, sajátos látásmódok és megközelítések, továbbá kutatási eredmények születtek. Csak biztatni lehet arra, hogy a további kutatásaiban is kövesse ezt az vonulatot. Ez koherens napjaink tudományos gondolkodásmódjával, egyik legfontosabb posztulátumával is, mert a tudományos világ direktívái mindinkább ebbe az irányba tartanak. „*Gloriam Auctor*”

IRODALOM

- LAWNI, S. M. (1981): Bibliometrics: It's theoretical foundations, methods and applications. – Libri 31. 4. pp. 294-315.
- POTTER, W. G. (1981): Bibliometric. – Library Trends 30. Thematic issue, 172 p.
- SIPOS A. M. – NAGY M. M. (2018): A „nem könnyű mesterség” tükre: Dövényi Zoltán történelmi földrajzi műveinek tudományometriájáról. – Történelmi Földrajzi Közlemények 6. 3-4. pp. 274-307.

- SIPOS A. M. – NAGY M. M. (2021): „... A lokális sajátosságokon túllépve...”: Kókai Sándor földrajzi munkássága a tudománymetria tükrében. – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 1-2. pp. 319-347.
- SIPOS A. M. – NAGY M. M. – BIKÁDI K. (2018): Tudománymetriai tendenciák a 21. században. – Orvosi Könyvtárak 15. 1. pp. 45-79. http://epa.oszk.hu/03100/03173/00038/pdf/EPA03173_orvosi_konyvtarak_2018_1.pdf (2021. 04. 21.)
- SCHUBERT A. (2016): Önidézetek: a tudománymetria mostohagyermekai? – Orvosi Hetilap 157. 32. pp. 1289-1293.

Bencsik János (1933-2021)

Nem csak az etnográfánk és a múzeumügy lett szegényebb rendkívül hasznos és dolgozó munkásával, amikor 88 évesen, 2021. június 25-én Sátorajjáúj helyben elhunyt Bencsik János, vesztesége a történeti földrajznak is. Hasznosságát a geográfusok sem csupán publikációiban és az általa szervezett Tokaj-hegyaljai konferencia- és kiadványsorozatban mérhetik. Bencsik János egyike volt a háború után pályakezdő, első generációs vidéki értelmiségieknek, akik a megélt vidéki környezet ismeretével választották élethivatásukká a néprajzot, és fokozatosan formálták tudománnyá a tapasztalataikat. Soha nem befolyásolták az egyes diszciplínák határai, módszerét nem a különféle iskolák és szakmai irányzatok elvárásaihoz igazította, hanem

a vizsgált jelenségek és folyamatok sokirányú, komplex értelmezésére törekedett. A terepen megfigyeléssel és recens gyűjtéssel szerzett adataival szervesültek az átvizsgált levéltári fondok tanulságai, a társadalom és a kultúra egészének történeti folyamatait igyekezett megrajzolni. Ilyen módon természetes, hogy a különböző tájak – hangsúlyosan a Közép-Tisza vidéke, Békés megye majd Tokaj-Hegyalja – földrajzi feltételei és a kultúrában élő csoportok viszonyának jellemzői és annak változásai érdekelték, közleményeiben megszámlálhatatlan adatot találnak a földrajz művelői is. Kiváló volt a problémaérzékenysége, szolgálatának különböző állomáshelyein hamar felismerte az adott táj és település adta feladatokat, és megtalálta a kutatói habitusának megfelelő új témákat. Tudományos közleményeinek sora bizonyítja, hogy az archaikus elemek éppen úgy foglalkoztatták, mint a hosszabb történeti folyamatrajzok. Lokális témáit gyakran tovább vitte az új szolgálati helyére, élete során jószerevével egyfajta hálóként szötte be figyelme a Tisza mente és Kelet-, Északkelet-Magyarország vidékeit, népcsoportjait. A fentiekből az is következett, hogy lokális megfigyelései gyakran regionális tanulsággá bővültek.

Bencsik János Tiszacsegén született 1933. március 22-én, elei pásztorok és kisközségi parasztek voltak Polgáron, Egyeken, Ároktőn. A Tisza és a Hortobágy között fekvő szülőfalujában járt elemi iskolába, ahonnan falusi tehetségmentő akció keretében 1945 őszén a piarista gimnáziumba került Debrecenbe. Az államosítás és az oktatási rendszer megváltozása miatt 1953-ban érettségizett. A pesti egyetemre nem vették fel az áhított régész szakra, így a KLTE BTK történelem és magyar irodalom szakán szerzett diplomát (1957). Rendszeresen hallgatta a Gunda Béla vezette néprajzi tanszék óráit, ahol otthonról hozott élményei, tapasztalatai formálódtak tudássá, és megalapozták társadalomkutatói attitűdjét. Bencsik János szolgálatának különböző állomáshelyein hamar felismerte az adott táj és település adta feladatokat, és megtalálta a kutatói habitusának megfelelő új témákat. Mivel személyében az 1950-es évek első felében és derekán Debrecenben diplomát szerzett etnográfusok utolsó tagja is örökre eltávozott, talán megállapítható, hogy a fiatal oktatók és az alig fiatalabb hallgatói nemzedék – Bencsik János, Janó Ákos, Szabadfalvi József, Varga Gyula – gondolkodásában és tudományos módszerében egyesült a nyelvész Bárczi Géza, az etnográfus Gunda Béla és a történész Szabó István hatása. Talán nem tévedés állítani, hogy a néprajzos „debreceni iskola” magja akkor formálódott meg, amit persze a következő generációk építettek tovább.

Bencsik nem jutott múzeumi álláshoz friss diplomájával. Szülőfalujában tanított, majd 1959-től Polgáron közművelődési felügyelőként szervezte a járás kulturális életét. A múzeumi elhivatottságát azonban nem adta fel: Csegén iskolai szakkört szervezett, és 1963-ban az ő munkája révén jött létre a Tiszacsegei Falumúzeum egy 1833-ban épült jobbágyházban. Ahhoz kapcsolódott első publikációja is (A tiszacsege ház és porta. Déri Múzeum Évkönyve 1960-1961. 205-213. Debrecen, 1962). Rendszeresen foglalkozott néprajzi valamint honismereti munkával és képezte magát azok fórumain. Szinte otthoni légkörbe került, amikor 1964-ben megkezdhette múzeumi pályafutását a hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeumban, ahol 1969-ben lett az intézmény igazgatója. A hajdúvárosok történetével foglalkozott, nagy hatással volt rá az erős történeti öntudattal rendelkező szabad paraszti hajdú társadalom mentalitása. A kutatások összegzésében a debreceni egyetem történészeivel működött együtt (Szendrey István szerk.: Hajdúböszörmény története. Hajdúböszörmény, 1973.; Rácz István szerk.: Hajdúnánás története. Hajdúnánás, 1973.; Bencsik János szerk.: Polgár története. Polgár, 1974). Mellette rendszerezően vizsgálta a Hortobágy és környéke legeltető állattartását, és a juhászat témaköréből írt értekezésével szerzett egyetemi doktori címet Debrecenben (1968). (Pásztorok a Hortobágy északi területén a XVIII. század végétől. Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből, 22. Debrecen, 1969.; Paraszti állattartás Hajdúböszörményben.

Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből, 24. – Tanulmányok Hajdúböszörmény néprajzához, I. Debrecen, 1971). Tanulmányok és kisebb közlemények sorát publikálta a Tisza mente településeinek társadalmáról valamint hagyományos létformáiról. Felfogásában a folyó és az egykori ártér hasznosítása ugyan számos műveltségi elemet hagyott vissza a hagyományban, ám a halászkok, gyűjtögetők világa a 20. században már más helyet jelölt ki azok számára, hasonló módon, alapvetően átalakult a pásztortársadalom is. Az árterekben és a kisebb-nagyobb vízállásokban a Dél-Borsodi falvak népe ugyanúgy tartja a ludakat, mint elődei, de az értékesítés lehetőségei együtt változtak a térség gazdasági-társadalmi feltételeivel. A példákat hosszan sorolhatnánk.

1976-ban Gyulán az Erkel Ferenc Múzeum igazgatója lett, ami újfajta szakmai feladatokat jelentett számára: Békés megye társadalmilag tagolt parasztságának és változatos etnikai arculatának kutatása és múzeumi öröksége kötötte le a figyelmét. A békési tanyavilág parasztsága és zsellérnépe, uradalmi cselédsége éppen úgy foglalkoztatta, mint az egykori német, szlovák, román, szerb telepések hagyományos műveltsége. Megvalósította azt a célját, hogy valamennyi kisebbség hagyományának sarkalatos kérdésére szánjon legalább egy-egy tanulmányt. Martyin Emíliaival létrehozta a hazai románság archívumát (Román Gyűjtemény). Békés megyében kezdte kutatni a cigányság néprajzát, és Erdős Kamill örökségét is folytatva megszervezte a Cigány archívumot. (A teknővájó cigányok. Egy etnikai csoport ismeretéhez. Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 76. Gyula, 1984.) Battonyán helytörténeti gyűjteményt szervezett, részt vett a békési monografikus kutatásokban (Békéscsaba, Békés város, Szeghalom). A Békési Élet rendszeresen közölte írásait, de szerzője volt a hazai nemzetiségi sajtónak is. Szerkesztette A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai patinás sorozatát (71-76. kötet), de kutatott a Sárreuten is (Bencsik János szerk.: Szeghalom protestáns közössége a XVIII-XIX. század fordulóján. Sárreuti Füzetek 7. Szeghalom, 1985.).

1984-ben Szabadfalvi József meghívására lett a Tokaji Múzeum igazgatója, ahol a társadalmilag differenciált hegyaljai mezővárosok történeti-néprajzi kutatásában és múzeumi reprezentációjában teljesedett ki kutatói és muzeológusi életpályája. A Tokaji Múzeum méltó elhelyezésének gondja három évtized után oldódott meg, amikor az intézmény műemléki felújítás után megkapta a városka főutcáján álló, „görög” borkereskedő Karácsony-, majd Szaszaráth-család 18. századi háromszintes lakóházának épületét. 1985-ben Bencsik János irányításával Ezen Hegyaljának Tokaj a címere címmel valósult meg a múzeum első állandó kiállítása, ami a történeti borvidék, hangsúlyosan a névadó település történetét, borászatának múltját, a mezővárosi társadalom egymást váltó generációinak hétköznapijait és ünnepeit tárta a látogató elé. A hegyaljai mezővárosok bonyolult összetett társadalma, a történeti borvidéket ért sokféle

gazdasági és kulturális hatás, önmagában a szőlő- és borkultúra változó technikája és produktumai hálás kutatási témát jelentettek Bencsik János felkészültségének és módszerének. Különösen becsesek tanulmányai a bortermelő mezővárosok iparosairól, vallási és etnikai kisebbségeiről (zsidóság, lengyelek, németek), és e települések számos rokon vonása mellett, azok specifikus jellemzőiről. (Bencsik János: *Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII-XX. században. Történeti és néprajzi tanulmányok*. Szerk.: Viga Gyula. Miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc–Tokaj 1993.; *Tokaj társadalma a tárgyak tükrében /1774-1849/. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Sátoraljaújhely, 1993*). Állandó szerzője volt a szakfolyóiratoknak, a Herman Ottó Múzeum és a Kazinczy Ferenc Társaság periodikáinak. Minden szolgálati helyén jelentős tudományos szervező tevékenységet végzett, ami Tokajban jutott legmagasabb szintre, ahol fokozatosan alakította ki a bortermelő mezővárosok kutatásának tudományos fórumait. Egyaránt segítségére voltak ebben a Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszékének, valamint irodalmi és nyelvészeti intézeteinek oktatói, valamint más intézmények kutatói, a megyei múzeum és levéltár munkatársai, nem utolsósorban a Hegyalján élő értelmiségiek. 1984-től évente megszervezte a hegyaljai mezővárosok kutatásának új eredményeit közreadó konferenciákat, és azok anyagát új kiadványsorozat köteteibe rendezte (Tokaj és Hegyalja, I-XXIII. 1985-2002). Évek alatt egy rendkívül hasznos és termékeny kutatói közösség verbuválódott ezeken a konferenciákon, ami mind a különféle szakmák képviselőit, mind az egymást váltó kutatói generációkat közelebb vitte egymáshoz. Megszervezte Tokaj város történeti monográfiájának kutatását és kiadását (Szerk.: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok, I-IV. Tokaj, 1995-2003. Az I-II. kötet társszerkesztője Orosz István volt.)

1996. augusztus 1-jén nyugdíjba vonult, de az azt követő másfél évtizedben is töretlenül végezte tudományos tevékenységét, bibliográfiája közel 400 tételt számlál. (Összegzően: Bencsik János munkássága /Önéletrajz és bibliográfia/. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Munkatársainak Bibliográfiája 1. Miskolc, 1998.)

Aktív szerepet vállalt Tokaj közéletében is: a Városszépítő Egyesület titkára volt (1985-2006), ami irányításával alakította a közösség reprezentációjának formáit (pl. a Város új címere, utcanevek, a történeti városkép és objektumok védelme). Alapítója és alelnöke volt a Sátoraljaújhely székhelyű Kazinczy Ferenc Társaságnak (1985-). Tevékenységét a Magyar Köztársasági Arany Érdemkereszt polgári tagozata (1997), a honismereti mozgalom Notitia Hungariae - Bél Mátyás-émlékplakettje /2003/, a Hermann Antal-díj (1989) és a Kari Jag Egyesület díja (2005) a cigánység kutatásáért fémjelezte, de a kutatott települések közössége is megbecsülte őt elismerésével (Tiszacsege Nagyközségért, Pro Urbe Polgár, Pro Urbe Tarcal, Pro Urbe Tokaj).

Életének utolsó éveit Tarcalon majd Sátoraljaújhelyen töltötte. A tarcali temetőben helyezték örök nyugalomba 2021. július 5-én.

Viga Gyula

Válogatott bibliográfia

(a szövegben nem említett munkákból)

- Egy jobbágyság gazdasági, társadalmi élete az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig. Acta Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae, Ser. Hist. X. 49-91. Debrecen, 1970.

- A Kadarcs folyó szerepe Hajdúböszörmény életében. Múzeumi Kurír 1971. I. 6. 12-13.

- Nádgazdálkodás Hajdúnánás és Hajdúböszörmény nádtermő rétjein a XVIII-XIX. század fordulóján. Múzeumi Kurír 1972. I. 9. 52-55.

- A gyűjtögető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén, a volt alsó-szabolcsi falvakban. Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. 111-126. Hajdúböszörmény, 1974.

- A ló a hajdúsági parasztok kezén. Szöllösi Gyula (szerk.): Lóra csikós. 63-73. Debrecen, 1974.

- Adatok az észak-bihari szőlőkultúra ismeretéhez. Dankó Imre (szerk.): A hajdúbagosi szőlőskert. 117-129. Hajdúbagos, 1975.

- A szarvasmarha paraszti tartása Hajdúnánáson a XVIII. század végétől. Hajdúsági Közlemények I. 64 p. Hajdúböszörmény, 1974.

- Szarvasmarha és ló tartás Tiszapolgáron. Gunda Béla (szerk.): Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Műveltség és Hagyomány XV-XVII. 31-45. Debrecen, 1974.

- Adatok a népi építkezés ismeretéhez a Közép-Tisza vidékéről. Déri Múzeum Évkönyve 1974. 535-575. Debrecen, 1974.

- Gazdálkodás a Kecskés-pusztán, Kisújszállás külső legelőjén. Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. 233-284. Hajdúböszörmény, 1975.

- Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomrajza a XVIII-XIX. század fordulóján. Hajdúsági Múzeum Évkönyve III. 63-149. Hajdúböszörmény, 1977.

- A középkori halászat emlékét őrző helynevek a Közép-Tisza vidékéről. Ethnographia LXXXIX. (1978) 272-285.

- Eszközváltás a XIX. század második felében a méhkeréki román parasztok gazdálkodásában. Békési Élet 3. (1980) 334-345.

- A cigányok változó jelenünkben. Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 73. 36 p. Gyula, 1982.

- Adatok a dél-borsodi falvakból a paraszti árutermelés és piacozás ismeretéhez. Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 407-420. Debrecen, 1982.

- A gyűjtögető gazdálkodás emlékei. Dankó Imre (szerk.): Békés város néprajza. 277-292. Békés, 1983.
- A mindennapi élet a XVIII. század Nánás szálláskertjeiben. Ethnographia XCV. (1984) 545-557.
- Vacile de lapte in gospodariile romanilor din tara noastra (A tejelő szarvasmarha a hazai román parasztok kezén) Mihaiescu György (szerk.): Din tradițiile populare ale romanilor din Ungaria. 7-32. Budapest, 1984.
- A folyók elválasztó, a révek összekötő szerepe a paraszti árucserében. Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): Árucseré és migráció. 143-153. Miskolc, 1986.
- Fejezetek Tiszacsege történetéből. Folklor és Etnográfia 40. Debrecen, 1988.
- Kunágota kertésztelep paraszti társadalma 1844-1871. Szabó Ferenc (szerk.): A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. 195-245. Békéscsaba, 1988.
- Mád társadalma (Rétegek, csoportok életmódbeli és tudati elkülönülése). Bencsik János – Viga Gyula (szerk.): Hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. 94-114. Miskolc, 1988.
- A híres tokaji piacok. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve II. 175-187. Sátoraljaújhely, 1989.
- Tokaj adózóinak 1765-ös összeírása. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve III. 207-226. Sátoraljaújhely, 1990.
- Tisza-Tokaj mezőváros túlnépesedése a XVIII. század második felében. Tokaj és Hegyalja II. 47-57. Tokaj, 1990.
- A tokaji pinceszőlők. Ház és Ember 6. 191-198. Szentendre, 1990.
- A tokaji szőlőhegyek művelése, a szőlős ingatlanok becsértéke a XVIII. század közepétől. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII-XXIX. 151-180. Miskolc, 1991.
- A tokaji kismemesség a XVIII. században. Tokaj és Hegyalja V. 42-58. Tokaj, 1991.
- Erdőbénye a századfordulón. Egy volt hegyaljai mezőváros társadalmának jellemzése. Viga Gyula (szerk.): Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére, II. 585-600. Miskolc, 1992.
- Tokaj-Hegyalja gazdasága és társadalma egy XVIII. századi verses krónikában. János István (szerk.): „Zemplén vármegyének kincstartó tárháza” Két hegyaljai verses történet a XVIII-XIX. századból. 90-110. Tokaj, 1993.
- A paraszti állattartás. Grin Igor – Krupa András (szerk.): Békéscsaba néprajza. 253-334. Békéscsaba, 1993.
- Rátka faluközössége a telepítés utáni évtizedekben. Szerencs és Dél-Zemplén történetéhez, I. 67-80. Szerencs, 1995.

- Városi társadalom 1711-1848 között. Bencsik János – Orosz István (szerk.): Tokaj. Várostarténeti tanulmányok, I. 159-200. Tokaj, 1995.
- Lengyel diaszpórák Hegyalján a 18. század elejétől. Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. 335-347. Miskolc, 1996.
- A zsidók Tokajban 1869-ben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXIV. 321-338. Miskolc, 1996.
- Háziipar. Fügedi Márta szerk.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete, 55-76. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1997.
- Szászi Ferencsel: A csehszlovák-magyar lakosságcsere etnikai, demográfiai és társadalmi adatai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1946-1948) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI. 305-322. Miskolc, 1998.
- Hajdú Ráfis Jánossal: A lovas kocsi a mezőkövesdi parasztságok kezén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. 961-1011. Miskolc, 1999.
- A cigányok a 18. században Zemplén vármegyében. Havasy Péter – Bencsik János (szerk.): Erdős Kamill és a hazai romológia. 85-98. Gyula, 2002.
- Hagyományos határhasználat és paraszti állattartás. Veres László – Viga Gyula (szerk.): Halmaj monográfiája. 219-244. Halmaj, 2002.

KÖNYVISMERTETÉS

CSORBA PÉTER: **MAGYARORSZÁG KISTÁJAI**

Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány, Debrecen 2021

VASS RÓBERT

Mind a magyar geográfia, mind a társtudományok szakmai munkáinak egyik jelentős alpműve, az 1990-ben kiadott, majd 2010-ben második, átdolgozott és bővített formában megjelent Magyarország kistájainak katasztere c. kötet.

E kistájkataszter némileg más szemlélet alapján megírt és fotókkal gazdagon illusztrált folytatásának is tekinthető dr. Csorba Péter geográfus professzor, egyetemi tanár, a tájfeldrajz jeles művelőjének tollából megjelent *Magyarország kistájai* című könyve.

Az ember formálta tájak egyik fontos eleme, azok vizuális megjelenítése és bemutatása, amely, ilyen átfogóan hazai viszonylatban eddig nem történt meg. A kistájak komplex bemutatása a 2018-ban kiadott, Magyarország Nemzeti Atlaszának Természeti környezet kötetben lévő, a kistájkataszterhez képest módosított tájbeosztás szerint történt. A 196 kistáj ismertetésének egyik legfontosabb eleme a kistáj legjellegzetesebb részleteinek fotóregisztrációja volt. Az egyes kistájokról, azok méretétől és változatosságától függően 5-7 db tájfotó készült, amelyek orientációja a kistájat ábrázoló topográfiai térképkivágoton nyilakkal kerültek megjelölésre. Az adott kistáj vizuális megjelenítésénél egyaránt szempont volt a települések, utak és az egyéb művi környezet bemutatása is. További cél volt, hogy, ahol lehetséges, a felvételek olyan helyről készüljenek, amelyek megközelítése nem csak a gyakorlott természetjárók számára megoldható. Ennek megfelelően a fotók jelentős része könnyen megközelíthető helyről, általában közutak mentén fekvő közterületeken készültek.

A fotódokumentáció mellett a geográfusok számára igen fontos egyéb ismérvek alapján történt a kistájak jellemzése, ezzel is elősegítve a komplex szemléletmód kialakulását, melyek a következők: topográfiai helyzet és domborzattípus, éghajlati körzet, vízrajz, földhasználati arányok és tendenciák, földrajzi tájtípus, emberi hatáserősség, beépítettség és településfejlettség, tájmetriai adatok, természeti veszélyek, természetvédelem, értéktár, a tájkarakter földrajzi összetevői.

A felsoroltak közül néhányat azért is tartok fontosnak kiemelni, mivel azok újszerű megközelítést alkalmaznak a tájtipizálás és a tájváltozás mértékének, milyenségének meghatározása terén. Ilyen például a földhasználati arányok és tendenciák bemutatása, amely külön erőssége és egyben egyedisége a kötetnek, amely bizton számíthat a történeti földrajzi kutatók kitüntetett figyelmére is. Az adott területtípus országos arányokhoz történő viszonyítása mellett a változások tendenciája is bemutatásra került. Az elemzések és az összehasonlítás a 2000-es, a 2012-es és a 2018-as CORINE CLC 50 felvételei alapján történtek meg. Az összehasonlítás eredményei: a változatlan, mérsékelt csökkenő, vagy növekvő, illetve erősen csökkenő, vagy növekvő kategóriákkal kerültek megadásra.

A földrajzi tájtypus leírása szintén újszerű elemnek tekinthető, amely az 1989-es és a 2018-as Nemzeti Atlasz alapján került meghatározásra. A hemeróbia mértékének meghatározása során a természetközeli növényzet és a beépítettség arányának változása egyaránt figyelembe lett véve és a jelentősen erősödő, erősödő, mérsékelt erősödő, változatlan=kiegyenlítő, mérsékelt gyengülő, gyengülő, jelentősen gyengülő kategóriák kerültek alkalmazásra. A tájmetriai adatok meghatározása a Shannon-féle mutatóval történt, amely kifejezi, hogy az adott kistájban milyen területi arányban vannak jelen az egyes területhasználati típusok. A földhasználati arányok és tendenciák elem meghatározása során is alkalmazott 13 területhasználati kategória került felhasználásra.

A természeti veszélyek meghatározása szintén több mutató alapján történt meg: a tájérzékenység meghatározása Szabó József professzor és munkatársainak eredményei alapján (2007), a Pálfi-féle aszályindex alkalmazásával, az aszálygyakoriság 1935-2015 között értékével, az éghajlatváltozással szembeni tájérzékenység besorolása Malatinszky Á. és munkatársainak (2018) térképei alapján, amely a természetes élőhelyek, a szántóföldi növénytermesztés és az erdők klimatikus érzékenysége, valamint alkalmazkodóképessége alapján került meghatározásra.

Az érzékenységet növelő tényezőnek lettek tekintve egyes alapközetek, ha a vízfelületek aránya túl kicsi, illetve, ha túl nagy a táji fragmentáció, valamint a védett területek aránya meghaladja a 20 %-ot. Az érzékenységet ellenben csökkenti, ha a vízfelületek aránya meghaladja a 4 %-ot, a beépített felszín aránya pedig a 10 %-ot, és a fragmentáció mértéke alacsony. A tájhasználati érzékenység alapján a jelenlegi tájhasználati szerkezet elkövetkezendő 2-3 évtizedben történő változásának mértéke a mérsékelt, közepes, nagy és igen nagy kategóriák szerint került besorolásra.

A könyv külalakja, szerkesztése kiváló, a fotókkal rendkívül gazdagon illusztrált kötet kiemelkedően informatív, s a fotók nagyon jól visszaadják az adott kistáj vizuális karakterét. Napjainkra a tájképben egyre nagyobb helyet elfoglaló

művi tájlemek bemutatása is megfelelő súlyt kapott, ezzel kifejezésre került a táj valódi, a széles közönség elé táruló arculata.

A fentebb felsoroltak tükrében a Magyarország kistájai kötetről mindenképpen elmondható, hogy egy olyan hiánypótló tudományos mű, amely a szó szoros értelmében is átfogó képet ad Magyarország kistájairól. Egyben a tájtipizálás-tájváltozás, illetve a tájképváltozás dokumentációjának olyan alapja, amely a további kutatások számára kiindulási mérföldkőnek is tekinthető. A természeti földrajzi kutatók mellett remélhetően nagy haszonnal forgatják e kötetet a történeti földrajzos szakemberek, de az egyetemi geográfus hallgatók számára is megkerülhetetlen alpmű készült.

TARTALOMJEGYZÉK

KÓKAI SÁNDOR

Nagy Miklós Mihály köszöntése1

TANULMÁNYOK

FORGÁCS BALÁZS

A földrajzi környezet megjelenése a gerillaelméletek első száz évében4

KAISER FERENC

A brit vérfarkas és a gall ezüstgolyó: a francia fiatal iskola a tengeri hadviselésről... és a polai erődrendszer18

HORVÁTH CSABA PÉTER

Köztes-Európa nyugaton? (vázlat és történeti áttekintés nyugati Köztes-Európa fogalmának értelmezéséhez).....44

SUBA JÁNOS

Katonai tér - és területhasználat Magyarországon, a magyar – jugoszláv katonai szembenállás idején (1949-1953)60

FRISNYÁK ZSUZSA

A közlekedési infrastruktúra és a hadügyi érdekek (1867–1914)79

HAJDÚ ZOLTÁN

A leggyakoribb csata-helyek a Kárpát-medencében a magyar honfoglalástól a millenniumig, 896-1896.....91

CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY

Várak szerepe Magyarország 10-15. Századi területi szerveződésében: Várak a Rima és a Latorca Folyók között103

FRISNYÁK SÁNDOR

A Kárpát-medence földrajzi munkamegosztása116

DEMETER GÁBOR

A magyarországi területi egyenlőtlenségek gyökereinek kérdéséhez (18. század).....124

KÓKAI SÁNDOR

A marosszögi települések földminőségének hatása a tájhasználatra és a jövedelemviszonyokra az 1909. évi felmérés tükrében.....152

VERESEGYHÁZI BÉLA
Életkamrák a Közép-Tiszavidéken..... 173

KONECSNY KÁROLY
A szatmári folyammérnöki hivatal tevékenysége és szerepe a
Felső-Tisza-vidék vízviszonyainak átalakításában (1871-1920)..... 197

GULYÁS KRISTÓF
Adalékok a 17–18. századi Moson vármegye etnikai-felekezeti
viszonyaihoz és tanítóinak történetéhez 233

GULYÁS LÁSZLÓ
A magyar béke delegáció válaszejegyzékei (1920. februárja) 248

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

DÖVÉNYI ZOLTÁN
Tank és toll
Ecsetvonások Nagy Miklós Mihály szakmai portréján 265

SIPOS ANNA MAGDOLNA
A tridiszciplinaritás hálójában
Nagy Miklós Mihály szerzői profilja publikációi és citációi tükrében..... 275

VIGA GYULA
Bencsik János (1933-2021) 297

KÖNYVISMERTETÉS

VASS RÓBERT
Csorba Péter: Magyarország kistájai 304